

ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА

Книга 10

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА
65-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ

Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“
Шумен, 2024

***Сборникът се издава със средства по
вътрешноуниверситетския проект
на Катедрата по български език
„Отговорността през езика“,
РД-08-89/30.01.2024 г.
Ръководител на колектива: доц. д-р Иво Братанов***

**ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
“ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
50 ГОДИНИ ЗАЕДНО ПИШЕМ ИСТОРИЯТА**

Редакционна колегия:
Доц. д-р Иво Братанов – отговорен редактор
Проф. д.ф.н. Ивелина Савова
Проф. д-р Кина Вачкова
Доц. д-р Анета Тихова
Гл. ас. д-р Жанета Андреева
Гл. ас. д-р Стефка Александрова
Ас. Ани Ангелова

Редакция на резюметата на английски език:
Гл. ас. д-р Радостина Игликова
Предпечатна подготовка: Виктор Желепов

© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“,
2024 г.
ISSN 1313-695X (Print)
ISSN 2815-4312 (Online)

ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ НА 65 ГОДИНИ

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ НА 65 ГОДИНИ (Жанета Андреева)	9
---	---

БИБЛИОГРАФИЯ НА НАУЧНИТЕ ТРУДОВЕ НА ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ (Жанета Андреева, Стефка Александрова)	17
---	----

СТАТИИ

Кина Вачкова ЗА „ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА“	28
---	----

Ирина Седакова ДИМИТЪР: ИМЯ, ОБРАЗ, РИТУАЛ	34
---	----

Константинос Нихоритис ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА АГИОЛОГИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ НА СВ. СВ. КИРИЛ, МЕТОДИЙ И ТЕХНИТЕ УЧЕНИЦИ И “ВИЗАНТИЙСКОТО МЪЛЧАНИЕ” ПРЕЗ IX – X В.	42
---	----

Андрей Бояджиев ЯСЕН ИЛИ СТРАШЕН. ЗА ЕДНА ЛЕКСИКАЛНА ГЛАВОБЛЪСКАНИЦА В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	67
---	----

Антоанета Джельова СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДИКАТИВНИ ДЕЯТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ В ИМЕНИТЕЛЕН ПАДЕЖ	71
--	----

Manfred Trummer DIE REDUZIERTEN – EINE KRISENERSCHEINUNG IM SLAWISCHEN VOKALSYSTEM	79
--	----

Иво Братанов ЕЗИКЪТ НА ЕДНО ПИСМО НА АНДРЕЙ РОБОВСКИ ОТ 1855 ГОДИНА (Графични, правописни и фонетични особености)	86
---	----

Кольо Хубенов НЕЕТИМОЛОГИЧНА УПОТРЕБА НА БУКВАТА ЯТ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК (По документи на Константин Михайлов Тюлев)	95
--	----

Пламена Колева

РАННИ ОПИТИ ЗА КОДИФИКАЦИИ НА ПРАВОГОВОРНАТА
НОРМА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК (С ОГЛЕД НА
РЕДУКЦИЯТА) ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК 102

Снежина Димитрова

ПРОЗОДИЯ НА РЕЧТА НА БЪЛГАРИ, ИЗУЧАВАЩИ АНГЛИЙСКИ
ЕЗИК: СРАВНЕНИЕ И НЯКОИ ПРОГНОЗИ..... 109

Vladimir Phillipov

INTONATION AS A GRAMMATICAL MARKER..... 118

Bistra Andreeva

SPRACHRHYTHMUS UND PROSODISCHE STRUKTUR:
EINE KRITISCHE BETRACHTUNG 126

Miško Subotić, Silvana Punišić, Ivana Pavković

PERCEPTION/DETECTION OF SPEECH SOUND ACOUSTIC
FEATURES DISTORTION..... 136

Mirjana Sovilj, Ivana Pavković, Slavica Maksimović

EMOTIONAL SPEECH EXPRESSION IN THE DEVELOPMENT OF
CHILDREN'S VERBAL COMMUNICATION..... 145

Мария Воейкова

ПРОСТОРЕЧНЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ РУССКИХ НАРЕЧИЙ
НАПРАВЛЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ И В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ 153

Evelina Grigorova

ROMANI
A BRIEF PRESENTATION OF THE PHONETICS AND PHONOLOGY
OF SOFIA ERLI AND SLIVEN DRINDIRI 162

Стефка Александрова

ЗА РЕЧТА НА КОМПЮТЪРНО ОПОСРЕДСТВАНАТА
КОМУНИКАЦИЯ 168

Лучия Антонова-Василева

ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА КРАЙНИТЕ ЮГОЗАПАДНИ
БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ СПОРЕД ЗАПИСИ НА БЪЛГАРИ ОТ с.
БИЛИЩА, КОРЧАНСКО – ОБЛАСТ ДЕВОЛ, РЕПУБЛИКА
АЛБАНИЯ..... 173

Свитлана Георгиева

ЕТНОКУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ НА РОДИЛНАТА ОБРЕДНА
ЛЕКСИКА В УКРАИНСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ 179

Таня Тодорова

НОВИТЕ ДУМИ И ИНТЕРНЕТ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТРИ
РЕЧНИКА НА НОВИТЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК) 186

Валентина Бонджолова

ШРИФТЪТ И ЦВЕТООТДЕЛЯНЕТО КАТО СРЕДСТВА ЗА
СЪЗДАВАНЕ НА ГРАФИЧНИ ОКАЗИОНАЛИЗМИ 193

Ани Ангелова

RHRASEOLAB – ЕЛЕКТРОНЕН БЪЛГАРО-НЕМСКИ КОРПУС С
ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПОСВЕТЕНИ НА ЧЕРТИТЕ НА ЧОВЕКА..... 204

Бисерка Велева

КОНТРАСТИВЕН АНАЛИЗ НА УМАЛИТЕЛНОСТТА
В БЪЛГАРСКИЯ И НЕМСКИЯ ЕЗИК НА ФУНКЦИОНАЛНО
НИВО..... 212

Красимира Алексова

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ ОТ ТИПА КОЙТО И ДА
БИЛО В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК..... 219

Красимира Чакърва

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЯДРЕНИТЕ ЕКСПЛИКАТОРИ НА
ОТРИЦАТЕЛНАТА ПОЛЯРНОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
ЕЗИК 231

Петя Осенова, Кирил Симов

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ЛЕМАТИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК 244

Ивелина Савова

НИЩО ЧЕ 253

Тодорка Георгиева, Донка Илиева

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОТСТЪПИТЕЛНИ ОТНОШЕНИЯ В
БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ПОСЛОВИЦИ..... 274

Христо Кичуков

УСВОЯВАНЕ НА МНОЖЕСТВЕНИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ
ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК 283

Martin Henzelmann

DIE LINGUISTISCHE LANDSCHAFT IN ŠUMEN (BULGARIEN)`` 293

Bilyana Martinovski

TECHNOLOGY AND UNCERTAINTY IN GROUP DECISION AND
NEGOTIATION..... 311

Gabriele Dorothe MACK

LEONARDO'S QUESTION, OR: WHAT DO WE KNOW ABOUT
INTERPRETERS' OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY? 317

Вера Маровска

МЕТАФОРАТА И ЕЗИКЪТ 322

Michele Prandi

UNA VISIONE INCLUSIVA DELLE METAFORE 344

Айля Илиязова

ТЕМАТИЧНИЯТ КРЪГ „ПРОФЕСИЯ“ В УЧЕБНИ СИСТЕМИ ПО
НЕМСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД 351

Йовка Тишева

ЗА ФУНКЦИИТЕ НА ПОВТОРЕНИЯТА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ 359

Юлияна Стоянова

ЕЛЕМЕНТИ НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ СТИЛ В РАННОТО
ДЕТСТВО..... 367

Жанета Андреева

СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА НЕПРАВИЛНИТЕ
БРАХИЛОГИИ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ
РЕЧИ..... 379

Зейнеп Зафер

БЪЛГАРСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА В ТУРЦИЯ СЛЕД
90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК..... 386

Валентин Петрусенко

СПОМЕНИ ЗА ПРИЯТЕЛСТВО И ОТДАДЕНОСТ НА НАУКАТА 392

Милена Димитрова

Да вървим напред, каквото и да ни чака!..... 396

CONTENTS 398

ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ НА 65 ГОДИНИ

РЕКАТА НА ДУМИТЕ

През мен – река, дали е Струма, дали е Волга, или Нил? –
отнася всяка моя дума! – в която аз душа съм свил,
и "Verba volant, scripta manent!" за мен е просто свят девиз,
кого със думите нахраних? –
не са те пилешко с ориз.

Какво съм пял, какво съм писал на бяло с черния молив? –
значенията губят смисъл, ако във тях съм бил фалшив,
вървя си праведно по друма, все през бодил, от трън на глог.
Мълча. Записвам всяка дума! –
и Словото е моят Бог.

Валери Станков

Десетият том от поредицата „Отговорността пред езика“ е юбилейно издание, посветено на 65-годишнината на проф. д-р Димитър Попов, ръководител на Катедра „Български език“ при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Сборникът е израз на уважение и почит към научните постижения и личностното академично присъствие на юбиляря в сферата на фонетиката, фонологията, стилистиката, когнитивната, корпусната и приложната лингвистика.

Проф. д-р Димитър Попов е роден на 1.XII.1959 г. в гр. Пловдив в семейството на юрист и музикален изпълнител на класическа музика. Майка му Васка Арнаудова е цигулар и концертмайстор на Пловдивската опера. Корените му са от древен род на български интелектуалец и политически деец, сподвижник на Георги Бенковски. Прапрадядо му е зограф хаджи Йованчо Поплазаров – иконописецът от Сестримо, ученик, а по-късно и зограф от кръга на късната Самоковска иконописна школа на братята Доспевски. Чертите от образа на тази будна възрожденска личност са запазени и до днес за родовата памет, ярко индивидуализирани в граждански портрет на стенопис в църквата „Всех святих“ на с. Очуша, общ. Костенец.

Димитър Попов завършва Немската езикова гимназия през 1978 г. в гр. Пазарджик с профилирано обучение по чужди езици, където изучава английски като втори чужд език и руски – трети чужд език. Отбива военната си служба, като завършва Школата за запасни офицери в гр. Плевен. През периода 1980 – 1984 г. учи във Висшия педагогически институт в гр. Шумен (сега Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“). Завършва специалността „Българска филология“ с втора специалност „Руски език“. През студентските си

години активно участва в единствения в България Лингвистичен кръжок по текстолингвистика, воден от професорите Ивелина Савова и Елка Добрева. Участва като журналист и преводач в списването на студентския вестник „Студентски глас“ и на вестник „Шуменска заря“, а също и в предавания на Радио Шумен. От 1985 г. до 1987 г. той е хоноруван асистент на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев в Катедрата по български език на Шуменския университет.

От края на 1987 г. до края на 1991 г. е редовен аспирант по обща и експериментална фонетика в сектора по структурна типология на славянските и балканските езици в Института по славянознание и балканистика на РАН с научен ръководител водещият научен сътрудник Татяна Михайловна Николаева. В това научно звено той се запознава с учени като академиците Вячеслав Всеволодович Иванов и Владимир Николаевич Топоров, които са създатели на известната Московско-Тартуска семиотична школа. От този период датират и неговите увлечения по семиотика. През аспирантските си години той общува и със създателите на етнолингвистиката в руското езикознание – акад. Никита Илич Толстой (внук на граф Лев Николаевич Толстой) и с неговата последователка Ирина Седакова, която ръководи сектора по етнолингвистика и до ден днешен. По време на аспирантските му години е важен и стажът в лабораториите по експериментална фонетика в Москва, където се учи от световноизвестни специалисти като Сандро Василевич Кодзасов и Розалия Францевна Касаткина. Ползотворен е периодът на стажа и в Лабораторията по експериментална фонетика на Московския държавен университет с ръководител Любов Владимировна Златоустова, както и посещенията му в Института за лингвистични изследвания, където се запознава с проф. Родмонга Кондратиевна Потапова, както и в Лабораторията по експериментална фонетика в Санктпетербургския университет, където работи под ръководството на Наталия Димитриевна Светозарова.

От 1992 г. до момента Димитър Попов е преподавател на основен трудов договор в Шуменския университет, където води занятия по всички езиковедски дисциплини, като основно съсредоточава своите научни интереси в областта на стилистиката и през 2001 г. от УИ „Еп. Константин Преславски“ излиза първото издание на неговия учебник „Стилистика“.

В периода от 1994 г. до края на академичната 1997 г. той основава лектората по български език в Института по славистика на Виенския университет. Там преподава дисциплини в сферата на езика, литературата и културата, като обхваща различни българистични специалности. Пред австрийските студенти представя писателя Николай Хайтов, който участва в негово открито занятие. Значим

приносен момент от академичната дейност през този период е фактът, че комисия от Австрийската академия на науките с председател проф. Волфганг Дреслер нострифицира и признава неговия докторат, като присъжда на Димитър Попов научната степен „Доктор по философия“ на Виенския университет. Едновременно с това той се запознава и със секретаря на Международната семиотична организация проф. Джеф Бернард, който го приема за редовен член на Австрийското социосемиотично общество. Наред с това Димитър Попов е приет и в Картелния съюз на Австрийското академично общество.

През 1995 г. проф. Попов участва в поредната среща на Комисията по фонетика и фонология на славянските езици към Международния комитет на славистите. Срещата се провежда в гр. Прешов, Словакия, по покана на проф. д-р Ян Сабо – председател на Комисията. На тази среща проф. Попов е избран за редовен член на Комисията по фонетика и фонология на славянските езици.

През учебната 1998 г. той се завръща в България и продължава да работи в Шуменския университет, където през 2004 г. издава своя хабилитационен труд за доцент – книгата „Фоностилистика на дискурса“. Тази монография е приносна за българското езикознание, защото е единствена по рода си в България.

В края на 2006 г. основава лектората по български език в мултикампуса на Болонския университет в гр. Форли, където преподава дисциплини по български език, литература и култура. Чете лекции и в магистърската програма за подготовка на експерти по Източна и Югоизточна Европа към Факултета за политически науки на мултикампуса във Форли (Италия). По същото време преподава и в бакалавърската програма на Института за преводачи от чужди езици към същия мултикампус, където организира редица мероприятия, посветени на българския език, литература и култура по повод на влизането на България в Европейския съюз през 2007 година. В специалността „Криминалистика“ на Факултета по политически науки на Болонския университет проф. Димитър Попов изнася лекция по съдебна фонетика относно разпознаването на човешкия глас за целите на биометричния анализ.

През италианския период много ценни са неговите срещи и разговори със световноизвестния лингвист Микеле Пранди. През същия период, във връзка с обучението на студенти по български език в Института за преводачи от чужди езици, проф. Попов работи с проф. Умберто Еко, с когото провежда изключително интересни разговори във връзка с общите им интереси към семиотиката.

След шестгодишния си мандат като преподавател в Болонския университет проф. Димитър Попов се завръща в Шуменския

университет, където продължава да изпълнява задълженията си на преподавател.

През 2002 г. той създава Лабораторията по приложна лингвистика към Шуменския университет, в която е избран за директор без портфейл, и в продължение на 22 години, заедно със своите сътрудници, с които изпълнява екипно различни изследователски задачи в областта на приложната лингвистика и способства за създаването на електронни корпуси. Резултат от научноизследователската работа в Лабораторията е отпечатването на поредното академично издание с приносен за българската лингвистика характер – книгата „Лингвистична персонология“, която излиза през 2016 година. През същата година излиза и второто преработено и допълнено издание на учебника „Стилистика“ (2016). От този период са и неговите контакти с Центъра по общо езикознание, типология и изследване на универсалиите в гр. Берлин, където заедно с проф. Попова провеждат научни изследвания върху българската детска реч. Двамата в екип публикуват статии с резултати от съвместната им работа с проф. Дагмар Битнер в научното издание на Центъра. През този период проф. Попов изнася лекции и в Института по славистика на Мюнхенския университет, и в Института по славистика на Хайделбергския университет, както и в Института по общо езикознание, и в Института по славистика на Виенския университет. През разглеждания период, като логично обобщение на неговата творческа и академична биография, е фактът, че през 2016 г. научно жури му присъжда длъжността *професор*.

Екипната съвместна работа с проф. Попова, състояща се в създаването на лингвистични електронни езикови ресурси, води до редица международни постижения. На платформата Talkbank на Университета „Карнеги Мелън“ в Уисконсин (САЩ) е публикуван BULGARIAN LABLING CORPUS, уникален електронен ресурс с лонгитудинални данни от автентична българска детска реч, който е резултат от съвместна изследователска дейност на екипа учени от Лабораторията – проф. Д. Попов и проф. В. Попова. Този ресурс е част от наличната Славянска колекция, публикувана на интерактивната платформа CHILDES. Приноси за съвременните лингвистични изследвания в национален и световен мащаб са и другите електронни ресурси, създадени от екипа: LABLASS – речници на словесните асоциации (Речник на асоциациите на носителите на български език от района на с. Осмар, Шуменско; Речник на детските словесни асоциации), публикувани на страницата на Лабораторията по приложна лингвистика. Изключително активна е дейността на Лабораторията по разработката и участието в международни проекти. Под ръководството на проф. Попов Лабораторията работи в активно сътрудничество с

Института по информационни и комуникационни технологии на БАН. Създадени са контакти с Комисията по славянски книжовни езици и Комисията по медиалингвистика към Международния комитет на славистите. Осъществена е съвместна работа по няколко международни проекта с Zentrum für Allgemeine Sprachwissenschaft (ZAS) – Berlin. Лабораторията се намира в договорни отношения с Института по експериментална фонетика и патология на говора и Центъра за изследване на жизнената активност (Белград, Сърбия) (Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology and Life Activities Advancement Center). От октомври 2012 до настоящия момент продължава дейността по реализация проекта Common Language Resources and Technology Infrastructure (CLARIN) (Международен проект – инициатива на Европейския съюз за създаване на българска регионална инфраструктура, включена в Хартата на България за научни изследвания с ръководител проф. д-р Кирил Симов). От 2018 съвместната работа на Лабораторията с Консорциума CLaDA-BG (Национална интердисциплинарна изследователска Е-инфраструктура за ресурси и технологии за българското езиково и културно наследство, интегрирана в рамките на европейските инфраструктури CLARIN и DARIAH) води до създаването на нови електронни ресурси за научни изследвания в областта на съвременния български език. Под ръководството на проф. Попов през 2022 г. е изграден и електронният корпус LABMETA. Той е генериран от докторантката на професор Попов – Жанета Андреева, и съдържа подбрана колекция от когнитивни метафори, извлечени от речи на съвременни български политици. Този корпус е разработен в рамките на проекта CLaDA-BG. От 2022 г. до настоящия момент дейността на ръководената от проф. Попов Лаборатория е свързана и с Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ (ННП БЪЛГАРИСТИКА), чийто регионален координатор е проф. Велка Попова.

Проф. Д. Попов участва и в редица локални университетски проекти. Той е член на редакционната колегия, както и отговорен редактор, и автор на статии в поредицата от томове на авторитетното академично издание „Отговорността пред езика“. Работата по съвременни проекти, посветени на разработката на стратегии за създаване на технологични електронни езикови ресурси, които да бъдат в полза на бъдещи научни изследвания, е приоритет в работата на проф. Попов и неговия екип. По този начин под неговото ръководство се оформи авторитетната Шуменска школа в областта на приложната лингвистика, която се превръща в значим фактор за развойните процеси в съвременното българско езикознание.

В хронологията на академичните му приноси се включва членството на проф. Димитър Попов в ISCA (Международна асоциация за речева комуникация). Той е представител на България в Подкомитета за Източна Европа (Sub-committee on Eastern Europe). Членува също така в СУБ – клон Шумен, където и до ден днешен е председател на секция „Филология“. Плодотворен период от академичната дейност на проф. Д. Попов е времето, през което той изпълнява задълженията си като ръководител на Катедрата по български език (2020 – 2024 г.), когато той се грижи за развитието на нейния академичен състав. Този период е отразен в документалния филм „От първо лице“, който е юбилейна представителна извадка за времето от създаването на Катедрата от проф. Петър Пашов и чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев и съвременното състояние на обновената Катедра с привличане на млади учени. Освен за развитието на Катедрата, професорът юбиляр допринася също и за развитието на академичния състав в други висши учебни заведения, като участва в научни журита за хабилиране на преподаватели с академичната длъжност „Доцент“ и „Професор“ и за придобиване на научно-образователната степен „Доктор“.

Преподавателската дейност на проф. Попов е извънредно разнообразна и е свързана както с бакалавърските, така и с магистърските програми на Шуменския университет. В бакалавърските степени той чете лекции предимно по фонетика и стилистика, а също така и по морфология, лексикология и синтаксис. Тези дисциплини се преподават на студенти от специалностите „Българска филология“, „Българистика и медии“ и на студенти англицисти, германисти, русисти, историци. Юбилярят е един от създателите на магистърската програма „Лингвистика и масови комуникации“. Преподава редица езиковедски дисциплини: „Увод в приложната лингвистика“, „Езикът на медиите“, „Теория на редактирането“, както и „Съвременен български език – I част (за неспециалисти)“ и в останалите магистърски програми към Катедрата: „Редакторство и коректорство“, „Лингвистика и библиотечно-информационни дейности“. Води лекционния курс по „Увод в общото езикознание“ в поток от студенти, владеещи чужди езици, в магистърските програми „Лингвистика и превод“ и „Езиково обслужване на туризма и бизнеса“.

Той е научен ръководител на докторанти, успешно защитили докторска степен, и в процеса на тяхното творческо развитие ги организира в екипи за създаване на електронни ресурси за изследване на българската реч.

Венец в творческото и академичното развитие на проф. Попов е книгата му „Увод в речезнанието“, която той публикува през 2022 г. Този труд представлява комплексно обобщение на натрупаните през

годините знания и опит от осъществените от изследователя експерименти върху живата човешка реч.

През целия си творчески път проф. Д. Попов е нееднократно удостоен с различни награди, които водят началото си от неговия докторантски период в Москва, където през 1988 г. получава Диплом за най-добър научен доклад в секция Филология на 10-та научна конференция с международно участие на българските аспиранти в Москва. През 2005 г. е отличен с Грамота за високи научни постижения в областта на хуманитарните науки от Конкурса на Съюза на учените в България за книгата „Фоностилистика на дискурса“. През същата година проф. Попов представя своята разработка „Система за прозодичен анализ на речеви сигнали“ в тематичната зала Научно-образователно Експо „Българските университети и технологични инкубатори – център на иновационни ИКТ разработки“ на рекламен щанд на ШУ в Пловдивския технически панаир, с която печели трета награда за Университета. През 2017 г. е удостоен със Специална награда от Института за експериментална фонетика и патология на говора (IEPSP) и Центъра за развитие на жизнените дейности (LAAC), Белград. Наградата е израз на висока чест и признание за проявена изключителна креативност и прилагане на иновативна идея, представени в разработката „Лингвистичната персонология – нова наука в парадигмата на антропологичната лингвистика“, изнесена на 6-та Международна конференция, посветена на фундаменталните и приложните аспекти на речта и езика, организирана под патронажа на Министерството на образованието, науката и технологичното развитие на Република Сърбия. През 2018 г. в президиума на БАН проф. Попов е награден с Грамота от Фонд „Акад. Владимир Георгиев“ за отлично постижение в областта на езикознанието за 2017 г. за труда „Лингвистична персонология“. През 2018 година проф. Д. Попов получава и Наградата на Ректора за 2017 г. за утвърждаване на авторитета на Шуменския университет. През следващата година (2019) е удостоен с Наградата на Шумен за наука в системата на образованието и науката за принос в сферата на хуманитарните и педагогическите науки. В резюме информацията за творческия път на проф. Д. Попов е представена в отделни речникови статии на две енциклопедични издания: „Енциклопедия на Шумен“ и „Енциклопедия на Пазарджик“.

Проследените дотук професионални и личностни постижения на проф. Димитър Попов респектират колегиума и научната общност, сред която през целия си съзнателен творчески живот той се стреми да създава различни форми на академичен контакт между учени, съмишленици от различни университети у нас и в чужбина. Като

носител на многобройни отличия, награди и международно признание, проф. Д. Попов се изявява като достолепен учен в световен мащаб.

*Знанието за речта
въздига я на свившевисота!*
Стоян Минев

НА МНОГО И БЛАГА ЛЪТЯ!

AD MULTOS ET BONOS ANNOS!

VERBA DOCENT, EXEMPLA TRAHUNT!

Жанета Андреева

**БИБЛИОГРАФИЯ НА НАУЧНИТЕ ТРУДОВЕ
НА
ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ**

1987

Към въпроса за звуковите жестове в българския език. – В: *Първа научна сесия на клуба на младите научни работници*. Сб. доклади на секция Филология. София: ЦИНТИ, 1987.

1988

Об одном явлении неканоничной фонетики в болгарском языке. – В: *Актуальные проблемы современной науки. X научная конференция болгарских аспирантов с международным участием*. Москва, июнь 1988.

1989

Основы интерпретации семантики интонации реплик-ответов с частицами в болгарском разговорном языке. – В: *Проблемы доказательства и типологизации вфонетике и фонологии*. Москва, 1989.

О некоторых прагматических аспектах значения модальных частиц в ответе на вопрос /на материале болгарской спонтанной речи/. – В: *Актуальные проблемы современной науки. XI научная конференция болгарских аспирантов с международным участием*. Москва, июнь 1989.

1990

Лингвистические аспекты интерпретации реплик-ответов в структуре спонтанного устного диалогического текста. – В: *Актуальные проблемы современной науки. XII научная конференция болгарских аспирантов с международным участием*. Москва, 1990.

1991

Лексико-синтаксическая структура и интонационная оформленность реплик-ответов в болгарской спонтанной речи /лингвистико-прагматический аспект/. Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Институт славяноведения и балканистики РАН. Москва, 1991, 216 стр.

1992

Фоностилистични интонеми (аломели) на реплики-отговори в българската спонтанна реч. – В: *Език и литература*, кн. 5, 1992, 99–104.

1993

Лингвистични функции на заклинянето като тип вторично моделиран текст. – В: *20 ГОДИНИ БЪЛГАРСКА ФИЛОЛОГИЯ*. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Юбилейна научна конференция на тема „Език и свят. Съвременна филологическа проблематика“, т. 1. Езикознание. Пловдив, 9 - 10 юни 1993, 255–258.

1994

Dobri Vojnikov und seine Redekunsttheorie aus der Zeit der bulgarischen Wiedergeburt. – In: *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Bd. 40, Wien, 1994, 163–168.

1996

Die Struktur der Beschwörungsformeln als sekundar-modellierender Texttyp (nach der symbolischen Dichtung Theodor Trajanovs). – In: *Proceedings of the 9th International Symposium of the Austrian Association for Semiotics „Modelling History and Culture / Modellierungen der Geschichte und Kultur“*, Univ. of Graz, November 22-24, 1996, Serie Angewandte Semiotik 16/17, Bd. II, Wien: OGS, 1996.

2000

Езиковата компетенция като лингвистично понятие (аспекти на теорията). – В: *Съпоставително езикознание*, кн. 2, 2000, 106–114 (в съавт. с В. Попова).

2001

Стилистика. Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2001, 243 стр.

Симетрия и асиметрия в стилистиката на поетическия текст. – В: *Отговорността пред езика. Т. 1. Сборник в чест на 70-годишнините на проф. П. Пашов и на проф. д-р Тодор Бояджиев, чл.-кор. на БАН, и на 30-годишнината на Шуменския университет* (ред. К. Вачкова). Шумен, 2001, 271–279.

2002

Детските когнитивни метафори от холистично гледище. – В: *Езикът: история и съвременност*. Шумен, 2002, 308–317 (в съавт. с В. Попова).

Kognitive Metaphern und naive Semiotik in der Kindersprache. – In: *European Journal for Semiotic Studies. Transscientific Semiotics VII / IX*, vol. 14 (3, 4). Wien•Budapest•Madrid•Perpignan, 2002, 609–620.

Типология на схващанията за стила. – В: *Българска реч*, кн. 3, 2002, 32–40.

2003

Kompensationsmechanismen bei der Relation Intonation - Grammatik in Spontanäußerungen. - In: *WORT UND GRAMMATIK*. Festschrift für Pavel Petkov anlässlich seiner Emeritierung. Herausgegeben von Ana Dimova, Herbert Ernst Wiegand unter Mitarbeit von Tina Hoffmann und Velka Popova. Hildesheim 2003. VIII/338 S. (GERMANISTISCHE LINGUISTIK, Heft 171-172/03), 2003, 183–192.

Über die Diskretheit des phonostilistischen Codes (linguistische und experimentell-phonetische Grundlagen). – В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Том XVI-XVII А, 2003, 26–36.

Холистичен подход към изучаване на детския език. – В: *Детска реч и билингвизъм* (ред. Хр. Кючуков). София: Дайвърсити прес. 2003, 25–38 (в съавт. с В. Попова).

2004

Фоностилистика на дискурса. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2004, 204.

Заклинателният дискурс на Теодор Траянов като вторично моделиращ семиозис. – В: *LITERNET*. бр. 3 (52), 2004. <http://www.liternet.bg/publish10/dpopov/ttraianov.htm>.

Интегративен подход към изследване на прозодията на речта. – В: *Юбилеен сборник за Джон Атанасов*, Шумен, том II, 2004, 102–107.

Verification of the discrete character of prosodic variations in bulgarian colloquial discourse. – In: *Text Processing and Cognitive Technologies. The VII-th International Conference Cognitive Modeling in Linguistics*. Proceedings, September 4-11. Varna, 2004, 183–193.

Програмата CLAN и възможностите ѝ за изследването на детската реч. – В: *Сборник научни трудове, посветен на 100-годишнината от рождението на Джон Атанасов*. Шумен, 2004, том II, 97–101 (в съавт. с В. Попова).

Когнитивната метафора – огледало на познанието в интеркултурната комуникация. – В: *Европейска интеграция и интеркултурна комуникация*. (съст. и науч. ред. М. Златева, Т. Петев, О. Спасов). София, 2004, 150–158.

Стилистика на произносителните практики в българската реч. – В: *LITERNET*. 2004, бр.2 (51): <http://www.liternet.bg/publish10/dpopov/stilistika.htm>.

Статус и таксономия на фонетичните стилове. – В: *Епископ-Константинови четения*, т. 8. Шумен, 2004, 280–290.

Тенденции в произносителните практики на българина в различни типове дискурс. – В: *Тенденции и процеси в българския език. Трудове на Лабораторията по приложна лингвистика*, т. 1. Шумен, 2004, 175–199.

2005

Аспекти на българското произношение в сферите на стандарта, субстандарт и нонстандарт. – В: *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2005, 191–204.

Дискурсът като комуникативно събитие. – В: *Съпоставително езикознание*, кн.1, 2005, 63–83.

Cognitive metaphors as an image of knowledge in bulgarian media discourse. In: *Text Processing and cognitive Technologies. The VIII-th International*

Conference Cognitive Modeling in Linguistics. Proceedings, September 4-11. Varna, 2005. (Eds. V. Solovyev, V. Polyakov). Moscow, 2005/11, 14–20.

Проект за прозодична транскрипция на българската реч. – В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*. Факултет по хуманитарни науки. Том XVIII А, 2005, 61–74.

Стилистика на произносителните практики в българската реч. – В: *LITTERA SCRIPTA MANET. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Василка Радева*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София, 2005, 314–333.

Фоностилистика ответных реплик в разговорном дискурсе (на материале болгарской речи). В: *Язык. Личность. Текст. Сборник статей к 70-летию Т. М. Николаевой*. (Отг. ред. В.Н. Топоров). Москва: Языки славянских культур, 2005, 496–512.

Фоностилистиката като научна парадигма. В: *Srpski jezik*. Beograd, 2005, 165–198.

2006

За мястото и ролята на прозодията в дискурса – В: *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. д.ф.н. Йордан Пенчев Пенчев*. София: Артграф, 2006, 107 – 125.

2007

The emergence of verb grammar in two Bulgarian- speaking children. // *Text Processing and cognitive Technologies* (Eds. V. Solovyev, V. Polyakov). Moscow, 2007, 236–248 (в съавт. с В. Попова).

2008

Заклинателният дискурс на Теодор Траянов като вторично моделиращ семиозис. Стоян Илиев, Емилия Стайчева, Радостин Русев (съставители и редактори). – В: *Теодор Траянов и неговата епоха*. Институт за литература – БАН. София: Издателски център "Боян Пенев", 2008, 274–282.

Симетрията като композиционно-стилистичен похват на текста. – В: *Славистични изследвания*. Т. 8. Сборник в чест на: 90-годишнината от рождението на акад. Емил Георгиев, 80-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 70-годишнината на проф. Боян Ничев. София: Университетско издателство „Свети Климент Охридски“, 2008, 267–271.

2009

Vojnikov und seine Redekunststheorie aus der Zeit der bulgarischen Wiedergeburt. – В: *Отговорността пред езика*. Книга 3. Сборник, посветен на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен, 2009, 166–170.

СЕКСОЛЕКТЪТ КАТО КОНЦЕПТ НА ФОНЕТИЧНАТА ГЕНДЕРОЛОГИЯ (български речеви „портрети”) – В. А. Виноградов (отв. ред.) – В: *Лингвистическая полифония*. Сборник в честь юбилея профессора Р. К. Потапова. Москва: „Языки славянских культур”, 2007, 504–513. *Отговорността пред езика*. К. Вачкова (отг. ред.), Книга 2. Шумен: Университетско издателство “Епископ Константин Преславски”, 2009, 131–140.

Phonostylistic Variants of the Discourse Prosodic Units in Bulgarian – Jovicic T. Slobodan and Mirjana Sovilj (Eds). *Speech and Language* (Proceedings: The 3rd International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language). Belgrade, 2009, 40–48 (в съавт. с В. Попова).

2010

Иконичност на речта в режим на стандарт, субстандарт и нонстандарт – В: *Език, култура, идентичност*. Т. 1. Езикознание. Литературознание. Велико Търново, 2010, 129–140.

2011

О концептуальной сущности метафор в когнитивной стилистике – В: *Сборник “Стереотипность и творчество в тексте”*. Перм, 2011, 133–142.

Концептуалната метафора в когнитивното пространство на съвременната стилистика. – В: *Проблемы когнитивного и функционально-коммуникативного описания русского и болгарского языков*. Выпуск восьмой. Шумен: Университетско издание “Епископ Константин Преславски”, 2011, 132–142.

Когнитивните метафори – митологизатори в медийния дискурс. – In: *Ricerche slavistiche* 9 (LV), Roma, 2011, 169–179.

Psycholinguistic research on the grammatical metamorphosis in early child talk at the dawn of morphological ontogenesis – Skanavis Mimis, Bojanova Violeta and Mirjana Sovilj (Eds). *EARLY PREVENTION, DETECTION AND DIAGNOSTICS OF VERBAL COMMUNICATIONAL DISORDERS* (Proceedings: The Third European Congress on Early Prevention, Detection and Diagnostics of Verbal Communication Disorders – Ancient Olympia (Greece), October 2010). Belgrade, 2011, 13–21 (в съавт. с В. Попова).

2012

ИКОНИЧНОСТ НА ПРОЗОДИЯТА В ПРОИЗНОШЕНИЕТО НА СТАНДАРТА, СУБСТАНДАРТА И НОНСТАНДАРТА – В: *Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие „40 години Шуменски университет 1971–2011“*. 2012, 286–293.

Когнитивные метафоры в медийном дискурсе. – В: *Журналистика и культура русской речи*, №2. Научно – практический журнал, [N 62],

Москва: Ордена «Знак Почета» Издательство Московского университета, 2012.

KINDERSPRACHE – EINE AMUESANTE ZWISCHENWELT – В: *Език на културата и култура на езика*. Сборник в чест на проф. дфн Ана Димова / Sprache der Kultur und Kultur der Schprache. Festschrift fuer Prof. Dr. Sc. Ana Dimova. Велико Търново: Фабер, 2012, 141–148 (в съавт. с В. Попова).

Метафоры в медиаречи как способ мифотворчества. – В: *Средства массовой информации в современном мире*. Петербургские чтения: материалы 51-ой междунар. науч.-практ. конф. (отв. ред.-сост. С.Г. Корконосенко). – С.Пб. : Филол. ф-т СПбГУ, 2012, 186–190.

2013

Българската легостилика в режим на стандарт, субстандарт и нонстандарт. – В: *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи*. *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи*. Сборник в чест на 80-годишнината на професор Славчо Петков. Благоевград: Университетско издателство "Неофит Рилски", 2013, 29–44.

Детское высказывание в терминах наивной семиотики. – В: *Проблемы онтолингвистики* (ред. Т. Круглякова). Материалы международной научной конференции 26–28 июня. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2013, 154–160 (в съавт. с В. Попова).

Investigating speech interaction from holistic integrative point of view. – In: S. Jovicic, M. Subotic, M. Sovilj (Eds.). *VERBAL COMMUNICATION QUALITY*. Interdisciplinary Research II, Belgrade: LAAC & IEPSP, 2013, 373–396 (в съавт. с В. Попова).

Two Bulgarian children in the dawn of morphological ontogenesis. – В: *Proceedings in Global Virtual Conference*. The 1st International Global Virtual Conference. Zilina: EDIS – Publishing Institution of the University of Zilina, 2013, 378–384 (в съавт. с В. Попова).

Holistic approach to speech interaction in norm and pathology. Mirjana Sovilj, Misko Subotic (Eds.). *SPEECH AND LANGUAGE*. Belgrade, 2013, 40–46 0 (в съавт. с В. Попова).

2014

BULGARIAN CHILD LANGUAGE CORPUS – PARAMETERS, MEANING, PERSPECTIVES. – В: *PROCEEDINGS of 4th International Congress on Early Prevention in Children with Verbal Communication Disorders*, D. Popov, M. Skanavis and M. Sovilj (Eds). Shumen, 2014 (в съавт. с В. Попова).

Речеви портрети в съвременното българско говорене. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет "Паисий Хилендарски"*, т. 52, кн.1, сб. А, 2014, 23–42.

Стилистични фигури и тропи. Модул на електронен учебник за бакалаври. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2014.

2015

Когнитивные метафоры в болгарском детском языке. – In: *S. Masalova, V. Polyakov, V. Solovyev (eds.). Cognitive Modeling: Proceedings of the Fourth International Forum on Cognitive Modeling* (11-18 September, 2016, Loret de Mar, Spain). Part 1. Proceedings of the XVII International Conference "Cognitive Modeling in Linguistics. CML-2016". Rostov-on-Don: Science and Studies Foundation, 2016. 177–187 (в съавт. с В. Попова). Multimodal Presentation of Bulgarian Child Language. // *Andrey Ronzhin, Rodmunga Potapova, Nikos Fakotakis (Eds.). Speech and Computer. 17th International Conference, SPECOM 2015, Athens, Greece, September 20-24, 2015, Proceedings.* Springer International Publishing Switzerland 2015, 293-300 (в съавт. с В. Попова).

Размисли върху хамелиона стил. – В: *Да (пре)откриваш думите.* Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д. ф. н. Вера Тервел Маровска. Пловдив: Университетско издателство "Паисий Хилендарски", 2015, 301-314.

Речевые портреты как когнитивные феномены. – В: *Cognitive Modelling: Collection of Papers of the third International Forum on Cognitive Modeling* (Varna, Bulgaria, September 14-21, 2015) - Part 1. Cognitive Modelling in Linguistics: Proceedings of the XVI -th International Conference "Cognitive Modelling in Linguistics" (CML-2015). - Part 2. Cognitive Modelling in Science, Culture, Education: Proceedings of the The III-rd International Conference "Cognitive Modelling in Science, Culture, Education" (CMSCE-2015) Rostov-on-Don: Science and Studies Foundation, 2015, 171–187.

Speech Profiles as Cognitive Phenomena. – In: *IJ ICP* (International online Journal INFORMATION CONTENT&PROCESSING), VOL.2, NO.4, 2015, 303.

FUNDAMENTAL AND APPLIED ASPECTS OF SPEECH PROFILING. – Mirjana Sovilj, Misko Subotic (Eds.). *SPEECH AND LANGUAGE 2015. PROCEEDINGS* of 5th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language, Belgrade, 2015, 27(37).

2016

Лингвистична персонология. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константи Преславски“, 2016, 300 стр.

Стилистика. Второ преработено, допълнено и актуализирано издание. Шумен: Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2016, 298 с.

За джендърната стереотипност на гласа. – В: *Отговорността пред езика*. Том 4. Шумен: Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2016.

"Наивната" стилистика на детския език. – В: *Актуални проблеми на лингвистиката* (Стаменов. М., И. Панчев (ред.). По случай 80-годишнината на проф. Стефана Димитрова. София: "Академично издателство "Марин Дринов", 2016, 404–413 (в съавт. с В. Попова).

Speaker Profiles as Anthropophonic Phenomena. – In: *SocioBrains International Scientific Refereed Online Journal*, ISSUE 20, APRIL 2016, 50–65. <http://sociobrain.com/bg/top/issues/issue-19%2C-march-2016/>.

Сексуална стереотипност на мъжкия и женския глас в медиите. – В: *Медиялингвистика*. Вып. 5. Язык в координатах массмедиа: матер. I Междунар. науч.-практ. конф. (6–9 септември 2016 г. Варна, България) / отв. ред. В. В. Васильева. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, Ин-т "Высш. шк. журн. и мас. коммуникаций", 2016, 94–96.

2017

За мнимата стилистика на детския език. – В: *Българска реч*, 2017, кн. 2, 62–71. <https://www.cceol.com/> (в съавт. с В. Попова).

Linguistic personology – a new science in paradigm of anthropological linguistics – In: Mirjana Sovilj, Slobodan Jovicic, Misko Subotic and Slavica Maksimovic (Eds). *Speech and Language* (Proceedings: The 6th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language). Belgrade, 2017, 11–18.

Лингвистичната персонология – нова наука в парадигмата на антропологичната лингвистика. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 г.). Част първа. София: Институт за български език към БАН, 2017, 34–42.

2018

Лингвистична персонология по говора: теория, методология и практика. – В: *Език и литература*, София, 2018, № 1–2, 87–102.

2019

Corpus study of early Bulgarian onomatopoeias in the terms of CHILDES – *Speech and Computer*. 21st International Conference, SPECOM 2019, Istanbul, Turkey, August 20–25, Proceedings. Albert Ali Salah, Alexey Karpov, Rodmonga Potapova (Eds.). *Springer International Publishing*, 2019, 370–380 (в съавт. с В. Попова).

Парадигма на фоностилистичната вариативност. – *NOMEN EST OMEN*. Научни изследвания в чест на проф. д-р Кирил Цанков. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 2019, 493–507.
Лингвистична персонология и антрополингвистика: теоретични, методологични и приложни аспекти. – В: *Българистични езиковедски*

четения. *Материали от Международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. София: Факултет по славянски филологии, 2019, 22–31.

Speech Personality, Individuality and Uniqueness of Human Voice. – In: Misko Subotic, Slavica Maksimovic (Eds). *Speech and Language. Proceedings: The 7th International Conference on Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language*. 2019, Belgrade, 34–39.

Мултимодално представяне на речеви данни. – В: *Българска реч*, кн. 2–3, 2019, 20–30 (в съавторство с В. Попова).

2020

Bulgarian associative dictionaries in the LABLASS web-based system. – In: *Speech and Computer*. 22nd International Conference, SPECOM 2020, ST. PETERSBURG, RUSSIA, OCTOBER 06–10, 2020. Proceedings. Alexey Karpov, Rodmonga Potapova (Eds.). Springer International Publishing, 2020, 379–388 (в съавт. с В. Попова, К. Кордов, С. Железов).

Возможности лингвистической персонологии в решении задач фоноскопической экспертизы. – *Вестник ВолГУ. Серии 2. Языкознание*. 2020, 89–101 (в съавт. с В. Попова).

2021

Български корпус с детска реч на платформата CHILDES – В: *Теория и практика языковой коммуникации: материалы XIII Международной научно-методической конференции / Уфимск. гос. авиац. техн. ун-т; (отв. ред. Т. М. Рогожникова)*. – Уфа: РИК УГАТУ, 2021, 136–147 (в съавт. с В. Попова).

Българската съдебна фонетика в парадигмата на лингвистичната говорна персонология. – В: *Отговорността пред езика*. Книга 7. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2021, 76–92.

Мултимодален подход за изследване на речта – В: *Проблеми на устната комуникация*. Том 12, брой 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2021, 53–67. <file:///C:/Users/MSUser/Downloads/8985.pdf> (в съавт. с В. Попова).

Феноменът детска реч в светлината на многостепенния модел на българската реч. – В: *Отговорността пред езика*. Книга 7. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2021, 258–275 (в съавторство с В. Попова).

2022

Увод в речезнанието. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2022, 350 стр.

Bulgarian speaking styles as speaker profiles. – In: *Linguistics and Children's Language Development. Festschrift in Honor of Prof. Dr. Juliana Stoyanova*.

LINKOM Studies in Language Acquisition and Bilingualism. Volume 4. Munich: LINCOM, 2022, GmbH, 160–181.

Возможности веб-базированной системы LABLASS для исследования детских словесных ассоциаций. – *ПРОБЛЕМЫ ОНТОЛИНГВИСТИКИ* – 2022: РЕЧЕВОЙ МИР РЕБЕНКА (УНИВЕРСАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ). Материалы ежегодной международной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство «ВВМ», 2022, 73–78 (в съавт. с В. Попова).

Заклинателният дискурс на Теодор Траянов като вторично моделиращ семиозис – В: *LICHT, MEHR LICHT! В ПАМЕТ НА ПРОФЕСОР МИЛЕН КУМАНОВ*: Юбилеен сборник по случай 80-годишнината от рождението на учения. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2022, 1476-1479.

LABLASS – учеб-базирана система за проучване на словесните асоциации. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (Светла Коева, Максим Стаменов (съставители). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2022, 567–578 (в съавт. с В. Попова, С. Железов, К. Кордов).

Лингвистическа идентификация автора и фалсификация идентичности в сети – In: *Science Journal of VolSU. Linguistics*, Vol. 21, No. 3, 2022, 29–38. DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2022.3.3> (в съавт. с В. Попова).

„Наивната“ семиотика на детското изказване. – В: *LICHT, MEHR LICHT! В ПАМЕТ НА ПРОФЕСОР МИЛЕН КУМАНОВ*: Юбилеен сборник по случай 80-годишнината от рождението на учения. София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2022, 1480–1483. 1476-1479 (в съавт. с В. Попова).

2023

Approaches to the protection of audio files in BULGARIAN LABLING CORPUS – In: Petya Osenova and Kiril Simov (Eds.). Proceedings of Internaonal CLaDA-BG Conference 2021. *Language Technologies and Digital Humanities in Bulgaria*. Shumen: Incoma Ltd., 2023, 52–68 (в съавт. с В. Попова, К. Кордов, С. Железов).

Computer-assisted transcription and analysis of Bulgarian child speech data using CHILDES and CLAN. – In: *Journal of Computational and Applied Linguistics (JCAL)*, 2023, Volume 1, 66–77. (в съавт. с В. Попова).

2024

Реч и речезнание – предмет и опит за описание на науката. – В: *Български език*, Приложение, г. LXXI, 71. София: ИК ЕМАС, 2024, 21–39.

Проф. Тодор Апостолов Бояджиев – народен будител и създател на Шуменския университет. – В: *Български език*, Приложение, г. LXXI, 71. София: ИК ЕМАС, 2024, 509–514.

Електронните езикови ресурси – мимолетна мода или предпоставка за нов стандарт на изследователска работа – В: *Romanoslavica*. Vol. LX, No. 1/2024, 161-174. https://romanoslavica.ro/eng_archive_nr.60.1.htm (в съавт. с В. Попова).

Bulgarian Speech Resources in the CHILDES System. – В: *Speech and Computer* (SPECOM 2024). 26th International Conference on Speech and Computer SPECOM-2024, Belgrade, Serbia, 25-28 November 2024, Proceedings. Springer International Publishing Switzerland 2024 (в съавт. с В. Попова).

Приноси на проф. Мирослав Янакиев за обогатяване на българската лингвистична терминология. – В: *Българистични езиковедски четения*, София: 2024 (в съавт. с В. Попова).

За древните корени на съвременната българска стилистика. – В: *Синергия – филологически интерпретации*, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2024 (в съавт. с В. Попова).

*Жанета Андреева
Стефка Александрова*

ЗА „ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА“

Кина Вачкова

ON „THE RESPONSIBILITY TO LANGUAGE“

Kina Vachkova

Abstract: The article traces the creation and development of the series "The Responsibility to Language". The reasons for the publication of the collections and the names of the contributors are indicated.

Key words: collection, article, contributor

При издаването на 10-я (юбилеен) том на сборника „Отговорността пред езика“ е добре да си спомним за неговата история и да оценим приносите му за езиковедската наука. Той е издание на Катедрата по български език (КБЕ) към Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ (ШУ). Отделните токове са посветени на юбилеи на учени от Катедрата и на годишнини от нейното функциониране. В тях са включени публикации на членове на КБЕ и на други филологически катедри на ШУ, на колеги от учебни и научни звена от страната и чужбина.

Книга първа (ISLN 954-577-116-N; 303 стр.) излезе през 2001 г. Тя е посветена на 70-годишнините на първите двама ръководители на КБЕ – видните български езиковеди със световна известност проф. Петър Минков Пашов (първи ръководител на КБЕ) и чл.-кор, проф. д-р Тодор Апостолов Бояджиев (втори ръководител), както и на 30-годишнината на Шуменския университет. Как избрахме названието на тази лингвистична серия? Аз трябваше да подготвя творчески портрет за проф. П. Пашов. Представяйки научната му продукция, забелязах две заглавия, с които се призоваваше за отговорност пред езика: „Осъзнаване на собствената отговорност“ (1878 г.) и „Отговорност пред всички“ (1984 ч.). Както в тях, така и в други свои публикации, проф. П. Пашов обяснява не само убедително и интересно езиковите явления, но и призовава към отговорност пред българския език. Реших, че заглавието „Отговорността пред езика“ би съответствало на посланието на нашата поредица. Предложих го на колегите от КБЕ и те го приеха с единодушно одобрение.

Редакционната колегия на Книга първа е в състав: доц. д-р¹ Кина Вачкова (отг. редактор), доц. д-р Ивелина Савова, гл. ас. д-р Надка Николова, гл. ас. Красимира Колева, ст. ас. Велка Попова. Художник на

¹ Научните степени и звания отговарят на момента в различните токове.

корицата на цялата поредица е гл. ас. Таня Йорданова. Както първият том, така и всички останали, са издадени от Университетско издателства „Епископ Константин Преславски“.

Книга първа (ISBN 954-577-116-X, 303 стр.) съдържа 33 публикации. Първите две представят портрети на проф. П. Пашов (от К. Вачкова) и на чл.-кор, проф. д-р Т. Бояджиев (от Кр. Колева). С научни публикации участват 16 членове на КБЕ²: доц. Мария Тихова, ас. Николай Николов, гл. ас. д-р Величка Йорданова, гл. ас. Елена Иванова, гл. ас. д-р Надка Николова, доц. д-р Елка Добрева, доц. д-р Александър Александров, доц. д-р Кина Вачкова, гл. ас. Красимира Колева, доц. д-р Добринка Даскалова, доц. д-р Мариана Стефанова, доц. д-р Ивелина Савова, ст. ас. Снежана Великова, гл. ас. д-р Анета Маринова, гл. ас. д-р Велка Попова, гл. ас. д-р Димитър Попов. Освен от членове на КБЕ, публикации има на учени от чужбина: проф. Нина Мечковская (Беларус), проф. Григорий Куприянович Венедиктов (Русия), доц. Хана Гладкова (Чехия), проф. Хилмар Валтер (Германия), проф. Клаус Щайнке (Австралия), проф. Петер Хил (Германия), д-р Хетил Ро Хауге (Норвегия), проф. Йежи Русек (Полша). От други български университети и от БАН: проф. Йордан Пенчев, проф. Иван Куцаров, доц. Людвиг Селимски, доц. Радка Влахова – доц. Йовка Тишева, доц. Юлияна Стоянова.

Книга втора (ISSN 1313-695H, 330 стр.) излиза през 2007 г. и е посветена на 30-годишнината на Катедрата по български език. Редакционната колегия е в състав: проф. д-р Кина Вачкова (отг. редактор), проф. д-р Ивелина Савова, проф. д-р Добринка Даскалова, доц. д-р Велка Попова, гл. ас. Красимира Колева. Изданието включва 33 доклада, изнесени на Юбилейната научна конференция „Отговорността пред езика“, като и материали за историята на КБЕ. Докладите са придружени от резюмета на английски език. Извън публикациите на членовете на Катедрата и представители на други филологически катедри на ШУ (20 на брой: К. Вачкова, Н. Николова, М. Стефанова, Д. Даскалова, Ал. Александров, А. Баева, Ив. Савова, Д. Попов, В. Попова, Р. Тодорова, Е. Добрева, Кр. Колева, Е. Христова, Р. Русинова, А. Маринова, Г. Янкова, Св. Неделчева, Н. Иванова, А. Антова, П. Павлов), участват и колеги от други научни звена от България и от чужбина: Хана Гладкова, Весела Владимирова (Карлов университет, Прага), Тодор Бояджиев (Институт за български език - БАН), Руселина Ницолова, Владислав Миланов – Петя Осенова, Андреана Ефтимова, Искра Ликоманова, Йовка Тишева, Цветанка Аврамова, Юлияна Стоянова,

² Публикациите се представят според реда им в съдържанията.

Весела Шушлина (Софийски университет), Лилия Илиева, Евдокия Христова (Югозападен университет).

Книга трета (ISSN 1313-695X, 398 стр.) е издадена през 2009 г. Посветена е на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Следват други издания от поредицата, свързани по академична традиция с 65-годишнината на членове на КБЕ. Редакционната колегия на Книга трета е в състав: проф. д-р Ивелина Савова, проф. д-р Велка Попова, гл. ас. Красимира Колева. Изданието започва с творчески портрет на проф. Кина Вачкова и с библиографията ѝ. Тези части са с автор/съставител доц. д-р Надка Николова. Научните публикации са 40. От тях 19 са на членове на КБЕ и на други филологически катедри на ШУ: доц. Н. Николова, доц. Д. Попов, гл. ас. Кр. Колева, д-р И. Братанов, доц. А. Маринова, ст. преп. Р. Русинова, доц. Ал. Александров, доц. Д. Даскалова, проф. Ив. Савова, проф. Е. Добрева, проф. М. Стефанова, д-р Мария Пройкова, проф. Я. Милчаков, доц. В. Попова, гл. ас. Е. Иванова, доц. В. Аврамова, доц. Р. Тодорова, гл. ас. д-р А. Баева, гл. ас. д-р Г. Янкова. 10 са с автори чуждестранни лингвисти: проф. Ян Корженски (Прага), проф. Александър Дуличенко (Тарту), проф. Галина Нешчименко (Москва), проф. Станислав Дубиш (Варшава), доц. Хана Гладкова (Прага), проф. Григорий Венедиктов (Москва), доц. Людвиг Селимски (Катовице), проф. Марко Самарджия (Загреб), проф. Божо Чорич (Белград), проф. Елза Стоянова (Киев). От други български университети - Софийски университет: акад. Михаил Виденов, чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев, доц. Красимира Алексова, доц. Радка Влахова, доц. Йовка Тишева, ас. Катя Исса, проф. Кирил Димчев, проф. Петър Пашов, проф. Венче Попова. Великотърновски университет: проф. Ценка Иванова; Пловдивски университет: проф. д-р Диана Иванова.

Книга четвърта (ISSN 1313-695X, 245 стр.) излиза през 2016 г. Посветена е на 65-годишнината на проф. д-р Добринка Даскалова. Редакционната колегия е в състав: проф. д-р Надка Николова, отг. редактор, проф. д-р Мариана Стефанова, докторант Ани Ангелова. Творческият портрет е с автор проф. д-р Ивелина Савова. Със статии от ШУ участват Велка Попова, Румяна Русинова, Анета Тихова, Ивелина Савова, Кина Вачкова, Надка Николова, Аксения Тодорова, Станислава Теофилова, Димитър Попов, Мариана Стефанова, Татяна Чалъкова, Елка Добрева, Снежанка Георгиева. От Пловдивския университет: Ваня Зидарова, Красимира Чакърлова, Диана Иванова; от Софийския университет: Красимира Алексова, Радка Влахова.

Книга пета (ISSN 1313-695X, 399 стр.) е издадена през 2019 г. Представлява сборник, посветен на 40-годишнината на Катедрата по български език. Редакционната колегия е в състав: проф. д-р Надка Николова – отговорен редактор, проф. д-р Велка Попова, проф. д-р

Димитър Попов. Съдържа 54 статии. От тях 16 са от членове на КБЕ и други филологически катедри на ШУ: К. Вачкова, Ел. Иванова, А. Стоянова – Д. Николов, Ив. Савова, М. Стефанова, Ст. Теофилова, Д. Даскалова, А. Баева, Е. Добрева, К. Колева-Иванова, А. Ангелова, И. Братанов, Кр. Колева, М. Петева; 15 от чуждестранни учени: Стрейси Спийд (САЩ), Людвиг Селимски (Катовице, Полша), Манфред Трумер (Грац, Австрия), Хетил Ро-Хауге (Осло - Норвегия), Елена Ю. Иванова (Русия), Мария Войекова (Русия), Мишко Суботич, Силвана Пунишич, Ружица Билибайкич, Драшко Фурунджич, Зоран Шарич (Белград), Миряна Совиль, Лиляна Еличич, Миодраг Стокич (Белград), Юлия Дудашова (Прешов, Словакия); 8 от Софийския университет: Тодор Бояджиев, Радка Влахова, Красимира Алексова, Илия Точев, Маргарита Младенова, Йовка Тишева, Маргарита Гергинова, Дилян Николчев; 4 от БАН: Стефана Димитрова, Кристияна Симеонова, Мариана Георгиева, Татяна Илиева; Пловдивски университет: Ваня Зидарова; Медицински университет Варна: Илина Дойкова, Петя Райкова, Даниела Тончева, Албена Добрева, Даниела Танчева, Катерина Пенева, Даниела Сточева; Медицински университет – София: Анета Стоянова. УАСГ – София Катя Исса, Унив. „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас Мариана Пързулова; ВТУ Ценка Иванова.

Книга шеста трябваше да бъде посветена на 65-годишнината на проф. д-р Мариана Стефанова. За неин редактор беше определен гл. ас.д-р Николай Николов. За съжаление, поради субективни причини, този том не е излязъл досега.

Книга седма (ISSN 1313-695X, 309 стр.) излезе през 2021 г. Тя е посветна на 90-гоишнината на чл. кор. проф. д-р Тодор Бояджиев. Редакционната колегия е в състав: проф. д-р Димитър Попов – отг. редактор, проф. д-р Велка Попова, доц. д-р Калина Йочева, доц. д-р Анета Тихова, преп. Ани Ангелова. Редактор на резюметата на английски доц. д-р Ирина Иванова. Творческият портрет на учения (втори ръководител на КБЕ, зам.-ректор и ректор на ШУ, д-р хонорис кауза на ШУ, почетен гражданин на Шумен) е с автори проф. Димитър Попов и преподавател Ани Ангелова (стр. 9-13). Те са съставители и на библиографията му (стр. 14 - 38). Сборникът съдържа 26 научни статии. 12 от тях са с автори членове на КБЕ: Д. Попов, Ив. Савова, К. Вачкова, Н. Николова, Кр. Колева, Д. Даскалова, Р. Русинова – А. Тихова, Д. Попов – В. Попова, Ст. Теофилова, Ж. Андреева. 8 статии са от чуждестранни учени – Петер Хил, Австралия; Ронел Александър, САЩ, Юлия Зимерман – Ева Киктова, Словакия, Ирина Седакова, Русия; Дамир Хорг - Хърватия; Манфред Трумер – Австрия; Теодор Оанка, Румъния. Трима от авторите са от СУ: Владимир Жобов, Искра Христова-Шамова, Андрей Бояджиев; трима от ПУ: Диана Иванова,

Константин Куцаров, Красимира Чакърова; един от БАН: Стефана Димитрова. .

Книга осма (ISSN 1313-695X, 342 стр.) е отпечатана през 2022 г. Посветена е на 65-годишнината на проф. д-р Надка Никлова. Редакционната колегия е в състав: проф. д-р Кина Вачкова, почетен отг. редактор, доц. д-р Анета Тихова – отг. редактор, проф. д-р Добринка Даскалова. Редактор на резюметата на английски език доц. д-р Деяна Пенева. Както обикновено, сборникът започва с творчески портрет. Негов автор е проф. д-р Кина Вачкова (стр. 11-15). Съставител на библиографията на трудовете на проф. д-р Н. Николова е доц. д-р Анета Тихова (стр. 16-33). Сборникът съдържа 22 научни статии. От тях 10 са с автори от КБЕ и от други филологически катедри на ШУ: Анета Тихова, Кина Вачкова, Иво Братанов, Деяна Пенева, Ивелина Савова, Добринка Даскалова, Марияна Стефанова, Ина Гичева, Стефка Александрова, Мийрям Салим, Станислава Теофилова. От СУ участват проф. д-р Андрей Бояджиев (в съавторство с доц. д-р Анета Тихова), проф. д-р Найда Иванова. От Пловдивския университет: проф. д-р Диана Иванова, гл. ас. д-р Мария Мицкова, проф. д-р Ваня Зидарова, гл. ас. д-р Борислав Борисов. От Великотърновския университет: доц. д-р Ния Радева, гл. ас. д-р Виргиния Мирославова. От БАН: проф. д-р Татяна Александрова, проф. д-р Руска Станчева. От университета „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас проф. д-р Марияна Пързулова, от Русенския университет доц. д-р Тодорка Георгиева, от Прешовския университет (Словакия) проф. д-р Юлия Дудашова.

Книга девета (ISSN 1313-695X, 220 стр.) е последната отпечатана от поредицата – 2023 г. Посветена е на 45-годишнината от основаването на Катедрата по български език. Редакционната колегия е в състав: гл. ас. д-р Стефка Александрова – отговорен редактор, проф. д-р Велка Попова, гл. ас. д-р Жанета Андреева. Издадена е и онлайн – ISSN 2815-4312. Започва с очерк за историята на КБЕ, озаглавен „45 години Катедра по български език в Шуменския университет“ с автори проф. д-р Кина Вачкова, проф. д-р Велка Попова, проф. д-р Димитър Попов (с. 7-19). В него се проследява историята на КБЕ от основаването ѝ като една от четирите основополагащи катедри на Висшия педагогически институт в Шумен през 1871 г. Преминава се през разделянето на тази катедра на три специализирани катедри от началото на 1977 г.: Катедра по български език с пръв ръководител доц. Петър Пашов, Катедра по литература с пръв ръководител проф. Симеон Русакиев и Катедра по методика на българския език и литература с пръв ръководител доц. Стайко Кабасанов. Авторите увлекателно проследяват многоаспектната история на КБЕ именно от 1977 г. до 2023 г.: изграждането с годините на нейния академичен състав, смяната на поколенията в него,

развитието на учебния процес и на научноизследователската дейност, установяването на връзките с други учебни и научни звена у нас и в чужбина, налагането ѝ като авторитетно средище за висше образование и наука, разработваните национални и международни проекти, научната продукция на Катедрата и мястото ѝ в лингвистиката, заслужените награди за постигнатите успехи на нейни членове и на КБЕ като цяло и т.н., и т.н. Текстът е илюстриран с множество снимки от живота на КБЕ през годините.

Сборникът съдържа 14 научни статии. 8 от тях са с автори членове на КБЕ – преподаватели и докторанти: проф. д-р К. Вачкова, проф. д-р Надка Николова, доц. д-р Иво Братанов, докторант Кольо Хубенов, гл. ас. д-р Стефка Александрова – гл. ас. д-р Миглена Тодорова, гл. ас. д-р Албена Баева, гл. ас. д-р Жанета Андреева. От други български университети: проф. Найда Иванова, проф. Красимира Алексова – СУ, доц. Тодорка Георгиева – Русенски университет, ас. Илина Дойкова – Медицински университет, Варна. От чуждестранни университети: Свитлана Георгиева – Одески университет, Украйна, Биляна Мартиновски – Стокхолмски университет, Швеция, Силвана Пунишич – Ивана Станкович, Белград, Сърбия.

* * *

Прегледът на излезлите от 2001 до 2024 г. томове от лингвистичната поредица „Отговорността пред езика“, създадена и поддържана от Катедрата по български език при Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет, съдържа множество факти, свързани с институционалната памет на нашата катедра. С основание можем да кажем, че не са много катедрите, поддържащи научни поредици. Издадените томове/книги нагледно показват възходящото развитие на КБЕ, научните интереси и постижения на членовете ѝ, мястото ѝ сред другите подобни университетски катедри и научни звена при БАН у нас, връзките ѝ с чуждестранни лингвисти и институции и т.н. Преди излизането на десетата книга от тази поредица, посветена на 65-годишнината на проф. д-р Димитър Попов, си пожелаваме още дълги години тя да бъде успешно издавана с истинска отговорност пред българския език!

ДИМИТЪР: ИМЯ, ОБРАЗ, РИТУАЛ

Ирина Александровна Седакова
Институт славяноведения, Российская академия наук
ised@mail.ru

DIMITAR: NAME, IMAGE, RITUAL

Irina Sedakova
Institute for Slavic Languages, Russian Academy of Science
ised@mail.ru

Abstract The article contains a brief ethnolinguistic analysis of the status and life of the personal name *Dimitar*, one of the most frequent names in the Bulgarian anthroponymycon. This personal name goes through many modifications on the Bulgarian territory, it produces a vast system of hypocorisms and female personal names. St Demetrius of Thessaloniki is seen as a brother of St George, the patron of blacksmiths, he is ‘in charge’ of autumn’s clouds and rains, snow. October 26th is an important day in the ritual year, which divides the year into two halves – summer and winter.

Key words: anthroponymy, ethnolinguistics, folk religiosity, cult of saints, calendric rituals.

Св. Димитър Солунский в современном болгарском обществе, согласно СМИ и Интернет-материалам, почитается как покровитель кузнецов, строителей, архитекторов. Посвящая эту статью профессору доктору Димитру Попову, долголетнему исследователю-лингвисту и университетскому преподавателю, я думаю о нем как о созидателе – «кузнеце» (болг. *ковач*), который выковывает (*кове*) и пестует новых болгаристов, способствуя сохранению болгарского языка в его богатстве.

ИМЯ

Болгарский антропонимикон – живая, постоянно пополняющаяся система, в которую вписалось множество заимствований. Греческое по происхождению имя *Димитрий* (греч. *Δημήτριος*, от *δε* ‘земля’ и *μήτηρ* ‘мать’), подобно другим старинным славянским формам (ср. *Антоний* – *Антон*, *Василий* – *Васил* и др.), сократилось до *Димитър* и интерпретируется болгарскими ономастами неодинаково («домашнее», «календарное», «чужое» имя и др.). Оно возводится к «имени греческой богини жита Димитре» [Вайганд 1926: 28], упоминается его связь с «древнегреческой богиней плодородия», а *Димитър* помечается как «разговорная форма имени *Димитри*», которое, в свою очередь, маркируется как редкое и устаревшее [Илчев 1969: 172]. Н. Ковачев трактует этот антропоним как «посвященный Деметре» и дает к форме *Димитър* помету «народное» [Ковачев 1987: 81–82].

Между тем, имя *Димитър* – одно из самых любимых в болгарском именослове. Фреквентность этого антропонима подтверждает приводимая ономастами статистика со всей территории Болгарии. Н. Ковачев в частотно-толковом словаре публикует цифру 89437, то есть по его данным со всей страны (99 городов, 1901–1970 гг.), *Димитър* обгоняет такие популярные имена как *Георги* (87 356) и *Иван* (80 910) [Ковачев 1987: 33]. Среди новорожденных в г. Попово в 2000–2003 гг. имя *Димитър* наиболее популярно [Радева 2006: 61]. В с. Драгоево Шуменской обл. *Димитър* замыкает пятерку самых популярных имен вслед за именами *Юрдан*, *Иван*, *Петър*, *Иванчо* [Кръстев 2001: 222]. Другие сведения по городам (за 2014 г.) следующие: в Софии *Димитър* занимает 8-е место, в Пловдиве – второе место, в Варне – 9 место [Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: 33, 52, 67]. М. Парзулова отмечает, что это имя постепенно вытесняется другими (*Александър*, *Мартин* и др.), однако все равно оно остается среди самых популярных [Парзулова 2021: 58]. Действительно, согласно данным Национального статистического института (НСИ), в 2011 г. *Димитър* – пятое по популярности мужское имя, а в 2021 г. – шестое. В статистических сведениях гипокористики и другие дериваты от протоантропонима *Димитър* считаются отдельными именами. Так, в списке самых популярных имен села Б. Крыстев приводит и *Митю*, *Митко*, помечая их как «сокращенные народные» [Кръстев 2001: 222]. Однако если соединить протоантропоним и дериваты от него, цифры будут еще более внушительными, см. подобные идеи в статье [Радева 2006].

Факт антропонимической деривации является весьма релевантным для болгарской системы имен собственных. *Димитър* адаптировалось на болгарской почве, дав множество производных имен (в том числе и женских, *Димитрина* и др.) и гипокористик, которые в основном возводятся к двум вариантам, обозначим из условно *Димо* и *Митре* (*Митко*). Многообразие гипокористик и дериватов от одного имени, которые могут быть и паспортными, и крестильными именами, – важная особенность болгарской системы личных имен. Более того, модифицированное или сокращенное имя может стать и нередко становится производящей основой для дальнейшего имятворчества. Симметрия мужских и женских имен, характерная для болгарского антропонимикона, способствует появлению многообразных имен собственных наподобие *Димитра*, *Димитрина*, *Митричка* и пр., которые также апеллируют к протоантропониму *Димитър*. Г. Вайганд в словарной статье к *Димитър* приводит 28 дериватов, включая диалектные варианты, сокращенные, расширенные и другие модифицированные антропонимы, а также женские версии: *Гмитър*,

Димо, Диме, Димко, Димчо, Диман, Митре, Митранко, Митруши, Мито, Митко, Мицо, Димитраке, Таке, Димитра, Димитрана, Дима, Димана, Димка, Митра, Митрана, Мита, Митка, Митруша, Туша [Вайганд 1926: 28]. В этом списке, хотя и неполном (перечислить все дериваты невозможно в силу значительной креативности болгар в процессах номинации), *Таке* может быть отнесено к *Христаки*, а *Туша* – к *Тудор* [Илчев 1969: 474, 499]. По мнению других ономастов, *Туша* (и ряд однокоренных *Тушан, Тушийн, Тушимир* и др.) – имя пожелательное, образованное от глагола *туша* ‘утешать’ [Иванова, Радева 2005: 143–144], оно не соотносится с *Димитър*.

Изменению и сохранению разнообразных дериватов от *Димитър* способствовал и тот факт, что принцип «подновления» родового, семейного имени был и остается в Болгарии в значительной степени актуальным, включая и *буквуване, сричкуване* (повторение буквы или слога из имени бабушки или деда) и создание гибридных, конструированных имен (соединение букв или слогов из имен родственников). Аллюзии к имени *Димитър* содержатся нередко даже в именах, далеко отстоящих от его первоначальной формы, в том числе модернизированных, вообще не имеющих с ним ничего общего. По моим антропонимическим материалам, которые я собираю уже несколько десятилетий, *Даяна* названа в честь бабушки *Димитричка*, *Диана* – *Димитрины*, *Даниел* – в честь деда *Димо*, в имени *Данаил* есть «буковка» имени деда *Димитър*. Связь с именем *Димитър* можно обнаружить в составных именах, таких неоантропонимах как *Димислав/а*, а иногда и в самых неожиданных номинациях. Так, *Михаил* был назван в честь прапрадеда *Димитра* – по первой букве его имени, которого в домашнем кругу звали *Мишо*.

Отметим здесь важность семейных и индивидуальных антропонимических нарративов, которые проясняют этимологию и семантику имени собственного, см. об этом подробнее [Седакова 2022]. Так, именно из анкеты, мы узнаем, что юбиляр получил свое имя *Димитър* не в честь деда или бабушки, а в честь отца. Эта тенденция, кстати, по словам ономастов, усиливается в Болгарии и стала очень заметной в последние годы [Парзулова 2021: 60].

ОБРАЗ

В народных представлениях св. Димитрий Солунский считается братом архангела Михаила или св. Георгия. Один из его иконографических образов – всадник на красном коне (в отличие от Св. Георгия, у которого конь белый). По поверьям, св. Димитрий связан с зимой и с миром мертвых [Стойнев 2006: 93], и это отражается в обрядности посвященного ему дня.

В фольклоре св. Димитър изображается значительно реже, чем св. Илия, св. Петр, св. Георгий. Известны региональные легенды, такие, как, например, в Добрудже, где описывается, что он мальчиком пас овец и, наступив на гнездо, раздавил птенцов. За это он сам себя наказал тем, что всегда ходил босым. Господь Бог сжалился над ним и возвел его в святые [Тодоров 1970: 339]. По разнообразным поверьям, св. Димитър является покровителем скота, он почитается как борец со злом, а также с летающими змеями (*лами*) и разбойниками, которых он истребляет вместе со св. Георгием [Каравелов 1861: 261].

В колядках он земледelec: «Похвали се свет Димитър: / «От малък бях, бахча садах / бахча садах, бахча редях. / Обрекъл бях едно дръвче, / едно дръвче ябълково, / да го къдя на деня си, / на деня си, на Димитровден!» [Попов, отг. ред. 2002: 253]. Св. Димитър перевозит жито на лодках и просит буйный ветер перестать дуть, чтобы он смог передать этот дар голодающим [Живков, Шумада, отг. ред., 1982: 435]. Другая колядка повествует о том, как св. Димитра оклеветали и бросили в темницу. Из-за этого три года не было празднования Димитрова дня, тогда сироты и дети взмолились, и святого выпустили из заточения [Живков, отг. ред. 1993 1: 398]. Известны тексты, в которых св. Димитрий изображается, как и другие святые, в повседневном сельском быту: Богородица спрашивает колядчиков, не видели ли они ее сына (так!), *личен приличен свети Димитър*, и они отвечают: «Видяхме го татък долу, татък долу у механата, вино пие и баш ракия». Известны и этиологические сюжеты о происхождении осины, в которых фигурирует св. Димитър. В его дворе сидят святые, все деревья поклоняются им, и только осина не поклонилась. Богородица проклинает ее [Живков, Шумада, отг. ред., 1982: 489, 495-496].

В фольклорных песнях воспевается юнак, которого именуют *Митър добър юнак*, *Митре юнак*, *Митре бюлюкбашия*, *Димитър юнак* [Димитрова, Янакиев 1948: 484], он славится своими подвигами в сражениях с турками.

Святой Димитър избирается в качестве покровителя семейств и рода в ряде регионов, поэтому в его день многие семьи колят ягненка (курбан) и устраивают обильные угощения, сопровождаемые церковной службой. В наши дни он является покровителем многих болгарских городов городов – Айтоса, Болярново, Видина, Сливена, Радомира и др. [<https://offnews.bg/obshtestvo/dimitrovden-e-hiliadi-praznuvat-dnes-811169.html>].

ДИМИТРОВДЕН: ПОВЕРЬЯ И РИТУАЛЫ

День св. Димитрия Солунского *Димитровден* (26.10) – одна из важнейших дат в народном календаре болгар. На всей территории Болгарии 26 октября служит важной темпоральной координатой и

маркированной точкой в году. Не случайно в диалектах октябрь по этому празднику именуется *димитровски*, *митровскио* (пирин.), а две половины года измеряются от *Гергьовден* (23.04) до *Димитровден*. *Димитровден* открывает начало второй, холодной половины года, тогда как *Гергьовден* (23.04) – первой, теплой половины. Считается, что св. Димитър управляет осенними облаками и дождями [Хаджиниколов 1980: 462], в его день улетают на юг аисты [Каравелов 1861: 260].

Повсеместно в день св. Димитра заканчиваются контракты с сезонными рабочими, пастухи и другие работники отгонных промыслов получают оплату и возвращаются домой (иногда на следующий день, ср. термин *Разпуст*). В этот день заключаются новые договора с пастухами, которые заканчиваются в день св. Георгия [Тодоров 1974: 334]. Пастухи угощают в трактирах (*държат кръчма*) [Добруджа 339], в селах устраиваются ярмарки, молодежных празднества с танцами *хоро*.

После 26 октября начинается период сватовства и свадеб, о чем повествуют исполняемые в день св. Димитра песни [Живков, отг. ред 1994 2: 77], а в некоторых регионах исполняется «сгядно хоро» (другой его датой служит *Петковден*, 14.10), на котором парни и их родители высматривают невест.

На Димитров день распространяется ряд запретов – не работают в поле и дома; этот день сакральный, не случайно, в балладах именно в этот день совершаются чудеса – по молитве Димитра выздоравливает его сестра [Живков, отг. ред 1994 2: 422 – 424]. Считается, что небо раскрывается и загаданное желание исполнится [Попов, отг. ред. 2002: 293, 325]. В день св. Димитра гадают о погоде и об урожае (так, безлуние в этот день предвещает плохой урожай меда).

В трактовке этого праздника как части календарного ритуального года исследователи расходятся. Некоторые считают его осенним, самым важным праздником в этом сезоне, преимущественно церковным [Тодоров, отг. ред. 1974: 339], через этот антропоним обозначается осенний цветок хризантема *димитровче* (Казанлък). Другие ученые относят его к зимнему циклу, отмечая, что он открывает целую череду праздников, связанных с новогодним периодом, ср. «Днес му е денят на Св. Димитър, утре му е снегът», «Дойде ли Димитровден, идва и снегът» [Михайлова отг. ред. 1999: 293; Попов отг. ред. 2002: 325]. С этого дня начинается ритуал первого посещения (*полязка*, *булезене*, *булезване*) [Михайлова, отг. ред. 1999: 293], который в большинстве регионов приурочен именно к зимним праздникам.

В Родопах день св. Димитрия – первый зимний праздник для тех, кто сыграл свадьбу летом, и молодые в качестве инициации впервые исполняют ритуал *поарва чорква* – угощают соседей освященным

хлебом. В этом регионе *Димитровден* именуют и *мъжки празник*, жены выпекают и преломляют хлеб за здоровье мужей [Райчевски 1998: 82]. Шопы к дню св. Димитрия собирают последний виноград, делают красное вино, считая его жертвой святому, ср. местную поговорку: «Който летос работил, на свети Димитър пие сладко винце» [Каравелов 1861: 361].

Накануне св. Димитрия устраивают поминовение мертвых, в так называемый день *Димитровската душница* выпекают хлеб, готовят коливо, посещают кладбища и угощают соседей, родных и близких. В связи с представлениями о том, что св. Димитър покровитель мышей, со следующего дня начинаются «мышьи» дни *Поганиляк*, *Мишляко* и пр., связанные со многими запретами и поверьями [Стойнев, съст. 2006: 93].

И наконец, этот день отмечают именинники. Этнографическая литература задокументировала, как традиционно в селах встречали и угощали гостей, устраивали курбан для здоровья [Тодоров 1974: 339]. В XXI в. в Болгарии наблюдается бум празднования «имени»: *имен ден* стал обязательным даже для тех, кто ранее не отмечал этот праздник. Благодаря Интернету и социальным сетям, именинники вынуждены принимать поздравления. В Интернете появились сообщения, которые, как кажется, относятся к *fakelore* или к «изобретенным ритуалам»: «По стар обичай на имен ден се ходи неканен и се носят бели цветя за именика, за да е блага зимата. Цветята се увиват с ален конец, за да са здрави имениците цяла година». В классической этнографической литературе и в полевой работе сообщений о белых цветах и красной нити мне не встречалось. Отметим коммерциализацию «дня имени», построенную на роли антропонима: для празднования изготавливается не только традиционные караваи (которые относят в церковь и раздают прихожанам), но и разнообразные предметы для подарков – чашки, футболки, коробки конфет с надписью *Димитър* (см. Рис. 1).

К именинам рассылаются и публикуются в соцсетях многочисленные поздравительные Интернет-открытки. Часть из них выполнена в церковной стилистике с изображением святого Димитра и с православной риторикой. Немало открыток и со светской тематикой, изображающих вино, цветы и содержащих пожелания здоровья, удачи, радости, исполнения мечтаний. Все эти пожелания я отправляю юбиляру Димитру Попову: «За многая лета! Наздраве!»

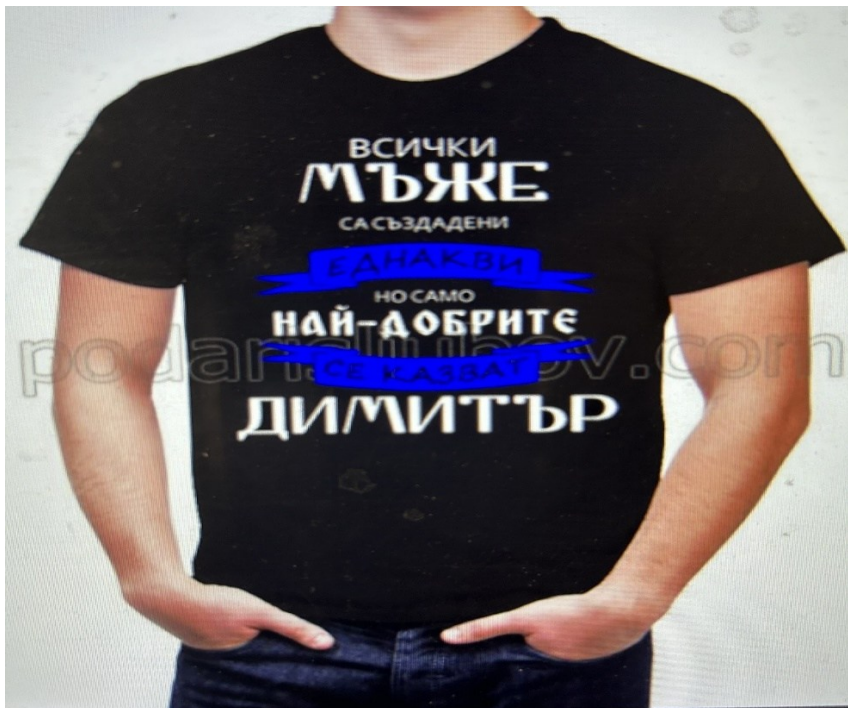

Рис. 1

Цитируемая литература

Вайганд 1926: Вайганд, Г. Българските собствени имена. Произход и значение. София: Т. Ф. Чипев, 1926.

Димитрова, Янакиев 1948: Димитрова, А., М. Янакиев. Предания за исторически лица в българските народни умотворения // Известия на семинара по славянска филология при Университета в София. Кн. VIII и IX за 1941–1943 год /Под ред. на проф. Ст. Романски. София: Унив. печатница, 1948. С. 411–606.

Живков, отг. ред. 1993, 1994: Български народни балади и песни с митически и легендарни мотиви. Отг. ред. Т.Ив. Живов. София: Изд-во на БАН. Част 1. 1993. Част 2. 1994.

Живков, Шумада, отг. ред. 1982: Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР. Отг. ред. Живков, Т. Ив., Н.С. Шумада. Т. 1. София: Изд-во на БАН, 1982.

Иванова, Радева 2005: Иванова, Н., П. Радева. Имената на българите. Велико Търново: Абагар, 2005.

Илчев 1969: Илчев, Ст. Речник на личните и фамилни имена у българите. София: Изд-во на БАН, 1969.

Каравелов 1861: Каравелов, Л. Памятники народного быта болгар. Книга первая. Москва: тип. К. Андерса, 1861.

Ковачев 1987: Ковачев, Н. Честотно-тълковен речник на личните имена у българите. София: Д-р Петър Берон, 1987.

Кръстев 2001: Кръстев, Б. Личноименният фонд на с. Драгоево (Шуменско). – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Т. 6. № 1. Велико Търново: УИ «Св. Св. Кирил и Методий», 2001. С. 221–227.

Михайлова, отг. ред. 1999: Ловешки край. Материална и духовна култура. Отг. ред. Г. Михайлова. София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999.

Парзулова 2021: Парзулова, М. Наблюдения върху личните имена на децата, родени в Бургас в периода 2013 – 2018 г. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021) / Съст.: Коева С., Стаменов М. Т. 1. София: АИ «Марин Дринов», 2021. С. 58–66.

Попов, отг. ред., 2002: Сакар. Етнографско, фолклорно и езиковедско изследване. Отг. ред. Р. Попов. София: АИ «Проф. Марин Дринов», 2002.

Радева 2006: Радева, П. Имената на българчетата, родени в гр. Попово в периода 2000 – 2003 г. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Велико Търново : УИ «Св. Св. Кирил и Методий», 2006. Том 8 (1). С. 60–69.

Райчевски 1998: Райчевски Ст. Родопски народен календар. София: Народна култура, 1998.

Седакова 2022: Седакова, И. А. Болгарский антропоним как (балканский) текст // Вопросы ономастики. 2022. Т. 19. № 3. С. 83–101. DOI_10.15826/vopr_onom.2022.19.3.030.

Стойнев, съст. 2006: Българска митология. Енциклопедичен речник. Съст. Ан. Стойнев. София: Изд-во «Захарий Стоянов», 2006.

Тодоров, отг. ред 1974: Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови изследвания. Тодоров, Д. София: Изд-во на БАН, 1974.

Хаджиниколов, отг. ред. 1980: Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови изследвания. Отг. ред. В. Хаджиниколов. София, изд-во на БАН, 1980.

Чолева-Димитрова, Влахова-Ангелова, Данчева 2021: Чолева-Димитрова, А., М.Влахова-Ангелова, Н. Данчева. Мода на личните имена в българските градове. София: АИ «Проф. Марин Дринов», 2021.

**ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА
АГИОЛОГИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ НА СВ. СВ. КИРИЛ, МЕТОДИЙ
И ТЕХНИТЕ УЧЕНИЦИ И “ВИЗАНТИЙСКОТО МЪЛЧАНИЕ”
ПРЕЗ IX – X В.¹**

Константинос Нихоритис

**THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE HAGIOLOGICAL
SOURCES OF ST. CYRIL, ST. METHODIUS AND THEIR
DISCIPLES AND THE "BYZANTINE SILENCE" IN 9th – 10th
CENTURIES***

Konstantinos Nichoritis

Abstract: The article traces the emergence of Old Bulgarian and Byzantine texts dedicated to the life and work of St. Cyril and St. Methodius. A number of new information sources related to Byzantine texts in honor of the saint brothers from Thessalonica are identified and discussed. The analysis traces the creation of Slavic and Greek texts from the end of the 9th century to the second half of the 20th century.

Key words: St. Cyril and St. Methodius, lives, hymnographic works, transcripts, printed editions

Днес², в областта на славистиката, малка част учени постоянно засяга една тема, която за съжаление не е станала предмет на всестранно и обстойно проучване. Темата е за “мълчанието на византийските извори”, относно св. св. Кирил и Методий през IX – X век³, което според мнението главно на определени славянски учени, доказва не гръцкият произход на Солунските братя.

¹ Текстът на К. Нихоритис е поместен във вида, в който е предоставен от автора. – бел. ред.

² Това изследване бе представено на XV Гръцки Исторически Конгрес (Солун 27 – 29 Май 1994) – *Βυζαντιακά* 15 (1995) 413 - 442.

³ К. Мечев, *За какво говори мълчанието? Делото на Кирил и Методий във византийската историография от IX и X век*, АБВ, № 20, 19 Май, София 1981, с. 2; К. Станчев, *Образите на св. Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI – XIX в.)*, *Международен симпозиум, 1100 г. от блажената кончина на св. Методий*, Синодално издателство 2, София 1989, 154 – 156; К. Станчев, *Равноапостолни мъже заели се с подвиг*, *Отечествен Фронт*, София Май 1984, № 11883. Богат материал по въпроса дава и Δ. Γόνης, *Η καταγωγή του αγίου Κυρίλλου και η απάντησή του γι' αυτή στο δείπνο του χαζάρου Χαγάνου*, *Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν και μνήμην των αγίων αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, φωτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1986, σс. 218-51.

Преди да навляза в това изследване с отбелязване на богатството на гръцката книжовна традиция свързана със светите Седмочисленици⁴, ще направя исторически обзор върху написването и причината за създаването на славянски извори за Солунските братя, написани през IX – X век⁵. Този исторически обзор ще помогне да се разбере причината за мълчанието на византийските извори.

Провъзгласяването на Солунските Братя Кирил и Методий за Светци и написването на първите Славянски агиографски и химнографски текстове (IX – XIV в.)

Създаването на тези текстове предполага, и същевременно доказва провъзгласяването за светци на солунските просветители на славяните, св. св. Кирил и Методий. Процедурата за провъзгласяването на светците

⁴ В групата на св. Седмочисленици влизат св. св. Кирил и Методий и техните ученици – Климент, Горазд, Наум, Ангеларий и Сава. Тези имена са споменати от Теофилакт Охридски в Житието на св. Климент Охридски (А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски*, София 1968).

⁵ Относно изворите за св. св. Кирил и Методий съществува богата библиография. Читателят – изследовател може лесно да ги намери в станалите вече класически сборници с кирилометодиевски изследвания: Г. А. Ильинский, *Опыт систематической Кирило-Методиевской библиографии*, Под редакцией и с дополнениями М. Г. Попруженка и Ст. М. Романского, София 1934; М. Попруженко и С. Помански, *Кирило-Методиевска библиография за 1934 – 1940 год.*, София 1942; И. Е. Можаяева, *Библиография по Кирило-Методиевской проблематике, 1945-1947 г.*, Москва 1980; И. Дуйчев, А. Кирмагова и А. Паунова, *Кирилометодиевска библиография 1946-1980*, София 1983. Също, Сборника от симпозиума по повод 1100 годишнината от кончината на св. Методий (885-1985): *Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, «Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν και μνήμην των αγίων αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, φωτιστών των Σλάβων (10-15 Μαΐου 1985)»*, Θεσσαλονίκη 1986. Хиляда и сто години от смъртта на Методий, *Кирило - Методиевски студии*, 4 (1987); Българска Патриаршия, Международен Симпозиум, *1100 години от блажената кончина на св. Методий*, 1-2 том, София 1989; *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos: Beiträge eines Symposiums der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloss Mitwitz vom 25-27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios*, edited by Evangelos Konstantinou, Münsterschwarzach, Vier-Türme and Verl., 1991; Първи международен конгрес по Българистика, Симпозиум, *Кирило-Методиевистика и Старобългаристика*, София 1982; Втори Международен конгрес по Българистика, *Кирило-Методиевистика, Симпозиум*, София 1989, 468; *The Legacy of Saint Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Milenium of the Conversion of Rus' to Christianity*, Thessaloniki 26-28 November 1988, Thessaloniki 1992; К. Нихоритис, Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори, *Кирило-Методиевски студии* 7 (1990); *International Symposium for the 1080th Anniversary of the Death of St Nahum of Achris, held at Etropole in Bulgaria*, 8-13 October 1990, Sofia 1993.

от страна на Църквата през този период е известна⁶. Обявяването на солунските братя за светци наложило създаването на богослужебни текстове в тяхна чест.

***Провъзгласяването на Константин Кирил за светец и
написването на първите Славянски агиографски и химнографски
текстове в Негова чест
(IX – X в.)***

Веднага след успението на солунските братя, (Кирил почива на 14 февруари 869 година в Рим, а Методий на 6 април 885 година в Моравия), клира и миряните спонтанно ги обявяват за светци⁷. Качеството им на апостоли, засвидетелствано и от изповяданата от тях

⁶ Гръцкият литургист Йоанис Фундулис относно процедурата за обявяването на светци от страна на Църквата, пише в своето произведение «Οι ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος στο εορτολόγιο καὶ στήν υμνογραφία της Ελλαδικῆς Εκκλησίας» *Πρακτικά συνεδρίου, εορταστικά ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴ καὶ μνήμη των ἁγίων ἀγαδέρφων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου...*, Θεσσαλονίκη 1986, σс. 199-200, следното: *Почитанието към светците не се налага свише от църковните власти, със съдебни действия, протоколи и обявяването им за светци. Това не става по заповед и по поръчка. Ражда се автоматично в живота на Църквата и възмъжава безшумно и неоповлиявано, бихме казали мистично, в най-вътрешното съзнание на Църквата. Това признание е спонтанно и не се подчинява на никакви формалности. Сиреч, не са необходими никакви действия на църковните власти, а спонтанно клир и народ почитат припознатия от Църквата светец. Разбира се, в случаи при които епископът или клирът са избързвали в обявяването на някого за светец без съвидетелството на цялата Църква, било възможно това обявяване да остане действие без съдържание.*

Първите на които са дадени прозвищата на светци, в смисъл на изключителни Божии хора, били мъчениците, а след тях и на изповедниците. По-късно смисълът на тази дума се разпрострял и върху други лица.

Първоначално, тази почит към светците имала по-тесен или по-широк местен характер, аналогично на пространството което обхващало обявяването на местната Църква за славната смърт на някой мъченик. Начините по които се проявява почитанието към някой признат светец са: а) вярата в застъпническата сила на светеца, б) поклонение пред евентуално запазени мощи на светеца, в) поклонение на светите му икони, г) издигане на храмове посветени на светеца и д) отбелязване паметта на светеца, с включването му в църковния празничен календар. Това предполага написването на житийни текстове, които на свой ред се включват в признатите от Църквата литургични книги. Виж съответната библиография: Е. Темниковский, *К вопросу о Канонизации святых*, Ярославль 1903; Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Περί της ανακήρυξεως Ἀγίων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Εκκλησίᾳ*, Athens 1934; Α. Αλεβιζάτος *Η ανακήρυξις των Ἀγίων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Εκκλησίᾳ*, Αθήναι 1948; Γερώνυμος Κοτσώνης, *Ανακήρυξις ἁγίων, Ὁρησκευτική καὶ Ἠθική Εγκυκλοπαιδεία*, т. 1(1962) σс. 272-3; Виж: М. Γεδεών, *Ἀγιοποιήσεις. Το καθεστὸς τῆς ἐν ἁγίοις συναριθμήσεως*, Θεσσαλονίκη 1984; Γ. Τσέτσης, *Η ἑνταξίς τῶν Ἀγίων στο εορτολόγιο*, Κατερίνη 1985, където има обширна библиография. (с. 207-213).

⁷ Виж. L. Mirkovi., *Heortologija*, Belgrade 1961, 241-243.

православие, съдействало за спонтанното и непосредствено възникване на почитта към тях.

Що се отнася до свети Кирил, сам Римският епископ по настояване на останалите епископи не удовлетворява молбата на св. Методий, да погребете обичния си брат в светия му манастир, според волята на тяхната майка⁸. Като знак за светостта на Кирил, папата бил решен дори да потъпче “Римският обичай” и да погребете светеца в личния си гроб – в храма на св. ап. Петър⁹. Методий горещо помолил папата, ако иска да го погребете в Рим, да направи това в храма на св. Климент, мощите на когото светецът пренесъл във вечния град¹⁰. Така и станало. Над гроба на светеца нарисували образа му – според неговия житиеписец¹¹, на гроба му винаги ставали много чудеса и както споменава химнописецът и авторът на похвалното му слово, неговите ученици идвали в деня на неговата памет за да го славят¹². Самият Методий призовава за молитвите на своя брат, за да го укрепват в трудното епископско достойнство. Според Теофилакт Архиепископ Охридски, житиеписец на св. Климент – ученик на св. Методий, “А когато настъпило време за Методий да тръгне на път за Панония и трябвало най-сетне да насочат поглед към епископията на тази страна, той прегърнал гроба на брат си, много пъти извикал милото име Кирил, оплакал телесната си самотност, призовал на помощ силата на неговото застъпничество и тръгнал на път с учениците си.”¹³. Горните свидетелства правят приемлива хипотезата за незабавното възникване на почитта към Кирил, т.е. спонтанна канонизация, от страна на неговите ученици и паството му, и съставянето на житийни текстове, на езика на който той предал Божиите заповеди. За отбелязване деня на неговото успение били съставени съответните богослужебни текстове. Днес нямаме запазени гръцки текстове от IX и X в. в чест на светците, въпреки че някои видни слависти, като А. Vaillant, Ац. Ταχιάος и др. говорят за написването им¹⁴.

Славянските житийни и химнологични текстове, които били написани по повод успението на свети Кирил (14 февруари), са

⁸ Виж Пространното Житие на св. Кирил, параграф XVIII.

⁹ Пак там, параграф XVIII.

¹⁰ Пак там, параграф XVIII.

¹¹ Пак там, параграф XVIII.

¹² Виж Службата за св. Кирил, 9 песен, 3 тропар.

¹³ Виж А. Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, София 1966, 86.

¹⁴ А. Vaillant, Quelques notes sur la Vie de Methode, *Byzantinoslavica*, 24(1963), 229-35.
А. Vaillant, Constantin-Cyrille et le Pseudo Theophylacte, *Slavia* 38 (1969) 517-20.

следните: 1) *Пространното житие* на светеца¹⁵, 2) *Славянската Служба за светеца*¹⁶ и 3) *Похвалното слово за Кирил*¹⁷.

***Провъзгласяването на Константин Методий за светец и
написването на първите Славянски агиографски и химнографски
текстове в Негова чест
(IX – X в.)***

Свети Методий, *“храбрият лечител на Православната вяра”*, според папа Йоан VIII¹⁸, бил гонен, клеветен, незаконно призоваван в съдилища, осъден и хвърлен в затвор, претърпял всичко за да се уподоби на Спасителя Христос, Който и го удостоил с ореола на светостта. Пример за неговата святост представляват последните му дни. На Цветница (3 април 885), той влязъл в храма и благословил събралия се народ, клира и владетеля и казал: *“Чедо моlette се с мене, до третия ден”*¹⁹. Така и станало. На третия ден на разсъмване казал: *“В твоите ръце, Господи, предавам духа си”*²⁰. По този начин издъхнал в прегръдките на своите ученици - свещеници, на 6 април 885 година. Погребалната служба била отслужена на гръцки, латински и славянски²¹. Погребали го в катедралния храм. За съжаление гробът на този голям светец все още не е открит.

След смъртта му, вярващият народ веднага му отдал почести на светец. Ето какво отбелязва неговия житиеписец: *“Събра се народ от безчислено множество, хора, които го изпроводиша със свеци, плачейки за добрия учител и пастир: мъже и жени, малки и големи, богати и бедни, свободни и роби, вдовици и сираци, чужденци и туземци, недъгави и здрави – всички оплакаха оногова, който беше “всичко за всички, за да спечели всички” (1 Кор. 9:22)”*²². Житиеписецът на св. Наум, ученик на св. Методий, относно светостта на последния отбелязва: *“А Моравската страна, както бе предрекъл свети Методий архиепископът, скоро бе наказана от Бога, заради техните незаконни дела и ересите, и*

¹⁵ Запазено е в 57 преписа. Българската изследователка Кл. Иванова като превежда житието, тълкува и някои моменти от него. Виж: Житиеписни творби, *Стара Българска литература*, 4 (1986), с. 37-64, 498-509.

¹⁶ Виж Нихоритис, *Атонската книжовна...*, с. 39-108.

¹⁷ Запазена е в две редакции: първата и по-стара редакция е представена от един единствен светогорски препис запазен в манастира “Свети Павел”, докато втората редакция е представена от 22. Виж Л. Грашева, *Ораторска Проза, Стара Българска Литература*, 2 (1982) 8184, 313-315.

¹⁸ Виж: Ιωάννης Ρωμανίδης, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1973, с. 367.

¹⁹ Виж *Пространното житие на свети Методий*, Кл. Иванова, пак там, с. 77.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

поради гонението на православните отци...”²³. Дори само този факт, че веднага след смъртта на светеца установяваме съставяне на житийни текстове, свидетелства за спонтанното му обявяване за светец от клира (който всъщност бил съставен от неговите ученици) и народа.

Свети Методий нямал същата съдба, като тази на брат си, на гроба на когото учениците му се събирали поне веднъж годишно за да почетат паметта му. Веднага след успението на Методий, учениците му насилствено били принудени да напуснат Моравия и да се установят при южните славяни на Борис, в България, пренасяйки със себе си цялото дело на учителите, заедно с почитта и поклонението им пред тях²⁴.

Богослужебните славянски текстове съставени в чест на свети Методий са следните: 1.) *Пространното житие* на светеца²⁵, 2) *Служба* за светеца, написано от неговия ученик, Константин Преславски и от Климент²⁶, и 3) *Проложното житие* на светеца²⁷.

След успението на Методий, както споменахме по-горе, в Моравия се настанили франките начело с лукавия епископ на Нитра Вихинг. Неговите последователи, с помощта на политическите власти се отдали на брутални гонения против учениците на Методий. Те били измъчвани, ограбили им всичко ценно каквото имали, влачили ги голи върху тръни; по-младите дякони и презвитери били продадени като роби на евреите²⁸. Най-важните ученици на Методий, които принадлежали към групата на учителите, като Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава били хвърлени в затвора. Тъкмо когато зимата на 885-886 година започвала, немските войници ги изкарвали от затвора и ги завели далече от града, по посока на река Дунав. Войниците ги оставили свободни, но голи и гладни. Тогава учениците на Методий се разделили на малки групи и се пръснали на всички страни за да си осигурят най-напред храна и дрехи. Всички вярвали, че ще намерят убежище за продължаване на своето дело в България²⁹. Тези ученици дошли в България, където наистина намерили плодотворна почва в лицето на новопросветения владетел Борис – Михаил, (който се нарекъл така след кръщението), за да продължат да работят върху предаването на Божието слово на езика на Славяните. Тук пренесли и творбите на своите учители и цялата Кирилometодиевска мисия. В тях се включват и богослужебните

²³ Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970, с. 307.

²⁴ Иванова, пак там, с. 515.

²⁵ Днес е запазено в 16 руски преписа. Виж Кл. Иванова, пак там, с.68-78.

²⁶ Запазено е само в два светогорски преписа от XIII век. Виж Й. Иванов, пак там, с. 300-305.

²⁷ Запазено само в руски преписи. Виж Кл. Иванова, пак там, с.79-80, 523-524.

²⁸ Виж старославянското Житие на свети Наум, Й. Иванов, пак там, с. 306.

²⁹ Пространно житие на свети Климент Охридски, глава 14, параграф 42. Виж Ал. Милев, пак там, с. 116.

текстове в чест на техните учители, за да им отдават подобаващото почитание в деня на тяхната памет. В България, апостолското им дело било продължено на твърди основи. Тук продължили с превеждането на богослужебните книги използвани в православното богослужение. Също така, тук било се продължи съставянето на житийни текстове в чест на свети Методий.

***Написването на общи житийни и химнографски произведения
в чест на св.св. Кирил и Методий (IX – X в.)***

По всяка вероятност през този период се появил и трети вид славянски житийни и химнографски произведения в чест на Солунските братя. Това са произведения, съставени в чест и на двамата равноапостоли, на една обща дата, която обикновено е деня, в който се чества паметта на св. Методий (6 Април). Тези произведения са следните: 1) *Канон* в чест на Солунските братя³⁰, 2) *Похвално слово*, заглавието на което е адресирано към двамата братя, Кирил и Методий³¹, 3) *Проложно житие* на светците³² и 4) славянска, първоначално западна *Служба* за двамата братя³³.

***Славянски житийни и химнографски извори от X в.
в чест на техните ученици***

По времето на учениците на двамата братя, кирилометодиевската традиция е най-автентична. След успенията на учениците на св. св. Кирил и Методий, на св. Наум (23 декември 910)³⁴ и св. Климент Охридски (27 юли 916)³⁵, традицията се променя. Първият житиеписец на св. Наум, който явно съставил и житие в чест на св. Климент, изразява неудовлетворение от скромното си съчинение, което би могло да бъде по-съвършено, ако светците от смирение не скривали своята святост и бяха му разказали малко повече за живота си³⁶. От този период са

³⁰ Днес е запазен в два преписа. Виж Ал. Балан, пак там, с. 74-78.

³¹ Днес е запазен в две редакции. Първата е представена от 30 руски преписа, най-старият от които е от XII век. Виж Л. Грашева, пак там, с. 84-92, 316-18.

³² Разпространило се в южнославянските синаксари с дата 25 август. Виж Кл. Иванова, пак там, с. 78-79, 512-513.

³³ П. Лавров, Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Ленинград 1930, 128-145. Относно времето на написването, мненията на изследователите се различават. Fr. Grives го поставя между 869 и 874 година, П. Лавров във X – XI век, а А. Т. Балан преди XI век.

³⁴ Иванов, пак там, с. 306.

³⁵ Иванов, пак там, с. 324-327. *Пространно житие на Клемент*, XXVII, 75; Милев, пак там, 42.

³⁶ Виж Й. Иванов, пак там, с. 307; Кл. Иванова, пак там, с. 81.

запазени следните славянски текстове: 1) *Служба* за свети Климент Охридски³⁷ и 2) *Житие* на св. Наум³⁸.

Предполага се, че е съществувало житие на св. Климент, както и последование за св. Наум, но за съжаление не достигнали до нас.

За съдържанието и духа в който са написани тези текстове, искам да спомена следните неща: В тези произведения властва Кирило-Методиевската традиция от Моравия. Пространните жития, похвалните слова и службите съхраняват чиста картината на борбата им за утвърждаване на славянската азбука и византийското православно предание. Нещо повече, записана е силната православна позиция на свети Методий, относно изхождането на Светия Дух само от Отца³⁹.

Създаването и причините за съставяне на по-късни житийни и химнографски славянски текстове

След успението на учениците на св. св. Кирил и Методий, както и на техните ученици на свой ред, Кирилометодиевската житиеписна традиция представя свои собствени различия: създаден е един нов житиеписен модел за светците, който произвел следните съчинения:

Жития:

а) *Проложното житие на св. Кирил – Успение Кирилово*⁴⁰. Житиеписецът споменава, че Кирил бил българин по произход и покръстил славяните по поречието на река Брегалница.

б) *Проложно житие на свети Кирил*. Това житие било включено в руския Пролог за 14 февруари, в деня в който се отбелязва паметта на светеца. Житиеписецът споменава, че Кирил проповядвал в България. Това подсказва, че най-напред житието било написано в България, и след това било преработено и разпространено в Русия⁴¹.

в) *Проложно житие на Методий*. Било включено в сборници с кратки жития на светците, при четивата за 11 май. Времето на написването му се движи от XII до XIV век. В това житие, както и в

³⁷ Й. Иванов, пак там, с. 324-327.

³⁸ Пак там, с. 306-307.

³⁹ Виж К. Νιχωρίτης, Η διδασκαλία των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου με θέμα το Άγιον Πνεύμα (11-14 Νοεμβρίου 1991)*, Θεσσαλονίκη 1992, 495-509.

⁴⁰ Днес житието е запазено само в седем преписа. То не намерило разпространение сред източните славяни. Някои податки в текста, както и българския език, отнасят написването му през XIII век, според българската изследователка Кл. Иванова, пак там, с. 78, с. 521-523.

⁴¹ Това житие било разпространено най-вече в руска редакция. То е познато от преписи датирани в XIV век и след това. Виж Кл. Иванова, пак там, с. 67-68, 513-515.

Успение Кирилово, се споменава името на майката на Кирил и Методий, Мария. Тази информация не е потвърдена от други текстове⁴².

г) *Проложно житие на св. св. Кирил и Методий*. Този текст, ако изключим заглавието и края му, където се споменава и името на Кирил, се отнася само до Методий. Поради тази причина в науката се среща и като житие само на Методий. Това житие предава много по-убедително древната традиция. Само тук се споменава точното място на гроба на св. Методий. Според мен, това е най-старият тип проложно житие на светците⁴³.

д) *Солунска легенда*, със заглавие “Слово от Кирил философ как покръсти Българите”. Що се отнася до покръстването на българите и южните славяни, основно по поречието на река Брегалница, това произведение е в унисон с *Успение Кирилово*. Това е апокрифен текст и е пълен с фантастични елементи без никаква историческа достоверност⁴⁴.

Служби

а) *Нова славянска служба за Кирил*, в която не се споменава, че светецът е работил сред западните славяни. Тя е южнославянско произведение⁴⁵.

б) *Нова славянска служба в чест на свети Кирил*, със съдържание аналогично на гореспоменатите жития: «Ὁλη ἡ γῆ της Σερβίας σε υμνολογεῖ, ιεράρχα Κύριλλε, ἐπειδὴ δίδαξες τοὺς Λόγους τῶν θείων γραφῶν στη γλῶσσα τῶν Βουλγάρων», «Ὡς Φωστήρα τῶν θείων Λόγων καὶ Γραφῶν, μας καθοδήγησες προς την ορθὴν πίστη, θεῖε Κύριλλε, υπομένοντας πολλοὺς πειρασμοὺς ἀπὸ το μῖσος τῶν Θεσσαλονικέων· ἐπειδὴ λησιμόνησες τη γλῶσσα την ελληνική, για χάρι των Βουλγαρικών Γραφῶν καὶ λόγων...»⁴⁶.

Във връзка с горния агиоложки модел на жития на светците, искам да отбележа следното: Традицията на славянските произведения от ранния период, която се отнася до светците, престава да съществува (не

⁴² Това житие също е разпространено само в руска редакция. Най-древният ръкопис е датиран в XIV век. Най-разпространена е тезата, че това произведение е написано от южните славяни и че има български корен. Виж Кл. Иванова, пак там, с. 79, 523-524.

⁴³ Това житие се помещава само в южнославянската редакция на Пролога. То се среща винаги в един и същ паметник – в сборника Пролог за цялата година на 25 август. Виж Кл. Иванова, пак там, с. 78, 521-523.

⁴⁴ Запазени са 4 преписа от XIV век и според Д. Петканова, (Апокрифи, *Стара Българска литература*, т. 1, София 1981, с. 300, 401) е написано в XII век.

⁴⁵ Днес е запазена в ръкопис под № 23 в библиотеката на БАН в София. Виж Б. Ангелов, “Старобългарски текстове, III. Службата на Кирил Философ”, *Известия на Архивен Институт* 1 (1957) 238-289.

⁴⁶ Произведение от XIII – XIV век, което е запазено в един екземпляр. Виж Кл. Иванова, *Неизвестна служба за св. Кирил в състава на празничен миней от XVII в.*, *Paleobulgarica*, 16 (1992), книга 2, 16-32.

се използва) и е заменена от друга, представена от кратки жития, както и нови служби, съдържанието на които издава българската им композиция и разкрива целта на техните автори. Според житиеписците от тези по-късни произведения, светите братя Кирил и Методий не били гърци по произход, а българи⁴⁷. Те съставили славянската азбука не за моравските славяни, а за българите⁴⁸. Сам Кирил, според един извор, покръстил българите по река Брегалница⁴⁹. Според друг извор, Методий извършил това дело, като кръстил Борис⁵⁰. Всички тези жития са изпълнени с легентарни елементи. За съжаление, днес определени учени използват понякога тези произведения като достоверни исторически извори – без обаче да ги занимава проблема за тяхната историческа достоверност и автентичност. Така създават едно допълнително объркване (смесване), в момента в който публикациите им бъдат използвани от широката научна общественост, журналистите и големия брой читатели⁵¹. Пространните жития (ранните произведения) са запазени най-вече в руски преписи. Малкото на брой запазени южнославянски преписи се отнасят към XV век и след това⁵². Това е естествено, понеже било разбираемо ранните славянски извори, които разказвали за дейността на Просветителите на славяните в Моравия и сред западните славяни въобще, да не се разпространят в България през ранния период. Като следствие, нормално било българската и въобще южнославянската църковна общност (паство) към която били насочени текстовете, да е възприемала и да е смятала тези светци за свои, а не за светци на Западните славяни.

Същият феномен срещаме и в останалите произведения от този период. Например в *Служба за св. Кирил*, онези тропари, в които ясно се говори за мисията на Солунските братя в Моравия, са заменени⁵³. По-късно се появяват нови произведения с южнославянски характер (българо-сръбски). *Службата за свети Методий* (също продукт на ранната славянска литература) не се разпространила широко сред

⁴⁷ За това говори съставителя на та житието Успение Кирилово, виж Кл. Иванова, пак там, с. 64.

⁴⁸ Виж *Vita Clementis*, IV, 16, А. Милев, пак там, с. 89. На това място става ясно, че авторът е използвал славянски извори в чест на светците с българоцентричен характер.

⁴⁹ Това е споменато от съставителя на житието – *Успение Кирилово*. – Кл. Иванова, пак там, с.64 и в *Солунска легенда*, виж Д. Петканова, пак там.

⁵⁰ Виж *Vita Clementis*, IV, 15, А. Милев, пак там, с. 89; от това място личи, че авторът на това гръцко житие е бил повлиян от по-късни славянски текстове в чест на светците.

⁵¹ Виж *Жития на светите*, Синодално издателство, София 1991, с.103.

⁵² От 50 преписа на житието на св. Кирил, 8 са южнославянски а 42 руски. Виж Кл. Иванова, пак там, с. 500. От петнадесетте преписа на житието на Методий, нито един не е южнославянски.

⁵³ Виж “Катизма” и третия тропар от четвърта песен. – Виж К. Нихоритис, *Атонската...*, с. 86.

славяните на Балканите. Днес е запазена само в два светогорски преписа, тъй като и това произведение се занимава с житието и борбите на светците сред Западните славяни. По същите причини и *Общият химнографски Канон* в тяхна чест е запазен само в два преписа. Похвалното слово (първичната версия) за свети Кирил се открива само в един светогорски препис.

Всички гореспоменати неща ни говорят за историческото българоцентрично развитие на житиеписните текстове, написани в чест на Солунските братя Кирил и Методий. Изцяло такъв е бил и характерът на останалата книжовност от Втората Българска държава със столица Търново⁵⁴.

В основни линии така стоят нещата, що се отнася до историческото развитие на славянските житийни извори за Солунските братя до XIV век. Трябва да имаме предвид, че и изворите, които нямали житиен характер, имали същата съдба, понеже били съставени под непосредственото влияние на тези житийни текстове.

Светите Седмочисленици в гръцката агиоложка традиция и обяснението за “византийското мълчание” на изворите (IX – X в.)

Що се отнася до съществуването на много самостоятелни славянски произведения в чест на св. св. Кирил и Методий, нещо което не се среща във византийската агиографска книжнина, искам да спомена следното: Както лечителите, не биват забравяни от слепите, на които са дали светлина, така и просветителите на славяните, св. св. Кирил и Методий, създавайки славянската азбука, дали светлина на духовно слепите славяни и българи, с помощта на своите ученици и близки помощници. Те от своя страна, като празнували всяка година паметта на своите учители, не ги забравили, а ги увековечили и ги въвели като свои национални светци. Така се обяснява и митичният (легентарния) елемент в по-късните славянски текстове, съставени в чест на светците.

Обявяването им за светци имало местен характер и култът към тях станал синоним на славянската писменост и славянската книга. Но това

⁵⁴ Характерна черта на българската книжовност от XIII век, или така наричаната Търновска книжовна школа (с термините – Търновски агиографски, химнографски и летописен цикъл) е прекомерния патриотизъм. В столицата на Втората българска държава, са пренесени мощите на св. Петка Епиватска, св. Йоан Рилски, и др. Това налага създаването на нови агиоложки текстове в чест на светците, в които те се възхваляват като “българи по род” и защитници на Търново. Житията не съдържат биографски и други елементи, а остават верни на горепосочените характеристики. Според Кл. Иванова, такъв вид съчинение е и Успение Кирилово, пак там, с. 18. Същото важи и за текстовете за св. Петка. Виж Ст. Кожухаров, *Българска литература и книжнина през XIII век*, София 1987, 25-35.

явление не се забелязва по отношение на гърците и гръцката традиция. Св. св. Кирил и Методий принадлежали към недрата на Византийската Църква, мисията на която те реализирали със създаването и разпространението на славянската азбука сред славяните в Моравия и Панония, където и били провъзгласени за светци.

Цялото дело на Солунските братя не било нищо друго, освен пренос на Православната византийска култура и на гръцката традиция сред славяните. Само фактът, че те присадили на славянското езическо дърво православния ген на византийската култура, представлява показател за духовната им зависимост от византийския дух. Създаването на славянската азбука и разпространението ѝ сред Моравия е една от многото мисии от страна на Византийската империя, които светците приели, и по-конкретно Кирил. Молбата на свети Кирил, когато вече бил на смъртното си ложе, към неговия брат Методий, да не изоставя тяхното дело заради любовта, която хранил към своя манастир⁵⁵, участието на гърци при погребението на Кирил в Рим след покана на папата⁵⁶, както и прочитането на последованието на опелото на светеца на гръцки език, говорят за динамичното присъствие на гръцката традиция в живота и делото на просветителите на славяните. Същият феномен срещаме и в Успение на свети Методий⁵⁷.

Гореспоменатите моменти, както и литературното и историческо богатство на Житието и Службата за св. Кирил довели определени видни учени, като французина⁵⁸ А. Vaillant, руснаците В. Григорович, А. Воронов, Н. Державин⁵⁹, гърка Е. Тахиаос⁶⁰ и др. да поддържат, че първоначално тези текстове били написани на гръцки език и по-късно били преведени на старославянски. Много бихме желали нещата да са така, но научният ни опит по конкретната тема не ни позволява да се съгласим, поради причините посочени по-долу⁶¹:

Фактът, че не съществува никакъв гръцки препис, дори и по-късен, е ясен. *Гръцката* структура и синтаксис на текста, както и мисълта и размислите с които се характеризират Пространното житие и Службата за св. Кирил, понятно говорят за гръцкия произход на автора, без обаче първоначалната редакция на тези произведения да е написана на гръцки език, понеже светецът **най-напред** бил почитан в местен кръг от

⁵⁵ Виж Пространно житие на свети Методий, Издателство на БАН, София, Б. Ангелов и Хр. Кодов, пак там, с. 192, 203.

⁵⁶ Виж Житие на Кирил от горепосоченото издание, с. 141.

⁵⁷ Виж *Житие на Методий*, параграф 17, с. 203 от горепосоченото издание.

⁵⁸ Vaillant, *Textes vieul – slaves*, I – II, Paris 1968, s. 25.

⁵⁹ Виж К. Нихоритис, *Атонската...*, с.45-46.

⁶⁰ А. Ταχιάος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, Θεσσαλονίκη 1992, с. 232.

⁶¹ Виж К. Nichoritis, Unknown Stichera to St. Demetrius by St Methodius, *The legacy of Saints Cyrill and ethodius in Kiev and Moscow*, Thessaloniki 1992, σσ. 79-87.

благочестивото си паство, състоящо се от неговите ученици, и **след това** бил първият светец на тази нова славянска Църква, епископ на която се явява брат му Методий.

Отсъствието на акростих в Службата за свети Кирил с нищо не ощетява оригиналността на това произведение, а говори за смиренното на автора, който желае да запази своята анонимност. Нещо подобно от този период срещаме и в славянската Служба за свети Димитър.

Най-подробното сравнение на тези два текста показва, че са написани от едно и също лице. Най-вероятно от Методий. Днес, много от изследователите не изключват участието на Методий при написването на житието на свети Кирил, в ролята му на осведомител за живота на своя брат. Според мен, дори само фактът, че превел Светото Писание за осем месеца, диктувайки го на двама свои ученици бързописци, е показателен факт. В тази връзка, защо да не напише по същия начин и житието на брат си? Кой друг, освен Методий, е познавал толкова добре живота на брат си? Какво му е пречило да го направи? Поради големия обем на житието, той се нуждаел от някой свой ученик бързописец, но смятам, че собственоръчно е написал Службата.

Много учени в миналото, но и днес смятат за несъмнен факт, че авторът на тези творби е ученикът на св. св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски. Относно написването на житието, присъствието на св. Методий било необходимо, понеже никой друг не познавал толкова добре живота на Кирил, колкото брат му Методий. Според нашето мнение, вярното копиране и подражание на авторското перо на св. Методий от най-близкия му сътрудник и ученик Климент, е основната причина, поради която днес много произведения на Методий се приписват на неговия ученик Климент Охридски. Ако вземем предвид, че в химнографските си съчинения свети Климент се подписва в акростих, поражда се логичния въпрос, защо не е направил същото в старославянските Служби на свети Кирил и Димитър Солунски? Освен това, за нещо подобно ни свидетелства и житиеписецът на свети Климент, Теофилакт Охридски, който с литературна изящност описва точното придържане на Климент към стила на неговия учител Методий, със следните думи: “Той си поставил за образец на своя живот великия Методий и се грижел и се молел да не се измами, когато му подражава. И поставяйки за основа на собственото си поведение неговия живот и дела като с някаква картина на изкусен живописец, и старателно изрисувал себе си според нея. Защото, той придружавал (Методий) от млади години, и видял с очите си всичките дела на своя учител и како никой друг, познавал неговия живот” (Виж изданието на Ал. Милев, с. 131). Авторът на Похвалното слово на св.св. Кирил и Методий (най-вероятно техният ученик Климент) споменава, че св. Методий “*украси*

Църквата с химни и духовни песнопения”, нещо което не е потвърдено днес от славистиката.

За Солунските светци нямаме отделни независими текстове написани на гръцки език в ранния период (IX – X в.). Не е било възможно тук да съществува отделно почитание към двамата светци, понеже са липсвали елементите свидетелстващи за тяхната святост, сиреч гроба или светите им мощи.

Различна била съдбата на Наум и Климент - ученици на светите братя. Установяването на почитание към тях без съмнение било подпомогнато от съществуването на гробовете, мощите и храмовете в тяхна чест, сиреч от непосредствените свидетелства за тяхната святост. Почитанието и поклонението отдавано на св. Наум и св. Климент излиза извън поместния българославянски характер, с помощта на Охридската Архиепископия.

Ако искаме да разберем “мълчанието на византийските извори”, достатъчно е само да поставим логичния въпрос, защо в Моравия не са съставени жития и служби в чест на учениците на св. св. Кирил и Методий, Климент и Наум, въпреки че те работили там повече от двадесет години? Подобни примери във византийската книжовна традиция са доста на брой.

Създаването на гръцки богослужебни текстове в чест на светите Седмочисленици (XI-XIX в.)

В резултат на завоюването на Българското царство от имп. Йоан Цимисхи през 971 и възстановяването от Василий II на границите на византийските земи в пределите, където Самуил основава своето царство, бива унищожена автокефалността на Българската църква и е образувана Охридска архиепископия, намираща се под личния надзор на императора⁶².

Основаването на тази архиепископия, в пределите на която влезли всички територии в които работили св. Климент и св. Наум, имало за последствие отмяната на едностранчивата славянска културна дейност в района и възстановяването на равновесието във връзките с паството. Така, новооснованата архиепископия трябвало сериозно да се погрижи за сигурното съвместно съществуване на двете духовни традиции,

⁶² Относно Охридската архиепископия виж М. Δήμιτσα, *Τα περί της Αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της πρώτης Ιουστινιανής Αχρίδας και Βουλγαρίας*, Αθήναι 1859; М. Дринов, *Три грамоти дадени от императора Василий II на български Охридски архиепископ Йоан ок. 1020 лето. Съчинения, т. II*, с. 203-214; Н. Gezler, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1930; Ив. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, т. I, София 1924, т. II, София 1932; I. Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωση του Αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (864-1235)*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 83-94, където има и препратки към съответната литература; Авт.-Ац. Ταχιάος, *Πηγές εκκλησιαστικής ιστορίας των ορθόδοξων Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 66-73, където има и препратки към съответната литература.

гръцката и славянската. Трябвало да спаси делото на свети Климент, което включвало и запазването на почитанието и поклонението на св. св. Кирил и Методий.

Нуждата от написване на първите текстове на гръцки език се появила, когато на трона на Охридската архиепископия дошли гръцки епископи и гръцкият език се установил в богослужебния живот.

В границите на Охридската архиепископия попадало многонационално паство (гърци, българи, славяни, албанци и др.). Това многообразие на паството на архиепископията има своите корени в нейния основател, свети Климент. Не случайно цар Борис – Михаил изпратил свети Климент в Кутмичевица (района на Охрид). Както споменават изворите, *“и народите на Мизия изчисти чрез кръщението”*⁶³. Учението му било отправено към даките и илирите. Така направил единна държавата на Борис. Само фактът, че *“Във всяка област той бил подпомаган от триста ученици”*, потвърждава погорното⁶⁴. Талантът му помогнал да преведе и напише необходимата книжина за новата Българска Църква⁶⁵. По този начин държавата на Борис, в лицето на Климент видяла не просто Великия епископ, а архиепископа на Охрид, основателя на сетнешната Охридска Архиепископия.

Върху тези основи продължили след това да изграждат голямата структура на Охридската Архиепископия, гръцките по произход архиепископи Теофилакт, Димитър Хоматиан, Константин Кавасила, Григорий и др. Поради тази причина те започнали своето дело с богато творчество и славословия за свети Климент и неговия сътрудник Наум. Споменатите пастири служили на тази многоетническа мозайка от района. Това им наложило необходимостта от единен език. В една такава атмосфера, налагането на гръцкия език било необходимо. Потвърждение за това представлява третия тропар от Осма песен от Канона (на първи глас) на Димитър Хоматиан за свети Климент, където се казва следното:

*“Твоята памет, преподобни отче,
осиява твоя град (Охрид)
като благолепно украшение;
за това сме се притекли да те похвалим
(людете) - от всяка възраст*

⁶³Слава от Службата за св. Климент Охридски. Виж изданието направено в Μοσχόπολης, 1742.

⁶⁴ Виж *Vita Clementis*, XVIII, 59; А. Милев, пак там, с. 126.

⁶⁵ Виж *Vita Clementis*: «... λόγους γὰρ συντεθεικώς εἰς πάσας τὰς εορτάς ἀπλοῦς καὶ σαφεῖς Κλήμης τοῖς Βουλγάροις ἡμῖν παρέδωκε» (А. Милев, пак там, с. 132).

и на разни езици.”⁶⁶.

Когато тези територии се намирили във владение на император Василий II, логично било на архиепископския трон да дойдат гръцки архиепископи. Господството на Византия обаче не била единствената причина за използване и налагане на гръцкия език, тъй като би могло да се предполага, че по-късно, когато тези територии били освободени, гръцкият език ще бъде отменен. Но това не се случило до 1767 година, когато Охридската архиепископия била закрыта. За този факт, българският църковен историк Иван Снегаров казва следното: “С гръцкия език гръцките архиепископи не преследвали денационализаторска цел, както Цариградската патриаршия... в Охридския диоцез гръцкият език е играл ролята на обединяващ книжовен език, тъй както латинският език в Западна Европа”⁶⁷.

а) Охридски период (XI – XIV в.)

Първите текстове съставени в чест на светите Седмочисленици се отнасят към св. Климент и св. Наум. По-конкретно, в чест на св. Климент в гръцката агиографска традиция днес са запазени следните текстове, които възхваляват неговото апостолското дело в посветените му два празника: 27 юли и 25 ноември. *Жития*: 1) *Пространно житие на светеца*. До нас са запазени десет преписа. В четири от тях житието е пълно, а в шест са предадени части от него⁶⁸. Съставянето на това произведение се приписва на Теофилакт Охридски⁶⁹. 2) *Проложно житие на светеца*, което българският академик Йордан Иванов с

⁶⁶ Г. Баласчев, *Климент епископ словенски*, София 1898, с. 33.

⁶⁷ Ив. Снегаров, *Манастирът Свети Наум при Охридското езеро*, София 1972, с. 14.

⁶⁸ Виж К. Нихоритис, *Атонската*, с. 112-116.

⁶⁹ Днес това произведение разделя изследователите, що се отнася до неговия автор. Едни приемат, че това е Теофилакт, а други смятат, че произведение на Псевдо – Теофилакт. В последно време, все повече се налага мнението на първите. Към мнението на първата група се присъединяваме и ние поради това, че Теофилакт е написал не само Житие, но и Служба в чест на св. Климент, както и поради това, че името му стои в заглавието на всички преписи. Виж К. Нихоритис, *Атонската...*, с. 112-114, 118-122, 140-182. К. Нихоритис, Към въпроса за авторството на Пространното житие на св. Климент Охридски, *Духовна Култура*, 68 (1988,) кн. 2, 13-19. Виж. Д. Оболенски, “Климент и Теофилакт”, *За буквите*, XII (1990) 16, 5-6. Бялото поле във византийската литература, по отношение на липсата на текстове в чест на св. св. Кирил и Методий, било запълнено от Теофилакт Охридски в първата част от житието на св. Климент. Тук Теофилакт включва и периода на действие на светците в Панония и Моравия. Подробно и повествувателно той описва смъртта на св. Кирил, както и борбата на Методий и неговите ученици да се установят и да вкоренят византийската православна традиция в славянската църква на Моравия.

помощта на славянския превод приписва на Димитър Хоматиан⁷⁰. От това житие са запазени осем преписа, два от които са на славянски⁷¹.

Химнографски текстове. Днес са запазени осем Канона, рамкирани от голям брой стихир и тропари в чест на св. Климент. Учените които са се занимавали с тази тема, като Н. Тунички, А. Балан, Ив. Снегаров, А. Милев, Ив. Дуйчев, Е. Тгарт и др.⁷², характеризират тези произведения като една богата на текстове Служба, която е общо дело на Охридските архиепископи - Теофилакт, Димитър Хоматиан, Константин Кавасила, Григорий и др. Когато изследвах един препис на Службата от Ватопед (ръкопис № 1134), пред мен възникна въпросът, как се обяснява участието на толкова автори в съставянето на едно произведение, когато те са живели по различно време? С помощта на един славянски превод от XIV век, се доказва авторството на Теофилакт Охридски на един канон и други стихир и тропари. С помощта и на други преписи стигнах до заключението, че *Службата* не е една, а повече, писани от различни автори по различно време и при различни обстоятелства. 1) *Служба* за празника на светеца на 25 ноември – дело на Архиепископ Теофилакт Охридски⁷³. Както Теофилакт е автор на първото Житие в чест на св. Климент, така е автор и на първата Служба; така се създава нов празник в чест на светеца, на 25 ноември, когато се отбелязва паметта на св. Климент, папа Римски. Структурата и композицията на тази Служба явно проличава в изданието от Мосхопол през 1742.

2) *Служба* за празника на Успението на светеца на 27 юли, по повод пренасянето на мощите му в деня на неговото успение, написана от Димитър Хоматиан⁷⁴. Димитър Хоматиан допълнил произведението на Теофилакт, както в написването на житие, така и на Служба, по повод пренасянето на мощите на светеца и по повод деня в който се отбелязва Успението на светеца (27 юли). Хоматиан съставил четири Канона в чест на светеца. Що се отнася до твърдението на Е. Тгарт, за написване

⁷⁰ Й. Иванов, *Български старини...* с. 314-321.

⁷¹ Виж Ив. Дуйчев, *Проучвания върху средновековната българска история и култура*, София 1981, с. 164-173, 288-291.

⁷² Виж. Н. Тунички, *Св. Климент, Епископ Словенский*, Сергиев Посад 1913; А. Т. Балан, *Свети Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене*. София 1919; Ив. Снегаров, *Българският първоучител св. Климент Охридски*, София 1927; Неиздадени преписи от гръцки служби на св. Климент Охридски, *Годишник на Духовната Академия* 5 (1956) 221-238; А. Милев, *Гръцките жития на Климент Охридски*, София 1966; Ив. Дуйчев, пак там; Е. Trapp, *Die sieben Slavenapostel in der Liturgischen Dichtung, Analecta Bollandiana*, 100, 1982, 469-489; К. Нихоритис, *Атонската...*, с. 140-174, 216-272.

⁷³ К. Нихоритис, *Теофилакт Охридски...*, с. 163-179. К. Нихоритис, *Атонската...*, с. 142-150, 160-164.

⁷⁴ К. Нихоритис, *Атонската...*, с. 144-148, 150-156, 164-167, 216-272.

на осем канона от страна на Хоматиан, като привежда за аргумент акростиха “την οὐδοῶδα των μελῶν... (на осмия от гласовете)”, трябва да отбележа, че тук става въпрос за осми (сиреч плагиален четвърти) глас, в който е съставен Канона, а не за броя на написаните канони. Константин Кавасила съставил Канон за св. Климент на втори глас. Съдържанието на Канона и конкретните думи от петия тропар на седма песен: “*Нас, твоето паство ни намериха страдания и опасности, скърби и нужди, затова от дълбините [на душите си] те призоваваме, гореци наши защитниче, побързай и ни спаси от тях скоро, със своите сили*”, ни говорят за причините и условията при които е написан този канон. Историческите факти от този период са известни: противоречията между Никейската империя и Епирското деспотство, които довели и до хвърлянето на Константин Кавасила в затвора, както и нападенията на сръбския владетел Урош I против Охрид, красноречиво ни описват тези условия. Делото по съставяне на химнографски текстове в чест на светите Седмочисленици от архиепископите продължило и малко след това, и от Григорий Охридски, Козма Драчки и Атанасий Пароски⁷⁵.

Следкато сме първи, които ясно и красноречиво сме въвели термина *Византийски химнографски Цикъл в чест на св. Климент Охридски*, още от 1987 г. в моят Докторат⁷⁶ в третия том на *Кирило-Методиевската Енциклопедия* е поместена статия за *гръцките Служби на Климент Охридски*, от Мария Йовчева, която е преписала буквално изцяло цикъла, като описва структурата на Службите от моята книга, без да спомене кой пръв е въвел в науката тези композиции. Ако не съществуваше моята книга⁷⁷ тя щеше да представи проблема подобно на нейната статия за *гръцките Служби на Наум Охридски*⁷⁸.

В чест на св. Наум до нас са достигнали следните гръцки житиеписни текстове, които възхваляват апостолското му дело и на двата празника за него, на 23 декември и 17 юни:

⁷⁵ Виж К. Нихоритис, Теофилакт Охридски автор на първичната гръцка служба в чест на Климент Охридски, *ГСУ, НЦСВП “Иван Дуйчев”* 83 (3) 1989, с. 163-179. К. Нихоритис, *Атонската...*, 142-150, 160-164, 144-148, 150-156, 164-167, 216-272.

⁷⁶ К. Нихоритис, *Атонската...*, 142-150, 160-164, 144-148, 150-156, 164-167, 216-272.

⁷⁷ К. Нихоритис, Теофилакт Охридски автор на първичната гръцка служба в чест на Климент Охридски, *ГСУ, НЦСВП “Иван Дуйчев”* 83 (3) 1989, с. 163-179. К. Нихоритис, *Византийски химнографски цикъл в чест на св. Климент Охридски. Атонската...*, 142-150, 160-164, 144-148, 150-156, 164-167, 216-272.

⁷⁸ М. Йовчева. Служби за Климент Охридски. *Кирило-Методиевската Енциклопедия* 3(2003)с. 671-676.

1) Жития:

а) *Пространно житие* на светеца, което днес е запазено само в един препис от 1646 година в Националната Библиотека в Атина⁷⁹.

б) *Проложно житие* на светеца. Съдържа се в старопечатните издания на Службата. Това житие е издадено и на славянски превод.

2) Химнографски текстове:

а) Служба в чест на светеца, написана от Константин Кавасила⁸⁰.

в) Канон “панихида” от Григорий Охридски⁸¹.

г) Молебен канон от 1800 година със следния акростих: «Πόθω το θεῖον λείψανον Ναοῦμ σέβω». Но за него ще стане дума по-долу.

Тези текстове, съставени в чест на св. Наум и св. Климент представляват основни извори, които ни информират за пренасянето на Кирилометодиевската мисия от Панония и Моравия в България и за дейността на отделните ученици в Охрид. Текстовете ни предават подробна информация за живота на новопросветената Българска Църква много искрено, а понякога и българоцентрично - нещо което по-късно принудило определени учени да припишат написването на тези произведения на образовани във Византия български учени. Това би могло да се каже за житията. При службите обаче, акростиховете ни показват истинските им автори⁸².

⁷⁹ Виж Е. Trapp. “Die Viten des hl. Naum d’ Ohrid”, *Byzantinoslavica*, 35(1974) 164-185.

⁸⁰ Съдържа два канона с акростиха: «ΝΑΟΥΜ ΤΟ ΛΟΙΣΘΟΝ ΛΗΜΜΑ ΘΕΟΥ ΑΙΝΕΣΩ Ο ΑΡΧΙΠΟΙΜΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ». Службата е запазена в два преписа, в Атина и в София и в пет старопечатни издания. По този въпрос виж Св. Николова, *За един непознат препис на Службата на св. Наум Охридски*, София, 1993, с. 31-58.

⁸¹ С акростих: «ΥΜΝΩ ΣΕ ΝΑΟΥΜ ΤΟ ΚΛΕΟΣ Ο ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ». Този Канон е запазен само в старопечатните издания на Службата на светеца: Венеция 1695, Мосхополи 1740 и в ръкописен славянски превод.

⁸² Охридските архиепископи продължили делото на Солунските братя Кирил и Методий и техните ученици Климент и Наум, като цивилизовали славяните и другите народи на архиепископията. Достатъчно е да припомним надписа на архиепископ Григорий Охридски, който украсява екзонартекса на “Св. София”: “подобно на Моисей Григорий въздигна шатра, така че в Новия Израил мъдро да учи на дадения от Бога закон народа на Мизия, в лето 1317” (6825-6). Виж Й. Иванов, *Български старини из Македония*. София 1908, с. 211; Ив. Снегаров, *История на Охридската Архиепископия*. София 1924, с. 213..

Така, цялата тази традиция на православния Охрид, започвайки от учениците на св. св. Кирил и Методий – Климент и Наум Охридски – била продължена от техните приемници на трона на Охридската Архиепископия, Теофилакт, Димитър Хоматиан, Константин Кавасила, Григорий и др., до такава степен, че местния църковен календар на архиепископията се обогатил със светци архипастири на епархията. Според данни които събрах, архиепископа на Охрид Константин Кавасила също бил почитан като светец. Това се доказва от стенописи, а напоследък се потвърди и от една Служба написана в чест на светеца, с дата 18 октомври. По този въпрос виж по-долу. С други

б) Периодът от XV до XIX век

През този период почитта към светите Седмочисленици получава по-нататъшно разпространение, тъй като тогава се появяват нови посветени на тях текстове, както в района на Северен Епир, така и в Светогорската монашеска общност.

Берат

По-късно, с нахлуването на османските турци и поробването на Балканския полуостров, почитта към светите Седмочисленици, сиреч Кирил, Методий и техните ученици, продължава и действа сплотяващо на поробените народи, в трудния им културен и духовен живот. През този период се съставят произведения, които прославят светите Седмочисленици. Едно ранно произведение е Службата от Берат, която е със следното заглавие⁸³:

*“Служба на светите апостоли
и седем просветители на България и Далмация,*

Кирил, Методий,

Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Сава”.

*Отпечатана за първи път, със съдействието и разходите
на господата Андрей Папа, Йоану Папа и неговите синове
Николай и Анастасий, за духовното им спасение.*

*Посветена на тяхната родина, която има за помощници
и защитници споменатите свети отци, заради голямото им
благочестие.*

*Поправена доколкото е възможно от съществуващите преди
това ръкописни грешки на старите ръкописи”.*

Службата е написана по повод пренасяне на светите мощи на Кирило-Методиевите ученици Горазд и Ангеларий от манастира Св. “Дева Мария” в Кефалоня - Главиница (Абанския град Балши) до църквата “Св. Богородица” във Велеград (Берат). За първи път службата се издава от Н. Папас във Венеция, вероятно в нач. на 18 век.

Службата е пълна т. е. написана е по Ерусалимския устав, има малка и велика вечерня. В Утренята са поместени два канона. Единият носи следния

думи, охридчани почитали Константин Кавасила като продължител на делото на светите Седмочисленици.

Този момент говори за свободния и безкористен дух на Православието, който дарява равноапостолни светци до такава степен, че след това да идват чужди изследователи, които не проумяват смисъла на местните светци и да пишат, че Константинополската Църква ги игнорирала. Такъв пример са св. св. Кирил и Методий.

⁸³ Виж М. Манούсака, Προσθήκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ Ε. Legrand, *Επετηρίς του Μεσαιωνικοῦ Αρχείου*, 7 (1957) 60-2; E. Trapp, ‘Die sieben Slaven Apostel in der liturgischen Dichtung’, *Analecta Bollandiana* 100 (1982) 475-7; K. Нихоритис, Възхвала на Горазд и Ангеларий, *Кирило-Методиевски вестник За Буквите*, “О писменех”, XIIg. (1990) 16, 6-7.

акростих ΑΙΝΟΣ ΑΓΓΕΛΑΡΙΟΥ ΣΥΝ ΤΩ ΓΟΡΑΣΔΟΝΙ “въхваля на Горазд с Ангеларий”, а във вторият само в началото се получава "Клименти". Тази творба е с дата 26 ноември за разлика от Мосхополската на Григорий Константинидис, и е предназначена за 27 юли. Съставителят на произведението е използвал творбите на охридските архиепископи Теофилакт, Д. Хоматшн, К. Кавасила, написани в чест на Климент и Наум Охридски. Химнописецът на най-ранната за сега гръцка служба за Седмочисленици допълва химнографската им прослава с това, че съчинява специална служба за тях на гръцки език, като отделя специално място за Горазд и Ангеларий.

Агеларий и св. Горазд (ученици на св. св. Кирил и Методий) в района на Берат – град в днешна Албания. За съществуването на тази Служба пръв съобщи Манусос Манусакас. Запазена е в един единствен доколкото ми е известно, старопечатен екземпляр в сбирката на Г. Арванитиди. Тази старопечатна книга е издадена във Венеция, но не е датирана. В самата църква се съхраняват икони, изобразяващи успението на Св. Горазд и Ангеларий. Според руските изследователи В. Григорович и Е. Голубински в Албания е съществувал и манастир в чест на Св. Горазд.

Той възхвалява книжовно-просветната им дейност със следните изрази: "Вие осветихте цяла България", "Вие пречистихте народа на България чрез божественото кръщение"; "Вие сте светители на Мизийските народи", "изяснили са словата на Писанията", "книгите, които преведохте на езика на българите, останаха не-вредими", "Вие създадохте подходяща за езика им мисленост", "вие сте пастири и учители на Далмация", "Вие сте просветили на падните земи на Елада".

Със силни художествени похвати е представена разностранната им мисионерска дейност: "Вие сте облак, покриващ цяла България от земята до небето"; "Вие сте седем светлосияещи звезди на България"; "стълбове на Далмация" и др.

Съобщава се още, че почитта им е разпространена и във Велеград (Берат), където се съхраняват мощите им: "Защитници на Берат"; "Велеградска слава"; "весели се Велеградския им храм"; "Вас като съкровища Велеградската църква ви прие". Казано е още: "раклата на светите ви мощи е извор на изцеления"; "бодящите прибягват към раклата на светите ви мощи да получат изцеление". Неизвестният химнописец с голяма почит се обръща към тях с думите: "Сега като възхваляваме тяхната слава, нека речем: Все свети Седмочисленици, запазвайте винаги вашите въз-хвалители и спасете ги от вековни беди".

Така се възхваляват Седмочислениците, чиято почит се разпространява в почти всички балкански страни. И в един такъв труден период, какъвто е бил османският. Това изиграва значителна роля за поддържане на вярата и рода на балканските народи.

Мосхопол

Мосхопол е известен на всички с Академията си и печатницата си⁸⁴, първата на Балканите от периода на турското владичество. Обект на първите издания станали текстовете в чест на светите Седмочисленици⁸⁵.

Тук срещаме и ново съставяне на Служба в чест на светите Седмочисленици, от страна на печатаря Григорий⁸⁶ Константинидис със следното заглавие:

“МЕСЕЦ ЮЛИ 17
СЛУЖБА
НА СВЕТИТЕ СЕДМОЧИСЛЕНИЦИ
*Написана от иеромонах Григорий Мосхополит.
Стихири на малката вечерня...*”⁸⁷.

Във филологическо отношение това е един свършен текст, който не отстъпва по нищо на другите поетически произведения, написани в чест на светите Седмочисленици. През 1903 година тази Служба е преведена на славянски от Калистрат, монах от Зографския манастир⁸⁸.

Малко по-късно се появява и ново гръцко житиеписно и химнографско съчинение в чест на светите Седмочисленици. По-конкретно това е един Молебен канон в чест на св. Наум, написан през 1800 година от митрополита на Корча и Мосхополи Йоасаф и от неговия събрат, архимандрит Йосиф. Канонът носи следния акростих: «Πόθω τῷ θεῷ λείψανον Ναούμ σέβω»⁸⁹.

СВЕТА ГОРА

Света Гора играла водеща роля в разпространението на културата и на византийската литература в света на православните славяни. Това

⁸⁴ Виж М. D. Peyfyss *Die Druckerei von Moskopolis, 1731-1769*, Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida, Wien 1989, с. 109-115.

⁸⁵ Имаме две издания на Службата на св. Наум през 1740 и 1742 (заедно с Проложното житие) и на Службата на св. Климент през 1741 – 1742 (заедно с Пространното житие).

⁸⁶ Много правилно в заглавията на службите от печатницата в Мосхополи се споменава Григорий като “...Григорий печатаря от Мосхополи”, понеже през 1730 година пренесъл от Венеция в Мосхополи първата печатница на Балканите. Григорий бил и свещеноучител, както се нарича в изданието на Службата на св. Наум (1740), редактор и издател, както свидетелства заглавието на Службата на св. Климент (Мосхопол 1742). Пишел и църковни песни. Плод на химнографския му талант е Служба на светите Седмочисленици и на св. новомъченик Никодим Елбасански от Албания.

⁸⁷ М. D. Peyfyss, пак там, с. 129.

⁸⁸ *СЛУЖБА святыхъ Седмочисленныкъ*, Пловдив, 1903.

⁸⁹ Виж. М. Μανούσακας, пак там, с. 61.

важи и за разпространението на изворите за Солунските братя⁹⁰. Достатъчно е да се спомене, че единствени преписи от славянските извори, както и от гръцките, са направени и разпространени на Света Гора и оттук в света на православните славяни⁹¹. От гръцките извори в чест на св. Климент Охридски и по-конкретно, от четирите преписа, които съдържат целия текст от Пространното житие на светеца, трите са светогорски, а от шестте ръкописа, които съдържат части от житието, четири са светогорски. Също така, от седемте ръкописа на Проложното житие на светеца, четирите са светогорски, а от петте преписа на Службата, два са светогорски. Ролята на авторите и произведенията на Света Гора не е само количествена, но и качествена⁹².

⁹⁰ Виж К. Нихоритис, *Атонската...*

⁹¹ Света Гора представлявала Школа за южните и източните славяни, където освен в отдаване на духовна аскеза, монасите се занимавали с превеждане и преписване на произведения на гръцката християнска духовност и преносът им в православната славянска култура. Тук дошла и Православната славянска писменост на св. св. Кирил и Методий и техните ученици, чрез литературните центрове, които самите те основали: в Моравия, в Охрид и в Плиска и Преслав. Използването на атонски текстове станало традиция, поради тяхната автентичност. Те са известни с името "Светогорски извод". Най-представителните книжовни глаголически паметници от ранния период, като Зографското Евангелие, Мариинското Евангелие (от X – XI век), както и Кирилските листове (X – XI в.) *Хилendarските* и *Зографските*, са запазени на Света Гора. Ако вземем предвид, че вероятно и други древнославянски писмени текстове са били пренесени от светогорски монаси и таксидиоти в Русия, по време на Османското владичество, ще се оформи една по-пълна картина за ролята, която Света Гора изиграла в разпространението и запазването на православната Кирило-Методиевска мисъл в света на славяните. Света Гора съхранила представителни текстове от всички видове и форми на ранната славянска литература. Тук, в библиотеките на манастирите са запазени или спасени уникални книжовни паметници. Такива са следните произведения: Единствен препис на ранен вариант на празнично слово в чест на св. Кирил, два преписа от Службата на св. Методий, единствения препис на раннославянското Житие на св. Наум, единствения препис на славянския превод на Проложното житие на св. Климент Охридски и др. Тези факти ни дават основание да направим извода, че Света Гора запазила най-представителни паметници на ранната славянска литература и най-добрите езикови паметници от епохата на св. св. Кирил и Методий и техните ученици.

⁹² Книжовникът от манастира Ивирон, който направил преписа на Житието на св. Климент Охридски, написано от Теофилакт, избрал точно онази част от житието, в което се споменава за *Filioque* (глава 8-13) и го включил в сборник с изследвания, насочен против Латините. Такива са и останалите ръкописи, които съдържат фрагменти от житието. Също така, ръкописите съдържащи цялото житие, включват и Службата за светеца, поради литургични причини - нещо, което липсва в ръкописа от Москва. Същото нещо срещаме и в славянската Служба в чест на св. Кирил. Накрая отбелязваме, че и единственият славянски превод на Житието на св. Климент от Д. Хоматиан, е светогорско, както и че единственият препис на раннославянското Житие на св. Наум също е светогорски и т.н.

По-късно срещаме и различни светогорски компилативни сборници от гръцки произход, посветени на светците.

Хилендарският разказ е дело на хилендарския монах Даниил, родом от Стара Загора. Същият превел това произведение, най-вероятно от изданието на руския Синаксар на св. Димитрий Ростовски (началото на XVIII в.)⁹³, след горещите молби на Атанасий Пароски. Ученикът, а след това преподавател в Атониадата Атанасий Пароски, нагодил Пространното житие на св. Климент на говоримия гръцки език⁹⁴. Също така, като издал Службата на св. Климент, по повод пренасянето на главата на светеца от Охрид в манастира Св. Йоан Претеча в Бер, той написал и стихирни, които описват този факт. Не трябва да пренебрегваме и св. Никодим Светогорец, който в изданията на Синаксара си (1819) издал кратките жития на светците.

Съществува и друго житие на светците, в ръкопис под номер 717⁹⁵ от манастира Ватопед със следното заглавие:

*“Житие и Дейност на славянските просветители и Христови йерарси, на светите равноапостолни Кирил и Методий. Издадена от слепия Григорий Сиракеву на руски език. Петербург, 1864*⁹⁶*. Сега преведена на гръцки от руския оригинал от Филарет, проигумен Ватопедски. Ватопед 1869”.*

Тази традиция е продължена и в наши дни със съставянето на Служба за светците от Герасим Микраянанити, която е със следното заглавие: *“Служба на светите отци Кирил и Методий, апостоли на славяните, написана на Света Гора от монах Герасим Микраянанитис, химнописец на Великата Христова Църква, с грижите на Преосвещения Солунски митрополит Пантелеймон, одобрена от Светия Синод на Еладската Църква, Солун 1966”.*

Накрая, на гръцки език е издадена и една униатска Служба от XIX век, която съдържа и един малък Синаксар в чест на светците, дело на Антоний Роки.⁹⁷

От изложеното до тук можем да направим основния извод, че в исторически план, съставянето на гръцки текстове в чест на светите Седмочисленици започнало от XI век и продължава до наши дни. Общо имаме 18 химнографски канона и 6 жития:

⁹³ Виж Й. Иванов, *Избрани произведения*, т. I, София 1982, с. 173-176

⁹⁴ Виж Αθανάσιος Παρίος, *Ουρανού Κρίσις* (Αθήναι 1852), с. 85.

⁹⁵ Σ. Ευστρατιάδης, *Κατάλογος των εν τη μονή Βατοπεδίου αποκεμένων κωδίκων* (εν Παρίσις 1924), с. 140.

⁹⁶ Г. Ширяев, *Житие просветителей Христовихъ, Славянъ Святителей Христовихъ, Святыхъ равноапостольных, Кирила и Мефодия*, Санктъ Петербургъ, 1864

⁹⁷ Ив. Дуйчев, *Medioevo Bizantino-Slavo-Storia e Leteratura*, 3, Roma 1968, с. 153-170.

1. Четири служби в чест на св. св. Кирил и Методий, които съдържат осем канона и две жития.

2. Две служби за св. Климент, които съдържат шест канона и две жития.

3. Една служба за св. Наум, с четири канона и две жития.

Нещо по-различно от незначителен брой текстове във време, когато славянската традиция се отслабва.

В исторически план, що се отнася до създаването и написването на славянски житийни текстове в чест на светите Седмочисленици (Кирил, Методий и техните ученици Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Сава) и ако вземем предвид мястото на написването им и техния характер, можем да говорим за следните периоди:

1. Раннославянски период (Моравия – България IX – X в.),

2. Среднобългарски, южнославянски период (XI – XIV в.),

3. Западнославянски период (XI – XIV в.)⁹⁸ и

4. Източнославянски период (XI – XIX в.)⁹⁹.

Тези периоди са плод на *Slavia Orthodoxa* и на *Slavia Catholica* или *Romana* според славистите Д. С. Лихачов¹⁰⁰ и Р. Пикио¹⁰¹.

Текстовете от Охрид, Мосхополи, Берат и Света Гора са продукт на *Balkania Orthodoxa*, понеже са съставени в една православна, балканска, гръцка традиция; повлияни са от славянски българоцентрични текстове и са били адресирани, най-малко, към паството на Охридската Архиепископия, което било многоетническо, с гръцка култура.

Делото на св. св. Кирил и Методий и неговите ученици довело по-голямата част от славяните в кръга на византийската култура и духовност. Ние, които днес изучаваме тяхното дело, трябва да се движим в същата посока.

⁹⁸ П. Лавров, *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*, Ленинград 1930, с. 128-145. Виж класическите библиографски издания по-горе, бележка 1.

⁹⁹ Д. Ростовский, в Библиографията на Г. А. Ильинский, *Опыт*, 25, № 286.

¹⁰⁰ Д. С. Лихачов, *Ricerche Slavistique*, IV, 1958, с. 185-199.

¹⁰¹ Р. Пикио, *Православното славянство и старобългарската традиция*, София 1993.

ЯСЕН ИЛИ СТРАШЕН. ЗА ЕДНА ЛЕКСИКАЛНА ГЛАВОБЛЪСКАНИЦА В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Андрей Бояджиев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
aboy@uni-sofia.bg

CLEAR OR SCARY. ABOUT A LEXICAL PUZZLE IN OLD BULGARIAN LANGUAGE

Andrej Bojadžiev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
aboy@uni-sofia.bg

Non annunero verba sed appendere
Цицерон

Abstract: The article emphasizes the importance of reconstructing the forms and meanings of words that were once part of the Old Bulgarian language, but are now extinct or rare in the Modern Bulgarian language.

Key words: historical lexicology, lexicography, reconstruction, Old Bulgarian language

Известно е, че дошлите до нас старобългарски ръкописи и епиграфски паметници са запазили една малка част от непрекъснато развиващия се български език през IX–XI век. При съставянето на речници за онзи период ние сме изправени пред необходимостта да реконструираме голяма част от словното богатство на този език. В това отношение историческата лексикология и лексикография се опират на данните от историята на текстовете, тъй като именно текстологичното проучване може да даде отговор кога е възникнал даден извор и дали той може да бъде включен в езиковите изследвания за даден период. От друга страна, трябва да се отчита, че старобългарският речник е само един етап на развитието на лексиката на българския език и при неговото изучаване следва да бъдат отстранени по-късните семантични и словообразователни промени и да се отделят възможните значения, срещани в по-късни паметници, както и в староруски и старосръбски примери. Резултатът би бил една хипотетична реконструкция на старобългарския речник такъв, какъвто той ни се представя от текстове, доказано възникнали в старобългарския период (срв. напр. Милтенев 2020). Подобна реконструкция е полезна както като своеобразна основа

за по-нататъшно изучаване на историята на езика, така и като част от курсовете по старобългарски език и по историческа лексикология на българския език.

Тук ще илюстрираме подобен подход с един конкретен пример¹.

В Житието на Яков отшелник [ВНГ 770]² в Супрасълския сборник [Северьянов 1904; Заимов, Капалдо 1983]³ се открива рядката дума притранъ [Иванова-Мирчева 2009]⁴. Текстът е следният:

ἀββὲ τοῦ сз слъзjami молаште са· ὁτʼ γλ̑колюбивадо ба· прошаахъ бѣдъи тоа ѡзбъитѣа· на многъи же дѣни сз алыбѡиѣ ѡ плагѣмъ· призываиѣштемъ ба· прити на помѡштѣ ѡмъ· ѡ ἀββѣ томоу жде авитъ са ἐπ̑οу· ѡ гл̑а̑ ѡγελъишитъ притранъ глаголюшѣ к̑ нѣмоу· ѡди къ равѡу моѣмо (sic!) ѡκωвоу· (л. 265v11 = стр. 530)

Гр.: ἐκεῖσε αὖθις μετὰ δακρύων λιτανεύοντες παρὰ τοῦ φιλανθρώπου θεοῦ ἐζήτουν τὴν τῶν δεινῶν λύσιν. Ἐπὶ πολλὰς δὲ ἡμέρας μετὰ θρῆνων καὶ νηστειῶν ἐπικαλουμένων τὸν θεὸν ἐλθεῖν εἰς τὴν αὐτῶν βοήθειαν, αὖθις τῷ αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐπισκόπῳ, καὶ φωνῇ ἀκούει τρανῆς λεγούσης πρὸς αὐτόν· Ἀπελθε πρὸς τὸν δοῦλόν μου Ἰάκωβον ... [Trautmann, Klostermann 1935].

В случая славянската дума отговаря на гръцката форма траνῆς ‘ясен, отчетлив’ (Sophocles 1900: 1087)⁵.

Думата притранъ се среща в значение на ‘страшен’ в Катехезите на Кирил Йерусалимски и в Житието на Андрей Юродиви [Срезневский 1902: 1479]. В значение на ‘страшен, силен’ я откриваме в краткия Златоструй [Георгиева 2002] и отново в Житието на Андрей Юродиви [Срезневский 1902: 1480].

Формата притранъ е по-честа в средновековни текстове. В Никодимовото евангелие я откриваме отново със значение ‘страшен’,

¹ Благодаря на проф. Лора Тасева и на д-р Лили Щамлер за помощта при написването на този текст.

² <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/16148/> 28.10.2024. Славянският текст възхожда към гръцкия вариант с начало Πολλῶν ἀγαθῶν καὶ ψυχῶφελῶν εὐεργεσιῶν τοῖς φιλοθέοις

³ В ръкописа л. 257r–266r. Срв. и електронното издание: <http://suprasliensis.obdurodon.org/pages/supr257r.html> 28.10.2024.

⁴ В електронните речници: 1. Старобългарски речник: https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_show/d_07316/; 2. Dictionary of the Oldest Old Church Slavonic Manuscripts: <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=25671> 28.10.2024.

⁵ Срв. и електронният вариант на речника на Liddell, Scott, Jones. Ancient Greek Lexicon: <https://lsj.gr/wiki/τρανής> 29.10.2024.

лат. ‘crudelis’⁶. Със същото значение, но отговаряща на гр. φοβερός се открива в Катехезите на Кирил Йерусалимски, в Житието на Андрей Юродиви и в текст на Теодорит Кирски в Симеоновия сборник от 1073 г. [И1073.2; И1073.3: 110d1; Miklosich 1862–1865: 685; Срезневский 1902: 1479]. В значение на ‘неприятен’, включително ‘неприятен на вкус’ (гр. ἀηδής) я намираме в Повестта за Варлаам и Йоасаф и в Пандектите на Никон Черногорец [Miklosich 1862–1865: 685; Срезневский 1902: 1480]. Съществителното притранъство ‘неприятно чувство’ (гр. ἀηδία) е познато пак от Пандектите на Никон Черногорец [Miklosich 1862–1865: 685]. С основата са образувани и други части на речта: 1) глагол: притранити сѧ ‘ставам коравосърдечен, сърдя се’ (гр. σκληροκάρδιον γίνεσθαι) в Паренезиса на Ефрем Сирий [Miklosich 1862–1865: 684; Срезневский 1902: 1479]; 2) наречие: притрано ‘страшно, силно’ φοβερῶς в Житието на Андрей Юродиви [Срезневский 1902: 1479].

В речника на Найдено Герова срещаме прилагателното „притръный, -трьнь, -трьна, -трьно Притръно дѣтя, което много плаче; плачливо, зло“, както и наречието *притръно* „Злѣ, зло, припряно, лоше, натѣсно“ [Герова 1901: 289]. В Българския етимологичен речник свързват дадената у Герова форма именно с *притранъ*, като са склонни да я обяснят с корена в *трия* [Дуриданов, Рачева, Тодоров 1999: 739–740; Димитрова-Тодорова, Селимски 2017: 265–266]. Според нас, неясно.

От направения преглед бихме могли да заключим, че примерът в Супрасълския сборник със значение ‘ясен, отчетлив’ е изолиран в традицията. По всяка вероятност той е повлиян от гръцката дума τρανής. Останалите значения почиват на рядката славянска основа притран-. От така познатите ни примери бихме могли да реконструираме следните речникови статии за целите на един учебен старобългарски речник:

притранити сѧ, -нѣж сѧ, -ниши сѧ *несв.* 1. сърдя се; 2. ставам безчувствен

притрано *нар.* страшно, силно; *вж.* и притранъ¹

притранъ¹, -ѣи *прил.* 1. страшен, силен; 2. неприятен

притранъ², -ѣи *прил.* ясен, отчетлив; *срв. гр.* τρανής

притранънъ, -ѣи *прил.* 1. страшен; 2. неприятен; *вж.* и притранъ¹

притранъство, -а *ср.* неприятно чувство

⁶ <http://gorazd.org/gulliver/?recordId=31260> 28.10.2024.

Ако приемем, че примерите, дадени от Н. Геров и цитирани в Българския етимологичен речник, имат връзка със старобългарските случаи, то това ще означава, че основата, макар и частично, е доживяла до новото време.

Цитирана литература

Георгиева 2002: Георгиева, Т. Симеоновият Златоструй и неговият препис от XII век. Силистра: РИТТ, 2002.

Геров 1901: Геров, Найдено. Речник на български език с тълкуване на речите на български и на руски. Събрал и изтъкувал Найдено Геров. Част четвърта. П. Издадена под редакцията на Теодор Панчев. Пловдив: Дружествена печатница „Съгласие“, 1901.

Димитрова-Тодорова, Селимски, ред. 2017. Български етимологичен речник. Т. VIII (тѣсам – фѣкалка). Ред. Л. Димитрова-Тодорова, Л. Селимски. София: Академично издателство Проф. Марин Дринов, 2017.

Дуриданов, Рачева, Тодоров, ред. 1999: Български етимологичен речник. Т. V (падеж – пуска). Ред. Ив. Дуриданов, М. Рачева, Т. Тодоров. София: Академично издателство Проф. Марин Дринов, 1999.

Заимов, Капалдо 1983: Заимов, Й., М. Капалдо. Супрасълски или Ретков сборник. Т. 2. София: БАН, 1983.

И1073.2: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс. Ред. Богданова, С., В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Цв. Ралева, В. Христова, П. Янева. София: Изд. на БАН, 1993.

И1073.3: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 3. Гръцки извори. Гръцки извори и изследване: П. Янева; Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: А. Минчева, Цв. Ралева, Ц. Досева, П. Янева. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015.

Иванова-Мирчева, ред. 2009: Старобългарски речник. Т. 2 (О–В). София: Валентин Траянов, 2009.

Милтенев 2020: Милтенев, Я. Преславските лексикални маркери. 1. Опит за въведение. – *Palaeobulgarica* / Старобългаристика, XLIV, 2020, № 2, 54–79.

Севяръянов 1904: Севяръянов, С. Супрасълская рукопись (Памятники старославянского языка. Т. 2. Вып. 1). Санктпетербург: Типография Императорской академии наук, 1904.

Срезневский 1902: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 2 (Л–П). Санктпетербург: Типография Императорской академии наук, 1902.

BHG: *Bibliotheca hagiographica graeca*. 3. éd. Fr. Halkin éd. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

Miklosich 1862-1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae : Braumueller, 1862–1865.

Sophocles 1900: Sophocles, E. A. *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*. New York: Charles Scribner's Sons, 1900.

Trautmann, Klostermann 1935: Trautmann, R., R. A. Klostermann. *Drei griechische Texte zum Codex Suprasliensis*. III. *Das Leben Jakobs des Mönches*. – *Zeitschrift für slavische Philologie* 1935, 12 (3–4), pp. 277–294.

СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДИКАТИВНИ ДЕЯТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ В ИМЕНИТЕЛЕН ПАДЕЖ

Доц. д-р Антоанета Джелъова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg

THE OLD BULGARIAN PREDICATIVE ACTIVE PARTICIPLES IN THE NOMINATIVE CASE

Assoc. Prof. Antoaneta Dzhelyova, PhD
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
a_dzhelyova@uni-plovdiv.bg

Abstract: This paper deals with the asyndetic participial clauses which contain nominative active participles. The study provides a semantic analysis of the predicative participles and the finite verb forms. The hypothesis is put forward that Old Bulgarian active participles in the nominative case actually are the Nominativus Absolutus construction. The Absolute construction is interpreted as representative of the anthropic worldview.

Key words: active participle, clause, nominative case, Nominativus Absolutus, anthropicity

Употребата на простите именителни форми на деятелните причастия с предикативна функция в старобългарските евангелски текстове¹ е впечатляваща по количество. За нея в повечето учебници по старобългарски е отделено незначително място, а тя заслужава внимание поради своята граматична, типологична и реторична значимост.

Една от особеностите на старобългарските евангелски преводи, а и на евангелските текстове в гръцки и латински е безсъюзното свързване на причастие в именителен падеж (ИП), име в именителен падеж и личен глагол или само на причастие в именителен падеж и личен глагол. Причастията, които са безсъюзно свързани с клауза с лична глаголна форма се определят като *апозитивни* или като *конюнктни*. Апозиция се използва като термин за поредица от единици от едно и също граматично равнище, които имат еднаква или сходна референция [Кристъл 1997: 24]. За апозитивното причастие в кратка форма се отбелязва, че логическият субект на причастиято съвпада с подлога на изречението, в което е употребен личен глагол. Изтъква се, че причастията могат да се трансформират в подчинено обстоятелствено изречение, чийто подлог съвпада с подлога на главното изречение

¹ Вж. Източници.

[Балечки, Холош 1987: 179, цит. по Пожгаи 2009: 429]. По-голямата част от учените използват термина *participium coniunctum*, без да дават ясна дефиниция какво влагат в него [Вестер 1977: 245]. Причастието е наричано конюнктно най-вече заради факта, че то е съгласувано по род, число и падеж с име от клаузата с финитен глагол. На преден план се посочва, че то има адвербиална функция и че се използва предикативно [Вестер 1977: 245].

Ние смятаме, че номинативните деятелни причастия, които са безсъюзно свързани с клауза с лична глаголна форма, са *Nominativus Absolutus*, което ще се опитаме да защитим чрез семантичен и граматичен анализ на причастието и на личната глаголна форма.

Семантиката на причастието определяме като твърдение между носител и придобит признак в резултат на собствената вътрешна или външна активност на носителя или в резултат на чужда странична дейност. В зависимост от това се разграничават деятелни и страдателни причастия. Семантиката на глагола дефинираме като изразяване на признак, делимо свързан с определен носител в пространството и във времето. Това предполага наличието на глаголните категории лице и време.

Причастието и глагола разглеждаме като представители на двата световъзприятийни модела – антропен и антропоцентричен, които имат и езикова реализация. Антропният модел отразява световъзприемане, при което: 1) всяко нещо се осмисля като обединяване и взаимно допълване на противоположности, които се реализират едновременно; 2) всяко нещо е неделимо свързано с друго, съществува *заради* друго, проявява се *чрез* друго и *във* друго; 3) всяко нещо е равно по значимост с останалите. Антропоцентричният световъзприятийен модел разграничава противоположности; разглежда ги като дискретни същности, които могат да преминават една в друга, но не могат да се проявяват едновременно в едно и също нещо; определя различна значимост на явленията, които са в йерархия. Двете езикови картини на света са взаимно обусловени и зависими една от друга. Те имат своите реализации във всяко знаково езиково равнище.

В този план на разсъждения представяме причастието като реализация на антропното световъзприемане с неговата нелинейност, а глагола като реализация на антропоцентричното с негова линейност. Нелинейното поведение на причастието се наблюдава в неговата полифункционалност. То има предикативна, субстантивна и атрибутивна функция за разлика от линейното поведение на личните глаголни форми, чиято функция е само предикативна.

В определен период от историята на езика една от функциите на даден подклас причастия може да бъде доминираща или да се получи

отпадане на подкласове причастия и замяната им с други класове думи. За разлика от причастието глаголят е устойчив в своето предикативно поведение. При него промените засягат основно формалните му показатели, а не неговите функция и присъствие в езиковата система.

В този смисъл е важно изследването на подкласовете на причастията в даден исторически период да бъде съобразено с доминиращата им функция. Трябва да бъдат анализирани комплексните условия на тяхната реализация в културно-историческия и конкретния лингвистичен контекст особено когато се съпоставят преведени текстове поради различните езикови особености на отделните езици.

В старобългарските евангелски преводи кратките именителни форми на деятелните причастия се отличават с изключително висока честота на употреба – равностойна на личните глаголни форми. Това е в съответствие както с някои общотипологични характеристики на причастието и първоначалното доминиране на паратаксиса, така и с установените модели за употреба на причастията в староеврейски, гръцки и латински и влиянието им върху старобългарските преводи.

Съществуващите изследвания за партиципиалните конструкции в старобългарските текстове проследяват техния исторически развой или структурно-системните им отношения. Тук се опитваме да представим употребата на деятелните номинативни причастия като проява на една от двете взаимно свързани езикови картини на света – антропната.

Старобългарските причастия, в това число и абсолютните конструкции, в които участват, са разгледани обстойно от Р. Ружичка [Ружичка 1963], а също така и от Р. Вечерка [Вечерка 1961]. Абсолютните причастни конструкции се обсъждат и в трудовете на Ф. Миклошич, Б. Делбрюк, А. Вайан [вж. Кунавин 2023]. Върху абсолютния номинатив в славянските езици работят В. Л. Георгиева, И. Б. Кузмина и Е. В. Немченко, А. В. Сахарова, Л. Р. Абдулхакова, И. Пожгаи, Б. В. Кунавин [вж. Кунавин 2023: 179 – 180, 188; Пожгаи 2016: 142, 146, 156].

Заслужава внимание констатацията на А. А. Балута, че абсолютни конструкции с причастие са регистрирани в следните езикови групи: арийска (санскрит, хиндустани, урду); иранска (талишки); гръцка (старогръцки); славянска (старобългарски, староруски, (старо)чешки); балтийска (литовски, латвийски, латгалски); германска (староисландски, датски, идиш, английски, немски); италийска (латински); романска (португалски, италиански, френски) [Балута 2015: 355 – 356; Джелъова, Анастасова 2024: 269 – 278]. Като имаме предвид, че абсолютни конструкции има и в староеврейските

библейски текстове [за *Casus pendens* и *Nominativus Absolutus* вж. Гезениус 1874: 545, 546], приемаме, че те са общотипологично явление.

Абсолютните номинативни партиципиални конструкции са част от партиципиалната система и влизат в отношения както помежду си, така и с останалите прости или сложни партиципиални словоформи, които се реализират като синтетични или аналитични структури. На опозицията между *Dativus Absolutus* и *Nominativus Absolutus* обръща внимание Р. Вечерка. Като общо между *Dativus Absolutus* и независимия партиципиален именителен падеж авторът изтъква адвербиалната им функция. Разликата между тях се състои в следното. Дативът на старославянския абсолют (терминът е на Р. Вечерка) има субект, който е различен от субекта на главното изречение с личен глагол. Номинативното адвербиално изречение и управляващото изречение с личен глагол имат един и същи субект. Авторът обаче обръща внимание и на факта, че в старобългарски има и *Dativus Absolutus* с един и същи субект с главното изречение. Най-много примери с един и същи субект в *Dativus Absolutus* и съседно изречение с личен глагол съдържа Супрасълският сборник [Вечерка 1961: 51 – 52].

Голямото количество абсолютни конструкции в древните езици се обяснява с развитието първоначално на паратаксиса [вж. Балута 2015: 354; Богоявленская 2021: 1182]. При паратаксиса се наблюдават поставени една до друга независими клаузи, между които няма йерархия [Клаксън 2007: 171, 224]. Според Савченко йерархичното разграничаване и създаването на подчинителни връзки са по-късно явление, защото в хетски, санскрит, латински и старославянски съюзните подчинителни връзки са много различни и са характерни за литературно обработения език. Въпреки доминирането на паратаксиса в ие. праезик са се изразявали и подчинителни отношения. Подчинителното отношение в сложните изречения се е предавало безсъюзно или със средствата на съчинителни съюзни връзки [Савченко 1974: 352 – 355]. Съществуващите причастни конструкции с различна семантика са били достатъчни за представянето на много и разнообразни връзки и отношения – съчинителни и подчинителни [вж. Джелъова, Анастасова 2024: 269 – 278].

Споделяме мнението за по-късния развой на хипотаксиса. При хипотаксиса се развиват специализирани лексикално-граматични езикови единици (местоимения и съюзи) между простите изречения, които показват съотнасяне на част или на цяло просто изречение към определена част от друго просто изречение.

Ще направим уточнение за използваните от нас термини *паратаксис*, *хипотаксис* и *абсолютус*. Паратактичните отношения се оформят на основата на координация между предикативни езикови

единици, когато те запазват своята относителна семантична и структурна самостоятелност, равнопоставеност и собствен модален план [вж. Мичева 2011: 10 –11]. Това означава, че езиковите единици могат да променят местата си, да се добавят или да отпаднат. При паратаксиса свързването е безсъюзно или със съчинителни съюзи.

При хипотаксис дадена клауза, която не може да съществува самостоятелно, се отнася към определена част от друго просто изречение или към цялото просто изречение или може да замести част от просто изречение. Словоредът на компонентите на двете изречения е сравнително устойчив, устойчива е и позицията на изречението в подчинително отношение. Никое от свързаните изречения не може да отпадне, без да наруши смисловата цялост на другото.

Терминът *absolutus* ‘абсолютен’, който е зает от латинска граматика, има значение ‘свободен, несвързан’. С него се означават конструкции, които не зависят от нито един член на изречението с личен глагол. Именителните деятелни причастия в старобългарски не зависят от нито един член на клаузата с личен глагол и можем да ги определим като абсолютни.

Клаузата с причастие в старобългарски е равностойна на клаузата с личен глагол. И двете клаузи изразяват отношение между носител/субект и признак. При партиципиалната клауза носителът и признакът са равнозначими и са обединени в единна цялост. При глаголната клауза между носителя и признака има йерархия и те са разграничени. Двата типа клаузи съответстват на двете езикови картини на света. Клаузата с причастие е представителна за антропната езикова картина, а клаузата с глагол – на антропоцентричната езикова картина. Клаузите с причастие в ИП при *Nominativus Absolutus* и с причастие в дателен падеж при *Dativus Absolutus* отразяват антропното световъзприемане по отношение на това, че причастиято изразява тъждество между субект и признак. При *Nominativus Absolutus* субектът е един и същ със субекта на личния глагол, а при *Dativus Absolutus* субектът на абсолютната конструкция по правило е различен от субекта на личния глагол. Различният субект при *Dativus Absolutus* е маркиран с име (съществително или местоимение) в дателен падеж.

Пример, който илюстрира *Nominativus Absolutus* е:

слѣшавѣ же ѿсѣ. дивѣ сѧ ѧмоу. Мт 8.10

ἀκούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς ἐθαύμασεν

audiens autem Iesus miratus est miratus

Конструкцията *Dativus Absolutus* представяме чрез:

слишаштемиъ же всѣмиъ людємиъ. рече къ оученикомъ своимъ. Лк 20.45

ἀκούοντας δὲ παντὸς τοῦ λαοῦ εἶπεν τοῖς μαθηταῖς
audiente autem omni populo dixit discipulis suis

Общият субект на причастието и на личния глагол, когато е изразен чрез име в ИП, някои автори отнасят към причастието, а някои към личната глаголна форма. При отнасяне към причастието тълкуването е в посока към подчинено обстоятелствено изречение. При свързване на номинативното име с личния глагол причастието се възприема като деепричастие.

Съществуват и конструкции *Nominativus Absolutus* само от причастие (с евентуални реализатори на неговата рекция) и лична глаголна форма (с евентуални реализатори на рекцията ѝ) – без субект, експлициран като име в ИП:

въхѡдаште же въ домъ цѣлоуѣте и. Мт 10.12

εἰσερχόμενοι δὲ εἰς τὴν οἰκίαν ἀσπάσασθε αὐτήν
intrantes autem in domum salutate eam

Само причастие без име в дателен падеж при *Dativus Absolutus* се наблюдава в някои случаи в старобългарски, които се различават от гръцки и латински:

вѣстѣ же идѡштемъ по пѣти. рече единъ къ немуъ. Лк 9.57

καὶ πορευομένων αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ εἶπέν τις πρὸς αὐτόν
factum est autem ambulantibus illis in via

От направения преглед можем да обобщим. Кратките форми за ИП на деятелните причастия в старобългарски, които са свързани безсъюзно с клаузи с лична глаголна форма, са отделни клаузи, равностойни на клаузата с лична глаголна форма. Двата типа клаузи представят двете картини на света – антропна и антропоцентрична.

Nominativus Absolutus е абсолютна конструкция. Тя влиза в системно структурни отношения с *Dativus Absolutus*. Общата им характеристика се основава на антропното световъзприемане, което представя субекта и неговия признак като единство от едновременно проявяващи се противоположности (субстанция и признак). Диференциалният им признак зависи от контекстната реализация на абсолютната конструкция – при рефериране на един и същи субект на причастието и на личната глаголна форма се използва конструкцията *Nominativus Absolutus*, а при рефериране на различни субекти се използва конструкцията *Dativus Absolutus*.

Системно-структурното съдържателно-типологично и формално-типологично изследване на причастието заедно с другите нелични глаголни форми (най-вече инфинитив) може да реши някои

теоретични спорове за статута и функциите на причастieto. Ние приемаме причастията като самостоятелен клас думи. Той разкрива едната от двете взаимно свързани представи за света – антропоаната. Преплитането на причастия в абсолютни конструкции с лични глаголни клаузи е израз на взаимодействието на двете езикови картини – антропоаната и антропоцентричната като взаимно допълващи се и взаимно обусловени в целостта на общата езикова картина на света.

Цитирана литература

Балечки, Холош 1987: Balczyk, E., A. Hollós. Ószláv nyelv. Budapest: Tankönyvkiadó, 1987.

Балута 2015: Балута, А. А. Особенности исторического развития грамматических форм глагола в индоевропейских и семитских языках (на материале глагольных имен. Москва, 2015.

Богоявленская 2021: Богоявленская, Ю. В. Эволюция абсолютной причастной конструкции в языках романской, германской и славянской групп. // Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология, 2021, Т. 31, вып. 6.

Вестер 1977: Vester, E. On the So-Called 'Participium Coniunctum'. – Mnemosyne, Fourth Series, Vol. 30, Fasc. 3 (1977). Brill, 1977, pp. 243-285.

Вечерка 1961: Večerka, R. Syntax aktivních participií v staroslověštině. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.

Гезениус 1874: Гезениус, В. Еврейская грамматика. Санктпетербургъ: Типография Императорской академій наукъ, 1874.

Джелъова, Анастасова 2024: Джелъова, А., М. Анастасова. Конструкцията Dativus absolutus в старобългарски, староанглийски и готски евангелски текстове. – В: Коева, Св., Хр. Дейкова, М. Стаменов (съст.). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2024 година). София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2024, стр. 269 – 278. ISSN 2683-1198 (online).

Клаксън 2007: Clackson, J. Indo-European Linguistics. An Introduction. New York: Cambridge University Press, 2007.

Кристъл 1997: Crystal, D. 1997. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell, 1997.

Кунавин 2023: Кунавин, Б. В. Nominativus Absolutus в истории русского языка. – Science Journal of VolsU. Linguistics. 2023. Vol. 22. No. 5.

Мичева 2011: Мичева, В. Паратактични отношения в историята на българския книжовен език. Автореферат на дисертация. София: БАН, 53 с.

Пожгаи 2009: Pozsgai, I. К вопросу о возникновении деепричастия в древнерусском языке (Согласование кратких действительных аппозитивных причастий в Синайском патерике). – In: Revue des études slaves. T. LXXX (2009), Fascicule 4. Paris, 2009, 427–442.

Пожгаи 2016: Пожгаи, И. Употребление релятивных причастий в „Слове о законе и благодати“ Илариона по списку первой редакции. – Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis, vol. 35, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2016: 135 – 159.

Ружичка 1963: Růžicka, R. Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhaeltnis zum Griechischen. Berlin : Akademie-Verlag-Berlin, 1963.

Савченко 1974: Савченко, А. Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Москва: „Высшая школа“, 1974.

Источники

Ягич 1883: Ягич, В. Мариинское евангелие. Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus – Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие съ примѣчаниями и приложениями. Санктпетербург, 1883 г.; Graz, 1960.

Jerome: Jerome. Latin Vulgate. Bible Foundation and On-Line Book Initiative. <<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus%3Acorpus%3Aperseus%2Cauthor%2CVulgate>> [23.09.2024]

Nestle 1904: Nestle, E. Greek New Testament. British and Foreign Bible Society. <<https://biblehub.com/text>> [23.09.2024].

DIE REDUZIERTEN – EINE KRISENERSCHEINUNG IM SLAWISCHEN VOKALSYSTEM¹

Manfred Trummer

Graz

manfred.trummer44@aon.at

THE JERS – A CRISIS PHENOMENON IN SLAVIC VOWEL SYSTEM

Manfred Trummer

Graz

manfred.trummer44@aon.at

Abstract: The extreme shortening of *i* and *y* even in stressed syllables can be explained only as a result of system pressure. In late Common Slavic, the quantity distinctions are accompanied by redundant quality features that lead to the erosion of the quantity system and the transition to relevant quality – with the exception of the high vowels *i* and *y*. Only these by phonetic reasons cannot replace quantity by quality, and the phonemic distinction is maintained by further shortening of short *i* and *y* in the measure as long *i:* and *y:* are shortened, by anachronistic insisting on quantity distinction.

Key words: Common Slavic, historical phonemics, vowel system, transition quantity to quality, the jers

In der Mehrzahl der einschlägigen Werke sieht man in den Reduzierten Überkürzen. Jedoch die Frage nach dem Wie und Warum dieser Kürzung bleibt oft offen oder wird mit nur allgemeinen Hinweisen auf phonetische Prozesse und Umstände beantwortet. Immer wieder wird auf die natürliche Schwäche der Vokale „kurz i“ und „kurz u“ („kurz u“) hingewiesen. In der Tat handelt es sich um die Vokale mit der geringsten Schallfülle, die ihrerseits mit verminderter natürlicher Quantität einhergeht. Sie neigen in vielen Sprachen in phonetischen Schwächepositionen, in denen auch schallfüllstärkere Vokale gekürzt werden, zur Reduktion und zum Schwund. Solche Positionen sind etwa der Auslaut, wo die Sprachökonomie besonders fühlbar wirkt, der Hiat oder alle oder bestimmte Silben außerhalb eines dynamischen, zentralisierenden Wortakzents.

¹ Като ми е известен интересът на нашия юбиляр Димитър Попов към близкото минало на австрийската славистика, както и към различните фонетични и фонологични въпроси в тази област, представям тук на вниманието на читателите текст, в който отразявам своята собствена гледна точка по въпроса за редукцията в славянския вокализъм, различна от лансираната до сега под влияние на младограматизма идея за наличието на праславянски тривокален вокализъм (i/a/u) и прилагам изследователската методология на структурния подход.

Im Slawischen ist Überkürze aber in allen Positionen eingetreten, auch in betonten Silben! Der Ton kann die Reduktion nicht aufhalten und muss sogar, wenn dafür eine Nicht-Jer-Silbe zur Verfügung steht, aufgrund der mangelnden Tragfähigkeit der Überkürze auf jene Silbe ausweichen. Diesem Phänomen verdankt, nebenbei bemerkt, der slawische Neoakut seine Entstehung, wie unsere Jubilarin [L. Sadnik] seinerzeit überzeugend dargelegt hat.

Auch wenn man annimmt, dass der Wortakzent im Slawischen schwach war, so widerspricht eine so weitgehende Reduktion eines Tonsilbenvokals doch der phonetischen Wahrscheinlichkeit, Erfahrung und Erwartung, sie muss offensichtlich zwangsläufig erfolgt sein. Ein solcher Zwang kann nur ein systematisch-struktureller sein und muss in der Entwicklung des phonologischen Systems gesucht werden. Das haben wir in unserem Referat vor. Voraussetzung dazu ist ein Abriss der Vorgeschichte und Geschichte des urslawischen Vokalsystems, um unsere Prämissen darzulegen, auch wenn der Komplexität der angeschnittenen Fragen im Rahmen eines Referats nur ungenügend entsprochen werden kann.

Am Anfang etwas Grundsätzliches zur Akustik der Mundhöhle und zur Artikulation von Vokalen. Durch Hebung von Zungenpartien werden verschieden große Resonanzräume geschaffen, die dem Stimmton sein bestimmtes Vokaltimbre verleihen. Die Vorderzunge ist leicht beweglich und schon geringe Lageveränderungen bewirken erhebliche relative Resonanzraum- und Timbreunterschiede und erlauben, mehrere Öffnungsgrade distinkt zu halten. Die Hinterzunge hingegen ist schwer beweglich und auch erhebliche Lageveränderungen bringen nur geringe Resonanzraum- und Timbreunterschiede mit sich. Soll nun über „a“ hinaus mehr als ein weiterer Öffnungsgrad unterschieden werden, ist die stufenweise Schließung der Resonatoröffnung, also die Rundung der Lippen, als zweites akustisch wirksames Element unausweichlich. Diese natürliche Asymmetrie unserer Artikulationsmöglichkeiten ist eine Binsenwahrheit und so selbstverständlich, dass man sie gewöhnlich vergisst. Wir werden einige Male auf sie zurückkommen.

Wir gehen aus von einem vereinfachten spätindogermanischem Vokalsystem mit drei Öffnungsgraden und zwei Quantitäten:

i	i:	u	u:
e	e:	o	o:
a	a:		

Hinzu stellen wir noch die nicht-silbischen ĩ und ũ und die Diphthonge au und ou . Alle übrigen Diphthonge, die silbischen Sonanten und

die Intonationen lassen wir als für die weitere Darstellung unwesentlich beiseite.

In nachindogermanischer Zeit kommt es aus unbekannten Gründen zu einer Absenkung des mittleren Öffnungsgrads. Das Zentrum der Erscheinung liegt im Indoiranischen, von wo sie sich wellenförmig und in abnehmender Intensität nach NW hin über das Slawische, Baltische bis ins Germanische ausbreitet. Wir folgen hierin den richtungsweisenden Erkenntnissen von R. Aitzetmüller.

Im Indoiranischen gehen e e: und o o: in a a: auf, im anschließenden Slawischen gilt Gleiches für o o:, während e e: zwar auf die unterste Stufe gesenkt wird, aber weiterhin von a a: distinkt bleibt:

i i:	u u:
e ↓e:	o ↓o:
↓ a a:	←

Das ist die Geburtsstunde des urslawischen viereckigen, zweistufigen und zweiklassigen Vokalsystems mit zwei Quantitäten:

i i:	u u:	oder wie wir es vorziehen:	vorne	hinten
e e:	a a:		hoch i i:	y y:
			tief e e:	a a:

au usw.

Für /e e:/ notiert R. Aitzetmüller /'a 'a:/. Diese Notation unterstreicht die Nähe zu a a:, setzt aber eine palatale Affektion der Konsonanten und/oder eine Diphthongierung zumindest in Ansätzen voraus. Wir möchten für die eigentlich urslawische Zeit ohne diese Implikation auskommen, nicht zuletzt weil wir eine palatale Affektion der Nichtvelare vor vorderen Vokalen für eine spätere, vielleicht gar nicht mehr gesamtslawische Erscheinung halten. Das fragliche Phonem, sei es nun /e e:/ oder /'a 'a:/ notiert, ist durch die distinktiven Merkmale [+vorne] und [+tief] (oder [-hoch]) charakterisiert.

Das hintere (nicht-vordere) hohe Phonem wiederum notieren wir mit /y y:/ und nicht mit /u u:/, da letzteres Rundung impliziert und eine solche für die phonologische Charakteristik nicht relevant ist. Ja sogar mehr als das. Da die hintere Vokalklasse nur zwei distinkt zu haltende Öffnungsgrade aufweist, genügt die Zungen- und Kieferartikulation zur Erzielung befriedigender akustischer Resultate. Die Lippenrundung ist phonetisch überflüssig, wird fakultativ und fällt der Sprachökonomie anheim. Eine fakultative Labialität ist am ehesten in Nachbarschaft von Labialen oder im Hiatus zu erwarten. Aber aus Systemgründen muss auch sie schließlich weichen oder sich im Hiatus in prothetisches ʉ verwandeln, und zwar im Zuge der

Monophthongierung von *au*, die die Labialität zum distinktiven Merkmal erhebt. Dazu noch später.

Die „Entlabialisierung“ von u u: zu y y: ist also eine sprachökonomische artikulatorische Konsequenz eines nur zweistufigen Vokalsystems und folglich nur in ihm wirksam. Ein außerhalb dieses Systems stehendes nicht-silbisches ʊ (selbständig oder in Diphthongen) bleibt selbstverständlich unbetroffen. Nebenbei: Im Indoiranischen kann eine Entlabialisierung nicht Platz greifen, da aufgrund der Monophthongierung von ai und au erst wieder ein dreistufiges System entstanden ist, das ohne Labialisierung nicht auskommt. Die übrigen Phoneme bedürfen keines Kommentars. Das klassische Vokalsystem

i i: y y:
e e: a a:

erweist sich bis in die erste Hälfte des ersten Jahrtausends hinein als sehr stabil. Gleiches scheint auch für seine phonetische Projektion zu gelten:

i i:
e e:
a a:
y y:

Problemlos verläuft in diesem Kontext die Monophthongierung der i-Diphthonge: *aj* wird um eine phonetische Stufe zu *e*; gehoben, *ej* um eine phonetische Stufe, die zugleich eine phonologische ist, zu *i*:. Siehe die eben gegebene phonetische Systemprojektion. Ebenso problemlos sind Dehnungen von Kurzvokalen zum Zwecke der Wort- und Formenbildung, da die Quantitätsoppositionen noch kaum von Öffnungsgradunterschieden begleitet sind.

Doch allmählich kommt Unruhe auf. Die u-Diphthonge werden monophthongiert: au ergibt einen hinteren gerundeten Vokal, der sich von den bisherigen hinteren Vokalen eben durch die Rundung unterscheidet – ein neues Phonem und ein neues distinktives Merkmal „labial“ („gerundet“) ist geboren. Das Schicksal von eu ist zwiespältig, im Wesentlichen aber folgt es au. Die distinktive Labialität beraubt y y: endgültig der Möglichkeit einer fakultativen Rundung. Das Vokalsystem nimmt folgende Gestalt an:

i i:	y y:		
			L
e e:	a a:		L = [o:] bis [u:]

Auf phonetischer Ebene werden die physiologischen Möglichkeiten einer feineren Öffnungsgraddifferenzierung, die besonders im vorderen Bereich bestehen, zunehmend genutzt, wobei die Längen die Extrepositionen einnehmen. Damit ergibt sich für das Vokalsystem eine stärker gefächerte phonetische Projektion:

i:				
i		y:		u:
e		y		
e:		a		
	a:			

Dem würde ein begleitendes, redundantes Öffnungsgradsystem entsprechen:

i	y		
ĩ	y,		u
e	ǣ		
ę	ą		

In diesem Kontext ist die Hebung von ě_{IV} zu ĭ_V und die Substitution von fremdem ě. durch ĭ zu beurteilen. Enges kurzes ě., das noch höher als ě zu liegen kommt, fällt mit kurzem offenen [ĩ] für /ĩ/ zusammen.

Eine chronologische Bemerkung: Die Expansion der Slawen dürfte in diesem Stadium schon fast abgeschlossen sein. Wir könnten uns im 7.–8. Jahrhundert befinden.

Die Tatsache der Doublierung des relevanten Quantitätensystems durch ein redundantes Öffnungsgradsystem vermindert die Distinktionsbelastung der Quantitäten. Sie kann in jenen Fällen genügender qualitativer Differenzierung wie etwa bei ę : e (oder ie : e, 'ǣ : e, 'a : ǣ/'ǣ usw.) für /e:/ : /ě/, bis auf Null sinken: Aus einer relevanten Quantität ist eine redundante geworden. Bei u: ist die Quantität von Haus aus redundant. Damit ist das Tor für prosodische Ökonomisierungsprozesse geöffnet. Dazu gehören die Kürzung der Längen im Auslaut und in vielsilbigen Wörtern sowie die Ablöse der Intonationsopposition Akut vs. Zirkumflex (Nicht-Akut), beide bisher an Länge gebunden, durch Kürzung der Länge in dem einen oder dem anderen Oppositionsglied. Wir wiederholen: All das ist, außer bei u:, vorerst nur dort möglich, wo das Öffnungsgradsystem eine genügende Distinktion gewährleistet. Dazu das kombinierte Quantitäts- und Öffnungsgradsystem, in dem wir die Schwachstellen mit 1-3 bezeichnen:

i:	y:	(u:)
1 ĭ	2 ỹ	(ũ)
ě	3 ǣ	
ę:	ą:	

Zu 1: Einen Öffnungsgrad „offen i“ kennen viele Sprachen, aber nur als Laut, nicht als Phonem. Die akustische Differenzierung zu i ist entweder zu gering, um funktionell tragfähig zu sein, oder es dringt bereits in den Bereich des e ein, wie es etwa das Vulgärlateinische zeigt, das ja ebenfalls ein Quantitätensystem in ein Qualitätensystem übergeführt hat. Man bedenke, dass in einer phonetischen Projektion den vier Stufen des vorigen Schemas bereits fünf phonetische Öffnungsgrade entsprechen würden, da e: noch über a: zu stehen kommt. Das ist selbst für den vorderen Bereich zu viel. Ein Ausweichen in das Zentrum bringt keinen genügenden akustischen Effekt und ist überdies wegen ĭ nur beschränkt möglich.

Zu 2 und 3: Im hinteren Bereich ist eine über a und y hinausgehende, funktionell tragfähige akustische Differenzierung ohne Zuhilfenahme der Lippenrundung nicht möglich. Sowohl dem y: als auch dem ĭ ist eine solche Rundung jedoch verwehrt – ihr steht das engere lange u: und das ökonomisierte kürzere und offenere ŭ entgegen. Bezüglich eines Ausweichens in das Zentrum gilt das oben zu ĭ Gesagte. Einzig a kann die Rundung als natürliche Stütze für eine tragfähige Öffnungsgraddifferenzierung in Anspruch nehmen.

Nach dieser Sachlage kann allein bei i: zu ĭ und y: zu ĭ die Quantitätsopposition nicht durch eine Qualitätsopposition abgelöst werden. Das System gerät in eine Krise – einerseits werden die Quantitäten zunehmend redundant, andererseits können sich die Qualitäten nicht voll durchsetzen. Unter Bevorzugung distinktiver Öffnungsgrade ergibt sich folgendes Mischsystem:

i: i	y: y	u		i: ĭ	y: ĭ	u
e	ā		oder	e	o	
ę	a			ę	a	

Das zweite Schema deutet bereits den Ansatz zum Übergang des Vierecksystems in ein Dreiecksystem an.

Die früher erwähnten sprachökonomischen Kürzungen der Längen erfassen problemlos e:, a: und u:. Schließlich machen sie auch vor i: und u: nicht halt und spitzen die Systemkrise zu: In dem Maße, in dem die Länge von i: und y: gekürzt wird, muss die Kürze von ĭ und ĭ weitergekürzt werden, um die Distinktion, die nur über die Quantität möglich ist, aufrechtzuerhalten. Schematisch dargestellt:

i: : ĭ > i:/ĭ : ĭ(ь) y: : ĭ > y:/ĭ : ĭ(ь)

Aus einer letzten Gegenwehr des Systems gegen den Verlust der Distinktivität dieser im Slawischen so frequenten Phoneme sind die

Überkürzen, die reduzierten Ъ und Ѣ entstanden. Das Mittel dazu, das Beharren auf einer überlieferten Quantitätsopposition, ist als Ausdruck der Agonie des alten Quantitätensystems zu werten. Den Reduzierten konnte kein langes Leben beschieden sein. Ihr schnelles Schicksal ist ja jedem Slawisten geläufig.

**ЕЗИКЪТ НА ЕДНО ПИСМО НА АНДРЕЙ РОБОВСКИ
ОТ 1855 ГОДИНА
(Графични, правописни и фонетични особености)**

Иво Братанов
ШУ „Епископ Константин Преславски“
i.bratanov@shu.bg

**THE LANGUAGE OF AN 1855 LETTER WRITTEN BY
ANDREY ROBOVSKI**

Ivo Bratanov
Constantine of Preslav University of Shumen
i.bratanov@shu.bg

Abstract: The paper is devoted to a letter by the priest Andrey Robovski (1801-1858, born and died in Elena), who was a Bulgarian Renaissance teacher and scribe from the town of Elena. The graphic, orthographic and phonetic features of the language of the letter are examined. It shows how the author synthesized folk and literary elements in his language.

Key words: Andrey Robovski, history of the New Bulgarian literary language

Андрей Робовски¹ е заслужил народен будител от втората четвърт и средата на XIX век². Роден е на 19 август 1801 г. в Елена и е син на известния еленски свещеник Дойно Граматик, преписвач на Паисиевата „История славянобългарска“.

Първоначално Андрей Робовски учи в еленското килийно училище, където негови учители са поп Дойно Граматик и Кънчо Симидов. Там получава начални знания по граматика, аритметика, гръцки език, реторика, логика и богословие. Продължава образованието си в Свищов при Христати Павлович (ок. 1831 – 1833 г.). Учителства в Елена, Горна Оряховица, Лясковец и Трявна (1819 – 1840 г.).

През 1834 г. Андрей Робовски започва преобразуването на Еленското килийно училище във взаимно. Негови ученици тук са били Иларион Макариополски, Никола Михайловски и Иван Н. Момчилов.

На 14 ноември 1842 г. Андрей Робовски е ръкоположен за свещеник в Елена. Пак по това време се запознава с Неофит Хилендарски (Бозвели), с когото води кореспонденция и поддържа близки контакти. В черквата изнася проповеди срещу алчността,

¹ Предложената статия е част от монографично изследване, посветено на Търновската книжовноезикова школа през Възраждането.

² Биографичните сведения за Андрей Робовски привеждам по [Дичев 1931: 112 – 119; Радев 1997: 639; Станев 2001: 41 – 56].

измамите и грабителствата, а с това засяга местните чорбаджии. Заради това Търновският митрополит Неофит Византийски го изгонва от Елена и му дава енория в с. Дрента. Под влияние на о. Неофит Хилендарски взема участие в борбата за църковна независимост и е наказан с низвержение от свещенически сан.

А. Робовски продължава да се бори срещу чорбаджиите и гръцкото духовенство. Заслужилият учител и духовник застава на страната на селяните и еснафите, които през 1857 г. се разбунтуват срещу еленските чорбаджии.

През времето, когато е отстранен от църквата, А. Робовски превежда книги с религиозно съдържание. Две от тях („Жертва или Служба Авраамова“ и „Хранилище души или Пазител на душата“) са отпечатани през 1858 г. в Цариград. В сп. „Български книжици“ е публикуван и неговият „Разказ за трима мъже, тоест за владика, за изповедник и за поп“ (опис на издадените текстове на А. Робовски вж. в [Стоянов 1957: 311 – 312]).

Андрей Робовски е починал на 26 декември 1858 г. в Елена.

Заслужилият духовник, книжовник и учител се радва на признание от съвременниците си. Ето два показателни примера за това.

Неофит Хилендарски (Бозвели) в писмо до о. Андрей Робовски пише:

Дерзай, любимче Андрее!

Сичко народно ще успее

И защото ти си българский Ахилес

За то говори! Настой, ори и сей днес... (цит. по [Станев 2001: 58])

А редакцията на в-к „Цариградски вестник“ преценява заслугите на о. Андрей Робовски като съпоставими с тези на К. Фотинов. В некролог, публикуван по повод смъртта на о. Андрей, се съдържа следната висока оценка: „Умря Фотинов, ето че умря и поп Андрей поп Дойнов Робовски в Елена. Както умирането на тези двама българи стана в една година и в един месец, тъй и живеенето им е сравнително. Връстници на години Фотинов и Робовски, връстници и по заслугите си във възродението на България.“ (цит. по [Станев 2001: 56]).

Книжовното дело на о. Андрей Робовски се вписва в езиковоградивните процеси у нас през втората и третата четвърт на XIX в. То обаче не е проучено от гледна точка на историята на новобългарския книжовен език. В предложената статия ще разгледам графичните, правописните и фонетичните особености на езика на книжовника, които са документирани в едно негово писмо от 1855 год.

Писмото заслужава проучване, тъй като то е *ръкописно*, т. е. при неговото написване не е имало намеса на издатели, редактори, печатари и коректори. Значението му като източник за проучване на езика на о. Андрей Робовски се увеличава от факта, че то не е препис от друга книга, а е оригинално дело. Освен това възрожденският книжовник е поправил всички грешки, които е допуснал при писането на текста (напр. задраскана е една дума, а в друга са поправени правописни грешки). Следователно писмото отразява максимално достоверно онези особености от езика на о. Андрей Робовски, които са документираны в текста.

Самото писмо е посветено на учителстването на Стоян Робовски, син на о. Андрей, в с. Беброво. То е адресирано до неустановен адресат. Авторът се обръща към получателя с обръщението „господинъ Станчо“. Явно е, че споменатият Станчо е живеел в с. Беброво и е имал отношение към работата на Ст. Робовски в училището.

Писмото сега се пази в ДА – Търново, ф. № 54, оп. № 1, а.е. 132. Текстът се разполага на един лист (2 страници), и съдържа общо 330 думи.

1. Графични особености. Текстът на изследваното писмо е написан с гражданската кирилица. Азбуката съдържа следните букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, і, и, й, к, л, м, н, о, ѿ, ѿ̃, п, р, с, т, у (Ѹ), ф, х, ц, ч, ш, щ, ѣ, ы, ь, ѣ̃, ѿ̃, ѿ̃̃.

Поради краткостта на текста в него не е засвидетелствана буквата ю. Под влияние на традицията книжовникът употребява и следните букви от черковнославянската кирилица: ѿ, ѿ̃ и Ѹ. Вместо буквата я пише ѿ̃̃.

1.1. Съчетаемост на буквите ж, ч и ш. Буквите ж, ч и ш се съчетават с буквата а (вж. *гриѣжа* на с. 1; *съдържава* на с. 2; *почакахъ* и *чакамъ* на с. 2; *да не слуша, слушамъ* и *ваша та* на с. 1). Буквата ч се съчетава с у, вж. *чуждыте* (с. 1).

Тази особеност на съчетаемостта на буквите ж, ч и ш по-късно е кодифицирана от Иван Н. Момчилов в „Грамматика за новобългарския езикъ“ [Момчилов 1868: 141]. Тя е една от важните разлики между правописа на Пловдивската и на Търновската школа.

2. Правописни особености

2.1. Употреба на някои букви

2.1.1. Употреба на буквите і, и и ы. Буквата і се пише пред буква за гласен звук и пред ѿ̃̃, напр. *желаніе* (с. 1), *произволеніе* (с. 2), *Приѿхъ* (с. 1), *приѿтель* (с. 2). Изписването ѣ̃ е съобразено с черковнославянската и с домашната книжовна традиция, но в един

случай е нарушено под влияние на действителния изговор, вж. *прочие* (с. 1).

Буквата *ы* се пише етимологично в корена на думите (вж. *мысль* на с. 1; *да быха* на с. 2); в окончанието за мн.ч. след исторически твърда съгласна (вж. *чуждыте* на с. 1; *свѣщенницыте* и *старѣцы* на с. 2) и в именителната форма на личното местоимение *вие* (вж. *вы* на с. 2). Буквата *ы* не се пише след *к* и *г* (вж. *сирмашки* на с. 1; *сичките* и *други* на с. 2).

В останалите случаи вокалът [и] се означава с буквата *и*, напр. *писмото* (с. 1), *училището* (с. 1).

2.1.2. Употреба на буквата ѿ. Буквата ѿ, която не е включена в гражданската азбука, в проучвания текст се пише под влияние на традицията. Открита е само в една дума – *ѿставамъ* (с. 2).

2.1.3. Употреба на буквата ѿ̃. Буквата ѿ̃ се пише в представката *от-*, вж. *ѿ̃писвамъ* (с. 2). Засвидетелстван е и пример, в който същата представка е изписана с буквите *от* (вж. *ще отговори* на с. 2). С тази буква е изписан и предлогът *от* (напр. *слушамъ ѿ̃ н^о михаила* и *ѿ̃ поп констадина* на с. 1; *речъ ѿ̃ негово то сърдце* на с. 1).

2.1.4. Употреба на буквите у и ѣ. Вокалът [у] в разглеждания текст се означава с буквата *у*. Открити са 21 думи, в които е документирана тази буква, напр. *училището* (с. 1), *слушамъ* (с. 1). В 4 думи обаче този гласен звук е изписан с буквата *ѣ*. В два случая изписвания с *у* и с *ѣ* се намират в непосредствена близост, а веднъж буквите *у* и *ѣ* са изписани в едно и също име. Ето всички открити случаи: *да мѣбѣди сърдце то широко* (с. 1); *дѣмалъ кой що думалъ да си ради. Господствоуи, туй пишете, дѣмалъ кой що думалъ* (с. 1); *даду Столнѣ Курѣиванъ* (с. 2).

2.1.5. Употреба на буквата ѣ̃. Буквата ѣ̃ се пише етимологично в представката *съ-* (вж. *съдържава* на с. 2) и в краесловие след исторически твърда съгласна (напр. *видѣхъ* на с. 1). Това изписване не намира опора в действителния изговор на книжовника и понякога се нарушава, напр. *цѣх* (с. 1) и *молитвенник* (с. 2). Неетимологично се пише в средисловие в съществителните имена *сърдце* (с. 1; старобългар. *сръдѣце*) и *четвъртакъ* (с. 2; срв. старобългар. *четвъртъкъ*), *да мѣбѣди* (с. 1; старобългар. *да вѣдѣтъ*).

2.1.6. Употреба на буквата ѣ̃. Буквата ѣ̃ се пише етимологично в средисловие и в краесловие, напр. *съдържава* (с. 2) и *мысль* (с. 1).

2.1.7. Употреба на буквата ѣ̃. Буквата ѣ̃ се пише етимологично в следните позиции: 1. в корена на думи, напр. *дѣца* (с. 1) *рѣчь* (с. 2), *ѣ̃*

дѣлно (с. 2); 2. в глаголната форма за 1 л. ед.ч. минало свършено време *видѣхъ* (с. 1).

2.1.8. Употреба на буквата ж. Буквата ж се пише етимологично и неетимологично. Етимологично тя се употребява в глаголната форма *иѣ* (двукратно на с. 1). Неетимологично тя се пише в представката *съ-* (вж. *сѣдинѣно* на с. 1), в спомагателния глагол *сѣмъ* (с. 1), в глагола *лѣжимъ* (с. 1), в наречието *тѣй* (два пъти на с. 2), във възвратното местоимение *се* (вж. *сѣ съдържава* на с. 1).

2.2. Надредни знаци. Андрей Робовски пише непоследователно и някои надредни знаци. Употребата им се обяснява с влиянието на черковнославянската и домашната книжовна традиция.

2.2.1. Остро ударение. Остро ударение е изписано над буквите, които означават гласна *а* (напр. *желѣтели* и *стѣрцы* на с. 2), *е* (напр. в *сѣдинѣно* на с. 1) и *и* (вж. *грѣжа* на с. 1).

2.2.2. Придихание. Леко придихание е засвидетелствано в съюзите *и'* (с. 2) и *а'* (с. 2). Гъсто придихание е изписано само веднѣж – в глагола *ѡставамъ* (с. 2).

2.2.3. Букви в надредна позиция. В някои думи са открити букви, изписани в надредна позиция. По този начин са изписани съкратени думи, вж. *п'о* (с. 1, 2), *ха''* (с. 1), *х''а* (с. 2).

2.3. Други правописни особености

2.3.1. Правопис на началната група вс- Началната група *вс-* се пише фонетично в два случая (вж. *сичкото* на с. 1 и *сичките* на с. 2), а веднѣж е изписана морфологично (*вседомовно* на с. 2).

2.3.2. Правопис на компонента то. Компонентът *то*, с чиято помощ се образуват относителното местоимение и относителните наречия, се пише слято, вж. *който* (с. 1) и *каквото* (с. 2).

2.3.3. Правопис на частиците ще и не. Частицата *ще* и отрицателната частица *не* се пишат разделно от глаголните форми, вж. *ще отговори* (с. 2), *никой не му се меси* (с. 1), *да не слуша* (с. 1), *не се появи* (с. 1).

2.3.4. Правопис на предлога с. Андрей Робовски употребява предлога *с* в облика *съ*: *съ моето сѣдинѣно* (с. 1), *съ ваша та ревностъ* (с. 1), *ѡписвамъ ти съ вероѣтностъ* (с. 2). В проучвания текст не е засвидетелстван удвоеният предлог *със*.

2.3.5. Правопис на съюза но. Съюзът *но* се пише *но*, вж. *но азъ живеѣ въ Елена* (с. 1), *но, недай боже да излезе* (с. 1).

2.3.6. Правопис на двойни съгласни. В разглеждания ръкопис е открито удвояване на съгласната *н* в съществителните имена *сващѣннициѣте* (с. 2) и *молитвенник* (с. 2).

2.3.7. Правопис на звучните съгласни. Правописът на изследвания ръкопис е умерено етимологичен, затова обеззвучаването на звучните съгласни не се отразява чрез средствата на графиката, вж. напр. *азъ* (с. 1) и *се подписа* (с. 2).

2.3.8. Правопис на съгласни, които не се чуват при изговор. Съгласни в средисловие (между две съгласни) и в краесловие, които при изговор обикновено не се чуват, се изписват, вж. напр. *сърдце то* (с. 1), *младостта* (с. 2).

2.3.9. Правопис на членовете. Правописът на членовете свидетелства за колебания в нормата, затова тук ще разгледам всички документирані случаи и ще приведа количествени данни, които показват тенденция към нормализация.

Съществителните имена от м.р. ед.ч. се членуват с краткия член *-а* (след исторически мека съгласна с *-л*) независимо от синтактичната служба на думата в изречението, вж. *но азъ живеѣ въ Елена, а учителѣ ви въ бебрева*. (с. 1); *желаѣтъ бебрените даскала* (с. 1). В два случая е засвидетелствано членуване с члена *-о*: *Но почакахъ да си доди даскало ѿлозѣта* (с. 2) и *щедодили даскало или не ще, то, ѿ васъ зависва* (с. 2).

Думите от ж.р. ед.ч. се членуват с члена *-та*, който се прибавя механично към нечленуваната форма: *три годишната рѣчь* (с. 2), *знайшѣ младостта*. (с. 2). В един случай членната морфема е изписана разделно: *ваша та ревность* (с. 1).

Членът за ср.р. ед.ч. се пише слято (напр. *писмото* на с. 1; *училището* на с. 1) или разделно (напр. *сърдце то* на с. 1; *твое то* на с. 1). Слятото изписване е засвидетелствано в 8 случая, а разделното – в 3.

Думите от м. и ж.р. мн.ч. се членуват с члена *-те*, който винаги се пише слято: *бебрените* (с. 1), *чуждыте* (с. 1), *свѣщенницыте* (с. 2), *господарите* (с. 2), *сичките желатели* (с. 2), *моите старѣцы* (с. 2).

Членът за ср.р. мн.ч. е *-та* и се пише слято с нечленуваната форма: *щѣхъ да не чакамъ Стоѣна ѿлозѣта* (с. 2; още един пример вж. по-горе).

2.3.10. Графична дума. Границата между отделните думи, употребени в разглеждания текст, поначало съвпада с границата в съвременния български книжовен език (съкр. СБКЕ). Открити са обаче и случаи, в които границата на думите не съвпада със съвременната. Две или повече съседни думи се изписват слято и образуват *графична дума* (срв. [Цойнска 1979: 59]). Преобладават двусловните графични думи: *несме* (с. 1), *неще* (с. 1), *Господствови* (с. 1), *дарече* (с. 1), *щѣх дасѣмъ* (с. 2). Открита е и една трисловна графична дума, вж. *щедодили* (с. 2).

3. Фонетични особености

3.1. Ятов преглас. Особеностите на ятовия преглас са «прикрити» от етимологичния правопис, затова наблюденията върху него в известен смисъл имат хипотетичен характер. Приемливо е обаче предположението, че А. Робовски утвърждава полупрегласения изговор на мястото на старобългарската ятова гласна. То има основание в следните факти: 1. книжовникът е роден в гр. Елена, а за котелско-еленско-дряновския говор е характерен този изговор; 2. в разглежданото писмо срещаме грешки в прилагането на правописната норма, които са допуснати под влияние на действителния изговор, т.е. вместо очакваната буква *ѣ* книжовникът пише *ѧ* или *е*, вж. *ѡѧхъ да не чакамъ* (с. 2), *ѡѧду Стоѧнъ* (с. 2), *ѡѧда драгана и ѡѧда петра* (с. 2), *ѡѧх да подода* (с. 1), *за ѡѧда ѡѧх дасѧмъ* (с. 2; вж. и старобълг. *ѡѧѣдѣ*), *не му се меси* (с. 1; вж. и старобълг. *мѣсити*, *мѣшѧ*, *мѣсиши*); вж. също *рѣчь* (с. 2) и *речь* (с. 1; старобълг. *рѣчь*). В члена за м. и ж.р. мн.ч. *те* А. Робовски винаги пише буквата *е* (примери вж. тук, т. 2.3.9.).

Якава е аористната форма *Прѡѧхъ* (с. 1).

3.2. Застъпник на старобългарската голяма носовка. Старобългарската голяма носовка има застъпник [ѣ], който графически се отразява с буквата *ѣ* в средисловие, вж. *да мѣбѣди* (с. 1).

3.3. Застъпник на старобългарската малка носовка. Старобългарската малка носовка има застъпник [е], вж. *да се лѣжѣмъ* (с. 1), *не му се меси* (с. 1), *не се поѣви* (с. 1), *да быѣха се подписали* (с. 2).

3.4. Резултати от среднобългарското смесване на носовките. Резултат от среднобългарското смесване на носовите гласни са обличията *сѣ*, *са* и *ма* (вж. *сѣ съдържава* на с. 2; *ѡ са е случило* на с. 1; *не ма е гриѣжа* на с. 1).

3.5. Застъпник на старобългарския силен голям ер. Старобългарският силен голям ер има застъпник [ѣ], вж. *да се лѣжѣмъ* (с. 1; срв. старобълг. *лѣжа*), *сѣгласенъ* (с. 1; старобълг. *сѣгласьнѣ*), *сѣединѣно* (с. 1).

3.6. Неударена гласна в последна сричка на думата. Неударената гласна в крайна затворена сричка пред съгласната *к* е [а], вж. *четвъртакъ* (с. 2; старобълг. *четвъртъкъ*).

3.7. Меко глаголно окончание. Глаголното окончание за 1 л. ед.ч. сег.вр. на глаголите от II спрежение вероятно е меко, вж. *да видѧ* (с. 1, 2).

3.8. Светли глаголни окончания. Глаголните окончания за 1 л. ед.ч. сег.вр. и за 3 л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I и II спрежение са светли, вж. *живеѧ* (с. 1), *да видѧ* (с. 1, 2), *желеѧ* (с. 2), *желеѧтъ* (с. 1). Ако гласната от окончанието е ударена, окончанието е тъмно: *ѡѧх*, *и не ѡѧх* (с. 1).

3.9. Членуване на думи с мекия вариант на членната морфема. Съществителните имена от м.р. ед.ч., които в старобългарския език завършват на -ъ, се членуват с мекия вариант на члена, вж. *учителя* (с. 1).

3.10. Редукция. Редукцията на широките неударени гласни поначало не се отбелязва в изследвания текст. Открити са обаче и случаи, в които силната редукция на гласните [е] и [о] е отразена чрез изписването: *пишииъ* (с. 1), *да се лжжмъ* (с. 1), *пишите* (с. 1), *да си доди* (с. 2), *дяду* (с. 2). Очевидно е, че тези отклонения от възприетата правописна норма са допуснати под влияние на действителния говор на книжовника – за котленско-еленско-дряновския говор е характерна силната редукция на широките неударени гласни. Тази особеност е присъща и на Търновската школа [Момчилов 1868: 139 – 140].

3.11. Елизия. В разглеждания ръкопис са открити редки случаи, подсказващи изпадане на звукове без смислоразличителна стойност. Афереза е налице в местоимението *сичките* (с. 2). За синкопа свидетелстват изписвания като *сирмашки* (с. 1), *подода* (с. 1), *да си доди* (с. 2), *дестина* (с. 2), а за апокопа – *вы* (с. 2; именителна форма на личното местоимение *вие*).

3.12. Консонантизация на гласната [е]. Засвидетелствани са случаи на консонантизация³ на гласната [е] в глаголи, завършващи на -ая: *знайиъ* (с. 2), *желайте* (с. 2). В притежателните местоимения *моето* и *твое* отсъства консонантизация и те имат съвременен облик, вж. *моето* (с. 1), *твое* *то* (с. 1).

3.13. Фонетични черковнославянизми. Фонетично побългаряване на черковнославянизми. Фонетичните черковнославянизми са рядко употребими в проучвания текст. 1. Среща се застъпникът [’а] < старобълг. ѡ в същ. име *свѣщѣннициѣте* (с. 2; срв. старобълг. *сѣвѣтитѣѡ*), но той би могъл да се дължи и на влиянието на родната книжовна традиция. 2. Засвидетелстван е обликът *возможно* (с. 1; срв. старобълг. *възможьнѣ*), който също така може да е повлиян от домашната традиция. 3. Съюзът *но* се употребява в облика *но* (документиран е общо 10 пъти в проучвания текст).

В разглеждания текст е налице ясно очертана тенденция към фонетично побългаряване на черковнославянизми. То се среща в редица случаи: 1. употреба на представката *съ-* (примери вж. тук, т. 3.5.); 2. застъпник [ѣ] на старобълг. ѣ (примери вж. тук, т. 3.2.); 3. застъпник [е] на мястото на старобълг. ѡ (примери вж. тук, т. 3.3.).

3.14. Диалектен изговор на думи. В проучваното писмо са документирани облици, които са диалектни от гледна точка на СБКЕ, вж. показателното местоимение *туй* (с. 1) и глагола *зависва* (с. 2). През

³ За термина *консонантизация* вж. [Стойков 1961: 162].

третата четвърт на XIX в. обаче тези фонетични особености не се преценяват като диалектни (напр. формата *туй* е кодифицирана от Иван Н. Момчилов в „Грамматика за новобългарския език“, вж. [Момчилов 1868: 47]), затова тяхното присъствие в езика на А. Робовски е оправдано.

3.15. Изводи. Фонетиката на СБКЕ се изгражда предимно върху източнобългарската диалектна основа. Изследваният ръкопис отразява черти, типични за котелско-еленско-дряновския говор, който е много близък до централния балкански говор. Именно затова езикът на А. Робовски подпомага процеса на изграждане на съвременните фонетични норми по отношение на застъпниците на старобългарската ятова гласна, на старобългарските носовки и на старобългарския силен голям ер; на членуването на думи от м.р. ед.ч. с мекия вариант на членната морфема; на мекото глаголно окончание за 1 л. ед.ч. сег. вр. на глаголите от II спрежение; на фонетичното побългаряване на черковнославянизмите.

Андрей Робовски е предходник и учител на Иван Н. Момчилов и на Никола Михайловски. Поради тази причина неговото книжовно дело е важен етап от предисторията на Търновската книжовноезикова школа и оказва осезаемо влияние върху нейното формиране.

ИЗВОРИ

Писмо на Андрей Робовски от 1855 г. до неустановено лице. – ДА – В. Търново, ф. № 54, оп. № 1, а.е. 132.

Цитирана литература

Дичев 1931: Дичев, М. Градиво за историята на град Елена. – В: Еленски сборникъ. Описание на гр. Елена и Еленско. София, 1931, с. 13 – 194.

Момчилов 1868: Момчиловъ, Ив. Грамматика за новобългарския езикъ. Русчукъ, 1868.

Радев 1997: Радев, Р. Робовски, Андрей Попдойнов (19.08.1801 – 26.12.1858). – В: Радев, И. (отг. ред.) Енциклопедия на българската възрожденска литература. Велико Търново: Абагар, 1997, с. 639.

Станев 2001: Станев, Хр. Фамилията Робовски от град Елена. Велико Търново: Пик, 2001.

Стойков 1961: Стойков, Ст. Българска фонетика. София: Наука и изкуство, 1961.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878). Т. I. София: Наука и изкуство, 1957.

Цойнска 1979: Цойнска, Р. Езикът на Йоаким Кърчовски. София: Издателство на БАН.

**НЕЕТИМОЛОГИЧНА УПОТРЕБА НА БУКВАТА ЯТ ПРЕЗ
ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК
(По документи на Константин Михайлов Тюлев)**

Кольо Хубенов
Регионален исторически музей–Варна
kolyo.hubenov@abv.bg

**THE NON-ETYMOLOGICAL USE OF THE LETTER YAT DURING
THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY
(Based on documents by Konstantin Mihailov Tyulev)**

Kolyo Hubenov
Varna Regional Museum of History
kolyo.hubenov@abv.bg

Abstract: The following article examines 368 cases of non-etymological use of the Cyrillic letter Ъ (yat vowel) in the written practice of Konstantin Mihailov Tyulev – longtime scribe of the Bulgarian society (a municipal society) in Varna during the National Revival period. The research is based on 164 documents from the years 1868–1871. The study shows that the non-etymological Ъ comprises 47% of the letter’s entire usage (782 in total). Of those 368 examples in 279 (76%) it replaces the etymological Е; in 28 (7,5%) – other historical letters, which at the time were replaced by Е or sounded like [e], and in 61 (16,5%) – the small yus Ѧ (the Mediaeval small nasal vowel [eⁿ]), which after its relegation from the Bulgarian revival alphabet in the middle of the 19th c. was replaced either by Е or Я.

Key words: non-etymological Ъ, Bulgaria National Revival period, Varna, Konstantin Mihailov Tyulev, 19th century, 1868–1871

Настоящото изследване е поредното от серия проучвания, посветени на книжовноезиковата практика на българите във Варна през втората половина на XIX в. Статията представя неоправданата от гледна точка на историческото развитие на езика ни употреба на кирилската буква Ъ в писмената практика на Константин Михайлов Тюлев – дългогодишен писар на българската възрожденска община във Варна. Емпиричният материал е извлечен от 10 съгласителни договора на местната община за наемането на учители и за назначаването на писари, които вече са били обект на общ езиковедски анализ [Хубенов 2023а: 108–123; Хубенов 2023б: 78–98], както и от регистрираните особености в правописа на числителните бройни имена в 154 общински квитанции/разписки.¹ Тъй като основните характеристики на

¹ Примерите са от доклада „Числителните бройни имена в писмената практиката на българската възрожденска община във Варна (На база документи от 1869–1871 година)“, който бе представен на XXX Епископ-Константинови четения (ШУ „Епископ Константин Преславски“, 14.05.2024 г.). Понеже към настоящия момент текстът е предаден за рецензиране, няма как да бъде цитиран точно.

въпросните документи вече са били представени в съответните статии, тук те ще бъдат спестени. Ще се припомни само, че изворите са съставени между 1868 и 1871 г. и че в тях до различна степен се проявяват основните особености на все още формиращия се книжовен език. Такава особеност е въпросът за етимологичния правопис.

Преди да се даде списъкът с откритите примери, е редно да се уточни, че под неетимологична употреба на ят (неетимологичен ят) ще се разбират изписванията му в позиции (представки, корени, наставки, окончания), които не намират приемственост със средновековната (старо- и среднобългарска) книжовна норма, разбира се, според съвременните разбирания за нея. Неетимологичните примери са отделени след справка с речниковия корпус в сайта „Кирилометодиана“, разработен от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ [Cyrillomethodiana 2011–2022], „Граматика на старобългарския език“ на Българската академия на науките от 1991 г. (цитирана чрез отделните автори), „Старобългарски език“ на Кирил Мирчев [Мирчев 2000] и изследвания на Иван Харалампиев [Харалампиев 2001].² За допълнителна проверка на някои чуждици (словоформи на думи със старобългарски корен, но влезли в българския речник през черковнославянски и/или руски език) са използвани двата тома на „Общ църковно-славянски-руски речник“ на Петър Соколов [Словарь 1834], както и църковнославянската граматика с речник на архимандрит Атанасий Бончев [Бончев 2021]. Църковнославянската правописна норма по отношение на ъ, и най-вече – замяната му в някои случаи с е, в резултат на което за определен период широко разпространение в българската книжнина придобиват обличията вѣма, рѣчъ, прѣ-, прѣдъ, се разглежда като външно влияние и за етимологичен се приема историческият правопис с ят – вѣма, рѣчъ, прѣ-, прѣдъ.

За етимологичен, макар че в случая може да се оспори коректността на това определение, е приет и обликът *-мѣ* на члена за множествено число на съществителните имената от мъжки и женски род и за прилагателните от трите рода *-те*, понеже днес появата му се извлича от косвените падежни форми за мн.ч. на местоимението тѣ – тѣхъ, тѣмъ, тѣми, тѣхъ, където ят присъства [Мирчев 1978: 201; Харалампиев 2001: 132].

В резултат на горните уточнения и прегледа на 164-те документа, може да се каже следното: Ъ е употребен общо 782 пъти, от които 368

² По-подробно за историческото развитие на ъ вж. у: Стойков 1963: 313 – 332; Станчева 1963: 333–344; Младенов 1979: 97–107; Велчева 1980: 95–105; Цонев 1985: 121–133; Дуриданов 1991: 90–91; Мирчев 2000: 31–32; Харалампиев 2001: 65–70; Тотоманова 2014: 75–95.

примера (47%) се определиха като неетимологични. Изведените данни могат да се обединят по групи, както следва:

1. На мястото на етимологичното *е*:

а) в окончанието *-те* (стб. *-те*) за образуване на формата за повелително наклонение във 2 л. мн.ч. сег.вр.: *брой(-)тъ* – 106 пъти. Примерите *бройте* са 40. Един път се среща и глаголът *дайтъ*, т.е. общо 107 неетимологични употреби;

б) в наставката за образуване на мн.ч. при едносричните съществителни имена от м.р. *-ове* (стб. *-ове*): *Г-да Членовъ-тъ* – 13 пъти. Тази особеност обаче е времево ограничена и се среща единствено в посочената словоформа [Хубенов 2023а: 114; Хубенов 2023б: 88]. Може да се приеме, че като цяло преобладава днешният правопис: *членове, трудове, джамове, грошове* – общо 20 пъти;

в) в наставката за образуване на миналото страдателно причастие *-ен-* (стб. *-ен-*) при глагола *одобря*: *удобрѣны* – 2 примера. През Възраждането тези причастия се образуват както и днес – от формата за 3 л. ед.ч., образуващи въпросното лице с *ъ* [Хубенов 2023б: 90]. Тук отново може да се приеме, че преобладава нормираният правопис – *броени, назначены-ты, дадени*, както и контаминираното *вземени* – общо 5 примера; а мин.св. вр., като глаголите от II спр. заменят гласната *и* с *е*. Наставката *-ън-* е при глаголите;

г) в корена на прилагателното *вехт* (стб. *ветъхъ*): *въхто, въхтѣтъ, отъ въхтъ, въхтата* – 4 пъти (форми с *е* няма);

д) в наставката за образуване на отглаголни съществителни *-ение* (стб. *-ение*): *едѣние* (от *яда*, стб. *ѣдити* > *ѣденъ*/ѣденъе) – 1 пример, и *завѣдѣние* (от *водя/ завеждам*, стб. *водити/вести*, рус. *заведение*) – 2 примера, или общо 3 неетимологични употреби. Преобладават обаче обличията *увѣреніе, кръщеніе, благодареніе, Въскресеніе, издълженіе* – 21 думи.

е) в глаголното окончание за 2 л. мн.ч. сег.вр. *-те* (стб. *-те*): *ще улови-тъ, ще дадетъ, ще заминятъ* – общо 3 примера. Три са и забелязаните форми с етимологично *е*: *пріехте, платете, заминете*.

ж) в окончанието за 3 л. ед.ч. сег.вр. на глаголите от днешното I спр. *-е*: *да въведъ* – 2 пъти. В старобългарския окончанието е *-тъ*, но то отпада в историческия развой на езика ни и глаголите от първите три стари спрежения – I (е), II (не) и III (ю), се обединяват в едно (дн. I), като ролята на окончание поема някогашната основна гласна *е* [Харалампиев 2001: 135, 137]. Ъ статистически се оказват изключение, тъй като преобладават *да бжде, ще живѣе, пріе, да пѣе, да стане, да ся стареа, ще пише* – общо 34;

з) в корена на глаголи, производни от *лежа* (стб. *лежати*): *принадлѣжи* (рус. *принадлежатъ* от стб. *надѣлежати*) – 1 път;

и) в корена на отглаголни съществителни, производни от *вода/заведа* (стб. водити/вести): *завѣдѣніе* (рус. *заведение*) – 2 примера; 2 са и примерите с *е* – *въведѣ* (вж. 1ж);

й) в първата сричка на числителното бройно име *девет* (стб. девать) и производни от него числителни: *дѣветъ* (2), *дѣведѣсятъ* (2), *дѣвѣдѣсятъ* (1), *дѣветстотинъ* (1) – общо 6 пъти. Изписване с *е* се откри в 2 случая – *дѣвѣдѣсятъ*;

к) в първата сричка на числителното бройно име *десет* (стб. десать) и производни от него числителни: *дѣсятъ*, *единадѣсятъ*, *двадѣсятъ*, *четыридѣсятъ*, *петдѣсятъ*, *шестдѣсятъ*, *седѣмдѣсятъ*, *осмдѣсятъ*, *деветдѣсятъ* – общо 135. Етимологичното *е* се забелязва в 3 примера: *шестдѣсятъ*, *четыридѣсятъ* и *дѣвѣсятъ* и *дѣсятъ*.

2. На мястото на етимологично *е* в заемки от чужди езици:

а) в съществително *кореспонденция* (фр. *correspondence*, рус. *корреспонденція*): *коресподѣнціѣ* – 1 пример;

3. На мястото на неетимологично *е*:

а) в наречието *днес* (стб. дньсь): *днѣсь/ка* – 4 пъти; днешният правопис преобладава – 13 примера;

б) във втората сричка на числителното бройно име *седем* (стб. седмъ) и производни от него числителни: *седѣмъ* (6), *седѣмдѣсятъ* (13), *седѣмстотинъ* (3) – общо 22 примера (правопис с друга буква във втората сричка няма; ят не се среща в първата). В средновековния ни език, както и в църковнославянския знак за днешното второ *е* няма. През втората половина на XIX в. се предлагат правописи с вмъкването на *е* или *ь* [Мирчев 2000: 86; Бончев 2021: 43; Груев 1858: 26; Момчилов 1868: 38].

4. На мястото на етимологичното *ѣ*:

а) в съществителни и прилагателни имена и наречия с корен *ред* (стб. радѣ): *нарѣдѣ-тъ* (2), *рѣдовно/нѣ/ны* (26), *да нарѣждѣ* (2), *нарѣдѣ* (2), *спорѣдѣ* (3) – общо 35 пъти. Примери с *е* или *я*, които са приети да се пишат на място на малкия юс, в тези години, няма;

б) в числителното бройно име *пет* (стб. пѣтъ) и производни от него числителни: *пѣтъ* (11), *пѣтдѣсятъ* (7), *пѣтстотинъ* (2) – общо 20 пъти (още 20 пъти с *е* и 5 – с *я*);

в) във втората сричка на числителното бройно име *девет* (стб. девать) и в образувани с него числителни: *дѣвѣдѣсятъ* (2), *дѣвѣдѣсятъ* – общо 3 път. *Е* на мястото на *ѣ* е регистрирано 5 пъти (вж. 1й), но примери с *я* липсват;

г) в корени на глаголи, произлизащи от *гледам* (стб. гландати): *да разгѣжда* – 2 пъти; примери с *е* или *я* няма;

е) в съществителното *прежда* (от стб. прасти – преда): *прѣжда* – 1 пример;

5. В резултат на други фонетични явления (антиредукция, преглас, престараване):

а) в прилагателното *извинителен* (от стб. вина): *извъннителны* – 2 пъти (примери с *и* няма)

Обобщенията, които могат да се направят от тези пет точки, са:

Първо, неетимологичният *ят* се среща най-често на мястото на етимологичното *е*, вкл. и в един пример с дума от чужд произход – общо 279 от регистрираните 368 случая, или 76%;

Второ, към горната група могат да се добавят още 28 примера, където *ѣ* е на историческото място на други знаци, които са изравнили своето звучене с *е* (напр. *ѣ*), или *е* се е появило на по-късен етап. Тук се включват и двата регистрирани примера с антиредукция, или общо 7,50%. Следователно 307 пъти (83,5%) *ят* се изписва вместо *е*.

Трето, в останалите 61 примера *ѣ* се изписва на мястото на малкия юс, или 16,5% от всички регистрирани случаи.

Четвърто, което е много важно, *ят* не се среща никъде на мястото на етимологичното *я* (*ѧ*). Че употребата на *ят* за предаване на [*'a/ĭa*] не е последователно прокарана в практиката на писаря се видя и в по-ранни изследвания, където в примери с прилагателни и наречия с етимологичен *ят* (напр. *цѧл, всеки*) *ѣ* почти винаги се заменя с *я*, когато се очаква звучене [*'a*] [Хубенов 2023а: 115; Хубенов 2023б: 89].

Извлечените данни много ясно показват, че чрез неетимологичния *ят* К. Тюлев предава звука [*e*] (вкл. и в *извъннителны*, където може да се очаква, че първо е настъпило фонетичното неблагозвучие и след това *е* е било заменено от *ѣ*). Като допълнителен пример, че *ѣ*=[*e*], може да се посочи един случай с двойна редукция – *сидимдѣсятъ* (вж. 3б). Разбира се, за да се изследва по-добре явлението, са необходими допълнителни проучвания. Замяната между *ѣ* и *е* (вкл. *ѧ* и *ѣ*) е приета за сравнително късно явление в нашата езикова история, като във времето до XIV–XV в. е слабо документирана [Станчева 1963: 333; Харалампиев 2001: 62, 67], като в края на Късното средновековие започва регистрирането на подобни примери [Станчева 1963: 336–338, 340–341; 342–343; Цонев 1984: 209]. Закономерно, това явление достига и до XIX в. и от средата на века може да се говори за многобройни появи на *ят* на необичайни места във възрожденската ни книжнина, което Стоян Жерев определя като *престараване* [Жерев 1989: 142]. Конкретните примери за неетимологично *ѣ* рядко биват приваждани към общите езиковедски анализи, но съпътстващите ги чести уточнения, че изследваният автор се старае да изписва буквата на етимологичното *ѧ* мястото или че не успява да е винаги постоянен в практиката си, косвено потвърждават това явление. Разбира се, не липсват и конкретни примери както в домашни, така и в чужди думи [Кочев 1868: 29;

Братанов 2013: 76–78; Братанов 2023: 46, 76, 106; Иванова 2023а: 223; Николова 2023а: 265; Иванова 2023б: 17, бел. 38; Николова 2023б: 89]. Любопитен е и един варненски възрожденски общински документ, където общият слуга на българската църква Петър Николов саморъчно изписва името си като *пѣтаръ* (от гр. Πέτρος) (RIMVN Вф V 219).

Допълнителни проучвания върху практиката на варненския писар по отношение на етимологичния ят, застъпниците на малката носовка, както и съпоставки с положението на *ѣ* в родния му казанлъшки говор и с предписанията за буквата във възрожденските граматики ще спомогнат за пълното изясняване на въпросите около употребата и на неетимологичния ят.

Цитирана литература

Бончев 2021: Архим. Бончев, А. Църковнославянска граматика със сборник образци за превод и речник на църковнославянския език. София: Софийска света митрополия, 2021.

Братанов 2013: Братанов, И. Езикът на отец Матей Преображенски. (С оглед към историята на новобългарския книжовен език). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор по филология”. Шумен, 2013.

Братанов 2023: Братанов, И. Книжовноезикови модели в Русенското книжовно средище през Възраждането. Русе: Авангард принт, 2023.

Велчева 1980: Велчева, Б. Праславянски и старобългарски фонетични изменения. София: БАН, 1980.

Груев 1858: Груев, Й. Основа за българска граматика. Белград: Правителствената книгопечатня, 1858.

Дуриданов 1991: Дуриданов, И. Произход на старобългарските гласни фонemi. – В: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. И. Дуриданов, Е. Дограмаджиева, А. Минчева (ред.). София: БАН, 1991, 87–96.

Жерев 1989: Жерев, С. Общ преглед на говорните (диалектните) особености в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. – В: История на новобългарския книжовен език. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков (ред.). София: БАН, 1989, с. 135–162.

Иванова 2023а: Иванова, Д. „Записите“, или „търговският писмовник“ (1845) на Константин Фотинов. – В: Николова, Н., Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. I. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2023, с. 210 – 251.

Иванова 2023б: Иванова, Д. Краткѣй най-новѣй писмовникъ“ от Георгѣя Икономова-Дупничанина (1856). – В: Николова, Н., Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. II. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2023, с. 5 – 77.

Кочев 1868: Кочев, Я. Словосъчинение. Цариград: Печатницата на вестник „Македония“, 1868.

Мирчев 1978: Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. Трето издание. София: Наука и изкуство, 1978.

Мирчев 2000: Мирчев, К. Старобългарски език. Кратък граматичен очерк. В. Търново: Фабер, 2000.

Младенов 1979: Младенов, С. История на българския език. Превод от немското издание 1929 г. И. Дуриданов (прев., ред.). София: БАН, 1979.

Момчилов 1868: Момчилов, И. Граматика за новобългарския език. Първо издание. Русчук: Печатницата на Дунавската област, 1868.

Николова 2023а: Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови (1850). – В: Николова, Н., Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. I. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2023, с. 252 – 301.

Николова 2023б: Николова, Н. Лука Павлев и неговите „Писменни състави за обучение на дѣтца-та“ (1858). – В: Николова, Н., Д. Иванова, К. Вачкова, М. Салим. Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език. Т. II. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2023, с. 78–119.

Словарь 1834: Общий церковно-славяно-российский словарь. Часть I и II. П. Соколов (сост.). Санктпетербург: Типография Императорской Российской Академии, 1834.

Станчева 1963: Станчева, А. Към въпроса за началото на екавизма в българския език. – Български език, 1963, № 3–4, с. 333–344.

Стойков 1963: Стойков, С. Ятовият преглас в българския език. – Български език, 1963, № 3–4, с. 313–332.

Тотоманова 2014: Тотоманова, А.-М. Из българската историческа фонетика. Явления, свързани с изграждането на категорията мекост-твърдост на съгласните в българския език. Трето издание. София: УИ Св. Климент Охридски, 2014.

Харалампиев 2001: Харалампиев, И. Историческа граматика на българския език. В. Търново: Фабер, 2001.

Хубенов 2023а: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1868–1869 година според шест съгласителни. – Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“. Факултет по хуманитарни науки, XXXIV А, 2023, 108–123.

Хубенов 2023б: Хубенов, К. За езика на българската община във Варна през 1870 г. според четири съгласителни. – В: Отговорността пред езика. Т. 9: Сборник, посветен на 45-годишнината на Катедрата по български език. С. Александрова, В. Попова, Ж. Андреева (ред.). Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2023, 78–98.

Цонев 1984: Цонев, Б. История на българския език. Т. 1: А. Обща част. Х. Първев и кол. (ред.). София: Наука и изкуство, 1984.

Цонев 1985: Цонев, Б. За източнобългарския вокализъм. – В: Беньо Цонев. История на българския език. Т. 3: Б. Специални части. Х. Първев и кол. (ред.). София: Наука и изкуство, 1985, 110–182.

Cyrrillomethodiana 2011–2022: Cyrrillomethodiana. Проект „Модерна палеославистика и медиевистика“, разработен от Катедрата по кирилометодиевистика на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. 12.08.2024 г. <<https://histdict.uni-sofia.bg/>>

РАННИ ОПИТИ ЗА КОДИФИКАЦИИ НА ПРАВОГОВОРНАТА НОРМА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК (С ОГЛЕД НА РЕДУКЦИЯТА) ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Пламена Колева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
p.koleva@shu.bg

EARLY ATTEMPTS AT CODIFICATION OF THE LEGAL NORMS OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE (WITH REGARDS TO REDUCTION) IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Plamena Koleva
Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”
p.koleva@shu.bg

Abstract: The presented text discusses the position of Bulgarian Revival-era men of letters concerning reduction and its graphic expression in their grammars which have a significant contribution in the codification of the Modern Bulgarian literary language.

Key words: reduction, Bulgarian Revival-era grammars, pronunciation norm, codification, Bulgarian literary language

През втората половина на XIX век настъпват промени в обществено-политическия и културния живот в България, новото обществено съзнание поражда съществени изменения и в книжовния живот. Възрожденските дейци, привърженици на различни школи и течения, създават периодични издания, художествена литература, учебни граматики, които показват бързото развитие на процесите за обработка и обогатяване на книжовния език. Както отбелязва Р. Русинов, с написването на граматики през Възраждането се залавят предимно учители и книжовници, които не са имали нужната филологическа подготовка, но водени от желание за развитие на българската просвета, са полагали огромни усилия да дадат на учениците учебник, по който да изучават родния език [Русинов 1999: 140]. С обновен и разширен светоглед родните дейци, милеещи за образованост на българското общество, пренасят европейските просвещенски идеи, плод на което стават светските училища.

Възрожденските книжовници нерядко отбелязват обстоятелството, че книжовният език има писмена и устна форма, но въпреки препоръката, че граматиката ни учи да пишем и говорим правилно, по това време се възприема и разглежда преди всичко книжовната писменост. „Изграждането на писмената форма на

книжовния език предшества изграждането на устната форма. Това се обяснява с условията при чуждото иго, когато не е имало нито държавен, нито културен център, който да създава и установява еталонна форма на устната езикова практика. Устойчива и единна устна форма се развива много по-късно и може да се каже, че този процес продължава и днес“ [Андрейчин 1986: 13].

Новобългарският книжовен език се изгражда върху основата на живия народен език, от който възприема своите граматични и звукови особености, както и основната част на речниковия си състав, поради което се усеща близък и достъпен за широките народни среди, които тръгват по време на Възраждането по пътя на просветното и културно развитие. Л. Андрейчин подчертава, че именно изграждането на новобългарския книжовен език е сложен и продължителен процес, установил се като един от най-съществените през Българското възраждане [Андрейчин 1986].

„В писмената форма на книжовния език твърде рано се установява като норма положението да не се отразява редуцирания изговор на неударените широки гласни“ [Русинов 1999: 251]. До средата на XIX в., под влияние на писмената традиция и с налагане на западното произношение, се налага практиката неударените вокали да се предават писмено без редукция, която се и утвърждава с първите прояви на новобългарския книжовен език. Това положение се възприема и от книжовните дейци през втората половина на XIX в. и по този начин се налага като норма в системата на книжовния език, като дълго време запазва задължителния си характер само в писмената форма на езика, но очертава и посоката за изграждане на книжовното произношение. През този период доста книжовници издават свои граматики като израз на повишеното национално съзнание на българите и осъзнатия стремеж за образователно дело. „Авторите на граматики са вече лица с по-високо образование, които освен схемите и образците в черковнославянската граматика познават в по-голяма или в по-малка степен и граматическата мисъл в други народи“ [Русинов 1999: 184].

В настоящия текст се разглеждат основни и влиятелни трудове, писани в епохата на Възраждането, които дават съществен принос към кодифицирането на новобългарския книжовен език. Предметът на изследването е позицията на възрожденските автори на граматики спрямо графичното изразяване на редукцията.

Не са малко българите с будно съзнание през XIX в., стремящи се към просвещение и културно развитие. Найден Геров е един от тях – поддръжник на народната основа на книжовния български език, като смята, че богатството на езика се основава на пълнотата на диалектните говори. Родоначалник и теоретик на Пловдивската езиково-правописна

школа, увелича в образователното дело много последователи, сред които и авторът на „Основа за българскѣ грамматики“ (Пловдив, 1858 г.) – Йоаким Груев.

В един нов етап на просветното движение по българските земи граматическото пособие, създадено от Йоаким Груев, е най-търсено в продължение на повече от едно десетилетие. Авторът подчертава, че граматиката „не може да е работа на единъ чловѣкъ“, но с опита и намерението си да даде „на рѣцѣ поне на свои-ты ученицы едно ръководство“, оставя трайна следа по пътя за изграждане на общата българската граматика.

Възрожденският автор споделя мнението на други културни дейци за трудността в съставянето на обща граматика в полицентрична народноезикова среда. Последователите на Пловдивската книжовноезикова школа не изграждат своите граматически норми върху единна говорна основа, а върху сборни говори с известно съобразяване с фонетиката и графиката на старобългарския език [Русинов: 1999: 147].

В своята граматика Й. Груев не отделя внимание на фонетичната страна на езика. Редукцията, като ярко фонетично явление в диалектното членение на българския език, не е коментирана, нито се забелязват нейни графични проявления в този възрожденски труд.

Една от най-важните български граматики, публикувани у нас през третата четвърт на XIX век е „Граматика за новобългарския езикъ“ (Русе, 1868 г.) на Иван Н. Момчилов. Чрез нея авторът ѝ оказва влияние на унификационните процеси в нашия език и по това време, и в двете десетилетия след Освобождението [Братанов 2017: 49].

Фонетичните особености на езика на Ив. Н. Момчилов, засвидетелствани в неговата граматика и други ръкописни и печатни текстове, са изследвани в редица трудове на И. Братанов, където се подчертава техният по-скоро хипотетичен характер. Обстоятелството, че в граматиката на възрожденския автор липсва самостоятелен дял по фонетика, разкрива липсата на разграничаване между звук и буква, но ясно изразеният усет към звуковата страна на езика има и своите графични проявления в текста в „употрѣбеніето на буквытѣ по произношеніето имъ“. Вариативността на произношението, в частност редукцията на неударените гласни, е присъща за езика на Ив. Момчилов и тази особеност е посочена в „Граматика за новобългарския езикъ“. „Гласната а [...] безъ удареніе и на края съ удареніе произнося са малко тѣпо: вада, вода, махамъ.“ [Момчилов 1868: 139]; „Е [...] безъ удареніе произнося са като и: перо = пиро, земя = зимя, име = ими, ревж = ривж, (освѣнь въ окончаніята ене- нь, есенъ у прилагателны имена:

врѣмененъ, тѣлесенъ).“ (Момчилов 1868: 139 – 140); „О [...] безъ удареніе произнося са като у: лоза = луза, море = муре, ловѣж = лувѣж.“ [Момчилов 1868: 140].

С тези предписания за произношението на широките гласни извън ударение Момчилов на практика утвърждава редукцията в своята граматика. Тя е налице и в други текстове на Иван Н. Момчилов, но в повечето случаи не е графически отразена, напр. „да ми распродадохте [...], ся потрудихте [...], Открити са обаче и облици, в които редукцията е графически проявена, напр. пишите [...], чи да дириж случай [...]; срв. че ми е неотстъпна длъжностъ [...]; знайте твърдѣ добръ, че доста са почумери [...], ни ви ги е далъ [...], Получихъ ѿ киръ Юрдана“ (примерите посочвам по [Братанов 2016: 6]; по-подробно за редукцията в езика на Иван Н. Момчилов вж. в [Братанов 2016: 6]).

Момчиловата граматика продължава да се утвърждава и преиздава и след Освобождението, оказва своето влияние в кодифицирането на новобългарския книжовен език, но нормираната редукция остава само като препоръка в пределите на „Грамматика за новобългарския езикъ“.

Друг многопластов творец от същия период е Добри Войников. Притежаващ силно развит езиков усет, което го кара да работи за усъвършенстването на собствен стил, той подкрепя традиционната народна основа и диалектните говори на езика като базов източник за новобългарския книжовен език.

В разглежданата „Българска граматика“ (Пловдив, 1869 г.) на Д. Войников не се обръща специално внимание на фонетичната страна на езика, авторът задава само кратки уточнения като тези в предговора на граматиката: „За да говоримъ и пишемъ употребяваме рѣчи. Рѣчи-тѣ ставатъ отъ буквы“ [Войников 1869: 3].

В свое изследване на езика на Добри Войников К. Вачкова отбелязва, че книжовникът не отразява редукцията на широките неударени гласни. Тази, характерна за източните говори, черта не се проявява в неговите текстове поради силното влияние на писмената традиция. Като се има предвид факта, че Войников ясно подчертава редукцията на вокалите извън ударение в свои сборници с народни песни от шуменския край, но го избягва в своята „Кратка българска граматика“, може да се заключи, че разграничава това езиково явление като неприсъщо за книжовния език традиция [Вачкова 1980: 149]. „Обстоятелството, че един автор, който заявява, че се придържа към родния си говор, където редукцията е силно застъпена, я избягва, е показателен за налагането на ясният вокализъм като книжовноезикова норма през Възраждането“ [Вачкова 1980: 152].

„С книжовноезиковите си възгледи и с практиката си Добри Войников подкрепя развойните тенденции на новобългарския книжовен език и споделя най-перспективните идеи на съвременното езиково строителство“ [Иванова 2012: 274].

Л. Андрейчин коментира публикуваните български граматики през втората и третата четвърт на миналия век и тяхната роля за историята на нашия книжовен език. „В научно отношение те не са могли да стоят на висота, тъй като за по-точно описание на българската граматична система авторите им не са имали необходимата подготовка, за да се справят с голямото своеобразие на българския език между другите славянски езици. Това обаче не намалява историческата стойност на нашите възрожденски граматики. Най-същественото в тях е това, че те са се опитвали да определят нормите на изграждащия се тогава български книжовен език. Тяхната нормализаторска страна има днес голямо значение за историята на българския книжовен език. От това гледище с най-голяма правдивост се отличава „Грамматика за новобългарския език“ на Ив. Момчилов (1868 г.)“ [Андрейчин 1986: 36].

Възрожденските дейци ясно осъзнават сложността на създаването на общи езикови норми, както и необходимостта от комплексна и партньорска работа на творците за единна граматика. „През третата четвърт на XIX в. у нас се разгръща истинска дискусия за нормативното устройство на книжовния език, която се концентрира предимно върху въпроса за говорното му установяване. В тази дискусия участват не само извънредно голям брой книжовници с различно образование и с нееднаква филологическа подготовка, но и значително по-широки обществени среди“ [ИНБКЕ 1989: 166].

Наред с езиковите школи възникват и книжовноезикови модели, чиито автори нямат принципи разликания по отношение на редуцията. Каравеловия и Дриновия модел отразяват ясният вокализъм при широките гласни в неударена позиция. През Възраждането не се достига до установяване на единна изговорна норма по отношение на изговора на неударените гласни, „но все пак може да се каже, че издигнатият от М. Дринов принцип – при наличие на няколко форми от една дума в книжовния език да се приема оная, която се намира от историческо гледище най-близо до старобългарската – определя насоката на нейното развитие“ [Русинов 1999: 252].

Разгледаните граматики на Йоаким Груев, Иван Момчилов и Добри Войников не изчерпват възрожденските трудове, очертали насоката за работа по единна българска граматика. Погледът е върху тях като на едни от най-перспективните, положили основите за кодификация на съвременния български език.

Осъзнатата необходимост от обща теоретична обосновка за съвременните нужди на светското образование постепенно затвърждава прогресивната теза за народната основа на книжовния български език като отправна точка. До края на XIX в. въпросът в редуцията и нейното графично представяне в новобългарския книжовен език е решен, въпреки че нормите започват да се прилагат като правоговорни едва след Освобождението под въздействието на писмената форма и на западното българско наречие. „В устната разновидност на книжовния език нормите все пак не се прилагат така строго, както в писмената му разновидност. От друга страна, нужни са усилия поне на няколко последователни поколения, за да се преодолеят диалектните езикови навици и на тяхно място да се формират нови езикови навици, съответстващи на положението на книжовния език“ ([ИНБКЕ 1989: 467].

Установяването на правоговорните норми е един от процесите, които се зараждат и развиват в хода на формиране на българския книжовен език от националната епоха, като аспект от възрожденската езикова политика, следвайки общата линия на възрожденските филологически разсъждения и общата тенденция на филологическите идеи на епохата. „Въпреки че не са в центъра на езиковите дискусии и не са изцяло теоретизирани, въпросите на правоговора намират място във възрожденските предговори. Визиите, предложенията и препоръките за книжовен изговор, изложени на техните страници, полагат основите на редица фонетични и произносителни правила, които се оказват надеждни за бъдещото развитие и окончателно конституиране на книжовния език“ [Мицкова 2012: 61].

Ст. Стойков определя редуцията като историческо звуково явление, проведено в миналото, последиците от което сега са налице [Стойков 1999: 211]. „Трябва да припомним, че макар наречен „книжовен“, той не е само език на книжнината – художествена, научна и публицистична, но също така е орган и на устното езиково общуване“ [Андрейчин 1978: 12].

„Нормите на книжовния език се изработват и осъзнават като норми в определен период, получават обществено признание, приемат се и стават задължителни за целия езиков колектив както в писмената, така и в устната реч“ [Бояджиев 1987: 31].

Това явление през XIX в. се налагат някои характерни фонетични положения, кодифицирани в по-следващ етап от изграждането на съвременен български език. Под влияние на писмената традиция и подкрепена от западното произношение се приема норма неударените широки гласни да се предават писмено нередуцирано [Русинов редуция, т. е. редуция, която не обхваща всички гласни, а само някои от тях – о и а (зелёну, дăруве, бѣштà).

Източници

Д. Войников. *Българска Грамматика за първоначални ученици. Трете издание*, Пловдив, : Издава книжарницата на Д. В. Манчева, 1869.

И. Момчилов. *Грамматика за новобългарския език*. София: Наука и изкуство, 1868, фототипно издание, 1988.

Й. Груев. *Основа за българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1858, фототипно издание, 1987.

Цитирана литература

Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Наука и изкуство, 1978.

Андрейчин 1986: Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство. София: Народна просвета, 1986.

Бояджиев 1987: Бояджиев, Т. Между диалектното и книжовното. София: Наука и изкуство, 1987.

Братанов 2016: Братанов, И. Езикът на ръкописи на Иван Момчилов (Графични и правописни особености). Научни трудове на Русенския университет 2016, том 55, серия 6.3.

Братанов 2017: Братанов, И. Езикът на изданията на Иван Н. Момчилов във Вилаетската печатница в Русе. – В: Брод, бр. 14. Издава Сдружение „Брод“, 47-62.2017.

Вачкова 1980: Вачкова, К. Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век. Дисертация (Машинопис), 1980.

Иванова 2012: Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

ИНБКЕ 1989: История на новобългарския книжовен език. Георгиева, Е. и кол. София: Издателство на БАН, 1989.

Мицкова 2012: Мицкова, М. Възрожденската езикова политика (въпроси на правоговора в предговорите на книги в периода 20-те – 70-те години на XIX в.). Пловдив: УИ Паисий Хилендарски. –Българска езикова политика в условията на европейска интеграция и глобализация, 2012.

Русинов 1999: Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. Велико Търново: Абагар, 1999.

Стойков 1993: Стойков, С. Българска диалектология. София: Издателство на БАН, 1993.

ПРОЗОДИЯ НА РЕЧТА НА БЪЛГАРИ, ИЗУЧАВАЩИ АНГЛИЙСКИ ЕЗИК: СРАВНЕНИЕ И НЯКОИ ПРОГНОЗИ

Снежина Димитрова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
snezhina@uni-sofia.bg

PROSODY IN THE SPEECH OF BULGARIAN LEARNERS OF ENGLISH: A COMPARISON AND SOME PREDICTIONS

Snezhina Dimitrova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
snezhina@uni-sofia.bg

Abstract: The paper compares the prosody of Mainstream American English and Contemporary Standard Bulgarian with the aim of predicting possible difficulties for Bulgarian learners of English with the acquisition of the tonal inventory and the hierarchy of prosodic units of the L2, their phonetic realisations, main functions and frequency of occurrence, as well as with the stress and rhythm of English connected speech.

Key words: prosody, intonation, stress, rhythm, English, Bulgarian

In his distinguished academic career, Prof. D. Popov has always dedicated a substantial amount of time and effort to researching and teaching speech prosody. Intonation, stress, rhythm, tempo, etc. constitute the focus of his scientific interest, starting with his PhD which he defended back in the early 1990's and extending to numerous papers as well as monographs like “Фоностилистика на дискурса” (2004) and „Лингвистична персонология“ (2016).

This paper compares some prosodic characteristics of (Mainstream American) English (MAE) and Contemporary Standard Bulgarian (CSB) and attempts to predict possible difficulties which (advanced) Bulgarian learners may experience when they acquire English prosody. Such a comparison is possible because both accents have been systematically described within the same analytical framework – that of Autosegmental-Metrical (AM) phonology. The comparison is drawn following the methodology of Mennen's (2015) L2 Intonation Learning theory (LILt).

According to Mennen, languages can differ both in terms of the number of structural elements (pitch accents, phrasal accents, or boundary tones) in them or in terms of the phonetic implementation of those elements. Prosodic phonological differences between languages are categorical. Prosodic phonetic differences, on the other hand, are gradient. Prosodic

interference on the phonological level would involve transfer as a consequence of differing inventories of tunes in the L1 and the L2, differing forms of these tunes, or different meanings of the tunes, whereas interference on the phonetic level would involve transfer due to a different phonetic implementation of a tune in L1 and L2.

Modifying Ladd's (1996) parameters of cross-language variation, LILt recognizes four dimensions along which prosodic (dis)similarities can be described:

- (i) the systemic dimension, which involves the inventory of phonological categories and their distribution;
- (ii) the realisational dimension, which characterizes the phonetic implementation of the categorical phonological elements;
- (iii) the semantic dimension, which is concerned with the functional importance of the phonological categories;
- (iv) the frequency dimension, which considers the frequency of use of the categorical elements.

1. The systemic dimension

A comparison of the inventories of prosodic phonological elements of English and Bulgarian will include the pitch accents, phrase accents and boundary tones, as well as the units of the prosodic hierarchy.

(Mainstream American) English (Beckman et al 2005) and Contemporary Standard Bulgarian (Andreeva and Dimitrova 2022a, b) share virtually the same inventory of pitch accent types which can be found in both nuclear and pre-nuclear position (Table 1).

	Manistream American English	Contemporary Standard Bulgarian
pitch accents	L* H* (!H*) L+H* (L+!H*) L*+H (L*+!H) H+!H*	L* H* (!H*) L+H* L*+H H+!H* (H+L*)
phrase accents	L- H- (!H-)	L- H-
boundary tones	L% H% %H	L% H% %H

Table 1. MAE and CSB phonological tones (allophones are shown in brackets).

Our prediction is that Bulgarian learners of English are unlikely to face any major problems in the acquisition of the English pitch accents, phrase accents and boundary tones.

The comparison of the prosodic units in the two languages reflects the recent proposal in Andreeva and Dimitrova (2022a) that in Bulgarian, the prosodic word may be part of the prosodic hierarchy. Thus, the prosodic hierarchy for English will include the following constituents:

σ = syllable;

W = (lexical) word;

ip = intermediate phrase;

IP = intonational phrase;

By comparison, the prosodic hierarchy for Bulgarian will include an additional level between that of the word and the intermediate phrase – the level of the prosodic word (ω / PW) – a unit composed of a host and its clitic(s). The different hierarchies of prosodic units in the two languages are thus likely to cause problems for Bulgarian learners of English.

A comparison along the systemic dimension must also include the ways in which the structural elements combine with each other - the “tonal phonotactics”. Given the lack of comprehensive lists of the tonal combinations (tunes) allowed in the two languages, a systematic comparison is rather difficult to draw at the moment. However, some parallels can be made on the basis of existing analyses.

- (i) All four possible combinations of a phrase accent and a boundary tone are permissible in both languages:

L-L% - a low ending typically occurring at the end of declaratives;

L-H% - the typical "continuation rise";

H-H% - high-rising ending, as in yes-no questions; it can also signal non-finality;

H-L% - a mid plateau.

- (ii) Some combinations of nuclear pitch accents, phrase accents and boundary tones attested in both languages, along with their interpretation (the semantic dimension), include:

H* L-L% - the neutral declarative pattern;

H* H-H% - a tune used to signal non-finality, or for questioning;

L* H-H% - the canonical yes-no question tune;

L*+H L-H% - a combination used in both languages to convey uncertainty or incredulity.

These examples do not by any means exhaust the list of similarities between English and Bulgarian in terms of tonal phonotactics. The study of the permissible tunes in the two languages is a topic for further research, and can reveal important differences between them.

The comparison must also specify the principles of “tune-text association” (Ladd 1996) – how the tones are realized with respect to the segmental string of the utterance. Here, English and Bulgarian also share a number of similarities:

- In both languages, a starred tone is associated with a lexically stressed syllable, whereas the leading or the trailing tone of a bitonal pitch accent is associated with an unstressed syllable which precedes or follows it;
- L*+H shows F0 minimum within the stressed syllable;
- L+H* shows F0 minimum before the stressed syllable and F0 peak (maximum) within the stressed syllable;
- The starred tone of the H+!H* pitch accent is realized as mid and is preceded by a high target;
- Syllables not associated with a tone (tonally underspecified syllables) receive their surface F0 by interpolation between the pitch accents which precede and follow them (however, F0 may sag between two consecutive H* pitch accents);
- Phrase accents are realized over the syllable(s) immediately after the nuclear pitch-accented word up to the end of the phrase;
- A boundary tone is an obligatory property of the IP and is realized on its final syllable;
- The IP-initial boundary tone %H is optional in both languages;
- Upstep and downstep occur in both languages.

The above similarities suggest no major problems for Bulgarians regarding the systemic dimension.

2. The realisational dimension

The realisational, or phonetic, dimension of the LILt model makes it possible to reveal cross-language (dis)similarities in the way the elements of the prosodic system are phonetically implemented. Examples of phonetic implementation are the actual tonal alignment of the pitch accents - how they are lined up with the segmental string of an utterance; their scaling – their height relative to neighbouring pitch events in an utterance; their shape or slope – whether they rise or fall steeply or gradually.

An example of dissimilarity is the alignment of the H* peak: in English, the high target of the H* pitch accent is reported to occur towards the end of a syllable (Pierrehumbert 1980, Beckman and Pierrehumbert 1986). In Bulgarian, Andreeva and Dimitrova (2022a, b) report that when H* is early in the phrase, the H target is usually reached close to the end of the accented syllable, but when it is late in the phrase, it is reached close to the beginning of the accented syllable. Another example is the alignment of the H trailing tone of the L*+H pitch accent: in Bulgarian, it can be shifted one

or more syllables to the right. In general, Bulgarian pitch accents show more variable alignment of the tonal target with the tone-bearing unit. Due to transfer from L1, this is likely to cause deviations from the target in Bulgarian-accented English speech.

3. The semantic dimension

Before the advent of Autosegmental-Metrical (AM) phonology, researchers tended to describe intonation functions in terms of speaker attitudes and emotions (e.g., showing surprise or being polite), or in terms of speech acts (e.g., making a statement or asking a question). However, this approach does not provide a sound basis for unambiguously characterizing the semantics of tunes. For example, the “falling contour” H* L-L% is used both in English and in Bulgarian as the default tune for declaratives as well as wh-questions.

Pierrehumber and Hirschberg’s (1990) AM approach to the description of pitch contours is different. They treat the meaning of the contour as compositional, resulting from the combined contribution of each of its parts – pitch accents, phrase accents and boundary tones. The choice of tune on the part of the speakers is determined by their desire to convey a particular relationship between an utterance, the current mutual beliefs of the participants in the discourse, and the anticipated contributions of subsequent utterances. A speaker accents an item in order to signal its salience in the ongoing discourse. The type of accent conveys information status – whether the accented item should be included amongst the participants’ mutual beliefs, or whether it should be excluded, or made inferable.

One problem with Pierrehumbert and Hirschberg’s approach is that it was never developed further after the publication of their programmatic paper in 1990. Another problem is posed by its relative complexity from the point of view of teaching intonational meanings to L2 learners. That is why a combination of older descriptions of English intonation functions is often to be found both in teaching materials and in research work on the topic. What is needed in order to make more informed predictions about the differences between English and Bulgarian along the semantic dimension of the LILt model is a body of research into the intonational functions in the two languages. Such research needs to have been conducted within the same analytic framework in order to enable systematic comparisons.

4. The frequency dimension

This dimension of the LILt is an addition to the dimensions initially proposed by Ladd (1996) and ensures that cross-language (dis)similarities in how often the elements of the prosodic system are used are also considered. It is well known that variability in the frequency of use exists even amongst

varieties of a given language which share the same tonal inventory. For example, Grabe and Post (2002) found that, in their data from the IViE corpus, speakers from Cambridge pronounced declaratives with a fall over 90% of the time, and with a fall-rise the rest of the time. In comparison, English speakers from Belfast produced declaratives with rise-plateaux nuclear accents in 80% of the cases, and with a fall – only 20% of the time.

In Bulgarian, the most frequently occurring pre-nuclear pitch accent is L*+H, and the default nuclear one is H*. The default nuclear pattern for declaratives is H* / H+!H* L-L%, and for yes-no questions it is L*+H L-L% (Andreeva & Dimitrova 2022 a, b).

We can make some tentative predictions about possible deviations from the native English norms in the speech of Bulgarian learners: for example, due to L1 interference, they are likely to use L+H* as pre-nuclear pitch accent and H+!H* as nuclear pitch accent in declaratives more frequently than native English speakers. However, it should be borne in mind that available data for both languages are based on analyses of speech samples from a relatively limited number of speakers. Therefore, the validity of such predictions may be questionable. Until results based on larger, comparable as well as stylistically diverse datasets become available, it will be difficult to draw reliable comparisons of the frequency of use of prosodic constituents.

5. Stress

Although (lexical) stress is not part of Mennen's LILt model, it constitutes an integral part of the prosody of a language, and should therefore be included in any comparison of the prosody of English and Bulgarian.

The two languages have free lexical stress, and stress position has a distinctive function in both of them: e.g., the noun *'import* and the verb *im'port* in English, or the nouns *'napa* and *na'pa* in Bulgarian are distinguished from one another in speech by the position of stress.

English word stress is weight-sensitive, that is, it falls on heavy syllables with branching rhymes, while light syllables are always unstressed. Stress position in English is said to be predictable if information about syllable weight, word class and word morphology is taken into account. Apart from pitch change, the main acoustic correlates of stress in English are duration (perceived as length), intensity (perceived as loudness) and vowel quality (lexically stressed syllables have unreduced vowels). Of the latter three, duration and vowel quality have been claimed to play a major role.

Lexical stress in Bulgarian, on the other hand, is weight-insensitive: it is not dependent on syllable weight and can occur on both heavy and light syllables. Intensity has been claimed to be the main acoustic correlate of lexical stress in Bulgarian (Tilkov and Misheva 1978).

These differences in terms of lexical stress characteristics and position imply that Bulgarian learners are likely to have difficulties with the acquisition of English word stress. The weight-insensitive system of their mother tongue, along with the complex information needed for the identification of stress position in an unfamiliar word, make it difficult to teach any rules for stress placement in the English language classroom. The different cues to stress claimed to be important in the two languages are also a potential source of production and perception problems.

6. Rhythm

The rhythm of English speech has long served as the prototypical example of “stress-timing”. The view that the languages of the world can be classified as being either stress-timed or syllable-timed according to their rhythmic organization has been popular amongst researchers and foreign language educators since the middle of the twentieth century. In spite of the impressive body of experimental evidence which has demonstrated that neither interstress intervals in allegedly stress-timed languages, nor syllable durations in so-called syllable-timed languages are in fact isochronous, the theory of stress- / syllable-timing persists, not least because a “weak” version of it does receive some support from work on rhythm production and perception. In stress-timed languages like English, there is indeed a tendency for unstressed syllables to be shortened, for their vowels to be reduced and for their segmental composition to be simplified through elision and assimilation, as a result of which interstress intervals tend to be perceived as more equal than they actually are.

In order to reconcile this popular theory with the impossibility to ascribe a language unambiguously to one of the two rhythm types, the view of rhythm as a scalar rather than a dichotomous prosodic feature has become very popular. Dimitrova (1997) compared the rhythm of Bulgarian with that of English (claimed to be stress-timed) and French (a popular example of a syllable-timed language), using the characteristics of speech rhythm proposed by Dauer (1987) (Table 2).

Components of language rhythm	French	Bulgarian	English
Duration	N	0	+
Syllable structure	-	-	+
Intonation	-	+	+
Vowels	N	0	+

Consonants	-	-	+
Function of accent	-	+	+

Table 2. Bulgarian speech rhythm compared with that of English and French (adapted from Dimitrova 1997)

On a scale of rhythm, Bulgarian will thus occupy an intermediate position between French and English. English undoubtedly receives a higher rhythm "score" than Bulgarian: it has six "plus" marks, while Bulgarian has only two. Consequently, it is the "more stress-timed" of the two. The comparison of the prosodic features of English and Bulgarian predicts deviations from stress-timing in the L2 speech of Bulgarian learners of English due to L1 interference. However, the exact nature of the deviations and their classification in terms of the LILt dimensions remain a topic for further investigation.

In conclusion, many models of second language acquisition in the past tended to focus on the pronunciation of segmental sounds – the vowels and consonants of the target language. A quick survey of materials for teaching English prosody as part of foreign language instruction reveals that, if a broad definition of the term "prosody" is adopted, then some suprasegmental features do find their place in the curriculum. These usually include lexical stress and some basic intonation patterns, such as question intonation, the intonation of lists, etc. However, teaching materials based on in-depth comparisons between learners' L1 and L2 are sparse.

Even when adopting Mennen's LILt theory, a number of questions remain to be addressed, such as the extent to which L2 intonation learning depends on the acquisition of the segmental system and of other prosodic properties of the L2; the role of universal constraints on L2 intonation learning; similarities and differences between learners from different L1 backgrounds, etc. In addition, stress, rhythm and other temporal aspect of language prosody need to become a part of any model of prosodic learning. In spite of the many questions which still seek an answer, however, LILt remains the most thorough and well-developed theory of L2 prosody learning to date. It provides a sound starting point for prosody researchers and writers of materials for the L2 classroom but, as noted by Mennen (2015) herself, it should be treated as "an evolving or 'working' model, which is subject to change when more data are published".

Acknowledgements

This research was funded by the Bulgarian National Science Fund (Project Кп-06-H40/11).

Works cited

Andreeva, Dimitrova 2022a: Andreeva, B., Dimitrova, S. Intonation and information structure. – In: Bermel, N., Fellerer, J. (Eds.). *The Oxford Guide to the Slavonic Languages*. Oxford: Oxford University Press (in press), 2022.

Andreeva, Dimitrova 2022b: Andreeva, B., Dimitrova, S. Bulgarian Tones and Break Indices (BG_ToBI): a system for intonational annotation. – *Philologia* 41, 2022, pp. 25-45.

Beckman, Pierrehumbert 1986: Beckman, M., Pierrehumbert, J. Intonational structure in Japanese and English. – *Phonology Yearbook* 3, 1986, pp. 15–70.

Beckman et al. 2005: Beckman, M. E., Hirschberg, J., Shattuck-Hufnagel, S. The Original ToBi System and the Evolution of the ToBi Framework. – In: Jun, S-A. (Ed.) *Prosodic Typology: The Phonology of Intonation and Phrasing*, Oxford University Press, 2005, pp 9-54.

Dauer 1987: Dauer, R. Phonetic and Phonological Components of Language Rhythm. – In: *Proceedings of the 11th International Congress of Phonetic Sciences*. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, pp. 447-450, 1987.

Dimitrova 1997: Dimitrova, S. Bulgarian speech rhythm: stress-timed or syllable-timed? – *Journal of the International Phonetic Association*, vol . 27, no. 1-2, 1997, pp. 27–34.

Grabe, Post 2002: Grabe, E., Post, B. Intonational Variation in the British Isles. – *Speech Prosody 2002*, Aix-en-Provence, France, April 11-13, 2002.

Ladd 1996: Ladd, D. R. *Intonational Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996 (2nd edn. 2008).

Mennen 2015: Mennen, I. Beyond segments: towards an L2 intonation learning theory (LILt). – In: Delais-Roussarie, E., Avanzi, M., Herment, S. (Eds.), *Prosody and Languages in Contact: L2 acquisition, attrition, languages in multilingual situations*. Springer Verlag, 2015, pp. 171-188.

Pierrehumbert 1980: Pierrehumbert, J. *The Phonology and Phonetics of English Intonation*, PhD dissertation. Cambridge, MA: MIT Press, 1980.

Pierrehumbert, Beckman 1988: Pierrehumbert, J., Beckman, M. *Japanese Tone Structure*. Cambridge, MA: MIT Press, 1988.

Pierrehumbert, Hirschberg 1990: Pierrehumbert, J., Hirschberg, J. The meaning of intonational contours in the interpretation of discourse. – In: Cohen, P. R., Morgan, J., Pollack, M. E. (Eds.), *Intentions in communication*, Cambridge, MA: MIT Press, 1990, pp. 271–311.

Попов 2004: Попов, Д. *Фоностилистика на дискурса*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004.

Попов 2016: Попов, Д. *Лингвистична персонология*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.

Tilkov, Misheva 1978: Тилков, Д., Мишева, А. Физически корелати и перцепция на словното ударение в българския език. – *Slavica Pragensia XXI, Acta Universitatis Carolinae, Philologica*, 3-5, 1978, pp 83-87.

INTONATION AS A GRAMMATICAL MARKER

Vladimir Phillipov
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
vphillipov1147@gmail.com

Abstract: The purpose of my contribution is to argue for a bidirectional approach to the analysis of intonation: from phonology to reach phrasing and grammar, the accepted "received" approach thus far, and from the deep semantic case level via syntax to arrive at the same focussing point of language: syntax.

Key words: intonation, case, aspect, grammatical marker/ morpheme

I. Introduction

Intonation is the most sophisticated component of human communication; it is all pervasive in the overall communication process, for as Abercrombie (1972: 64) puts it, "[w]e speak with our vocal organs, but we converse with our entire bodies ...". At its 'most linguistic' extreme, intonation tends to display its most discrete characteristics, undergoing transformations of increase in gradience as it moves towards the 'least linguistic' end, i.e. the paralinguistic section of the communication spectrum. In this line, Popov (2004: 115)¹ rightly posits:

Along the variation spectrum of its variance, intonation, in all its variety of its manifestations, claims primacy in the variation inventory of devices of the other linguistic levels. In this case, however, the specificity in the variation of the elements has for a long time been an objective stumbling block to bring to the fore the discrete nature of intonation units.

The issue of the sign character of intonation was posed and answered affirmatively in Phillipov (2009), and its status as a grammatical morpheme – in Phillipov (2019). In what follows I shall present my views on the grammatical function that intonation performs as a marker of case and aspect.

II. The case for case and aspect ... of intonation

Two conversational exchanges (1) and (2)² illustrate a grammatical function of intonation:

(1) A1: Bill could ask a friend.

B1: \Who? (= Which friend could Bill ask?)

¹ All translations into English are mine [VP].

² The examples are from (Wells 2006: 17).

- (2) A2: Bill could ask a friend.
B2: /Who? (= Who did you say could ask a friend?)

The structure of both exchanges is syntactically identical (Agent – Experiencer), yet in the deep semantic structure the statements of A are ambiguous. In A1/ B1, B1 acts as the typical ‘well-informed and impartial spectator’ (Adam Smith) and uses the falling tone to inquire about the unmarked focus. In A2/ B2, B2 may not have heard the name of the Agent and is asking about information intended by A2 as old but the rising tone in B2’s question brings the figure to the foreground, i.e. the figure is originally unmarked but since the question radically changes it, it becomes marked and the markedness is manifested by relative prominence (i.e. a rise). Indeed, B2 is using an echo-question that is stylistically marked compared to B1. Thus, B1 and B2 restructure in retrospect A1 and A2 both in terms of the topic/ focus articulation and stylistically. The two different signs, being the exponents of two different tones, differ in more than one way. Moreover, since intonation in B2 restructures the case relations in A2, i.e. it empties for the time being the original Experiencer ‘a friend’ from any degree of Communicative Dynamism, ‘Bill’, being the most likely answering move, becomes a Patient; therefore, the resulting interpretation is ‘Bill will undergo the process of asking’.

Intonation, thus, persists in displaying a Janus-like behavior consistently: the signifier operates on the concrete level but the interpretant in Peirce’s sense of the term functions on a ‘Chinese box structure’ logic up to the level of discourse in a process of constant rankshifting of units: Language, by means of intonational mechanisms, performs the phenomenon of fluctuation.

Intonation becomes a challenge for analysis when it is the exponent of grammatical relations, and, although such phenomena are usually “around the edge of language” (Bolinger 1972), their effect can be attested in categories, which are exponents of core grammatical relations such as case and aspect amongst others.³

Intonation seems to be the “wandering Jew”, floating around and ultimately anchoring in the “haven” of abstract categories such as case and aspect. In that way it gets rid of what is metaphorically termed *the Cheshire cat’s syndrome*. In (3), an example from German, intonation functions as a grammatical morpheme for the realization of the case:

³ See (Jun & Fletcher 2014: 502: “Intonation can also mark a change in word order (e.g. Georgian ...) or function as a morpheme (e.g. the absolutive case marker in Samoan...).”

(3) Herr Müller schickte dir das Buch und nicht Anna.
[Mr Müller sent you this book and not Anna.]

The competing mechanism is invariably at work in language. However, intonation is not a mere competing mechanism, for it competes with a zero marker in this case; rather it is an instance of what Peshkovsky referred to as the “**compensatory law**” of intonation, which – in this case – is meant interlingually, i.e. typologically⁴:

Чем яснее выражено какое-либо синтаксическое значение чисто грамматическими средствами, тем слабее может быть его интонационное выражение (вплоть до полного исчезновения), и наоборот, чем сильнее интонационное выражение, тем слабее может быть грамматическое (тоже до полного исчезновения). (Peshkovsky, 1959: 181)⁵

(3) is not a *hapax* in the grammatical system of German, neither is German one of the rare languages, wherein a grammatical phenomenon of this kind can occur. (4) presents a similar case:

(4) Ich schenke das Bild der Tochter deiner Freundin.⁶
[I present the picture to/ of the daughter of/ to your friend.]

(4) is ambiguous. If the nucleus is associated with *der Tochter*, an indirect object, then intonation, i.e. the pitch movement, is an exponent of the dative case and *deiner Freundin*, a postmodifier, and a genitive form, of the former. In this case there will also be a break in the phrasing between the first IP *Ich schenke das Buch* and the second IP *der Tochter deiner Freundin*. Alternatively, if *der Tochter* is a postmodifier, hence a genitive form of the direct object *das Bild*, then nucleus in the second IP is associated with the dative form *deiner Freundin*, hence In a break in phrasing between the NPs *der*

⁴ With specific reference to Russian, Nikolaeva (1975) subjects ‘Peshkovsky’s Law’ to precise experimental study, and proves that *intralingually*, i.e. in the case of Russian, it is not always valid.

⁵ The clearer a syntactic meaning is realised with purely syntactic means, the weaker will be its intonational manifestation (till its complete disappearance), and vice versa, the stronger the intonational manifestation, the weaker will be the grammatical one (till its complete disappearance)

⁶ (4) is from Admoni (1955: 94).

Tochter and *deiner Freundin*. Example (6) illustrates syncretism of case forms, disambiguation being realized by intonation systems: in this case tonicity and tonality.

Lyons suggests an algebraic test of establishing the status of a morpheme by analogy based on the premise that “there is nothing in the definition of the morpheme to imply that it must always be an identifiable segment of the word of which it is a constituent.” (Lyons 1968: 182).

(3) is represented in its two readings, (3a) and (3b):

(3a) Herr **Müller** schickte dir das Buch und nicht Anna.⁷
[‘Mr Müller sent you this book, not Anna.’]

(3b) Herr Müller schickte **dir** das Buch und nicht Anna.
[‘Mr Müller sent this book to you, not to Anna.’]

(3a) and (3b) are rendered in a formulaic fashion as (4a) and (4b), whereby the abbreviations of the case marker labels are indicated, being grammatical variables; the lexical forms they are associated with are left out, being constants:

(3a) S3a = {Nom + Finite Verb + Dat + Acc + Conj + Neg + Nom}
(3b) S3b = {Nom + Finite Verb + Dat + Acc + Conj + Neg + Dat}

Algebraically, (3a) holds true also for (4):

(4) Herr Müller schickte dir das Buch und nicht die Mutter.
[‘Mr Müller sent you this book, not the mother.’]

Likewise, (3b) holds true also for (5):

(5) Herr Müller schickte dir das Buch und nicht der Mutter.
[‘Mr Müller sent this book to you, not to the mother.’]

(3a) and (3b) are identical in terms of segmentally bound forms; (4) and (5) differ in terms of grammatical forms: **die Mutter** in (4) is a Nom Sg, Fem, Common Noun, whereas in (5) **der Mutter** is a Dat Sg, Fem, Common Noun. The difference between (3a) and (3b) is related to the position of the nucleus, i.e. tonicity. Taking into account the formulae of (3a) and (3b), it

⁷ The bold types indicate nuclear accent in the lexeme.

must be accepted that the difference in the semantic case structure brings about a difference in intonation of a very deterministic character, i.e. the latter is always a realization of a case morpheme, *mutatis mutandis* a sign. Thus, “[l]e cas est une catégorie, qui exprime une relation entre deux objets” (Hjelmslev, 1935: 96)⁸, intonation can be hypothetically viewed as functioning as an exponent of case. It manifests a relation between two objects in the universe of discourse, i.e. it conveys a bidirectional relation.

The construction of a grammar of intonation to account for such cases in a unified approach is an arduous task, for it has to impose specific semantic and syntactic constraints. Note that (3), for once, has to be a paratactic construction whose latter part of the coordination is mandatorily negated and the verb, the same for both parts, has the [_ Agent + Experiencer + Object] frame.

Intonation can also manifest aspectual systems. The following example from Bulgarian is a challenge for any theoretical model. Yanakiev (1974) discusses the ambiguous effect due to the different placement of the nuclear accent in utterances having the finite verb form in pluperfect, followed by an adverbial of time. Compare (9) with (10):

(9) Тоя път той беше **излязъл** в пет часа.
[‘This time he had left by five o’clock.’]

(10) Тоя път той беше излязъл в **пет** часа.
[‘This time he had left at five o’clock.’]

In (9) and (10) the theoretical importance is grounded in the fact that the accent in such cases “signals something more than a mere state of awareness of the speaker’s state of consciousness ; it conveys observable, “outside-the-brain” semantics; it tells us not “where in the structure the speaker wants to lay its emphasis” but rather what the objective correlation between the time of a verbal activity and the orientation in time fixed by some adverbial of time is.” (Yanakiev 1974: 120). The phenomenon is restricted in Bulgarian: it is only pluperfects and the corresponding tense non-evidential forms of the pluperfect (e.g. ‘бил излязъл’ [‘had gone out’] and ‘е бил излязъл’ [‘had gone out’]) associated with them, and also tentatively structures of the past imperfect tense forms of the auxiliary ‘съм’ [‘be’] plus past passive participle forms which display similar semantic behaviour:

⁸ The case is a category which expresses a relation between two objects.

(11) Тоя път разкопките бяха **прекратени** през август.
[‘This time the excavations were interrupted in August.’]

(12) Тоя път разкопките бяха прекратени през **август**.
[‘This time the excavations were interrupted [exactly] in August.’]

Native speakers of Bulgarian are unanimous as to the difference between (9) and (10), but will not commit themselves in a likely manner as to the difference between (11) and (12), i.e. there seems to exist a kind of gradience rather than contrast: in the latter case the native speaker usually expects wider temporal and durational context. Hirschberg and Avesani (2000) report similar cases in their analysis of prosodic ambiguities in English and Italian. This is yet another proof of the fuzzy nature and the overall complexity of intonational phenomena.

One thing that Yanakiev (1974: 120) is definite about is that in such cases the nuclear accent functions as a morpheme. As he states explicitly, “[w]hat is particular about these morphemes is that they are signalled suprasegmentally...” Such results allow for the conclusion that intonation is a multidirectional vector, more like the six-armed Indian god/ goddess Shiva than the Roman Janus, acting on a multilevel scale and based deep in our innate *facultas signatrix*, or, as Kant (1983: 116) put it: “Das Vermögen der Erkenntnis des Gegenwärtigen als Mittel der Verknüpfung der Vorstellung des Vorhergesehenen mit der des Verhangenen des ist das *Bezeichnungsvermögen*. – Die Handlung des Gemüts diese Verknüpfung zu bewirken ist die *Bezeichnung*(**signatio**), die auch das Signalieren genannt wird, von der nun der größere Grad die *Auszeichnung* genannt wird.”⁹ At this point one is reminded of Nikolaeva’s felicitous term „скрытая память языка” [‘the hidden memory of language’], and that „[в] этом случае можно сказать, что язык не столько помнит, сколько **знает**, что он обязан выразить то или иное содержательное противопоставление.” (Nikolaeva 2002: 38)¹⁰ The efficiency of the sign lies in the all-embracing organizational power it possesses, wherever its provenance is located. For all intents and purposes, as Kant, somewhat tongue in cheek suggests, thinking is the language of the stomach, for at least that is what the Indians of Tahiti

⁹ The ability to recognise the present as the means for connecting ideas of foreseen events with those of past events is the *power of using signs*. – The essential activity of making this connection signifying (*signatio*), which is also called *signalling*. If it is present in a higher degree, it is also called *characterizing*.

¹⁰ [I]n that case it can be claimed that language does not merely remember, rather it **knows** that it must convey a certain content opposition.

believed: “... die Indianer auf Otaheite nennen das Denken: die Sprache im Rauch.” (Kant 1983: 119 – 120).

III. Envoi

An obvious typological generalisation is that intonation can function as a case morpheme in impoverished (two-term) case systems, reflecting the most natural way of establishing contrast rather than gradience by way of pitch, i.e. rises vs. falls (cf. Arkadiev 2009 and references cited therein). Such cases are of interest for they can serve as evidence of the last or the first stage of the existence of case in language. If it is taken axiomatically that case and aspect are relational *par excellence*, then ontologically the first cry of the new-born baby is its first relation to the external world that can have the widest gamut of meaning, ranging from ‘Here I am!’ to ‘I feel cold here.’. The first cry already engages the baby in a bilateral relation, ‘I’ and ‘the rest of the world’, wherein the latter is continuously narrowed down to come to the point when the child can be engaged in the ‘I’/ ‘You’ communication process. In the early stages pitch, being high or low, is indispensable; indeed, the simplest version of the A = P relation manifested in language is bicasual. Yokoyama (2002) in her study of the intonation development of Russian children has proved that the child first masters the ‘non-neutral’ rather than the ‘neutral’/ ‘narrative’ intonation. It is only after the age of four and a half that the third person (*not-I/ not-you*) who, as Zlateva (1985: 49) points out, is invariably marked negatively [- active participation] and comes into the picture. Vladimir Vysotsky, a Russian poet of genius, must have intuitively felt the pivotal role of bicasual relations in keeping man in their right senses, or, vice versa, on the threshold of mental degradation, when his lyrical ‘I’ declares in despair:

Я жду, но чувствую – хуже
 Хожу по лезвию ноже:
 Забыл алфавит, падежей припомнил только два ...
 И я прошу моих друзья,
 что кто бы их бы ни был я,
 Забрать его, ему, меня отсюда!¹¹

(Владимир Высоцкий, „Песня о сумасшедшем доме“, (1965/ 66))

¹¹ I’m walking on the edge of the knife: but I feel it – what is worse/ I forgot the alphabet, and of the cases I can recall only two .../ And I am asking my friends,/ whether I was not one of them,/ Take him, to him, me from here! (Vladimir Vysotsky, *Song about the Lunatic Asylum*, 1965/ 66)).

References

- Abercrombie 1972:** Abercrombie, D. Paralanguage. – In: Communication in Face to Face Interaction. Laver, J. and S. Hutcheson (eds.). Harmondsworth: Penguin Books, 1972, pp. 64 –70.
- Admoni 1955:** Адмони, В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1955.
- Arkadiev 2009:** Arkadiev, P. M. Poor (two-term) Case Systems: Limits of Neutralisation. – In: The Oxford Handbook of Case. Malchukov, A. and A. Spencer (eds.). Oxford: Oxford University Press, 2009, pp. 686 – 699.
- Gvozdev 1963:** Гвоздев, А. Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1963.
- Hirschberg and Avesani 2000:** Hirschberg, J. and C. Avesani. Prosodic Disambiguation in English and Italian. = In: Intonation, Analysis, Modelling and Technology. Botinis, A. (ed.). Dordrecht/ Boston/ London: Kluwer Academic Publishers, pp. 87–95.
- Jun and Fletcher 2014:** Jun, S. –A. and J. Fletcher. Methodology of Studying Intonation: From Data Collection to Data Analysis. In: Prosodic Typology II: The Phonology of Intonation and Phrasing. Jun, S.– A. (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2014, pp. 493 – 518.
- Kant 1983:** Kant, I. Anthropologie in pragmatische Hinsicht. Stuttgart: Reclam.
- Nikolaeva 1975:** Николаева, Т. М. „Принципы замены» А. М. Пешковского и отдельные компоненты интонации. = В: Вопросы фонетики и обучение произношения. Под ред. А. А. Леонтьева и Н. И. Самойлова. Москва: Издательство Московского университета, 1975, с.145 = 166.
- Nikolaeva 2002:** Николаева, Т. М. „Скрытая память» языка: попытка постановки проблемы. – В: Вопросы языкознания. № 4, 2002, с. 25 – 41.
- Peshkovsky 1959:** Пешковский, А. М. Избранные труды. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1959.
- Phillipov 2009:** Phillipov, V. The Sign Character of Intonation. – In: Tal(k)ing English Phonetics. Čubrović, B. and T. Paunović (eds.). Newcastle-upon- Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009, pp. 99 – 109.
- Phillipov 2019:** Phillipov, V. Some Aspects of Intonational Typology. MS. PhD Thesis. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 2019.
- Popov 2004:** Попов, Д. Фоностилистика на дискурса. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2004.
- Wells 2006:** Wells, J. C. English Intonation: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Yanakiev 1974:** Янакиев, М. За фразовото ударение в изрази, съдържащи форми на минало предварително време. = В: В памет на професор Стойко Стойков (1912 – 1969). Езиковедски изследвания. София: Издателство на БАН, 1974, с. 119 – 120.
- Yokoyama 2002:** Йокояма, О. Маскированность так называемой нейтральной интонации: по данным детской речи. В: Проблемы фонетики IV. Москва: „Наука“, 2002, с. 148 – 156.
- Zlateva 1985:** Zlateva, P. Definers in Bulgarian =An Attempt at Systematization. In: Linguistique balkanique, Vol. XXVIII, №4, 1985, pp. 47 – 50.

SPRACHRRHYTHMUS UND PROSODISCHE STRUKTUR: EINE KRITISCHE BETRACHTUNG¹

Bistra Andreeva
Universität des Saarlandes
andreeva@lst.uni-saarland.de

SPEECH RHYTHM AND PROSODIC STRUCTURE: A CRITICAL PERSPECTIVE

Bistra Andreeva
University Saarlandes
andreeva@lst.uni-saarland.de

РИТЪМ НА РЕЧТА И ПРОЗОДИЧНА СТРУКТУРА: КРИТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Бистра Андреева
Университет на Саарланд
andreeva@lst.uni-saarland.de

Abstract: This study investigates the role of rhythm in spoken language and the interactions between acoustic parameters that influence prominence and rhythm. It argues that the search for acoustic correlates of rhythm cannot be limited to temporal aspects but must consider all four structuring features of the acoustic speech signal. Additionally, it emphasizes the need to account for individual and language-specific variations in the perception of rhythm.

Key words: rhythm, prominence, acoustic parameters, speech production, language variation, perception

Die vorliegende Arbeit untersucht die Rolle des Rhythmus in der gesprochenen Sprache und die Wechselwirkungen zwischen akustischen Parametern, die die Prominenz und den Rhythmus beeinflussen. Es wird argumentiert, dass die Suche nach akustischen Korrelaten des Rhythmus nicht auf temporale Aspekte beschränkt werden kann, sondern alle vier Strukturierungsmerkmale des akustischen Sprachsignals berücksichtigen muss. Zudem wird die Notwendigkeit hervorgehoben, individuelle und sprachspezifische Variationen in der Wahrnehmung von Rhythmus zu berücksichtigen.

¹ Die vorliegende Arbeit basiert auf einer früheren Studie, die gemeinsam mit Bill Barry veröffentlicht wurde.

Schlüsselwörter: Rhythmus, Prominenz, akustische Parameter, Sprachproduktion, Sprachvariation, Wahrnehmung

1. Einführung

Ein faszinierender, aber zugleich frustrierender Aspekt der instrumentellen Analyse des Sprachrhythmus besteht darin, dass dieses Konzept, trotz fehlender empirischer Begründung, scheinbar so lange überlebt hat, wie ein menschliches Leben. Historisch betrachtet könnte man erwarten, dass sich das Konzept der dritten Generation nähert – einer Phase, die traditionell mit dem allmählichen Auslaufen einer Idee verbunden ist. Dennoch hielten frühe Studien, die sich stark auf das Konzept der Isochronie – ob auf Silben- oder Fußebene – stützten, über ein halbes Jahrhundert lang an, auch wenn die Skepsis gegenüber diesem Ansatz zunahm [Classe 1939, Pointon 1995]. Zahlreiche Versuche, artikulatorische, akustische oder perzeptuelle Erklärungen zu finden, blieben erfolglos (siehe die ausführliche Diskussion bei Bertinetto 1989), bis ein methodischer Paradigmenwechsel eine zweite Generation von Untersuchungen einleitete.

Der Begriff der Isochronie verlor seine Bedeutung als schwer erreichbares Ziel in der Rhythmusforschung und wurde durch das Konzept der Variabilität ersetzt. Die traditionellen rhythmischen Basiseinheiten – Silbe und Takt (später auch die Mora) – wurden durch die universellen Kern- (sonore) und Nicht-Kern- (konsonantische) Segmente innerhalb der Silbenstruktur abgelöst. Gegen Ende der 1990er Jahre etablierten sich zwei wesentliche Maße: (a) Frank Ramus' „Delta“-Werte (ΔC und ΔV) [Ramus et al. 1999], welche die Standardabweichung der vokalischen und konsonantischen Intervalle innerhalb einer Äußerung messen, ergänzt durch den vokalischen Anteil (%V); und (b) der „Pairwise Variability Index“ (PVI) von Ee Low, entwickelt in Zusammenarbeit mit Esther Grabe und Francis Nolan [Low et al. 2000]. Der PVI berechnet den durchschnittlichen Unterschied zwischen aufeinanderfolgenden vokalischen oder intervokalischen Intervallen in einer Äußerung, wobei für die Vokalintervalle eine lokal normalisierte Differenz verwendet wird, um mögliche Schwankungen der Sprechgeschwindigkeit zu berücksichtigen. Beide Maße ermöglichen eine zweidimensionale Zuordnung der Sprachwerte in einen Rhythmusraum (siehe Abbildung 1).

Dieser Rhythmusraum erleichtert die Visualisierung des Kontinuums zwischen akzent- und silbenzählenden Sprachen und bietet einen diagnostischen Rahmen, um die Dimensionen (vokalisches oder konsonantisches) zu identifizieren, in denen jede Sprache vom Prototyp abweicht. Allerdings gibt es keine theoretisch vorhergesagte Position in diesem Raum für die morazählenden Sprachen.

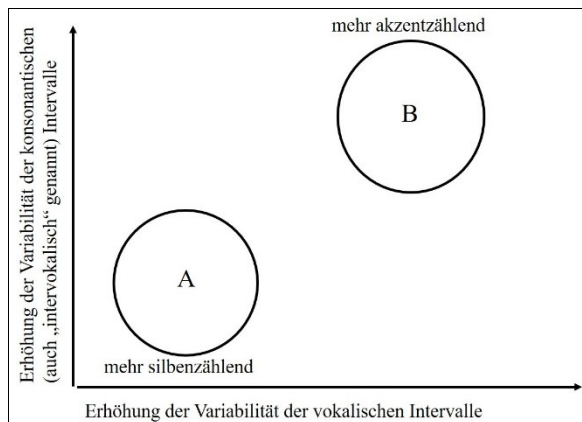

Abbildung 1: Rhythmusraum, definiert durch variabilitätsbasierte Rhythmusmaße.

Anfangs schienen diese Maße der zweiten Generation erfolgreich darin, Sprachen zu gruppieren, die laut wissenschaftlichem Konsens zusammengehörten, und gleichzeitig diese Gruppen voneinander abzugrenzen. Doch mit der zunehmenden Verbreitung abgeleiteter Maße wuchs auch die kritische Aufmerksamkeit [Barry et al. 2003], die bald zunehmend präziser und fundamentaler wurde [Russo, Barry 2008; Arvaniti 2009; Kohler 2009b; Nolan, Asu 2009].

Ob diese Kritik zu einem frühen Ende der Forschung der zweiten Generation führen und den Weg für ein neues, bislang undefiniertes Paradigma der dritten Generation ebnen wird [Kohler 2009b], oder ob neue Maße entstehen, die die spezifischen Kritikpunkte einzelner Forscher berücksichtigen, bleibt ungewiss. Klar ist jedoch, dass Rhythmus weithin als Eigenschaft gesprochener Sprache anerkannt ist und allgemein als instrumentell messbar gilt.

Diese Arbeit untersucht, was Rhythmus tatsächlich ist und ob er sich als von anderen prosodischen Merkmalen unabhängige Eigenschaft darstellen lässt. Beim Nachdenken über das Wesen des Rhythmus erörtern wir auch seine Messbarkeit anhand möglicher Parameter, die ihn formen. Im Wesentlichen fragen wir, ob die Herausforderung der Rhythmusmessung durch eine unkritische Akzeptanz des Phänomens erschwert wurde, die möglicherweise den Blick auf seine Einzelelemente trübt.

2. Rhythmus in der gesprochenen Sprache

Instrumentelle Studien zum Rhythmus in der gesprochenen Sprache nehmen häufig die Existenz dieses Phänomens als gegeben an, ohne es in Bezug auf seine auditiven Merkmale klar zu definieren. Obwohl die

Rhythmusforschung oft auf Lloyd James' Beitrag von 1940 zurückgeführt wird, in dem er auditive Unterschiede zwischen Sprachen mit einem „Morse-Code-Rhythmus“ (akzentzählend) und solchen mit einem „Maschinengewehr-Rhythmus“ (silbenzählend) beschreibt, behandelt die instrumentelle Analyse typischerweise diese Unterschiede als kategorisch, was zu einer Rhythmustypologie führt. Dies führt dazu, dass die Korrelation zwischen gemessenen Werten und den systematischen auditiven Eindrücken der analysierten Texte oft übersehen wird.

Zu der Zeit, als Isochronie im Mittelpunkt stand, schien eine plausible Verbindung zwischen den gemessenen Einheiten und Lloyd James' Beschreibungen gegeben zu sein. Allerdings können Veränderungen in der Textstruktur drastische Änderungen der rhythmischen Eindrücke bewirken. Selbst innerhalb eines Dialekts variieren individuelle Sprechstile stark in ihrer wahrgenommenen Rhythmizität [Kohler 2009a]. Auditive Bewertungen, wie verschiedene Texte zu Lloyd James' Beschreibungen passen, wären daher weiterhin wertvoll, idealerweise gefolgt von Vergleichen mit instrumentellen Messungen.

Mit dem Übergang von Isochronie zu Variabilität als Paradigma ging die direkte Verbindung zu den ursprünglichen auditiven Eindrücken verloren, ebenso wie die Relevanz der Silbe als Rhythmusseinheit. Intervokalische Intervalle (d. h. die Abstände zwischen Vokalen) erstrecken sich häufig über Silbengrenzen hinweg, was eine perfekte silbische Regelmäßigkeit unwahrscheinlich macht und Variabilität als differenzierendes Merkmal zwischen Sprachen hervorhebt. Ein Konsens über die akustische Grundlage für die auditive Unterscheidung von Sprachrhythmen wurde jedoch über die inhärenten Dauerverhältnisse sub-silbischer Maße hinaus nicht erreicht, auch wenn angenommen wird, dass die Sensibilität hierfür sich bereits im Mutterleib entwickelt und auch bei nicht-menschlichen Arten beobachtet werden kann [Nazzi et al. 1998; Ramus 2002; Ramus et al. 2000; Ramus, Mehler 1999].

Diese Überlegung ist jedoch zweitrangig gegenüber dem Verständnis der Wahrnehmung von Rhythmus in der gesprochenen Sprache. Die Suche nach einer akustischen Grundlage dieser Unterscheidung bleibt weitgehend unbeantwortet. Dellwo [2008] untersuchte die Beziehung zwischen Aufnahmen einer vermeintlich silbenzählenden Sprache, die geringere Variabilität aufweist, sowie den Urteilen über deren Rhythmus. Er verglich diese mit Aufnahmen, die eine höhere Variabilität aufweisen, die mit einem akzentzählenden rhythmischen Muster verbunden sind. Auffällig war, dass diese Urteile mehr vom Abspieltempo als von der Herkunft der Aufnahme beeinflusst wurden: verlangsamte Aufnahmen wurden als unregelmäßig (=akzentzählend) wahrgenommen, während beschleunigte Versionen als regelmäßig (=silbenzählend) empfunden wurden.

Ein weiterer Aspekt, der die Definition von Rhythmus in der gesprochenen Sprache erschwert, ist die Erwartung, dass sich Rhythmus als schlagähnliches Phänomen manifestiert. Es ist jedoch nicht nur unangebracht, den Begriff Rhythmus auf regelmäßige Abfolgen innerhalb kurzer Zeitintervalle zu beschränken; dies würde auch die Auswirkungen der informativen Gewichtung von Wörtern im spezifischen kommunikativen Kontext des Sprechers vernachlässigen. Selbst in Sprachen ohne offensichtlichen lexikalischen Akzent, wie dem Französischen, gibt es deutliche supralexikalische, informationsstrukturelle und affektbasierte Hervorhebungen, die das angenommene Muster zeitlicher Regelmäßigkeit (Isochronie) in den Silbenfolgen vor der abschließenden Betonung einer Phrase stören. In Sprachen mit lexikalischem Akzent scheitert das Konzept der Fußregelmäßigkeit zudem zwangsläufig, wenn prenukleare, nukleare und möglicherweise emphatische Akzente innerhalb einer Äußerung berücksichtigt werden.

Zusammenfassend lässt sich sagen, dass die Berücksichtigung der mehrdimensionalen Natur der Akzentuierung jede Erwartung an Einheitlichkeit – sei es auf Silben- oder Fußebene – als verfehlt erscheinen lässt. Dies wird durch instrumentelle Ergebnisse zur Isochronie gestützt, wie zahlreiche rhythmusorientierte Publikationen der letzten Jahrzehnte gezeigt haben. Der Einfluss einer solchen durch die Informationsstruktur bedingten „kommunikativen Akzentuierung“ auf Variabilitätsmessungen ist schwer vorherzusagen, insbesondere in Sprachen mit einem lexikalischen Akzentsystem. In Äußerungen von Sprachen ohne lexikalischen Akzent führen „kommunikative“ Akzente zwangsläufig zu einer erhöhten Silben-zu-Silben-Variabilität, während ihr Einfluss in Sprachen mit lexikalischem Akzent unterschiedlich ist. Barry et al. [2009] zeigen, dass eine kontrastive Akzentuierung die silbische Variabilität im Deutschen im Vergleich zu einem weiten Fokus um etwa 13 % erhöht – sowohl in frühen als auch in späten Satzpositionen. Im Bulgarischen führt ein früher kontrastiver Akzent zu einem deutlichen Anstieg des Variabilitätswerts um 25 %, während ein später Akzent kaum einen Effekt zeigt (4 %). Im Englischen hingegen wurde kaum eine Veränderung der Variabilität festgestellt (0,4 % Anstieg für einen frühen und 3,2 % für einen späten kontrastiven Akzent).

Es wäre illusorisch zu behaupten, dass der Rhythmus englischer Äußerungen mit unterschiedlichen Akzentuierungsmustern trotz ähnlicher Veränderungen im Muster der Hervorhebungen gleich bleibt, während sich der Rhythmus deutscher und bulgarischer Äußerungen mit wechselnder Akzentuierung verändert. Es scheint also, dass Rhythmusmaße, die auf Variabilität basieren, den wahrgenommenen Rhythmus ebenso wenig widerspiegeln wie Isochroniemaße. Auf der anderen Seite berichtete derselbe Artikel [Barry et al. 2009] über systematische Verschiebungen in den

Rhythmusmaßen, wie sie für verschiedene Arten poetischer Versmaße vorhergesagt wurden, einschließlich eines vorhergesagten Rückgangs der Variabilitätswerte in den Fällen, in denen eine Deakzentuierung innerhalb des regelmäßigen Versmaßes wahrgenommen wurde.

Daher müssen wir schlussfolgern, dass die variabilitätsbasierten Rhythmusmaße Dauerunterschiede zwischen aufeinanderfolgenden vokalischen und intervokalischen Intervallen erfassen, von denen viele die Unterschiede in der Silberstruktur widerspiegeln und einige die dauerbezogenen Auswirkungen der Prominenzstufen zeigen. Wenn Prominenzen regelmäßig auftreten, wie im poetischen Versmaß, können wir leicht einen regelmäßigen Rhythmus identifizieren. In der normalen, auf Kommunikation ausgerichteten Sprache wird der Rhythmus einer Äußerung weiterhin von der Akzentuierung getragen, aber das Muster kann selten regelmäßig sein, da es das Produkt des relativen informativen Gewichts ist, das den spezifischen Wörtern gegeben wird, die ausgewählt wurden, um die Nachricht in ihrer syntaktisch bestimmten Position in der Sequenz zu übermitteln. Es scheint, dass wir für Bertráns [1999] Alternative des nicht isochronen Rhythmus in der Sprache plädieren. Sein Status als rhythmisches Muster wird durch die Tatsache unterstützt, dass eine Veränderung im Muster der relativen Prominenz entweder die Gesamtbotschaft der Äußerung verändert oder sie für einen Muttersprachler falsch oder möglicherweise fremd klingen lässt. Ein Teil unserer Sprachkompetenz besteht in der Sensibilität für die Beziehung zwischen dem sich entwickelnden rhythmischen Muster und der Gesamtbotschaft.

3. Welche Parameter liegen dem Rhythmus der gesprochenen Sprache zugrunde?

Wenn wir erkennen, dass Rhythmus aus dem differenzierten Aufwand resultiert, der mit der Übermittlung einer Botschaft durch die Wörter einer Äußerung verbunden ist, um deren notwendige relative Informationsgewichtung zu erreichen, wird offensichtlich, dass die Suche nach akustischen Korrelaten des Rhythmus nicht auf temporale Aspekte beschränkt werden kann [Kohler 2009b; Nolan, Asu 2009]. Physiologisch manifestiert sich dieser Aufwand in allen Aspekten des Produktionsmechanismus und umfasst alle vier Strukturierungsmerkmale des akustischen Sprachsignals, sofern nicht anders eingegrenzt. Ein Wort hervorzuheben bedeutet, Reduktionsprozesse zu vermeiden, die in vielen Sprachen für akustisch unwichtige Wörter zulässig sind [Barry, Andreeva 2001]. Dies erfordert das Streben nach vollständiger segmentaler Klarheit, was artikulatorisch komplex und zeitaufwändig ist und zu einer erhöhten Dauer führt. Gleichzeitig wird die spektrale Unterscheidbarkeit größer sein als bei einer unbetonten Produktion desselben Wortes. *Ceteris paribus* sollte

das betonte Wort lauter sein als die angrenzenden weniger bedeutenden Wörter, was eine Erhöhung der Ausatemungskraft und des subglottalen Drucks impliziert. Dies erhöht die Signalintensität und ohne glottale Anpassungen auch die Grundfrequenz (f_0).

Diese Wechselwirkung zwischen den Parametern könnte darauf hindeuten, dass es nicht notwendig ist, alle zu messen, da die bisher dominierenden Daten zur Dauer, die in Rhythmusanalysen verwendet wurden, ausreichend sein könnten. Wir wissen jedoch, dass f_0 auch unabhängig von der Intensität modifiziert werden kann, wobei Akzente relativ hoch oder niedrig im Vergleich zu den umgebenden Silben sein oder durch einen ansteigenden oder fallenden f_0 die Prominenz erhöhen können. In ähnlicher Weise ist eine bestimmte Mindestdauer erforderlich, um eine vollständige segmentale Definition zu erreichen, aber darüber hinaus hört die Wechselwirkung auf. Längungen können auch für Emphase oder Affekt verwendet werden. Es wurde jedoch auch festgestellt [Gay 1981], dass ein größerer artikulatorischer Aufwand dazu führen kann, einige Reduktionen artikulatorischer Gesten zu vermeiden, was die Wechselwirkung schwächt.

Da es das Potenzial gibt, die vier akustischen Eigenschaften unabhängig voneinander zu nutzen, ist eine ausschließlich dauerabhängige Beschreibung des Rhythmus theoretisch inakzeptabel. Es gibt jedoch keine Möglichkeit, die gemessenen Werte unterschiedlicher Parameter auf eine einzige Maßzahl, z. B. die silbische Prominenz, zu reduzieren, bis der relative Beitrag jedes Parameters zu einem definierten Anstieg der Prominenz ermittelt wurde. Diese Beziehung könnte sich als eine Tauschbeziehung herausstellen, bei der eine Verringerung des Wertes eines Parameters durch eine Erhöhung eines anderen kompensiert werden kann. Eine solche Wechselwirkung könnte je nach Ausmaß, in dem die Parameter in der Produktion genutzt werden, von Hörer zu Hörer, von Dialekt zu Dialekt oder von Sprache zu Sprache variieren. Jüngere Untersuchungen zur Sprachproduktion in verschiedenen Sprachen zeigen systematische Unterschiede darin, wie stark Sprachen Dauer, f_0 und Intensität zur Steigerung der Prominenz einsetzen [Andreeva et al. 2007; Barry et al. 2007; Koreman et al. 2009]. Hinter diesen Sprachunterschieden gibt es jedoch auch erhebliche individuelle Variationen. Es ist ungewiss, ob die Unterschiede in der Produktion auch in die Wahrnehmungsstrategien übertragen werden; hierzu läuft die Forschung noch, erste Ergebnisse deuten jedoch darauf hin, dass dies in gewissem Maße der Fall ist [Rathcke et al. 2024].

Die unterschiedlichen Beiträge der Produktionsparameter zur Prominenz und die Rolle der Prominenz in der rhythmischen Struktur sollten uns nicht dazu verleiten, den Beitrag eines Parameters zur Prominenz automatisch mit seinem Beitrag zum Rhythmus gleichzusetzen. Barry et al. (2009) haben experimentell gezeigt, dass die Stärke des rhythmischen

Eindrucks, den wir Rhythmizität nennen, von mehreren Parametern abhängt, wobei der dauerbezogene Kontrast und die f_0 -Änderungen zwischen benachbarten Silben stärker zum Eindruck beitragen als Intensität oder Vokalkürzung. Der Grad der Rhythmizität ist jedoch nicht dasselbe wie rhythmisch versus arhythmisch. Tatsächlich erklärten einige Hörer, dass die Stimuli, bei denen alle alternierenden Eigenschaften neutralisiert wurden, ebenso rhythmisch – wenn auch anders rhythmisch – waren wie die vollständig differenzierten trochäischen Sequenzen.

Die in diesem Abschnitt diskutierten Ergebnisse kratzen nur an der Oberfläche des Problems, wie die akustischen Parameter, die das Sprachsignal strukturieren, miteinander interagieren, um die Prominenz zu bestimmen und wie sie über die Prominenz dazu beitragen, den Rhythmus in der gesprochenen Sprache zu definieren. Es ist jedoch klar, dass die Muster der Prominenz und die daraus resultierenden Rhythmen von mehr als nur den bisher gemessenen dauerbezogenen Parametern beeinflusst werden.

4. Schlussfolgerungen und Diskussion

In dieser Arbeit haben wir uns mit dem komplexen Phänomen des Rhythmus in der gesprochenen Sprache auseinandergesetzt. Ziel war es, die vielschichtigen Elemente zu beleuchten, die zur Entstehung von Rhythmus beitragen, und deren Wechselwirkungen zu untersuchen. Wir haben argumentiert, dass Rhythmus nicht einfach auf zeitliche Aspekte beschränkt werden kann, sondern dass er ein Zusammenspiel verschiedener akustischer Parameter darstellt, einschließlich Dauer, Tonhöhe und Intensität.

Unsere Untersuchungen zeigen, dass die Wahrnehmung von Rhythmus eng mit der kommunikativen Funktion von Sprache verknüpft ist. Der Rhythmus wird durch den differenziellen Aufwand geprägt, der in die Aussprache von Wörtern investiert wird, um deren relative Informationsgewichtung zu erreichen. Diese Erkenntnis fordert bestehende Konzepte heraus, die Rhythmus oft auf regelmäßige Zeitintervalle reduzieren. Stattdessen ist es notwendig, die verschiedenen Dimensionen des Rhythmus zu betrachten, um ein umfassenderes Verständnis zu erlangen.

Ein zentrales Ergebnis unserer Analyse ist, dass die Akzentuierung und die damit verbundenen Prominenzmuster entscheidend für die rhythmische Struktur sind. Die Tatsache, dass unterschiedliche Sprachen unterschiedliche Strategien zur Hervorhebung von Prominenz nutzen, weist darauf hin, dass Rhythmus ein linguistisches Phänomen ist, das stark von den spezifischen Eigenschaften der jeweiligen Sprache abhängt.

Die Diskussion um die Unterscheidung zwischen rhythmischen und arhythmischen Mustern zeigt, dass die Wahrnehmung von Rhythmus auch von individuellen und kulturellen Faktoren beeinflusst wird. Es ist bemerkenswert, dass einige Hörer auch in neutralisierten Stimuli rhythmische

Eigenschaften wahrnehmen können, was darauf hindeutet, dass Rhythmus nicht nur von akustischen Mustern abhängt, sondern auch von den kognitiven Referenzen, die die Hörer entwickeln.

Trotz der Erkenntnisse, die wir gewonnen haben, bleibt viel Raum für weitere Forschung. Es ist notwendig, empirische Studien durchzuführen, um die Wechselwirkungen zwischen den verschiedenen Parametern des Rhythmus besser zu verstehen. Insbesondere sollte untersucht werden, inwieweit diese Parameter nicht nur in der Produktion, sondern auch in der Wahrnehmung von Sprache eine Rolle spielen.

Insgesamt hoffen wir, dass unsere Arbeit nicht nur zur Klärung der Komplexität von Rhythmus in der gesprochenen Sprache beiträgt, sondern auch Anreize für zukünftige Forschungsarbeiten schafft. Wir sind überzeugt, dass die Auseinandersetzung mit diesen Fragen nicht nur unser Verständnis von Sprache vertieft, sondern auch praktischen Nutzen für Bereiche wie Sprachtherapie, Sprachunterricht und die Entwicklung von Sprachtechnologien haben kann.

Благодарности:

Изследването е разработено в рамките на научен проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019.

Literature

Andreeva et al. 2007: Andreeva, B., W. Barry, I. Steiner. Producing Phrasal Prominence in German. – In: Proceedings of ICPhS XVI, Saarbrücken, 2007, 1209–1212.

Arvaniti 2009: Arvaniti, A. Rhythm Timing and the Timing of Rhythm. – *Phonetica* 66, 2009, 46–63.

Barry, Andreeva 2001: Barry, W., B. Andreeva. Cross-language similarities and differences in spontaneous speech patterns. – *Journal of the IPA* 31,1, 2001, 51–66.

Barry et al. 2003: Barry, W., B. Andreeva, M. Russo, S. Dimitrova, T. Kostadinova. Do rhythm measures tell us anything about language type? – In: Proceedings of XVth ICPhS, Barcelona, 2003, 2693–2696.

Barry et al. 2007: Barry, W., B. Andreeva, I. Steiner. The Phonetic Exponency of Phrasal Accentuation in French and German. In: Proceedings of Interspeech 2007, Antwerp, 1010–1013.

Barry et al. 2009: Barry, W., B. Andreeva, J. Koreman. Do Rhythm Measures Reflect Perceived Rhythm? – *Phonetica* 66, 78–94.

Bertrán 1999: Bertrán, A. P. Prosodic typology: On the dichotomy between stress-timed and syllable-timed languages. – *Language Design*, 2, 1999, 103–130.

Bertinetto 1989: Bertinetto, P. M. Reflections on the dichotomy ‘stress’ vs. ‘syllable-timing’. – *Revue de phonétique appliquée* 91.93, 1989, 99–130.

Classe 1939: Classe, A. The Rhythm of English Prose. Oxford: Basil Blackwell, 1939.

Dellwo 2008: Dellwo, V. The role of speech rate in perceiving speech rhythm. – In: *Proceedings of Speech Prosody, Campinas, Brazil, 2008*, 375–378.

Gay 1981: Gay, T. Mechanisms in the control of speech rate. – *Phonetica* 38, 1981, 148–158

Kohler 2009a: Kohler, K. J. Whither Speech Rhythm Research? Editorial to Rhythm in Speech and Language. From Theory to Data. – *Phonetica* 66, 2009, 5–14.

Kohler 2009b: Kohler, K. J. Rhythm in Speech and Language. A New Research Paradigm. – *Phonetica* 66, 2009, 29–45.

Koreman et al. 2009: Koreman, J., W. van Dommelen, R.-O. Sikveland, B. Andreeva, W. J. Barry. Cross-language differences in the production of phrasal prominence in Norwegian and German. – In: Martti Vainio, Reijo Aulanko, and Olli Aaltonen (eds.), *Nordic Prosody, Proceedings of the Xth Conference, Helsinki 2008*, Frankfurt: Peter Lang, 139–150.

Lloyd James 1940: Lloyd James, A. *Speech Signals in Telephony*. London: Pitman & Sons, 1940.

Low et al. 2000: Low, E. L., E. Grabe, F. Nolan. Quantitative characterisations of speech rhythm: ‘Syllable-timing’ in Singapore English. – *Language and Speech*, 43, 2000, 377–401.

Nazzi et al. 1998: Nazzi, T., J. Bertoncini, J. Mehler. Language discrimination by newborns: Toward an understanding of the role of rhythm. – *Experimental Psychology* 24(3), 1998, 756–766.

Nolan, Asu 2009: Nolan, F., E. L. Asu. The Pairwise Variability Index and Coexisting Rhythms in Languages. – *Phonetica* 66, 2009, 64–77.

Pointon 1995: Pointon, G. E. Rhythm and duration in Spanish. – In Lewis, J. W. (ed.), *Studies in General and English Phonetics: Essays in Honour of Professor J. D. O’Connor*. New York: Routledge, 1995, 266–269.

Ramus 2002: Ramus, F. Language discrimination by newborns. – *Annual Review of Language Acquisition* 2, 2002, 85–115.

Ramus et al. 2000: Ramus, F., M. D. Hauser, C. Miller, D. Morris, J. Mehler. Language discrimination by human newborns and cotton-top tamarin monkeys. – *Science* 288, 2000, 349–351.

Ramus, Mehler 1999: Ramus, F., J. Mehler. Language identification based on suprasegmental cues: A study based on resynthesis. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 105(1), 1999, 512–521.

Rathcke et al. 2024: Rathcke, T., E. Smit, Y. Zheng, M. Canzi. Perception of temporal structure in speech is influenced by body movement and individual beat perception ability. – *Attention, Perception and Psychophysics*, Springer US, 2024, 1–17.

Russo, Barry 2008: Russo, M., W. J. Barry. Isochrony reconsidered. Objectifying relations between rhythm measures and speech tempo. – In: *Proceedings of Speech Prosody, Campinas, 2008*, 419–422.

PERCEPTION/DETECTION OF SPEECH SOUND ACOUSTIC FEATURES DISTORTION

Miško Subotić^{1,2}, Silvana Punišić^{1,2}, Ivana Pavković^{1,2}

*¹Research and Development Institute "Life Activities Advancement
Institute", Belgrade, Serbia*

*² Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology,
Belgrade, Serbia*

*m.subotic@add-for-life.com, s.punistic@add-for-life.com,
i.pavkovic@add-for-life.com,*

Abstract: Considering that speech carries not only linguistic but also paralinguistic information, understanding speech perception becomes more complicated. We know that native speakers of language precisely detect when pronunciation is incorrect. They detect that even though in most cases they cannot define what acoustic feature (or group of features) is distorted. This paper presents a subjective and objective analysis of the perception of acoustic features. The results imply that acoustic features are perceived through the categorisation process and that their variation field can be divided into typical and atypical realisation.

Keywords: speech, phoneme, acoustic features, speech sound, perception, production

1. Introduction

In spontaneous speech, every phoneme has its multidimensional space in which its typical realisation - production and perception, occurs. Typical (normal) realisation consists of the volume in a multidimensional space within which, during phoneme realisation, every dimension can vary within allowed (natural) limits. The dimensions of multidimensional space represent the acoustic cues characterising the given phoneme [Mayo, Clark, & King, 2005]. Variation of acoustic cues within their typical limits can be caused by different factors, such as coarticulation, the syllable accent, tempo and loudness of speech, intonation, rhythm, and regional characteristics of the speaker's articulation base. Variability can also be influenced by non-linguistic factors such as quality of voice, articulation, gender, age, emotions and intentions. Many factors influence the realisation of a phoneme [Ball & Muller, 2005].

Phoneme realisation exceeding the described multidimensional volume in any dimension is atypical production. It does not mean a change in the phoneme's oppositional function but a deviation of its general acoustic image in its phonetic environment [Bernthal, Bankson, & Flipsen, 2008].

Recognition and identification of distortion in producing a phoneme is a complex perception task since the distortion can occur simultaneously in

one or more acoustic cues. Several questions arise, such as: (i) "Which acoustic cues cause atypical realisation of the phoneme in focus?", (ii) "What is their interrelation in manifestation of some atypical form?", (iii) "How do deviations of acoustic cues cause some level of atypical realisation?" (iv) "How does some atypical phoneme realisation depend on phonetic environment?" and (v) "How does the listener recognise the deviation of an acoustic cue from its typical realisation?". These general but important questions require widespread investigations.

As is well known, fricatives are subject to significant distortions for children in developmental and post-developmental periods [Boone & Plante, 1993]. They are prone to having shortened or lengthened duration, strong or weak friction, and different forms of sigmatism [Gordon-Brannan & Weiss, 2006]. Our research focuses on subjective and objective detection of the distortion in fricative /f/. In Chapter 2, the detection of distortion by professionals (speech-language therapists - SPL) is described. Section 3 describes the detection of distortion based on artificial intelligence.

2. Subjective perception of distortion

Detection of distortion is a challenging perceptual task, even for professionals. Our research started with two acoustic characteristics common for all speech sounds: duration and intensity. Three experiments were conducted: two one-dimensional experiments, independent detection of duration distortion and independent detection of intensity distortion, and one two-dimensional experiment, detection of distortion when duration and intensity are simultaneously changed [Jovičić, Kašić, Punišić, 2010; [Punišić, et al. 2021](#)].

2.1. One-dimensional detection of duration distortion

The study examined distortion in the duration of fricative /f/ in the initial position of the single-pronounced word /fuma/, in which the other three phonemes in segment Aima/ do not show any distortion.

Change of duration of fricative /f/ has been carried out in a 17-step continuum from 135 ms to 311 ms in equal steps of 11 ms. The duration of segment /uma/was unchanged.

Results are based on 1080 responses from SPLs. Fig. 1 shows the results in the form of the identification functions (probabilities of identification). Results show a high consistency in SPLs' answers concerning their estimation of stimuli distortion. The fricative /f/ duration less than 165 ms and higher than 285 ms can be accepted as distorted. Segments A and B are segments where SPLs demonstrated uncertainty in distinguishing

typical/atypical friction duration. These rapid changes in the identification functions show the differentiated perceptions of SLPs between typical and atypical production of fricative /ʃ/. The change of the identification function is faster for shortened friction than the change with lengthened friction. This is the expected result since further shortening of the friction leads to the phonetic transformation of fricative /ʃ/. On the other hand, the lengthening of friction does not lead to any phonetic transformation.

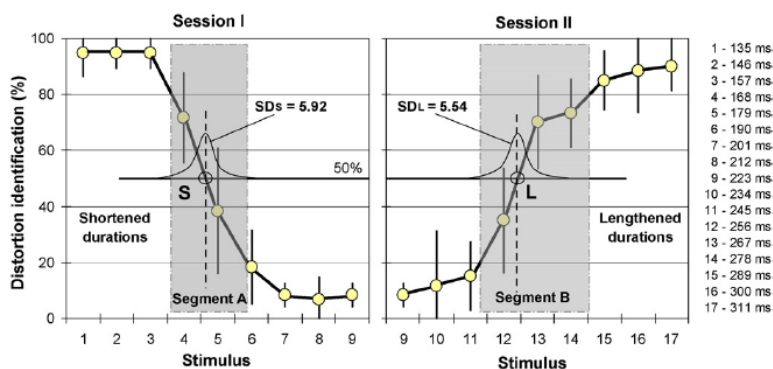

Fig. 1. Identification functions for discrimination of fricative /ʃ/ typical/atypical duration: Session I for shortened duration and Session II for lengthened duration.

2.2. One-dimensional detection of intensity distortion

Stimuli were prepared so that the intensity of a standard stimulus with a 223 ms duration was changed from -18 dB to +4.5 dB with equidistant steps of 1.5 dB. A table with 80 stimuli was prepared, and each of the 16 stimuli was repeated five times. A total number of 1920 responses was obtained.

Identification functions for discrimination of typical/atypical intensity of fricative /ʃ/ are shown in Fig. 2. Identification function for the normal intensity of fricative (Fig. 2a) indicates the range of typical (normal) intensity approximately from -8dB to -2dB., Regions of atypical intensity of fricative (Fig. 2b) are weak fricative under -11.5 dB and strong fricative above +2 dB. There is no asymmetry in rising and falling slopes in Figure 2b. It implies that shortening the duration is much more critical than lowering the fricative /ʃ/intensity.

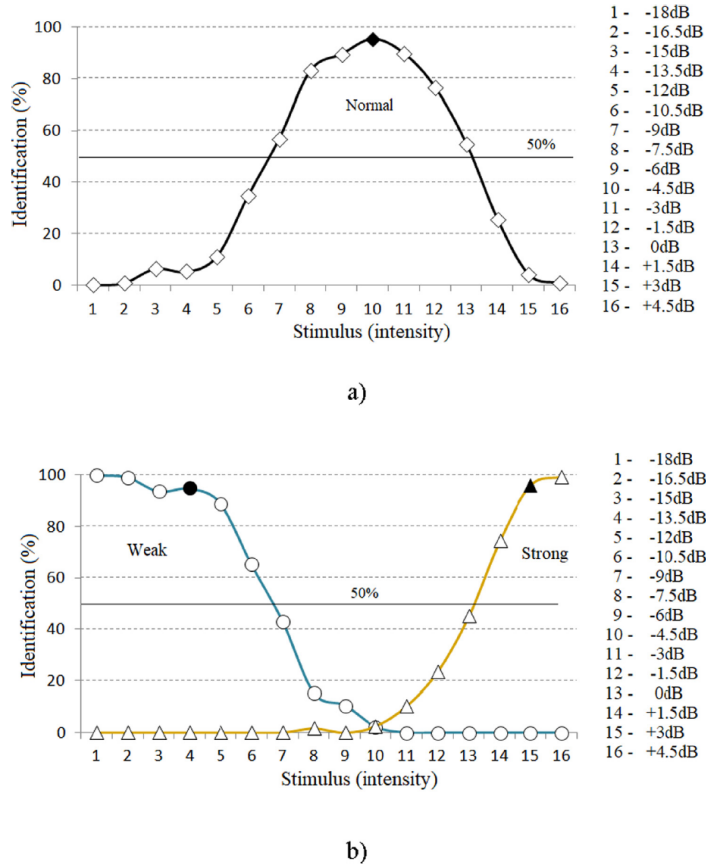

Fig. 2. Identification functions for a) normal intensity and b) weak and strong intensity.

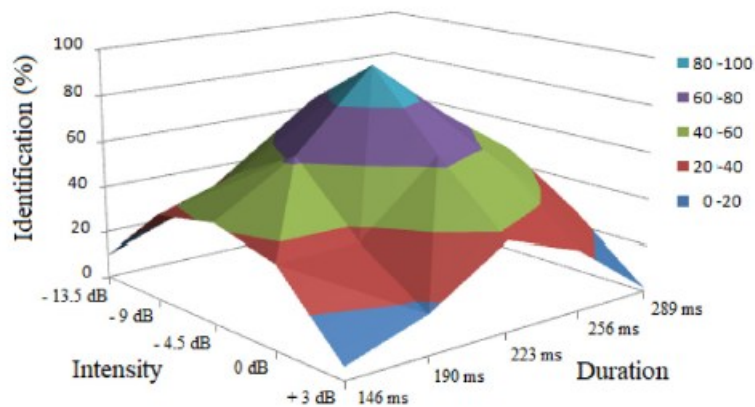
2.3. Two-dimensional detection of distortion

For this experiment, stimuli were synthesised with five values per duration dimension and five values per intensity dimension. The matrix with 25 stimuli has been obtained. A total of 3600 SPL responses were recorded.

The results (Figure 3) show the average probability of identification in areas of smaller intensity and duration values. P_i - 40.06% is very similar to the average probability of identification in areas with higher intensity and duration values P_h - 38.40%. On the other hand, the average probability of identification in fricative intensity P_i - 35.97% is significantly lower than in fricative duration, P_d - 44.72%.

These results are important because they indicate that the duration and intensity features do not have the same perceptual significance in identifying normal and distorted fricative /f/. In the case of the normal pronunciation of

fricative /f/, the results show that the duration is a dominant feature. Therefore, SLPs have greater perceptual significance for the duration feature. Conversely, the intensity features show greater perceptual significance in the case with /f/ with distortions. This result can be because the fricative distortion has different acoustic-phonetic content that deviates from the phonetic norm for the normal fricative /f/ in the given language. Therefore, the model of recognising the acoustic-phonetic content of distorted fricative /f/ is different from that of recognising the normal acoustic-phonetic content of the same phoneme.

		Intensity duration	-13.5dB	-9dB	-4.5dB	0dB	+3dB		
$P_i =$ 40.06	146ms		9.72	36.11	41.67	34.72	5.56	$P_i =$ 35.97	
	190ms		22.22	47.22	62.50	35.42	16.67		
	223ms		40.28	74.31	95.14	63.89	37.50		
	256ms		31.94	62.50	68.75	51.39	25.69		
$P_d =$ 44.72	289ms		28.47	45.83	46.53	26.39	1.39	$P_h =$ 38.40	

Fig. 3. Two-dimensional perception of intensity-duration distortion of fricative /f/ (numbers are in %).

3. Objective detection of distortion

In the previous chapter, we analysed the subjective perception of the distortion caused by specific acoustic cues. In many situations, distortion can be caused by several acoustic cues individually or simultaneously. For the detection of distortion, regardless of which acoustic cue (or cues) are the

source, artificial neural networks (ANN) or other specialized algorithms were used.

3.1 Detection of fricative distortion using neural networks

Analysis of different models of neural networks has shown that for the considered problem using neural network based on multi perceptron [Furundžić, 2007], using MFCC coefficients (as the input data set) is getting the best results. Regarding recognition of phonemes, it is shown that using MFCC parameters gives the best results (Skowronski, 2000]. The input set consists of 12 MFCC values and four values referring to statistical features describing average phoneme wave signal parameters.

The sample consisted of 244 monolingual speakers of the Serbian language, ages 10 and 11 years, for which, based on standard norms, proper pronunciation of all the voices from the automated articulatory database Serbian as the mother tongue. Data processing extracted two groups: the control group (C=131), in which the respondents had a regular (typical pronunciation of fricative) and the experimental group (E = 113) respondents who had a variation in pronunciation of one or more of the fricative /f/, /s/, /z/, /ʃ/, /ž/, /h/ perceived as distorted. Obtained results [Furundžić, et al. 2017] show (Table 1) high classification accuracy in one of two groups: typical – atypical pronunciation of speech sound.

Table 1. Neural network classification results for phoneme /f/.

Learning set accuracy %	Test set accuracy %
100	96.6

The results indicate that the subjective evaluation of SPL is consistent and that the acoustical signal contains information that can be used for objective assessment of the quality of pronunciation. The results also indicate that perception is a nonlinear process, and multilayer neural networks can adequately model these processes and help investigate perceptual phenomena.

3.2 Detection of stridence using an auditory model

A new method for detecting stridence [Bilibajkić, et al. 2015] with higher accuracy based on Paterson's auditory model was used. Optimised tracking of the contours of the spectral peaks of the nonlinear processing in Paterson's auditory model was achieved by replacing the half-wave rectifier

(HWR) with a calculation of the magnitude of the channel signals. The k-Nearest Neighbours (k-NN) classifier is used to classify the subjects.

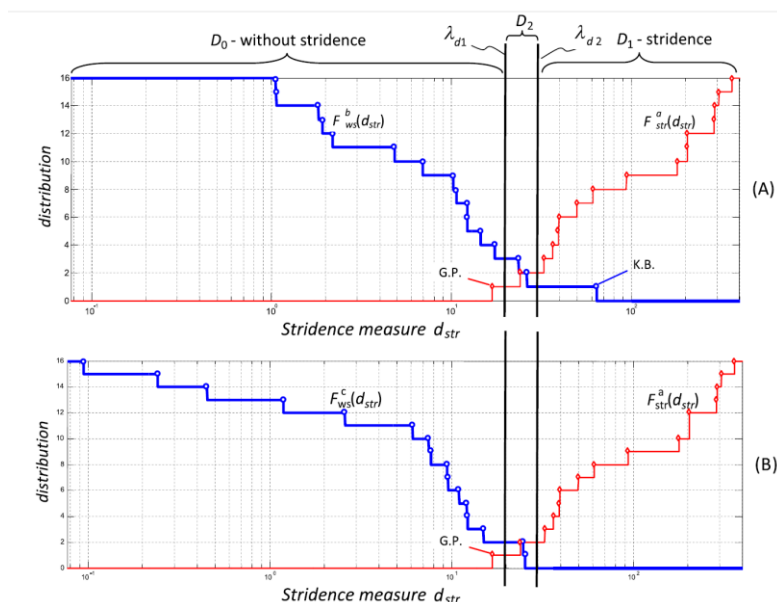

Fig. 5. (A) Distribution of stridence measure: thick – $F_{ws}^b(d_{str})$ for subjects with correct articulation of fricative /f/ (without stridence), thin – $F_{str}^a(d_{str})$ for subjects with stridence. (B) Distribution of measure of stridence: thick – $F_{ws}^c(d_{str})$ for subjects with speech pathology other than stridence, thin – $F_{str}^a(d_{str})$ for subjects with stridence.

The proposed algorithm was tested on a subset of speech records obtained from children aged 10-11. The 48 examinees were selected and divided into three separate groups of subjects: group (a) 16 subjects with stridence as the only pathological feature in the pronunciation of phoneme /f/ (stridence was of varying degrees, from mild to very strong); group (b) 16 subjects with the correct pronunciation of phoneme /f/; and group (c) 16 subjects without stridence but pronunciation of phoneme /f/ was characterised by other forms of speech pathology.

Two scenarios were tested: A) separation of pronunciation without pathology and pronunciation with stridence, and B) separation of pronunciation with other types of distortion and pronunciation with distortion. Results (Figure 4) show a high level of separation between groups, indicating that the applied approach can adequately simulate perception. Implementing the algorithm based on an auditory model for strident detection enables automatic detection results to be obtained closer to the perceptive assessment of speech and language experts. For this purpose, Patterson's

auditory model is used, and experimental results for detecting stridence with fricative /f/ show significant improvements. The method applies to other phonemes from the group of fricatives and affricates where stridence occurs, regardless of whether voiced or voiceless. In order to use this algorithm for stridence detection in the case of other phonemes, it is necessary to adjust all the parameters of the algorithm according to the particular phoneme

4. Conclusion

Speech signal acoustics quality is an important element of listeners' perception. It carries many linguistic and paralinguistic cues that help us fully understand speech. However, it is also the cause of significant variability in speech sounds. The results of perception experiments imply the following conclusions:

- speech sounds have two separable areas: the area where speech signal is perceived as typical realisation and the area where it is perceived as atypical – distorted;
- variation field is multipolar, and distortion can occur across one or more axes;
- area of typical and atypical speech sound can be limited from one or more sides;
- the steepness of transitions is not symmetrical;
- in the area where speech sound tends to make a transition from one phoneme to another, steepness is much sharper and perceptual detection is more accurate;
- if more than one cause of distortion is present, their weights in perceptual women are not necessarily equal.

Results of the detection of speech sound distortions imply the following conclusions:

- the acoustic signal contains information that can be used for objective assessment of the quality of pronunciation;
- perception of speech sound distortion is a nonlinear process;
- Specific algorithms should be used for some types of distortion, implying the existence of a specialised neuronal organisation responsible for acoustic signal processing.

Further research is necessary to better understand perception of the speech signal, especially research dedicated to investigating perception of speech with multiple sources of distortion.

Acknowledgments: This study was supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia under

“Influence of psychophysiological, sociological and cultural factors on speech and language in the population of children”.

Literature

Ball, Muller 2005: Ball, M. J., & Muller, N. (2005). Phonetics for communication disorders. Lawrence Erlbaum Associates.

Bernthal, Bankson, Flipsen 2008: Bernthal, J. E., Bankson, N. W., & Flipsen, P., Jr. (2008). Articulation and phonological disorders: Speech sound disorders in children (6th ed.). Allyn & Bacon.

Bilibajkić, et al. 2015: Bilibajkić, R., Šarić, Z., Jovičić, S., Punišić, S., Subotić, M. (2015). Automatic detection of stridence in speech using the auditory model, Computer Speech and Language, Computer Speech and Language, Volume 36, pp. 122 - 135, ISSN: 0885-2308, doi:10.1016/j.csl.2015.08.006.

Boone, Plante 1993: Boone, D. R., & Plante, E. (1993). Human communication and its disorder. New Jersey: Prentice-Hall Christensen, Weinberg 1976: Prentice-Hall.

Christensen, J. M., & Weinberg, B. (1976). Vowel duration characteristics of esophageal speech. Journal of Speech and Hearing Research, 19(4), 678–689.

Furundžić et al. 2017: Furundžić D., Stanković S., Jovičić S., Punišić S., Subotić M. (2017). Distance based resampling of imbalanced classes: with an application example of speech quality assessment, Engineering Applications of Artificial Intelligence, 64, pp. 440 - 461, -1400074-, Sep 2017.

Furundžić, Subotić, Pantelić 2007: Furundžić, D., Subotić, M., Pantelić, S., (2007). Use of neural networks in classification of fricative pronunciation disorders. *51 th ETRAN* . Herceg Novi. (in serbian)

Gordon-Brannan, Weiss 2006: Gordon-Brannan, M. E., & Weiss, C. E. (2006). Clinical management of articulatory and phonologic disorders. Lippincott Williams & Wilkins.

Jovičić, Kašić, Punišić 2010: Jovičić, S.T., Kašić, Z., Punišić, S. (2010). Production and perception of distortion in word-initial friction duration; Journal of Communication Disorders, 43(5), pp. 335-346, ISSN 0021-9924.

Mayo, Clark, King 2005: Mayo, C., Clark, R. A. J., & King, S. (2005). Multidimensional scaling of listener responses to synthetic speech. In Proceedings of International Conference Interspeech (pp. 1725–1728).

Punišić, et al. 2021: Punišić, S., Jovičić S., Subotić, M., Stojanović, J. (2021). Psychoacoustic evaluation of acoustic features distortion in fricative consonant of speech, APPLIED ACOUSTICS, (2021), 171, pp. 1-9.

Skowronski, Harris 2000: Skowronski, M. D. & Harris, J.G., (2000). A probabilistic analysis of the ratio spectrum Adaptive Systems for Signal Processing, Communications, and Control Symposium 2000. AS-SPCC. The IEEE 2000 Vol. Issue. 333 – 336.

EMOTIONAL SPEECH EXPRESSION IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S VERBAL COMMUNICATION

Mirjana Sovilj, Ivana Pavković, Slavica Maksimović
Institute for Experimental Phonetics and Speech Pathology “Đorđe Kostić”,
Belgrade, Serbia
Life Activities Advancement Institute, Belgrade, Serbia

*iefpgmir@gmail.com, i.pavkovic@add-for-life.com,
s.maksimovic@add-for-life.com*

Abstract: The paper provides definitions of emotions and emotional speech expression (ESE), and the characteristics of children's emotional development. The aim of the paper is to highlight the necessity of developing emotions and emotional speech expression from early childhood, as well as the continuous education of professionals working with children in educational settings, in order to improve children's development and health, behavior, and learning. It points out the psychophysiological reactivity of various bodily systems to different emotions.

Key words: speech, language, emotions, emotional speech expression, children, communication, upbringing and education

Introduction

Emotion is a subjective experience of oneself, other people, objects, and events, accompanied by external and internal psychophysiological reactions. The external manifestation of emotions includes: facial expressions, gestures, voice, mimicry, motor movements of the body, laughter, tears, etc. Internal psychophysiological changes are: changes in pulse, blood pressure, breathing, circulation, biochemical reactions (hormonal status, neuropeptides...) [Sovilj, et al. 2013].

Emotions are impulses that lead to action and participate in aligning thoughts and communication with others, as well as preparing for and adapting to changes. It is inadequate to view emotions and feelings as opposed to reason and intellect. Ancient knowledge reminds us that we are our beliefs and convictions made of flesh and blood. Their foundations are formed prenatally based on the emotional reactions of our mothers during pregnancy. It can be said that we remember all events in life thanks to our emotions, and they largely govern our lives. Modern education and upbringing must offer content and methods that will equip the generations of the 21st century to adequately manage their emotions, and thus responsibly manage their lives. Harmonious functioning of emotions and reason forms emotional intelligence, and thus a synchronized development of the body, psyche, and spirit. Through education and upbringing, a child acquires certain skills and knowledge, but no one teaches them about feelings, how

they work, how to develop them properly, and how to use them adequately—in other words, no one teaches them emotional skills and knowledge [Zeidner, Roberts, 2008].

Characteristics of children's emotions

Children's emotions are spontaneous, unrestrained, and immediately find an appropriate expression. They arise quickly and disappear or are replaced by others just as quickly. Through upbringing, children are taught to respond emotionally in an appropriate manner and to control their emotional expressions. The most common characteristics of children's emotions are:

- **Visibility** - Children's emotions are noticeable because they are unable to hide their feelings.

- **Short Duration** - Children's emotions last from a few seconds to a few minutes and can be changed by shifting activities or through other forms of distraction (love - jealousy, anger - laughter, etc.). However, it is very important to know that repeated emotional reactions develop a mood, which, unlike an emotional reaction, lasts longer. Thus, restrained anger manifests as resentment, joy as good mood, fear as withdrawal, flinching in every sudden or new situation, or exposure to different sounds, etc.

- **Intensity** - Children's emotions are intense and usually without gradation. When they are angry, they cry, scream, throw themselves; in situations of fear, they scream, turn pale, tremble; in joy, they laugh heartily, jump up and down...

- **Instability** - A child up to the age of 3 is not yet mature enough to understand certain situations because they cannot maintain attention on one object for long, which leads to emotions shifting from one extreme to another. Thus, love easily turns into jealousy, anger into laughter, and vice versa. This emotional characteristic of children in this period should be utilized in cultivating emotional reactions because by changing activities, diverting attention to another object or situation, we can easily guide the child towards positive emotional reactions, thereby fostering a cheerful and joyful mood. A child has the right to anger, rage, sadness, as well as joy and love, in a manner and extent that is socially acceptable.

- **Differentiation** - Through upbringing and interaction with the environment, emotional reactions become differentiated and cultivated. A child's emotional reaction also depends on their experiences and perceptions (from the prenatal, perinatal, and postnatal periods). This means that each child reacts individually to certain situations and expresses their emotions in different ways. As they age, emotions develop and differentiate more subtly, and their expression becomes more controlled.

Everyone involved in the process of upbringing and education should pay special attention to emotional speech expression (ESE) when communicating with children, in order to competently and adequately influence the differentiation of children's emotions, the development of emotional intelligence, and appropriate verbal communication and behavior.

In summary, mastering emotional knowledge and skills involves children learning:

- consciously recognizing what, where, and how they feel,
- recognizing the emotions of other people,
- understanding how "my emotion" affects others,
 - understanding the cause-and-effect relationships between emotions, thoughts, and behaviors,
- focusing on the good in themselves and others,
- encouraging what is best in themselves and others,
- calmly reacting in stressful situations (according to age),
- easily adapting to changes,
- understanding and controlling emotional reactions.

In speech, the pivotal component is emotional speech expression, which easily and naturally enables the development and practice of adequate communication with oneself and the surroundings in children. In order to understand feelings, children must master the language of emotions.

Speaking and understanding the language of emotions means living better, more successful, and higher quality lives. Developing the perception of "external senses" in children simultaneously requires the development of internal senses to be able to hear, see, touch... themselves, thus adequately sensing and experiencing the world around them.

Developing emotions and appropriate emotional behavior means developing appropriate behavior while respecting oneself and others, and this process begins as early as the prenatal period. The role and significance of a mother's feelings, state, and behavior during pregnancy are crucial for the child's overall behavior in later life [Selaković, et al. 2012]. The mother's womb is the first classroom for the child, and the mother, in interaction with the environment, is the first teacher. For the proper development of the child, the mother should focus on pleasant thoughts, feelings, and events. The mother is the first teacher who informs the child about the joy, happiness, and beauty of the world they will enter. If she is joyful and grateful to become a mother, if she is thankful for what she HAS rather than sad for what she lacks, she is the first master teacher of Living Knowledge. In her "flock," children of a new kind will grow, for **children are our mirror**. In the School of Enlightened Parenting, at the IEPSP, we train and encourage parents on how to achieve this.

Emotional speech expression (ESE)

ESE represents a dynamic interaction of the frequency, intensity, and duration of speech elements, realized in the prosody of speech in synergy with body language (mimicry, gestures, facial expression...).

Some situations can evoke both pleasant and unpleasant emotions. The question arises as to which components of the communicative situation are significant in determining the emotionality of a positive or negative sign, which is also manifested in ESE. Psychological factors, specifically the factor of emotional speech self-regulation, are responsible for ESE. Emotional speech self-regulation is an expression of the overall regulation of behavior and mental activity that is conditioned by emotional and psychological characteristics of personality - the correlation of emotionality, activity, and self-regulation, manifested in communicative situations, and each individually and all three integrally can be developed or adjusted using ESE.

Table 1. Types of emotions and basic speech frequency

Parameters of significance	high	low
Baseline frequency level	Joy, anger, fear, happiness, and trust	Sadness, contempt, boredom, disinterest
Variability of baseline frequency	Joy, anger, fear	Sadness, indifference
Range of changes in baseline frequency	Anger, fear, contempt, excitement	Sadness, indifference, boredom
Intensity	Joy, anger, contempt, excitement, trust, strength, emotional evaluation	Sadness, indifference, boredom
Tempo	Joy, anger, fear, happiness, confidence, indifference	Sadness, contempt, boredom

When listening to a speaker, the direction of pitch movement in their speech (prosodic contour) helps in recognizing positive or negative emotions and different modalities. Listeners typically associate lower pitch with pleasant emotions, while higher pitch may be associated with admiration or fear. The relationship between the perception of pitch height and intensity in speech is very important (Table 1).

Decreasing speech volume while simultaneously raising pitch, and vice versa, sounds unpleasant to listeners and is often perceived as authoritarian speech.

For example, in the case of expressing anger, fundamental frequency and intensity increase simultaneously and then decrease. If this change is rapid, the speech is perceived as hysterical.

Accuracy in interpreting and recognizing ESE depends on the speaker's competence and psychological characteristics of their personality.

The study by Sovilj et al. [Radičević, et al. 2008] has shown significant differences in the development of ESE between children with normal speech fluency and children who stutter. Three levels of ESE were examined: 1) repetition of ESE after receiving an auditory ESE model, 2) pronunciation of ESE by naming the emotion, and 3) recognition of ESE in the speech of another person. The results regarding the development of ESE were statistically significantly better in children who stutter compared to children with normal speech fluency. This indicated an increased sensitivity to ESE in children who stutter compared to the typical population, contributing to the development of differential diagnostic and therapeutic models in stuttering treatment. According to the research, fear is the easiest to recognize (57% of participants), followed by disgust (48%), and surprise (34%).

By developing ESE in communication, we quickly, easily, and entirely naturally influence the development of various types of intelligence, as well as the psychophysiological reactivity of the organism, through: cardiovascular, sensory, motor, respiratory, hormonal, immune, and other systems. For example, the ratio coefficient of inhalation and exhalation (respiration) is as follows:

- peace: 0.43,
- arousal: 0.60,
- surprise: 0.71,
- sudden fear: 0.75,
- concentrated mental work: 0.30.

With increased concentration, the coefficient decreases, i.e., the exhalation duration prolongs.

This indicates that changes in breathing and vasoconstrictor responses integrally involve emotional memory. During rest, the heart beats at 60-70 times per minute. When a person is frightened, the pulse rate immediately increases to 80-90, and in excitement, the pulse rate increases by 15-16 beats. Corresponding changes also occur in blood pressure; for example, in students just before an exam, blood pressure can increase by 15-30 mmHg above the norm.

Different emotional reactions cause various processes in the neurochemical functioning of the organism, through the secretion of hormones, peptides, neuropeptides, and the like [Šestakov, Sovilj, 2005]. In

stressful situations, cortisol is secreted, while adrenaline is secreted in joy, and dopamine, serotonin, etc., are secreted in love and happiness.

As can be inferred, the process of upbringing and education, besides imparting knowledge, directly affects the health of the child/student. This necessitates a high level of responsibility from educational professionals working with them and requires multidisciplinary continuous education.

Considering the fact stated at the beginning that the foundations of ESE are developed as early as the prenatal period, we will point out some basics that indicate the importance of ESE for raising general learning potentials, appropriate behavior, and overall health of children. Research at IEPSP and around the world has shown that in the third trimester of pregnancy, a child distinguishes between: male and female voices, mother's speech from unfamiliar speakers, a foreign language from the mother tongue, the sound of water from the murmur of people [Sovilj, et al. 2010; Sovilj, 2012].

It is also known that during the second trimester, the behavior, emotional reactions, and attitudes of the mother form engrams in the child, laying the foundation for their behavior throughout life. Upon this innate and inherent nucleus of emotional reactivity, emotions and emotional reactions developed through interaction with the environment are superimposed after birth. Immediately after birth, the baby reacts to the human voice, especially the voice of the mother, which soothes them. The mother's voice is the driving force of the child's personality.

During the first year, before speaking, the baby is equally sensitive to both nonverbal and verbal communication. We can say that even before speaking, the baby "knows" how to recognize and express emotions.

This refined psychophysiological foundation, developed during this period, which combines the child's intuition and audiovisual perception, integration, and processing of information for verbal and nonverbal communication, is the basis for the development of adequate verbal communication, behavior, and optimal learning potentials. It is essential for the child to become acquainted with the rules of communication, behavior, and learning from an early age, depending on their age, situation, environment, and so on [MacCann, Lipnevich, Roberts, 2012].

This process implies that educators must continuously improve their ESE to achieve the essential efficacy of words and speech, as words are deeds. They must be models of effective and purposeful speech. They should fascinate children with words, placing them at the center of their attention and positioning their personalities at the forefront of their visual field, so that children are open and ready to receive knowledge.

Instead of a conclusion

Emotions are impulses that drive us to action, which is why it's essential to develop adequate ESE in communication with children. This helps to realize the power and impact of words in fostering comprehensive and effective communication, healthy development, and appropriate behavior, through self-respect and respect for others. The aim is to make learning, understanding, and giving a joyful necessity throughout life, rather than an obligation.

By nurturing and developing ESE, we can achieve optimal synchronization of all types of intelligence, thereby cultivating **LIVING KNOWLEDGE, that will engage all individual resources towards positive personal development, as well as the development of humanity and the planet we inhabit.**

To fulfill this goal, educational professionals as well as parents need to continuously educate themselves and work on developing their own emotional intelligence and ESE, i.e., their own emotional and social competence. This should ensure generations of LIVING KNOWLEDGE, individuals who respect themselves, their cultural, traditional, and social values, as well as the values of others. Thus, the person of living knowledge becomes a generator of love, respect, and trust, dedicated to LIFE.

Let us support Life by developing appropriate emotions and ESE, and let us begin by being aware that today, in nurseries, kindergartens, and schools, we are nurturing and educating future politicians, doctors, journalists, postal workers, traders – they will be OUR REFLECTION.

Acknowledgments

This work was partially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia within the project "Influence of psychophysiological, sociological, and cultural factors on speech and language in the child population". This project is realized in cooperation with the Faculty of Medical Sciences, University of Kragujevac, Serbia.

References

Sovilj M., et al. 2013: Sovilj M., Bedričić B., Stokić M., Vujović M., Maksimović S., Bojović J., Vukić M., Savić S., Zoraja A. Protokol za optimizaciju dečijih potencijala za učenje, 2013, ISBN 978-86-81879-43-6 IEFPG-CUŽA, Beograd.

Zeidner M., Roberts R. 2008: Zeidner M., Roberts R. The science of emotional intelligence: Knowns and unknowns, 2008, pp. 127-150. Cambridge, MA: Oxford University Press.

Sovilj M., Đorđević V., Obradović A., Čabarkapa N. 2008: Sovilj M., Đorđević V., Obradović A., Čabarkapa N. EVE in children with battarismus and normal verbal production, Early prevention in children with verbal communication disorders- Prosiding, 2008, IEPSP-LAAC-NBU-PALO.

Šestakov V, Sovilj M. 2005: Šestakov V, Sovilj M. Sociobiologija i sociobiopatologija, IEFGP Beograd i NICŽČ-RAN Moskva. 2005, ISBN978-86-81879-15-3.

Radičević Z. et all. 2018: Radičević, Z., Vujović, M., Jeličić, Lj., & Sovilj, M. (2008). Comparative findings of voice and speech: language processing at an early ontogenetic age in quantitative EEG mapping. Experimental brain research, 184(4), 529-532.

Sovilj M. 2010: Sovilj M. Prenatal development of hearing and verbal communication, Third European Congress of Early Prevention in Children with Verbal Communication Disorders. 2010, Editors Skanavis M., Sovilj M., Bojanova V., Olimpia, Greece, october 22-24, Abstracts and Program, pp. 64-65.

Sovilj M. 2012: Sovilj M. Prenatal memory and learning, MD-Medical Data, 2012, UDK: 59.953-053.13; 612.647, 159.953-053.13, ID BROJ: 193387532, issn 1821-1585, 2012; 4(3): 259-266.

MacCann C., Lipnevich A. A., Roberts R. D. 2012: MacCann C., Lipnevich A. A., Roberts R. D. New Directions in Assessing Emotional Competencies From Kindergarten to College, Journal of Psychoeducational Assessment, 2012, N30, pp 315-319.

ПРОСТОРЕЧНЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ РУССКИХ НАРЕЧИЙ НАПРАВЛЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ И В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Мария Д. Воейкова
Институт лингвистических исследований
Российской Академии наук
maria.voeikova@gmail.com

NON-STANDARD PHONETIC FORMS OF RUSSIAN ADVERBS OF DIRECTION IN LITERARY TEXTS AND INFORMAL SPEECH

Maria D. Voeikova
Institute for Linguistic Studies
Russian Academy of Sciences
maria.voeikova@gmail.com

Abstract: Pronominal adverbs of direction in Russian have non-standard longer forms that are now used mostly as speech characteristics of dialectal or low educated speakers. The situation was quite different in the XVIII-XIX century. The paper is based on the data from the Russian National Corpus and discusses the frequency of these adverbs and their function in the framework of phonostylistics applied to the analysis of the written texts. The hypothesis on the origin of long forms of the pronominal adverbs of direction is proposed.

Key words: pronominal adverbs, phonostylistics, adverbs of direction, corpus analysis, colloquial language

1. К постановке проблемы

В русском языке местоименные наречия, обозначающие источник или направление движения (*откуда, оттуда, отсюда, докуда, дотуда, досюда*), имеют «длинные» варианты форм (*откудава, оттудова, отсюдова, докудова, дотудова, досюдова*), которые в некоторых словарях обозначены как имеющие просторечный оттенок, ср. толкование слов *оттуда* и *оттудова* в [Ушаков 1938: 1002]:

«ОТТУ'ДА, нареч. 1. Из того места, с той стороны. Дверь избенки вдруг скрипнула, полезла оттуда лешачья голова Якима. А. Н. Толстой. Откуда ветер, оттуда и дождь. Пословица. 2. Вследствие того, по причине того. Откуда отуда, оттуда и нелюбовь. Пословица.

ОТТУ'ДОВА, нареч. (простореч.). То же, что оттуда».

Аналогичную статью Ушаков дает и для форм *откудава, отсюдова, докудова*. Форма *досюдова* им не упомянута, дан только короткий вариант *досюда* с пометой (разг.). Нет также формы *дотудова*, и отсутствует даже ее более литературный вариант *дотуда*. Словарь Д. Н. Ушакова в этом отношении представляет собой исключение, так как

обычно «длинные» варианты наречий вообще не попадают в нормативные словари. Ни БАС, ни МАС, ни словарь С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой их не упоминают. Представление системы местоименных наречий Д. Н. Ушаковым свидетельствует о том, что она, возможно, была неоднородна и во время написания его словаря (конец 20-х годов XX в.) еще претерпевала изменения. Разумеется, длинные формы существовали, однако интуиция и этнографический опыт Д. Н. Ушакова подсказали ему, что они представлены в речи с различной регулярностью. Иными словами, речь идет не о наличии форм, а об их распространенности и приемлемости в разное время и в разных социальных группах. Такие варианты форм относятся к ведению новой науки - фоностилистики речи, одним из основоположников которой является профессор Димитър Попов [Попов 2004]. Как и многие современные направления, фоностистика развивается на стыке фонетики, стилистики, лексики и грамматики, требуя от исследователя знаний в каждой из этих областей.

Наличие двух различных форм (а возможно, и других вариантов) у наречий отчасти противоречит общепринятому представлению о том, что они не имеют формоизменения [Евтюхин 1999; 2009, Сичинава 2011]. Однако примеры показывают, что разные фонетические оболочки наречий нельзя считать отдельными формами - они существуют в разных стилистических системах и выполняют в этих системах сходные морфологические функции. Более того, для описания функциональных характеристик этой наречной группы потребовались также исторические сведения, так как эти характеристики с течением времени менялись удивительным образом. Иными словами, разные варианты наречий принадлежат к различным подсистемам русского языка и конкурируют, но не сосуществуют в одной стилистической системе.

2. Стилистическая окраска формы *оттудова* по данным Основного корпуса НКРЯ

В литературе XXI века примеры с «длинными» вариантами наречий используются как речевая характеристика персонажей, маркер их принадлежности к сельскому населению, возможной необразованности или диалектного влияния. Об этом свидетельствует соседство с другими подобными маркерами, например, в (1):

(1) *Как, чай, ёму жалко, в тёмным в гробу в своем, в земле: вон оно льётся-клонится, над бурьяном-то — пожар быдто краснай, а уж не видит оттудова Иван-от*

(В. Г. Галактионова. Большой крест, 2001)¹

¹ Все примеры взяты из Национального Корпуса русского языка (www.ruscorpora.ru).

К ненормативным маркерам в (1) относятся отраженные на письме особенности диалектного произношения (*ёму, быдто, краснай, в темным гробу*), указательные постфиксы, играющие в диалектах роль квазиартиклей (*бурьян-то, Иван-от*), повтор предлогов (*в тёмным в гробу в своем, в земле*) и глаголов (*льётся-клонится*), специфические вводные слова (*чай*), играющие роль эвиденциальных ксенопоказателей. Для русского языка употребление большинства этих маркеров является примером отступления от литературной нормы. В этом отношении «длинная» форма наречия органично сочетается с подобными показателями. Главный герой повести - старый раскулаченный крестьянин, речь которого далека от стандарта. Другая функция примером этих форм наречий - передача жаргонной речи, как (2):

- (2) *Одного хотя бы ваха оставили бы, им что, информация не нужна, что ли? Народ че заранее не убрали оттудова? Хампец нам будет, если этому спецназу волю дать, отвечаю* (Гулла Хирачев (А. Ганиева). Салам тебе, Далгат! 2009. // «Октябрь», 2010)

Здесь «длинное» наречие вставлено в рассказ о захвате боевиков в Дагестане. Автор передает речь не очень образованного немолодого религиозного человека, у которого русский язык, вероятно, второй после дагестанского. Подчеркнуто разговорная форма его речи предполагает и лексико-грамматические характеристики, граничащие с просторечием. Все примеры таких форм конца XX и начала XXI вв. относятся к речи персонажей и характеризуются отступлением от нормы, которое обусловлено диалектным или просторечным влиянием. Однако такая картина существовала не всегда.

Ранние образцы «длинных» наречий в НКРЯ встречаются в эпистолярном жанре, в записках, донесениях и мемуарах, начиная с «Хождения за три моря» Афанасия Никитина (1468 – 1474). В этих жанрах повествование ведется от первого лица и никакой стилизации под диалектную или просторечную языковую стихию мы не наблюдаем. Авторы текстов относятся к самым образованным людям своего времени. Так, в конце XVIII - начале XIX в. эта форма встречается в записках И. И. Лепехина о путешествии по разным провинциям России (1771), в утопическом описании «Офирской земли» М. М. Щербатова (1783), в письмах адмирала Ф. Ф. Ушакова (1799 – 1800) или в дневнике путешествия княгини М.Н. Волконской (1810). Всего поиск в Основном корпусе НКРЯ дает 160 вхождений в 99 текстах этого наречия. Это означает, что авторы часто использовали его в одном и том же тексте не

один раз, например, в дневнике М. Н. Волконской *оттудова* встретилось 10 раз в нейтральных контекстах, как в (3):

- (3) — *Возвращаясь оттудова, заехали мы в загородный дом Князь Петра Михайлоча Волконского, чтоб посмотреть его детей; их трое, но мы не видали меньшого, который спал* (Волконская М. Н. Дневная записка для собственной памяти: Дневник путешествия из Москвы в Петербург лета 1810 г.)

Самым известным любителем этой формы можно считать А.С. Грибоедова: по данным НКРЯ, в различных его эпистолярных текстах с 1819 по 1929 г. *оттудова* встретилось 15 раз в нейтральных контекстах, похожих на (4):

- (4) *Низменная даль всё еще подернута непроницаемою завесою, оттудова тучи поднимаются к нам, ползут по Чатыр-Дагу* (А. С. Грибоедов. Отдельные заметки, 1822 – 1825)).

Очевидно, что указанные авторы в XVIII – начале XIX вв. не считали эту форму наречия стилистически маркированной. Лексический портрет наречия *оттудова* указывает на то, что оно всегда имело низкую частотность, но особенно редко стало употребляться после 1830 гг.: иначе говоря, произошел некоторый перелом, изменение тенденции употребления. Действительно, во второй половине XIX в. встречаем вполне современное восприятие «длинной» формы как стилистически маркированной и просторечной, например, в (5):

- (5) *Показалось оттудова пламя огненное; возопили бесы льстивыми голосами, восплакали лукавыми слезами, не хотели (якобы) Пахомовну до злата допускать* (М. Е. Салтыков-Щедрин. Губернские очерки, 1856 – 1857)

Схожие контексты можно найти во второй половине XIX в. у Ф. М. Достоевского, Н.В. Успенского, В.В. Крестовского, Ф.М. Решетникова. Использование «длинной» формы сопровождается другими приметами просторечия: словоерсами, неуместными архаизмами, фонетическими модификациями слов, диалектными или просторечными морфологическими формами, постфиксами *-то*, *-от* и т. п. Вероятно, в середине XIX в. произошла стилистическая специализация «длинной» формы, и она закрепились в качестве просторечного показателя. Заметим также, что все примеры этого типа

представляют собой речь персонажей, т. е. авторы дистанцируются от использования «длинных» форм. Рассмотрим количественные данные других «длинных» наречий.

3. Количественные характеристики «длинных» наречий в Основном Корпусе НКРЯ

Поскольку рассматриваемые формы образуют однородную в грамматическом и лексическом отношении группу, полезно оценить их распространение в современном (т. е. зафиксированном в последние три столетия) русском языке (см. Таблицу 1 ниже).

Лексические портреты форм дают информацию о динамике их распространения. В целом, все рассматриваемые формы встречаются редко, но различия все же есть. У самого распространенного слова *откуда*, в отличие от уже рассмотренного *оттуда*, нет четкой границы в употреблении, хотя после 1876 г. его частота никогда не превышает 1 ірм. Пик употреблений *откуда* приходится на конец XVIII в.: в 1798 г. отмечено 20 ірм (что также ничтожно мало). Форма *отсюдова* ведет себя абсолютно идентично с *оттуда*: пик употреблений приходится на конец XVIII в. (до 28 ірм в 1798 г.), последний всплеск частотности заканчивается 1830 годом (в 1825 – 26 встречается до 8 ірм). После этого рубежа частотность не превышает 1 ірм. Иными словами, все указанные формы пережили бесповоротное падение частотности после 1 трети XIX в., что позволяет сделать предположение об их стилистической сниженности с 30-х годов позапрошлого века.

Таблица 1. Современное распределение «длинных» форм в Основном Корпусе НКРЯ

	Документов	Вхождений
Откуда	167	231
Оттуда	99	160
Отсюдова	159	211
Докудова	9	9
Дотудова	5	6
Досюдова	7	7

Бросается в глаза неравномерность распространения «длинных» наречий в зависимости от корня и приставки: элативное значение источника движения, выраженное приставкой *от-*, представлено более широко, чем иллативное значение направления, цели или предела движения, передаваемое приставкой *до-*. Низкая встречаемость

иллативных «длинных» наречий не позволяет создать их адекватные частотные портреты, так как на всех временных промежутках их средняя частотность ничтожно мала (менее 0,5 ipm). Но есть и между ними интересные различия: *докудова* отмечено уже в 1764 г. у Д. И. Фонвизина, см. (6):

- (6) *Тьфу, пропасть какая! Докудова ж докормить?* (Д. И. Фонвизин. Недоросль (так называемый ранний «Недоросль»), 1764)

Самое раннее появление формы *досюдова* отмечено в корпусе в последней четверти XIX в. (7):

- (7) *А ведь от нас считают семь сотен верст досюдова...*
(Н. Н. Златовратский. Золотые сердца, 1877)

Близкое время отмечено и для начала употребления формы *дотудова* (8):

- (8) *Ребята, едем на постоянный двор! Далеко ль дотудова, старик? — Близко, родимые, совсем близко.* (А. К. Толстой. Князь Серебряный, 1861-1863)

И низкая частотность, и более позднее время появления указывают на то, что иллативные местоименные наречия появились как элемент «достраивания» системы, в которой они первоначально, скорее всего, отсутствовали, а появились позже по аналогии с более распространенными элативными наречиями. Разумеется, мы не обманываемся насчет того, что отсутствие в корпусе не равнозначно отсутствию в языке, однако предположение вполне правомерно. Появление иллативных наречий с приставкой *до-* представляется поздним и непродуктивным процессом, вторичным по отношению к исходным «элативным» формам. Такое достраивание системы характерно в целом для обстоятельственных местоименных наречий [Янович 1986: 232, Brandner 2002: 83, см. также Камышкова 2013, Марков 1988]. Однако представляет интерес исходный вопрос о том, как вообще появились «длинные» формы у элативных наречий, которые, очевидно, существовали давно и изначально не имели просторечной окраски.

4. Предположения о происхождении «длинных» форм у наречий направления

Как и многие отсубстантивные наречия, производные местоименные наречия образовались из предложно-падежных сочетаний, у которых предлог превратился в приставку, сохранившую способность управления, так что наречие вбирало в себя застывшую падежную форму, ср. *наверху, внизу, поделом, изнутри, снаружи* и т.д. [Чурмаева 1989: 26; 99]. Таким образом первичные местоименные наречия со временем включались в морфологические типы наречий, характеризующиеся наличием определенных наречных приставок. Е.И. Янович отмечает, что «1) в исторический период проявилось различие в распределении таких наречий между приставочными типами: в письменном языке с приставкой *от-* закрепились наречия на *-да* с пространственным значением (ср. *отсюда, оттуда, откуда*), а с приставкой *до-* закреплялись наречия на *-ль* с временным значением (ср. *доколь, досель*); 2) в последнее время происходит формирование противопоставления пространственных наречий с приставками *от-* и *до-* одного и того же морфологического типа (ср. *откуда - докуда*), а наречия на *-ль* с временным или пространственным значением становятся стилистическими вариантами (архаическими и просторечными)...» [Янович 1986: 232]. Там же отмечается, что приставки *от-*, *до-*, *по-* сохраняют наибольшую продуктивность в сочетании с наречиями местоименного происхождения.

Эти наблюдения вполне согласуются с нашей идеей постепенного подстраивания дополнительных элементов к изначальной системе элативных наречий. Нельзя не согласиться с предположением о том, что между обозначениями места (источника) и времени нет непроходимой границы, так что приставка *до-* стала играть не только временную но и пространственную роль. Остается нерешенным вопрос о том, откуда появилось наращение финали в «длинных» формах.

По типу флексии эти формы напоминают финали прилагательных или местоименные формы, что тем более странно, если принять во внимание, что они никак не соотносятся ни с каким разрядом прилагательных. При этом они разделяют странную фонетическую судьбу местоименных форм, получивших, вероятно, протетическое [в] в аффиксе и безударный гласный на конце [Горшкова, Хабургаев 1981: 238 – 241]. Важно, что во все шесть рассматриваемых наречий встроены формы род. падежа, которых требуют перешедшие в приставки предлоги *от* и *до*. Современные литературные формы наречий на *-а* и просторечные на *-ова* в истории конкурировали также с формами на *-у/-оу* (т.е. использовали варианты окончаний род. падежа различных типов склонения). Можно тогда предположить, что [в] в финали появилось из

огубленного в конечном дифтонге формы отъѣдоу, к которой возводил это наречие М.Фасмер [Фасмер онлайн]. Если этот дифтонг произносился как закрытый слог, к нему дополнительно присоединялось еще одно окончание *-а* род. падежа м.р. Это объясняет тот факт, что на протяжении XV – XIX вв. эта форма не имела оттенка просторечности, а напротив, была нейтральной и даже официальной.

5. Выводы

Корпусные данные литературных текстов последних трех столетий показывают, что элативные и иллативные наречия направления в русском языке представлены в двух фонетических разновидностях - короткой стандартной и длинной просторечной (или диалектной) формах. Элативные наречия являются исходными: их иллативные соответствия употреблялись реже и были отмечены позже. На рубеже XVII – XIX вв. длинные формы используются без всякой отрицательной коннотации, а с середины XIX в. вдруг становятся приметой просторечного или диалектного произношения, одновременно выходя из употребления. Предположительно, эти формы возникли в результате прибавления дополнительного окончания *-а*, к дифтонгу *-оу*, который образовал закрытый слог. Это предположение нуждается в проверке, но уже сейчас ясно, как тесно связаны фонетика и стилистика языка и как много открытий ожидает нас при изучении фоностилистики на историческом фоне.

Литература

Евтюхин 1999: Евтюхин, В. Б. Наречие. Учебное пособие. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ. 1999

Евтюхин 2009: Евтюхин, В. Б. Наречия. – Морфология современного русского языка. Учебник для высших учебных заведений Российской Федерации. Под ред. С.И. Богданова. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2009, с. 492-5317

Комышкова 2013: Комышкова, А. Д. Динамика употребительности наречий как отражение становления класса наречия (на материале житийных и летописных текстов XII-XV вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Нижний Новгород: УИ 2013.

Марков 1988: Марков, В. М. К истории отсубстантивных наречий. Казань: УИ КГУ, 1988.

Попов Д. 2004: Попов, Д. Фоностилистика на дискурса. Шумен: УИ "Епископ Константин Преславски", 2004.

Сичинава 2011: Сичинава, Д. В. Наречие. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики. (<http://rusgram.ru/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D0%B5#2>). На правах рукописи. Москва, 2011.

Чурмаева 1989: Чурмаева, Н. В. История наречий в русском языке. Москва: Наука, 1989.

Янович 1978: Янович, Е. И. Наречие в истории русского языка. Минск: УИ Белорусского государственного университета, 1978.

Brandner 2002: Brandner, A. Наречия в кругу частей речи: история их возникновения (образования) // Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [81]-88 Access Date: 16. 02. 2024

ROMANI
A BRIEF PRESENTATION OF THE PHONETICS AND
PHONOLOGY OF SOFIA ERLI AND SLIVEN DRINDIRI

Evelina Grigorova
KJF Klinik Josefinum Augsburg
evegrigorovadoem@aol.com

Abstract: The article provides a brief presentation of two Romani dialects of the Balkan I and Balkan II groups in the format used by the Journal of the IPA.

Sofia Erli

The style of speech illustrated here is a variety of Erli used in Sofia and the towns nearby following the basic distinction into „Vlach“- and „Non-Vlach“-dialects as suggested already by Gilliat Smith (1915/1916). Erli belongs to the last group. This somewhat obsolete classification refers to whether a dialect has been influenced by the Rumanian language („Vlach“-dialect) or not („Non-Vlach“-dialect). The word Erli derives from the Turkish *yerli* „local“. It occurs in some variations all over the Balkans, either as an out-group or as a in-group name of Roma. The name Erli has been chosen as a reference name, because the group we are dealing with uses it as their in-group name. One should, however, bear in mind that the denomination Erli is not necessarily bound to a linguistic classification, but sometimes used by linguistically heterogeneous groups. More recent linguistic classifications are dealing with the termini Balkan I und Balkan II and Vlach I and Vlach II groups. After it the dialect of Sofia Erli belongs to Balkan I and Drindiri to Balkan II group (Igla 1999; Igla 2004; Igla&Draganova 2006). For a more detailed description of the Romani dialects in Europe see e.g. Boretzky (1999; 2000, 2007), Matras (2005, 2011); Boretzky&Igla (2005); Matras&Tenser (2020).

For the Erli dialect of the Sofia roma recordings were made with five speakers, one male and four females. Two of the recordings are part of the Romani-Data-Base “Dialects and Languages of the Bulgarian Roma with special focus on Prosody and Intonation” (see Grigorova&Draganova 2004).

On tables 1, 2, 3 are shown: the consonant inventory with some examples (table 1 and 2) and examples of the vowel inventory (table 3) of Sofia Erli.

Table 1 - Consonants:

	Bilabial	Labio dental	Dental	Alveolar	Palatal	Velar	Uvular
Plosives	p b		t d			k g	
Aspirated	p ^h		t ^h			k ^h	
Nasals	m		n				
Trill			r				
Fricatives		v	s z	ʃ (ʒ)		(x)	χ
Affricates		(v)	ts	tʃ tʃ ^h dʒ			
Approximant					j		
Lateral			l				

There is a tendency in a present-day Erli for the fricative /ʒ/ to be in free variation to the affricate /dʒ/.

Table 2 – Examples for the consonant inventory:

p	pani	„water“	v	vošta	„lips“	l	lil	„book“ / „paper“
p ^h	phuv	„eyebrow“	s	suv	„needle“	r	rom	„gypsy man“
b	baro	„big“	z	zoral	„strong“			
t	tu	„you“	ʃ	šero	„head“	tʃ	čačes	„true“
t ^h	thuv	„smoke“	(ʒ)	žav	„I go“	tʃ ^h	čhip	„tongue“
d	duj	„two“	χ	χer	„donkey“	ts	cidav	„I drow“
k	kan	„ear“	m	muj	„mouth“	dʒ	džav	„I go“
k ^h	kham	„sun“	n	našti	„I cannot“			

Vowels:

In Erli almost all vowels are short rather than long, but their quality is generally closed rather than open. There are two high front vowels /i/ and /e/

which are slightly lower than the cardinal vowels, a central stressed low vowel /a/ – rather a front one than a back one, and two back vowels: /u/ which is also slightly lower than the cardinal vowel and /ɔ/ - rather open. Two vowels occur only in unstressed position, both with many possible variations. These are /ʊ/ – often quite centralized, and a schwa which also varies richly in its phonetica realization.

Table 3 – Examples for the vowel inventory:

i	diz	„town“				u	phum	„pus“
e	phen	„sister“				ʊ only unstressed	vogi> /vʊ'gi/	„stomac“
			ə only unstressed	phagav > /pəg'af/	„I break“	ɔ	tato > /tət'ɔ/	„warm“
			a	čhaj	„girl“			

Conventions:

/t, d, t^h, ts, n, r, s, z/ are mostly pre-alveolar.

The post-palatal fricative is usually uvular /χ/ but there exists a tendency for a velar articulation especially in cases where they are followed by the front vowels /i/ or /e/.

The labiodental voiced fricative /v/ is often pronounced as an approximant - /ʋ/. The voiceless labiodental fricative is present in some varieties of Bulgarian Erli e.g. „fuljav“ (I throw) but in the variety under consideration it occurs mostly in words of the contact language.

The unaspirated velar stops /k/ and /g/ can be accidentally pronounced, specially by native speakers above 60ty, as uvular /q/ and /G/, e.g. /buqa'li/ „hungry“.

Stress:

The lexical stress in the nominative case, the present tense and the aorist occurs on the final syllable. In the oblique case forms, the imperfect and the past perfect the stress occurs on the penultimate syllable. Only in few words the stress is on the first syllable of their base form e.g. „cidav“ (drow), „masek“ (mouth).

“The North Wind and the Sun”, translated from Bulgarian:

Recording was made with one speaker (female), teacher in a primary school in Sofia.

Text - transliterated

I severno balval thaj o kham

I severno balval thaj o kham denas peske kova si po-zoralo, kana ekh učardo tate šexjate nakhlo lende. On phende kaj davkha kovato pervo (avdo) ka tradel e manušeske te uxljavel pi šexi, ka ovel maj-zoralo akalestar. I severno balval liljas te phudel zoraleste, ali kozom zoraleste phudelas, zomkha tateste o manuš učarelas i šexi turjal peste. Maj-palal i severno balval ačhili. O kham liljas te pekel zoraleste, thaj o manuš uxljagjas pi šexi. Ačuka i severo balval ovelas kaj o kham si po-zoralo latar.

Phonetic transcription of the recorded passage

I 'severnŭ bəl'val t^haj ŭ k^ham 'denəs 'peske kŭ'va si 'pɔzɔrə"lɔ kə'na ek^h mə'nuf^h ut^hər'dɔ tət'e fə'xjate nə'k^hlɔ 'turjəl 'lende ɔn p^hen'de kaj dəv'k^ha kŭ'vatu 'pervu (əv'dɔ) kə trəd'el e mənŭ'sjeske te uxl^h fɪ'a'vel pi 'fexi kə ŭ'vel 'majzɔrə"lɔ əkə'lestər i 'severnŭ bəl'val li'lɪas te p^hu'del zɔrə'leste 'ali kŭ'zɔm zɔrə'leste p^hu'deləs zɔm'k^ha tət'este ŭ mə'nuf^h ut^hər'eləs i 'fexi 'turjəl 'peste 'majpə"lɪl i 'severnŭ bəl'val ət^hi'li ŭ k^ham li'lɪas te pe'kel zɔrə'leste t^haj ŭ mə'nuf^h uxl^həgjas pi 'fexi ət^hɔ'ka i 'severnŭ bəl'val ə'veləs kaj ŭ k^ham si 'pɔzɔrə"lɔ 'latər

Sliven Drindiri

Drindiri is a dialect that was already described at the beginning of the 20th century by Ghillait-Smith (1913/14, see Igla 2004: 22) and which he attests in Kotel, Žeravna and Gradec as well as in Šumen, Dobrič and Sliven (1915/16). Together with Bugurdži and Kalajdži it belongs to the group of Balkan II dialects (Boretzky 2000).

For Sliven Drindiri we made three recordings: two belong to the database “Dialects and languages of the Bulgarian Roma with special emphasis on prosody and intonation” (Grigorova&Draganova 2004), one speaker – a Bulgarian teacher at a secondary school in Sofia, but with Drindiri as his mother tongue – read the standard phonetic-phonological text as used in the IPA journal “The North Wind and the Sun”, translated from Bulgarian.

In Matras (2011:3) and in Baló (2020) one can see the main phonological inventory of Romani. However, due to some phonological shifts, Drinidiri has been considered unintelligible for other Romani dialects. In Igla (2004: 23) and Igla & Draganova (2006:62) we see some typical changes of consonants before /i/ that make Drindiri "difficult to understand" and that have also been demonstrated to some extent by our Drinidiri speakers as for example the elision of /l/ and /n/ before /i /, changes that do not cover the whole lexicon.

Another difference with Sofia Erli, for example, is the contrast between a strong and a weak trill: /rr/ vs. /r/, which seems to have been lost in Erli, but continues to exist in Drindiri at least in some words, in our case in /pʊ'rru/, which in this context means "with all (strength)". The lateral consonant occurs in two variants depending on the vowel context: as alveolar /l/ before the front vowels /i/ and /e/ and after /i/, in this way being very sensitive to the phonetic context, and as velarized /l/ before /a/ and the back vowels /u/ or /o/. Igla also gives some examples of an affricatization, namely /kʰiljava/ (plumps) > /tsjava/ (see Igla 2004: 23).

Transliteration: U šilalo balval ti o k^ham

Ek^h drom u šilalu balval ti u k^ham lini ti den pis kon si po-zuralu. Ozaman katar u drom dik^hjas pis ek^h manuš te p^hirlas i dromindi te sjas uredu tatu cavalusa. U k^ham ti u šilalu balval dini piski p^herjas, ta kăka, kontu mă ši(j)zil ti tradil u manuš te p^hirla i dromindi ti č^hel pistar u tatu kavalus, mă ovil manuš, kontu si po-zoralu i dondar. U šilu balval ljas ti p^hudil pã sastu porru kuvetisa, ama kibortu po-but p^hudilas, kidibor u manuš k^hidilas pis andă pisti. En palal u šilalu balval zaprijas. Ozaman u k^ham ljas ti pecil ti sade pala rima vakăci u manuš č^hjas šu cavala pistar. U šilalu balval djas pu p^herjas, ta u k^ham si po-zuralu listar.

Transcription: ʊ ʃilə'lu bəl'valʲ ti ʊ k^ham

ek^h drəm u ʃilə'lu bəl'valʲ ti ʊ k^ham 'lini ti den pis kon si 'pəzʊrə'lu
'əzə'man 'katər ʊ drom di'k^hjas pis ɛk^h mənʊʃ te 'p^hirlas in drə'mindi te s'jas
ʊ'redʊ 'tatu kəvə'lusə ʊ k^ham ti ʊ ʃilə'lu
bəl'valʲ 'dini 'piski pe'rjas ta 'kəkə² 'kəntʊ mə ʃij'zil ti trəd'il ʊ mənʊʃ te 'p^hirlə
i drə'mindi ti
tʃ^hel 'pistar ʊ tə'tu kəvə'lusə mə ʊ'vil mənʊʃ 'kəntʊ si 'pəzʊrə'lu i 'dəndər
ʊ ʃi'lu bəl'valʲ l'as ti p^hʊ'dil pə sə'stu 'porru kʊvətisə 'amə kibor'tu 'pə'but
p^hʊ'diləs kidi'bər ʊ mənʊʃ k^hi'diləs pis 'andə 'pisti en pə'lal ʊ ʃilə'lu bəl'valʲ
zə'prijəs 'əzə'man ʊ k^ham l'as ti pe'tsil ti sə'de pə'la 'rimə vəkʰtsi ʊ mənʊʃ
tʃ^has ʃʊ kə'valə 'pistəl ʊ ʃilə'lu bəl'valʲ djas pu
p^he'rjas tə ʊ k^ham si 'pəzʊrə'lu listər

The text in Bulgarian: Северният вятър и слънцето

Северният вятър и слънцето се препираха кой от тях е по-силен, когато един пътник завит в топла дреха, мина покрай тях. Те решиха, че този, който пръв накара пътника да си свали дрехата, ще се счита за по-силен от другия. Тогава северният вятър започна да духа с всичка сила, но колкото по-силно вятърът духаше, толкова по-плътно пътникът увиваше

дрехата около себе си. Най-после северният вятър прекъсна усилията си. Тогава слънцето започна да грее силно и пътникът вднаха свали дрехата си. И така, северният бе принуден да признае, че слънцето е по-силно от него.

Notes:

¹ In Sofia Erli's case, the sonorant /l/ before back vowels could be velarized /l^ʷ/.

² In Sliven Drindiri exists, probably under the influence of the contact language, a back closed-mid vowel as in 'kɤkə, i.e. "the one (who)".

Literature:

Baló, M. 2020: Romani Phonology. In: Matras, Y.& A. Tener (Eds.) The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics. Cham: Palgrave Macmillan (119- 153).

Boretrzy, N. 1999: Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani Dialekten. Mit einem Kartenanhang. Peter Lang, Frankfurt am Main.

Boretzky, N. 2000: South Balkan II as a Romani Dialekt brunch: Bugurdži, Drindiri, Kalajdži. Romani Studies 10 (2): 105-183.

Boretzky, N. & B. Igla 2005: Kommentierter Dialektatlas des Romani. Teil I Vergleich der Dialekte. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Boretzky, N. 2007: The Differentiation of the Romani Dialects, In: Language Typology and Universals 2 December 2007 60(4):314-336. DOI: 10.1524/stuf.2007.60.4.314.

Gilliat-Smith, B. 1913/14: The Dialct of the Drindirisi. In: The Journal of the Gypsy Lore Society, New Series 9, I, 7:4 260-298.

Gilliat-Smith, B. 1915/16: Report of th Gypsy tribes in North-East Bulgaria. In: The Journal of the Gypsy Lore Society, New Series 9, I: 1-54; II:65-109.

Igla, B. 2004: Bulgarian Romani Dialects: dialectal groups. In: Grigorova, E. & D. Draganova 2004 (Eds.): Dialects and Languages of the Bulgarian Roma with special focus on Prosody and Intonation. Publishing House Eto, Sofia.

Igla, B.& D. Draganova 2006: Romani dialects in Bulgaria. In: International Journal of the Sociology of Language 179, 6: 53–63, Walter de Gruyter DOI 10.1515/IJSL.2006.025.

Matras, Y. 2005: The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective. In: Halwachs, D. & B. Schrammel (Eds.). General and applied Romani linguistics. Munich: Lincom Europa. 7-26.

Matras, Y. 2011: Romani. In: Kortmann, B. & J. van der Auwera (Eds.). The languages and linguistics of Europe. A comprehensive guide: 257-268. Berlin: De Gruyter Mouton.

Matras, Y. & A. Tenser (Eds.). 2020: The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics. Cham: Palgrave Macmillan.

ЗА РЕЧТА НА КОМПЮТЪРНО ОПОСРЕДСТВАНАТА КОМУНИКАЦИЯ

Стефка Александрова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
st.aleksandrova@shu.bg

ON THE SPEECH OF COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION

Stefka Aleksandrova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
st.aleksandrova@shu.bg

Abstract: The text provides a brief overview of the new form of speech in computer-mediated communication, which is a consequence of the reproduction of oral speech in an online environment through written text. Some of its typical features are examined.

Key words: oral speech, written speech, internet language

Интернет промени представите ни за общуване както с познати и близки събеседници, така и с непознати индивиди, предимно със сходни интереси. С напредването на технологиите създадените в реална среда взаимодействия все по-често преминават и се осъществяват във виртуалното пространство, там се създават и нови връзки. Така се преодоляват пречките, свързани най-вече с разстоянието и времето и този вид комуникация става жизнена необходимост за хората. Разбира се, случва се и обратното – взаимодействия от виртуалното пространство да преминат в реалния офлайн живот. Налице е една дигитална епоха, в която човек вече извършва житейските си дейности в по-голям обем във виртуалния, отколкото в реалния живот.

За бързото разпространение на интернет комуникацията през последните години допринесоха и директивите за изолация по време на пандемията COVID-19. Училища и университети преминаха към онлайн обучение, служители от институции и фирми осъществяваха работната си дейност от дома си, избягваха се обществени места и хората се „срещаха“ помежду си предимно в онлайн среда. Този тласък към компютърно опосредствано общуване се отрази и върху речта на общуващите и насочи вниманието на изследователите към нейното проучване.

Проблемите, които се разглеждат при описание на компютърно опосредстваната комуникация са многоаспектни, но един от основните

е свързан с динамичните промени в традиционните форми на устната и писмената реч, в езиковото поведение на потребителите. При компютърно опосредстваната комуникация има смесване на компонентите от устния и писмения текст, каналите са различни, появяват се нови езикови похвати, други излизат от употреба, трети се видоизменят. Във „виртуалната реалност“ наред с предизвикателството за оригиналност в изказа е налице и стремеж за пестене на време и енергия, за съобразяване с така нар. „трета форма на езика наред с конвенционалната писмена и устна форма“ [Буров 2021: 40].

Един от критериите за класификация на езиковите текстове е формата на речта и според нея текстовете биват писмени и устни. Разликата между тях е в зависимост от характера на контакта между общуващите: устната форма се използва при пряк контакт посредством слуховия канал, а писмената форма на речта свързва раздалечени във времето и пространството адресант и адресат без участие на слухов канал. Както Е. Добрева и И. Савова отбелязват, устно конституираният текст (при неговото пораждане) освен, че може да бъде предаден в същия „нефиксиран“ вид и съответно да се възприеме слухово, може да бъде и „вторично фиксиран“ в писмена форма и да се възприеме зрително. И писменият текст (според формата си на пораждане) е „писмено конституиран“ и може да бъде предаван и възприеман в същата писмена форма или да бъде възпроизведен устно. Независимо обаче в каква речева форма се предава и възприема, всеки езиков текст носи белезите на формата на речта, в която е възникнал. Така „устно конституираният текст (интенционално говореният) си остава устен, независимо че може да се прояви под формата на вторичен писмен запис и обратно – писмено конституираният текст продължава да съществува като писмен дори и когато се възпроизвежда в устна форма и се възприема по слуховия канал“ [Добрева, Савова 1994: 63–64].

Макар и интернет езикът да е определян по различен начин от изследователите, общото в различните постановки е, че формите на съществуването му „не съвпадат с традиционните представи нито за устната, нито за писмената реч“ [Ефремов 2020: 203].

Възпроизвеждането на устната книжовна реч в електронна среда чрез писмен текст дава основание тази хибридна форма да се терминологизира от някои автори като „писмена устност“ [Грозева 2011: 204], „писмена разговорна реч“ [Коцев 2017: 146] и др. под. Като средство за компютърно опосредстваното общуване служи писмената реч, осъществявана посредством различни технически средства, но същевременно тя бива опростявана откъм конструкции, за да може максимално да се доближи до спонтанната устна реч. С основание В. Найденова говори за нов функционален стил на националния език –

интернет функционален стил, наричан още уебдиалект, интернет диалект [Найденова 2021: 49–50], намиращ се на границата между монолога и диалога (полилога), между писмената и устната комуникация, и който, като бъдещ „трети член в континуума, в който са разположени писмената и устната реч“ [Коцев 2017: 146], се характеризира със специфични особености. Някои от тях са: иконичност (заместване на паралингвистичните средства, присъщи само на устната реч с емотикони, различни графични изображения, главни букви и др.); доближаване на двете форми на речта; несъзнателно, както и целенасочено нарушаване на езиковите норми на всички езикови равнища; опростяване на изреченските конструкции (най-вече в синхронната комуникация); минимизация на думи и фрази; подчертана експресивност, която се изразява в стремеж към оригиналност и едновременно да компенсира личното присъствие в контакта (жаргонизми, модни лексеми); спонтанност; стремеж към езикова икономия (чрез съкращения, абривиатури и др.); използване на компютърния жаргон [вж. Николова 2023]; словотворчество; езикова игра (иронични похвати чрез полисемия, омонимия, антонимия, синонимия); хумористични похвати; нарушаване на правилата на нетикета и др.

Речта проявява своите характерни особености в зависимост от жанра на интернет общуването: в социалните медии тя е по-близка до писмената реч, а в социалните мрежи наподобява повече устната реч, предвид присъщата динамика и естеството на обсъжданите там теми. Бурното развитие на разножанровата компютърно опосредствана комуникация засяга почти всяка сфера на човешката дейност, за да бъде в услуга на човечеството. Виртуалното и реалното се интегрират и съществуват едновременно и неразделно, затова и съществува терминът „реална виртуалност“, указващ „реалистичната природа на виртуалния опит“ [Marciano 2014, цит. по Тодорова 2017]. Като „множество от нови форми на езиковия дискурс“ [Кирова 2007] компютърно опосредстваната комуникация развива свои собствени черти, които биват специфични за различните жанрове.

М. Рябова определя структурата на комуникацията в електронна среда като хипертекст – специален мрежов текст, функциониращ в условията на множествен фрагментарен дискурс, който постоянно се разраства и усвоява нови формати, където текстът престава да бъде само текст – негови задължителни компоненти стават видеото и звукът. Според Ю. Зуляр, цитиран от авторката, хипертекстът функционира в условията на различни хаотични информационни структури, формиращи своеобразен нелинеен текст, разпръснат в пространството. Това свойство на нелинейност дава възможност за обединяване на

множество значения във времето и по този начин осигурява целостта на възприятието. Хипертекстът фиксира неуловими значения под формата на гъвкави връзки и преходи, което позволява да се избегне строга последователност, да се обозначи отсъствието на целостта, превръщайки я в „присъствие“ [Зуляр 2006: 70, цит. по Рябова 2023: 240]. Л. Кирова също изтъква нелинейния характер на хипертекста (за разлика от този на устната и писмената реч), видно характерен за всички електронни жанрове: „Там, където съществуват хипервръзки, е възможно да се прекъсне линейния порядък на речта и да се направи отпратка, която по един или друг начин е свързана със ситуацията на общуване, но не е задължително продължение на текущия текст.“ [Кирова 2007].

В тази (вече не толкова нова) интегрирана среда се утвърждава тенденцията за създаване на нови форми на езика, за промяна в употребата на езиковите средства, за форматиране на езика, „който се използва съобразно речевите форми, модифицирани спрямо традиционните“ [Кирова 2007].

И все пак, щом се използва писменост и текстът е „писмено конституиран“, а в компютърно опосредстваната комуникация (особено в текстово базираната) той е предимно такъв (което започва осезаемо да се променя в последно време с повсеместната употреба на смартфоните и негови нови приложения, както и с участието на мултимедийните платформи), може да се приеме, че речта в този вид комуникация си остава писмена. Макар и тя да е спонтанна, докато спонтанността е характерна за устното общуване, но както приема Б. Тодорова „само защото наличните доскоро писмени канали не позволяваха нейната системна поява в писмените жанрове“ [Тодорова 2014].

Всичко, казано дотук, потвърждава неизбежната необходимост от съществуването на лингвистиката на компютърно опосредстваната комуникация като самостоятелно лингвистично направление, което изучава обекти на новата комуникационна среда, наричана: интернет език, интернет комуникация, електронна комуникация, компютърен дискурс, електронен дискурс, уебдиалект, интернет диалект, виртуално общуване, език на електронните медии, интернет текст, хипертекст [Йонова 2016: 7].

Цитирана литература

Буров 2021: Буров, С. Когнитивният фактор за граматическите изменения – В: Български език, Приложение, 2021, с. 30–49.

Грозева 2011: Грозева, М. Еикът в интернет. София: ЛЦ Ромел, 2011.

Добрева, Савова 1994: Добрева, Е. Савова, И. Проблеми на изграждането на текста. Шумен: Глаукс, 1994.

Ефремов 2020: Ефремов В.А. Речевая агрессия в интернет-дискурсе: случай группы «Buceta rosa». – In: *Language and Power in Discourses of Conflict*. Hrsg. M. Scharlaj, Berlin u.a. Peter Lang, 2020, с. 203–230.

Зуляр 2006: Зуляр, Ю. А. Массовые коммуникации в рекламе. Иркутск: Оттиск, 2006. 405 с.

Йонова 2016: Йонова, В.С. Лингвистика нового языкового сознания и информационных технологий. – Във: Вестник Волгоградского государственного университета, сер.2, Языкознания, 2016, с. 6–15.

Кирова 2007: Кирова, Л. Електронния форум като жанр на компютърно опосредстваната комуникация. – В: *LiterNet*, № 6 (91), 29.06.2007. <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/e-forum.htm>> (достъп на 13.09.2024 г.).

Коцев 2017: Коцев, Р. Още веднъж за асиметрията в асинхронната интернет комуникация. – В: Годишник на Шуменския университет "Епископ Константин Преславски". Факултет по хуманитарни науки, т. XXVIIIА, №1, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2017, с.143–155.

Найденова 2021: Найденова, В. Специфики на интернет дискурса в ролята му на нов функционален стил на книжовния език. – В: ZBORNIK MEC, №7, 2021, с. 43–51.

Николова 2023: Николова, Д. Комуникативни и езикови особености на компютърния жаргон във виртуалната комуникация. – В: Реторика и комуникация, бр. 57, 2023.

Рябова 2023: Рябова, М. Особенности этикета виртуальной коммуникации. – Във: Виртуальная комуникация и социальные сети. Том 2, №4, 2023, с. 239–245.

Тодорова 2014: За някои комуникативни стратегии, характерни за форумния дискурс на Bg-mamma. – В: Виртуална култура, бр.15, 2014. <https://www.researchgate.net/publication/305380355_Za_nakoi_komunikativni_strategii_harakterni_za_forumnia_diskurs_na_bg-mamma> (достъп на 15.09.2024 г.).

Тодорова 2017: Тодорова, Б. Компютърно-опосредстваната комуникация в глобализиран свят. – В: Текст. Контекст. Интертекст. Научовий електронний журнал, 2, 2017, с. 1–14. < text-intertext.in.ua > (достъп на 15.09.2024 г.).

Marciano 2014: Marciano, A. Living the VirtuReal: Negotiating Transgender Identity in Cyberspace. – In: *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 19, Issue 4, July 2014, p. 824–838.

ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА КРАЙНИТЕ ЮГОЗАПАДНИ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ СПОРЕД ЗАПИСИ НА БЪЛГАРИ ОТ с. БИЛИЩА, КОРЧАНСКО – ОБЛАСТ ДЕВОЛ, РЕПУБЛИКА АЛБАНИЯ

Лучия Антонова-Василева
Институт за български език „Проф. Любимир Андрейчин“
при Българската академия на науките
luchantonova@gmail.com

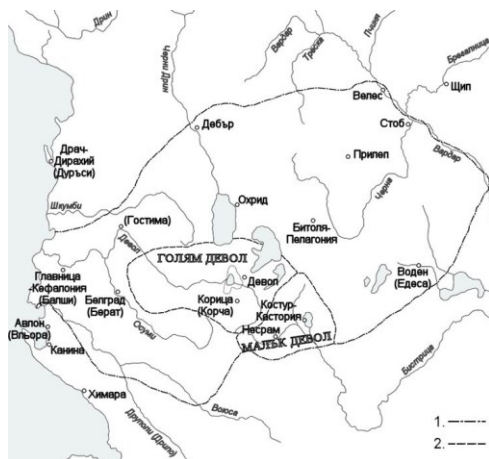
CHARACTERISTIC FEATURES OF THE EXTREME SOUTHWESTERN BULGARIAN DIALECTS ACCORDING TO RECORDS OF THE SPEECH OF BULGARIANS FROM THE BILISHTA REGION OF KORCHA – DEVOL DISTRICT, REPUBLIC OF ALBANIA

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreichin”
Bulgarian Academy of Sciences
luchantonova@gmail.com

Abstract: The article provides brief geographical and historical data, as well as information about the history, linguistic awareness and dialectal features of the speech of the village of Bilishta, Korcha region based on field materials from 2021. Conclusions are made about the place of the speech in the system of extreme southwestern Bulgarian dialects.

Key words: Dialectology, phonetics, morphology, history of the Bulgarian language

Градчето Билища (според местния изговор и Билишча, алб. *Bilisht/Bilishti*) е разположено в Югоизточна Албания в непосредствена близост до албано-гръцката граница на около 30 километра източно от град Корча. Името се изписва и като Биглища. То се споменава в описания на турски автори от XVII в. [Кънчов 1996: 19, 87]. Билища е център на община с името Девол (алб. *Devolli*), известно като название на средновековен град, важен административен, църковен и културен център в Първата българска държава. Точното му местонахождение не е установено, но се предполага, че той е бил разположен край едноименната река в днешна Югоизточна Албания.

Според публикация от Трайко Поповски във в. „Вести“ от 04 октомври 1912 г. [Поповски 1912] Билища представлява най-западната част от Костурската епархия, но според разказите на местното население в културно отношение селището е било свързано по-тясно с Корча, отколкото с Костур. Т. Поповски отбелязва, че котловината Девол, в която е разположен градецът, е важна историческа област, населена с българи, и именно в нея е развивал своята просветителска дейност св. Климент Охридски. Смятало се, че училището на св. Климент се е намирало в селище, което през 1912 г. вече е било изцяло населено с албанци. Албанското му име е *Miras//Mirasi*, но и до днес е известно старинното му име Божи град. Към 1912 г. жителите на съседните села Зелен град, Видохово, Гърлен и Шак са говорили на български. Известни са спомени, които разказват, че населението се е отказало от родния си говор, защото системно е било подлагано на насилие. От тази участ са се спасили селата Връбник (днес в Албания), Косинец, Въмбел, Смърдеш и някои други в Костурско, както и Любаница (срв. Любаница, община Охрид, днес в Северна Македония на Охридското езеро). Същите сведения се посочват и от В. Кънчов [Кънчов 1996: 19, 87].

Както е известно от най-актуалните съвременни описания на Ев. Христова, Кл. Щайнке и други учени, диалектите в областта спадат към крайните югозападни български говори и са свързан с костурските. В диалектната система тук се пазят редица архаични черти, близки до старобългарския език, което не е странно, като имаме предвид историята на региона. По отношение на застъпниците на старобългарската задна носова гласна говорът на Връбник влиза в ареала на ъ-говорите (*мъка*, *мъш* за мъж, *къшча* и др.), обхващащ преобладаващата част от българския езиков континуум, включително и

редица части от историко-географската област Македония [вж. БДА. ОТ, 2001: к. № Ф 21], макар че в съвременната македонска регионална писмена норма се предпочита този звук да се отбелязва със знак *й* и други подобни [Видоески 1988: 246–247].

Българският език, българското национално съзнание, както и съзнанието за ролята на център в областта, се е съхранило и в град Билища, който е твърде близко до с. Връбник. Според разкази на местни жители, записани от мене през 2021 г., освен че автентичната българска реч и култура традиционно се е пазила от местното население, в по-ново време в града са се заселили и пришълци от Връбник/Върник – *върничени*, което допълнително е допринесло за утвърждаването на неговия съвременен български етнически и културен облик. Двете селища ползват обща черква, която се намира в с. Връбник, и общи гробища. Без никакво колебание те ясно са заявявали и изразявали своето българско самосъзнание при всички обстоятелства и във всеки момент от своето битие – срв. разказът за предсмъртното желание на един баща: *И бащата ми пред да почине викаше: Молим те, ме погребите у Върник, и сакам на мойата плоча да се пише по българск’и. И там писано: „Тук почива Никола Пандофск’и. Сос дедофци Г’еле, Димитар и Лазар“.*

Жителите на Билища говорят с обич за плодородното поле Девол – срв.: *Девол има многу добро поле. Ту главно беше, во времето на Ёнвер Ходжа беше житото, и йачмен, беше пченица, тутун, чекана репа (цвекло)... Многу е развиену овоштарствуту. Йаболк’и, цреша има многу... Грозде, ама не е... Лозето сака многу сонце, и не сака за толку ниск’и места. ... И многу развиену и фасул’а. Фасул обичен, и фасул от той големо бон што го викат. И мету му е бон, шоту има голем. И кромит во Божии грат. Целото Божии грат е специализирано за кромит. Ама кромит шо нема, не се произвежда на друго место. И картули, картули. Мак’едонск’и вели компири. Компир то е от съ “рпск’и и от мак’едонск’и. Компир не го знаме.*

Освен това населението с гордост заявява, че характерен за двете селища Билища и Връбник е стремежът към високо образование – срв.: *Многу, многу л’убители на учене. И сега тийа се распърцкали по цела Албанија, а тука са повече. Во Девол там, от Билишта тие са се во Върник ин’женери, едно-друго.* През 2017 г. в Билища е организиран нов български езиков кабинет със съдействието на Фондация „Българска памет“. Пази се споменът и за религиозните борби, в които са отстоявали правото на използването на български език в черквата – срв.: *Мой бащата, кату беше дванайсе годишен там у църквите гърците се по гърцк’и (по гръцки книги служели). И теа (българите) на вечера г’и бришее (през нощта изтрили книгите) и писаа на български. А за*

намерийата г'и арестуваа. И казват „Зашто? Тије едно с едно прават веруан'е (вярата е еднаква). Није искаме българиц'и или албанск'и, гърцко не сакаме. То е во документи.

Както във Врѣбник, така и в Билища застъпникът на задната носова гласна под ударение е ъ: — срв. *За пѣто нѣма вѣрска*. В повечето случаи звукът ъ се изговаря и на мястото на стб. задна ерова гласна — срв. *пресѣхна, Вѣрбник//Вѣрник, гѣрци, гѣрцк'и, пѣрф* ... В позиция въвн от ударение изговорът на гласната ъ често се уеднаквява с този на а — особеност, която е характерна за редица български говори — срв., но и *цѣнтър//цѣнтар, дѣбар*. Същото се отнася и до изговора на застъпника на задната носова гласна въвн от ударение — напр. *играт, пѣат, ѡдат*. В един случай е отбелязан изговор а под ударение: *к'е дѡйде мѡлку покѡсно*. Формите за 1 л. ед.ч. на спомагателния глагол *сѣм* се среща и лабиализиран изговор: *Йѡ тѹка сѣм порѡснал// Йѡ сум нѡй-мал. У шѣс брѡт'а и сестрѹ йѡ сум нѡй-мал*. Лабиализиран изговор у въвн от ударение е отбелязан и във формата *сѣдум*. Подобни вариации при застъпниците на стб. ъ и на стб. ж са описани и от Евд. Христова за говора на Врѣбник [Христова 2003: 12]. В говорите в Костурско и Преспанско Бл. Шклифов също отбелязва голямо разнообразие в застъпниците на стб. ж и ъ — срв. Долна Преспа *мѡш – мѡш*, Горна Преспа *мѡш, дѡл* [Шклифов 1968; Шклифов 1979: 19]. Може да се обобщи, че тя е характерна за района и вероятно се дължи на наличието на развоя на тези старобългарските гласни, които в миналото са се отличавали с по-широк и по-заднен изговор. Развоят на техните застъпници към съвременната фонологична система е водил до различни варианти в зависимост от мястото в думата и фонетичното обкръжение [Кочев 2010; Antonova 2011]. Тук е мястото да припомним, че в говора на Корча, където се пазят най-последователно остатъци от разложен назализъм, най-често вокалният елемент в застъпника на ж е а, а в Костурско се среща разложен назализъм с вокален компонент ъ и застъпници без назален компонент с „разнообразие на гласната“ — *пѣт, пѡт, нѡт* [Стойков 1993: 180–181].

Отличителна черта от книжовния български език за диалектите в района е наличието на членна морфема *-о, -от (-у, -ут)* при съществителните от м.р. ед.ч., получена след първична вокализация на стб. задна ерова гласна ъ > о. Характерно е, че тази особеност се среща и в Преславско. По този начин се установява една обща особеност между диалектите, разпространени на мястото на развитието на Охридската и на Преславската книжовна школа, следи от която се откриват и до наши дни — срв. в говора на Билища в членната морфема: *дѣн на бѹрекот, професѡрот, фѣлмот, цѣнтарот; Цѣрвѣнуту йѡйце се клѡва у сѣде, у лѣбу; за музѣут*. Изясняване на гласната на мястото на

стб. ъ се среща и в предлози, представки и наставки – срв.: *Мѡж да се проновѣра кнѣга за бѣлгѣрските ѡпиности во Албѣнийѣ; Тѡ е во оснѡвата; Сѣте се собѣрат; Вѣди тѣка е почѣток* (началото) *за инвестѣция*. Сравнително по-последователно в говора на Билища е изясняването на ъ в о и на мястото на група съгласни и съчетания със съгласна л – срв.: *ѣѡболк'и, сѡнце, дѡшол*. Изключение се наблюдава при названието *Бѣлгѣрийѣ*, и неговите производни – напр. *бѣлгѣри// бѣлгари, бѣлгѣрск'и*, при които се наблюдават дублетни форми с изговор ъ и о (у) – *Булгѣрийѣ*, като по-чест е изговорът ъ.

Характерно е, че при наличието на редица сходни черти между говорите от района на Преспанско, Костурско и Корчанско в тях се проявява различие по отношение на изговора на стб. ъ. Докато диалектът на Корчанско е известен със запазване на широкия изговор на стб. ятова гласна, то в Костурско и Преспанско той се среща само в писмени и палеографски паметници – в старинни образци от книжнината и в стенописи (Ничев 1987), докато в устната реч се среща изговор е. Прегласеният изговор е се е установил и в говора на Билища – срв.: *И'ма нѣкой дѣн Рѡжден, тѣка се сбѣраат, гѡре ѣма голѣма зѣла; Кѣе бѣга (ѣе си отива) во Тирѣна; Мнѡгу дѡбар лѣп прѣат. Чѣс лѣп – да мирѣше сланутѡк; Бѣли на Вѣърник пѣша сѣкоѣ вѣчер*.

Според записите, направени през 1921 г., в говора на Билища се разширява употребата на твърдите съгласни за сметка на палатализираните – срв. в глаголните окончания: *Хѡдат во цѣрквата; Ѳдат тѣмо во кѣта годѣна, сѣка годѣна; К'е ѣа нѡса* (вода) *на афтѡбѣсо; Сѣте се собѣрат*. Тази особеност е характерна за говора на Връбник и Корча (Христова 2003: 184; Стойков 1993: 181). Затвърдяване на съгласните се открива и при граматичните форми на съществителните: *цѣла вѣчѣра*. То се среща и в думи от чужд произход: *Бѣше нѣй-дѡбар гѡтвач за бѣрек* (бюрек), *вѣртен бѣрек; тѣтун* (тютюн). Отбелязани са случаи на изговор на палатална съгласна н': *верѣан'е, дѣн'уве, пѣзен'ето, по камѣн'ата*, както и на палатална съгласна л': *л'убѣтели, л'ѣде, фѣсул'а*.

От направения кратък преглед на някои характерни особености на говора на българите в гр. Билища, Корчанско, може да се направи изводът, че той споделя основните особености на с. Връбник. Записите позволяват да се открие силната изява на българското национално съзнание на жителите на градчето, които с основание може да наречем наследници на традициите на св. Климент Охридски. Както е характерно за крайните югозападни говори, диалектът споделя основните развойни тенденции, характерни за българския езиков континуум – развитие на звук ъ на мястото на задната носова гласна и в много случаи на мястото на задния старобългарски ер.

Цитирана литература:

БДА. ОТ. 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: КК „Труд“, 2001.

Видоески 1988: Видоески, Б. Дијалектите на македонскиот јазик. Т. I. Скопије, 1988.

Кочев 2010: Кочев, Ив. Българска фонология. Изд. „АНИКО“, 2010.

Кънчов 1996: Кънчов, В. Македония. Етнография и статистика. София: „Академично издателство Марин Дринов“, 1996 (фототипно изд. от 1900 г.).

Ничев 1987: Ничев, Ал. Костурския българо-гръцки речник от XVI век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987.

Повоски 1912: Поповски, Т. Град Билища (исторически бележки). – В: „Вести“, брой 15, Цариград, 1912 г.

Христова 2003: Христова, Евд. Българска реч от Албания. Говорът на село Врѣбник, Университетско издателство „Неофит Рилски“, Благоевград 2003, 285 с.

Шклифов 1968: Шклифов, Бл. Костурския говор. София: Изд. на БАН, 1968.

Шклифов 1979: Шклифов, Бл. Долнопреспанският говор. София: Изд. на БАН, 1979.

Antonova 2011: Antonova-Vasileva, L. Specific traits of the continuants of Old Bulgarian Nasals in the outlying South-western Bulgarian Dialects. – *Linguistique balkanique*, L, 2–3, 51–64.

Steinke 2007: Steinke, Klaus, Ylli, Xhelal. Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA): Prespa – Vërnik – Boboshtica. Munich, Verlag Otto Sagner, 2007.

ЕТНОКУЛТУРНА ИДЕНТИЧНОСТ НА РОДИЛНАТА ОБРЕДНА ЛЕКСИКА В УКРАИНСКИТЕ БЪЛГАРСКИ ГОВОРИ

Свитлана Георгиева
Одески национален университет „И. И. Мечников“
sgeorgijevamititel@gmail.com

ETHNO-CULTURAL IDENTITY OF BIRTH RITUAL VOCABULARY IN UKRAINIAN BULGARIAN LANGUAGES

Svitlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
sgeorgijevamititel@gmail.com

Abstract: The customs and rituals performed in the 20th century are still not well studied. In this article we consider the lexis of the birth customs and rites in the system of the common Bulgarian and Slavic practice in the ethnolinguistic aspect, i.e. in the interaction: rite - linguistic material, which reveals us the local - regional elements in the system of the common Bulgarian and Slavic, reflecting the specific in the practice of the Ukrainian Bulgarians. Each ritual moment is connected with the corresponding dialectal ritual terminology and refers to a specific linguistic code.

Key words: ritual vocabulary, birth customs and rites, Bulgarian dialect in Ukraine

Семейните празници като фактор, съдействащ за запазването на етнокултурната идентичност на българите от Украйна са още слабо проучени, а те са един богат извор за разкриване на българската народна култура, за промените, които тя търпи в обкръжението на други култури. Теренните материали, събрани от съвременните изследователи, частично са въведени в научния оборот [Българските говори в Украйна 1998 – 2019]. Но същевременно макар и малко като количество, изследванията върху диалектите и културата на българите в Украйна дават възможност да се открият интересни особености. Преди всичко наред с архаичните думи тук се откриват, макар и най-често под формата на спомени, старинни варианти на някои обичаи и обреди от българската култура.

Разглеждаме традиционно родилните обичаи и обреди в системата на общобългарската и славянска практика в етнолингвистичен аспект, т.е. във взаимодействието: обред – езиков материал, който ни открива локално-регионалните елементи в системата на общобългарските и славянските, отразявайки

специфичното в практика на украинските българи. Всеки един обреден момент е свързан със съответната диалектна обредна терминология и визира конкретен езиков код.

Сред преселническите български говори в Украйна са представени основно говорите от *северно-източния (мизийски), южнобалканския, подбалканския и източнотракийския* тип. Установено е, че преселническите български говори се делят на: *чушмелийски, чийшийски, балкански, олиански, тракийски, западнобългарски и източнорупски* [Колесник 2016: 5 - 42].

Под ‘родилните обичаи’ в етнографията се разбира цикъл обреди, които са свързани с периода на бременността, раждането и кръщаването. Те заемат важно място в системата на семейните обичаи, които обикновено се делят на три етапа според основните моменти: “1. Обичаи и обреди до раждането; 2. Обичаи и обреди, свързани със самото раждане, т.е. такива, които се предхождат непосредствено, съпровождат и непосредствено следват; 3. Обичаи и обреди след раждането” [Георгиева 1999: 348]. В описанието на родилните обичаи и обреди в украинските български говори тази схема е представена.

Проследяването на представите и вярванията, свързани с родилните обичаи, допринася за изясняването на старинната мирогледна основа, върху която се развиват и оформят определени обредни действия. С това се цели осигуряването на здраве и благополучие на майката и детето.

Според народните схващания в пълноценното и щастливо семейство е немислимо без деца. Жена, която не може да роди деца се нарича *бездетна, жина куйату н’ама дица, йалова* (с. Банивка, Главани), *биздетна, йало* (с. Богате (Долукьой)), а в книжовния език – *ялова*: [//*П’етруйца бизд’етна и иска да си з’еми дит’е за свойу // Жината дету ни мой да руди и думат йало://*]. Абортът в с. Богате се означава с термина *м’етна* (думата се употребява само от старите хора), *прайа аборт*.

В украинските български говори бременната жена се нарича: *пълна, на тоо ред, в пулуженийе, бир’ем’ена* (с. Главани), *с курем, устанала на ред, тежка, в пулуж’ение, вр’еменна* (с. Камчик, Купоран, Нови Трояни, Чийший), *устъналъ, нипразнъ, времянь, тъкъвъ* (с. Чийший), а в книжовния език – *бременна*. Нормите на поведение, отнасящи се до зачеването и бременността, са строго регламентирани от традицията. Степента на придържането към тях в различните семейства зависи от наличието на възрастни жени, които да ги обясняват и настояват за спазването им. Най-разпространени забрани, които очертават този период, са следните: не бива да си реже косата (може да отреже на детето някоя част от тялото), не е позволено да прекрачва през

ръжен, синджир (детето може да се задуши с пъпната си връв), не бива да краде (защото, ако се пипне някъде по тялото, на същото място детето ѝ ще има родилно петно с формата на откраднатия предмет), не бива да шие, плете и пере срещу големи празници (не спазването на които може да доведе до прекъсване на бременността и раждането на мъртво дете), не бива да рита куче или котка (за да не е косматото детето), глава от риба да не яде (за да не хърка и сумти детето, когато спи) и др.: [*//В'арва са/чи бир'емента нитр'аба да крачи важ'е/ т'ел/ закоту пуповинта на дит'ету да ниса завърти на въртъ// Да ни крачи ръж'ен, да ни коли животни/ да сиди пуд стр'аха, чи да ни бъди просту на дит'ету/чи мой да са прикъса бир'еминустъ// Гату вади у'да ут клаинчиту удъта тр'аба да ни са пувръшита назад в клаинчиту – закоту дит'ету да ни са пувръшита при родах// Ни става на вратъта ду пръгъ (трудну да ни ражда) // Коту и са прийде на береминта тр'аба да и гу дът/ чи да ни са пулучи въкидъш// Ни тр'аба да крѣде чи ша изл'ей сичкуту на дит'ету// Да сиди на пъл'ен чувал ние на праз'ан, чи да ни ражда трудну// Нитр'аба да сиди на к'убила, чи да ни руди по-рану// Ни с'ада на дрѣвника, чи да ни са руди дит'ету с расцеп'ана уста//*][Георгиева 2014: 299]

По времето на бременността жените гадаят за пола на детето. Вярва се, че от дясната страна се разполагат *лапинца* (момченца), а от лявата – *умиченца* (момиченца) (с. Главани).

Майката често е не само обект, но и субект на обичаите. Пряко или косвено (посредством майката) основен обект на родилните обичаи е **детето**: *дятенци* (с. Криничне (Чушмелий)).

Като действащо обредно лице се явява и народната акушерка – баба. Терминът, с който се означава, показва слаба вариативност: *баба* (сс. Банивка, Богате, Виноградивка, Калчево, Камчик, Кирнички, Кубей, Нови Трояни, Суворове, Ярове), *баба-повитуха* (сс. Банивка, Главани), *бабка* (сс. Богате, Камчик), *бабътъ* (с. Чийшия). Бабата е стара или отродила се жена в (извънфертивна възраст), причисляват я към най-мъдрите хора в село и я почитат. Бабата познава силата на много билки; умее да лекува „женски” и „детски” болести; да бае против уроки.: *Гату жината бир'емина / и дой редъ да ражда в тва вр'еми/ викали баби на куиту им казвали пов'етухи (баби повитухи)* (с. Банивка); *Свикърва ми знайши, чи сам устанала, то уже бил 'н'еши, доди вр'еми, та ма глаши, извика бабката... Бабата приима родити //*. (с. Камчик).

Обичайната практика, свързана с родилката след раждането, обхваща сравнително малък период (40 дни), който е наситен с много богата обредност: [*//Гату дой вр'еми жината да ражда, пуд възглавницата и тургат ножници, митла. Ино вр'еми идат къшнити хора и питат, а ну да видим ко там става. Никуй фкъштити ни пускат.*

Пудар родити майката носи на глава моди. Бабувалата жина приима дит'ету, му р'ежи пѣна. Дит'ету гу п'ел'енаха. С'етн'а зима уда, бусил'ак и утива при попа да пурѣча мулитва. Попа чит'е мулитва, свит'ава удата и бусил'ака. Сас тава свит'ена уда с'етн'а мийат дит'ету и рудилата//].

През целия този период родилката се нарича: *леуса* (с. Калчево, Кубей), *лихуса* (с. Виноградовка, Главани, Купоран, Кирнички, Камчик), *лиусътъ, лихусътъ* (с. Чийший), *лиуса* (с. Кубей), *леуца* (с. Банивка), *лиуца* (с. Нови Трояни), *л'уса* (с. Суворове), *котна* (с. Богате), *рудила, сарова жина*.

Названията с корен **род-** се срещат в *екавски* говори (Западна България), а *левуса* и др. варианти – в *якавски* говори (Източна България), *лаунка* – в *екавски* говори в Македония. Тези думи са фонетични варианти на лексемата *лехуса*, която е от гръцки произход [Речник 2018: 200].

Самото раждане се нарича – *роди, са укоти* (с. Богате), *рудявани* (с. Главани): [//Фчера на Аня приемнаа родити. Унаа нидел'а Пена са укоти мумч'енци. Руд'аванту тр'аба да бѣде в тайна. Кату ша периживават за теб'а силну ша раждаш т'ешку. В'арва са чи, кату ти пани пристилката, друга жина нач'ева да руд'ава. Гату идиши вр'ми на жината да ражда то дувадаја да ма зимат ут дома. Аз знаях, чи скору жа са наченат родити у та жина и всегда б'ах гутова/ Ку вечи настана вр'емиту да ражда/ начевам да закривам сичку/ капаци, сандеци, варты и гона сичкити ут та кеца/ но никуй ни пуцам на пет' а// Ку има чужди ора/ то те тр'аба да сидет чак ду гату не руди жината// Запаливам свеиштици и начевам да чите мулитва/ прикадявам с' акуй кише/ права крест сас свечката пред родилката да и пумага Бог//] (с. Банивка).

Думите *котна* и *са укоти* се използват от *долукъойците* (с. Богате) в пейоративно значение, малко подигравателно.

Редица обреди, извършвани след раждането, са свързани с месенето на обредни хлябове – меси се специален обреден хляб, наричан *питка*. *Питка, пита, колач, кравай, погача, турта* – в традиционната народна култура най-универсалното обредно-магическо средство и същевременно безкръвна жертва. В с. Богате от домашните се меси и пече *малка пита*: [// Гату бабувалата жина са връшта ф кѣштата при рудилата/ тугава прайат **малка пита**/ тава пита га мажат с м'ет// Питата га пиче руднината на лиусата// Бабувалата жина кади питата и казва: „Свита Богородица да ѝ на помуш, д'ету га пувикат да иди!“//]. Този обред носи своето название от българската дума **пита**, която в книжовния език означава ‘кръгъл, плосък домашен хляб; обреден хляб’ [Речник 2018: 297]. Същият обред *малка пита* се среща в

сс. Калчево, Кирнички, Чийший, Нови Трояни, Купоран, Суворове, Ярове. На шестия ден след раждането се меси втора пита, наричана *голяма пита*. При новороденото се канят съседски и роднински жени, които носят подаръци. Този обред има същото название в сс. Кирнички, Кубей, а в с. Главани и с. Суворове той се нарича *пануда*: [// Пудър н'акуй д'ен пра'ат **пануда** (гул'ама пита), викат руднинити и са прай гул'ам гул'ай//].

Вярва се, че третата нощ след раждането идват орисниците, наречниците, които идват да 'орисат детето', т.е. да предопределят съдбата му. Те се представят като три жени, сред които решаваща дума има последната, най-възрастната. Предопределянето от тях се смята за неотменимо: *На тр'ет'а ден духадат урисниците да урисат дит'ету, да му кажат ко гу чака хубаву или просту//*. Лексемата *орис* е със значение 'съдба' [Речник 2018: 284]. Например, в с. Банивка съществува легенда, че те са обикновено три жени, които му предсказват бъдещето: [// Гату прават пита/ то викат кумишиити ут права и лява стерна и куиту жув'ејат насришту// ут руднинити викат куме/ кумата/ уне/ куиту жа крестат дит'ету/ сватувити и най-близкити подружки на родилката// С'акуй/ койту фл'ава при дит'ету тр'аба да гу запл'уй и да кажи/чи м'аза на цъганчи да ни гу уручасат// Ут баба чувах н'е малку л'ег'енди за урисници// Тва са мифичнини суц'ества/ куиту са убл'акани в делги б'ели ризи и идат при майката на тр'ет'ата неш пудар раждан'ету на дит'ету// В Бановка ду с'ега распростран'ену мн'ениету, че ку стани дванайси часа нуця ду л'улката на дит'ето дувадат три урисници// Те нач'еват да спорат м'ежду с'еби си/ да з'емат дит'ето сига/ да пучакат дурд'е то израст'е и в р'езултата тр'ет'ата казва /н'ека да жув'ей/ да са уж'ени/ да си изгл'еда дицата и внуцити и тугава жа гу з'емим// Старити ора в'арват/ чи тий са добри и ништу плоху на дит'ету н'ама да направат//].

Кръщаването на детето в църква е християнски обред. В наше време църковното кръщение е само част от народния обреден комплекс, наричан *кръштени* (с. Богате), *краштене* (с. Кирнички), *криштение* (с. Виноградовка), *кръштаване*, *кръштаније* (сс. Кубей, Калчево), *кръштание* (с. Суворове), *кръштавани* (с. Нови Трояни), *кръщение* (с. Кулевча), *кръцин'е* (сс. Камчик, Главани, Ярове). Това е един от най-значителните семейни празници. След 20-30 дена от раждането кръщаването става в църква по съответен ред от *кръсник* и *кръсница*. Деца, кръстени в една и съща вода, се наричат *пубратими* и *пусестрими*. Тържеството става у дома след църковния обред и се състои от гощавка: [// Ду д'ев'ат д'ена ни са пуска сарова жина да изл'ава// Гату са испълни сорук д'ена/ иди д'ен за кръст'анту/ тугава кръст'ат дит'ету// Му прайат кръшт'ени// Кръсницата гу загъва с кръсничану//

*Кръсникуйти гу зимат ут майката и гу нос'ат в черкоота// Там вад'ат дит'ету ут мироту/ попа кръсти дит'ету и му дава ими// Куту й мумченци, кръсника с мумичин'ци/ кту й мумичин'ци/ кръсница с мумченци// В куп'ел'ата пудар кръст'анту тургат пари за черкоота// Гату са кон'чи краштаван'ето/ кръсникуйти дунас'ат дит'ету на майката и казват: „Дади ми гу **йевр'ейчи**, на ти гу **рист'ен'че**// Тугава прайат пита// На кръсн'ака и кръсницата дават пударъци// На кръштин'ету кумата дунас'а парче мат'ерийа, то са нарича **мирò** //* (с. Камчик). След като детето е вече кръстено, кръстниците го занасят при майката, подаряват му пълен комплект облекло, дават *миро*. Покръстеното дете го обвиняват с *миро*то ‘парче бял плат, с което повиват новороденото в деня на кръщенето, да не му се случи нещо лошо’. Това значение отсъства в Речника [Речник 2018: 221]. На третия ден след кръщаване кръсницата *вад'и д'ит'ету ут мироту*.

Друг важен момент в живота на детето е прохождането. С него е свързан обредът прощъпалник: *пристапулка* (с. Виноградовка, Камчик), *пристъпулка* (с. Ярове), *приштъпулка* (с. Суворове), *пруштепалник* (с. Калчево), *пруштъпалник* (с. Нови Трояни), *престъпулка* (с. Ривне (Купоран)), *пруштупалник*, *пруштупалнък* или *малки пр'есни питки* (с. Чийшия), *престъпулка*, *пристъпване*. За този ден специално се меси обредна пита, която се маже с мед. След това майката раздава от питата на съседи и роднини, като казва: [// *Давам ви пита за нашта Анка// Н'еска д'ит'ету пристъпи*//]. Съседите отговарят: [// *Дай ви, Боже, д'ит'ету да й здраву/ да пурасни/ да гу уженити и да додим на сватба; Давам ви пристъпулка за нашта Миланка/ да б'ага и да скача кату вий*//].

Първото обредно подстригване започва да се отбелязва през последните години. Обичаят се извърша от кръстника и кръстницата, който отрязва във вид на кръстче малко коса от главата на детето. Следва *гощавка*, а по-късно се разменят подаръци.

При поникването на първия зъб, идва кумата опипва зъба с игла и нарича: [// *Кату остра и курава иглѣта / такъви да са ти зъбити*//]. Първия паднал зъб се слага в парченце хляб и се хвърля на покрива с думи: [// *Бабо зъбо / нати кокал'ан зъб/ дай ми жилез'ан* //]. (с. Главани).

Обичаите и обредите, свързани с бременността, раждането и ранната детска възраст, имат общобългарски характер. Отделните компоненти в обредните комплекси в тази система от семейни обичаи са продукт на различни исторически епохи, но в основата им лежат представи и вярвания, които отразяват един древен по същността си мироглед. Това е свидетелство за единството на българските обичаи и обреди, както и за единството на българския език в неговото многовеково развитие.

В последните десетилетия от традиционните обичаи, свързани с родилния цикъл, се е съхранило малко, но те са все още живи в паметта на най-възрастните жители.

Цитирана литература

Българските говори в Украйна 1998-2019: Барболова, З., Колесник, В. 1998. Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия. Българските говори в Украйна. Том I. Одеса: «Астропринт»; Барболова, З. 1999. Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия. Българските говори в Украйна. Том II. Одеса: «Астропринт»; Колесник, В. 2001. Евгеновка /Арса/. Ономастика. Говор. Словарь. Българските говори в Украйна. Том III. Одеса: «Гермес»; Колесник, В. 2008. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий), Бесарабия. Речник. Българските говори в Украйна. Том IV. Одеса: «Друк»; Топалова, С. 2009. Говорът на село Калчево Болградско, Бесарабия. Речник. Българските говори в Украйна. Том V. Одеса: «Друк»; Барболова, З. 2013. Българският говор в николаевската Терновка (Украйна). Българските говори в Украйна. Том VI. Одеса: «Симекс-принт», 2013; Георгиева, С. 2015. Болгарська переселенська говірка села Зоря (Камчик), Україна. Ідіолекти. Словник = Българският преселнически говор в село Зоря (Камчик), Украйна. Идиолекти. Речник: [монография]. Българските говори в Украйна. Том VII. Одеса: Друк; Колесник, В. 2019. Говірка болгар с. Городнього (Чийшія), Бессарабія : словник = Говорът на българите в с. Городне (Чийшія), Бесарабия. Болгарські говірки в Україні = Българските говори в Украйна. Том VIII. Одеса : Астро-принт.

Георгиева 1999: Георгиева, С. Етнолингвистична характеристика на родилните обичаи в село Зоря, Одеска област. – В: Наша школа. Научно-методичний збірник, № 2-3. – Одеса, 1999. – С. 140-144.

Георгиева 2001: Георгиева, С. Лексикални особености на обредната терминология на родилните обичаи в говора на село Зоря. – В: Слов'янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2001. – Вип. VIII. – С. 94 - 99.

Георгиева 2014: Георгиева, С. Родилни обичаи и обреди в село Главан, Арцизко (етнолингвистични етюди). – В: Бесарабските българи: история, култура и език. – Кишинев: S.S.B, 2014. – С. 293-301.

Колесник 2016: Колесник, В., Георгиева, С. Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти / у спів. з В. О. Колесник// Навчальний посібник. – Ізмаїл: «ІРБІС», 2016. – 216 с.

Речник 2018: Барболова, З. Симеонова, М. Китанова, М. Мутафчиева, Н. Легурска, П. Речник на народната духовна култура на българите. София: „Наука и изкуство“, 2018.

НОВИТЕ ДУМИ И ИНТЕРНЕТ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТРИ РЕЧНИКА НА НОВИТЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)

Таня Тодорова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
2319050058@shu.bg

NEW WORDS AND THE INTERNET (OBSERVATIONS ON THREE DICTIONARIES OF NEW WORDS IN THE BULGARIAN LANGUAGE)

Tanya Todorova
University of Shumen “Ep. Konstantin Preslavsky”
2319050058@shu.bg

Abstract: This article explores the phenomenon of newly borrowed lexemes from the thematic sphere of the Internet. In recent years, the rapid expansion of digital communication and online culture has led to the borrowing and adaptation of numerous English terms into the Bulgarian language. This study investigates the linguistic processes involved in the integration of these lexemes, focusing on their semantic evolution, grammatical adaptation, and their impact on the target language.

Key words: neologisms, terminology, professionalisms, technical jargon

През последните десетилетия ставаме свидетели на експоненциално развитие на високите технологии. Обикновено иновациите навлизат в ежедневието на приемащата ги култура заедно с имената си. Интернет и свързаната с него лексика не правят изключение – английският език е източник на значителен дял от новата интернационална лексика, означаваща нововъведения от виртуалната реалност и генериращото я физически съществуващо оборудване. В българския език термините от сферата на компютърните, информационните и телекомуникационните технологии навлизат пряко или се калкират [Благоева 2007]. Заемките се адаптират към българската морфологична система, като е характерно впоследствие термините да преминават в професиолекти от полето на компютърния жаргон [Кирова 2001]. Любопитно е обстоятелството, че с развитието на технологиите и семантичният обхват на някои от съществуващите понятия се променя. Речниците на новите думи правят възможно проследяването и анализирането на посоката, в която се разширява семантичният обем на тези единици.

Настоящият текст има за цел да изследва някои формални и семантични особености на лексиката, която отправя към понятия, *породени от* и за световната мрежа (явления, предмети, команди, състояния и концепции, свързани с интернет), регистрирана в три речника на новите думи в българския език. Информацията за

лексикалните единици и техните дефиниции е извлечена от „Речник на новите думи в съвременния български език“ (1999), „Речник на новите думи в българския език“ (2010) и „Речник на новите думи в българския език“ (2021). Съставеният от Бонджолова и Петкова РНДБСЕ (1999) е избран за нуждите на предложената разработка, тъй като е съставен от компетентни специалисти, за да служи като справочник за значението на най-актуалните неологизми, ексцерпирани от периодичния печат и националните медии през 90-те години на XX век. Той не е създаден с претенции за изчерпателност и нормативност, което, наред с времевата му отдалеченост, го прави подходящ източник на обобщени сведения за по-скоро ранния стадий от динамиката на разглеждания лексикален процес. Речникът, съставен от авторски колектив от Института за български език при БАН (Пернишка, Благоева, Колковска) през 2010 г., съдържа лексикално-фразеологичен материал, регистриран през първото десетилетие на XXI век, на който са посветени близо 5000 речникови статии. В него се посочват морфологичните форми и особености на единиците, наред със семантичните и функционалните им характеристики. Негово пряко продължение е РНДБЕ (2021) с авторски колектив Благоева, Колковска, Сумрова и др. Последното издание на речника е допълнено с неологизми (1981 речникови статии), навлезли и утвърдили се през периода 2001 – 2019 г.

Лексиката от РНДБСЕ (1999), която попада в обсега на изследването, е оскъдна. Заглавните единици, концептуализиращи аспекти от световната мрежа и свързаните с нея явления, са *имейл адрес*, *интернавт*, *интернетаджия*, *интернетски*, *сайт*, *чат-група* и съставката *кибер-*, която се открива в сложни думи като *киберград*, *киберпространство* и *кибершлем*. Тази селекция от характерни за периода неологизми способства формирането на наблюдение, че масовизацията на мрежовите технологии все още не е настъпила, но интернет набира популярност. В подкрепа на това твърдение е появата на определението *интернетски*, но най-вече конкуренцията между регистрираните форми *интернавт* и *интернетаджия*, свидетелстваща, че през периода активно се търси начин да се назове икономично новият типаж – интернет потребителят. От сегашна гледна точка може да се отбележи, че *интернавт* си остава окaziонализъм (според търсачката на Гугъл тази форма се е употребявала в интернет форуми докъм 2009 г.), а пейоративният суфикс *-джия* прави невъзможно преминаването на *интернетаджия* към неутралната лексика. Алтернативно название, функциониращо като по-икономичен в плана на изразяване синоним на *интернет потребител/онлайн потребител*, така и не се утвърждава и изглежда, че няма необходимост да се търси, тъй като към настоящия момент всеки е потребител на интернет услуги.

РНДБЕ (2010) и РНДБЕ (2021), отразявайки лексикалните процеси от по-късен етап, от друга страна, съдържат стотици речникови статии, дефиниращи думи, които биха могли да се определят като интернет лексика. Както може да се очаква, най-много от изведените единици са с терминологичен характер, т. е. принадлежат към неутралния пласт лексика. Сред тях са терминологични названия, заети от английски език, като *аватар*, *акаунт*, *банер*, *блог*, *бот*, *браузър*, *онлайн*, *спам*, *tag*, *торент*, *фийд*, *фишинг*, или калкирани – *бисквитка* (“cookie”), *облак* (“cloud”), *портфейл* (“wallet”), *приложение* (“application”), *дълбока мрежа* (“deep web”), *интернет на вещите* (“internet of things”) и др.

В друга по-малка група се обособяват оперативните термини (професионализми) от полето на компютърните технологии в понятийния апарат на Л. Кирова [Кирова 2004]. Изследователката ги дефинира по следния начин: „Професионализмите обикновено са изградени от английска езикова основа, но чрез словообразователни начини, които не са ярко експресивни, а разговорни в рамките на езиковата икономика“ [Кирова 2004]. Конкуренцията между термините и професионализмите е отчетена от Л. Кирова, която обръща внимание на разпространението на вторите в медийния дискурс още на този ранен етап от популяризирането на компютърната лексика [Кирова 2004]. Днес конкуренцията продължава да съществува, като професионализмите се налагат все по-успешно в официалния дискурс. За това свидетелства самият факт, че получават лексикографско отразяване в престижни издания. Някои от посочените от Л. Кирова оперативни термини са *zip-вам* (с терминологичен еквивалент „архивирам“, „компресирам“), *кукис* (с терминологичен еквивалент „бисквитки“), *трайъл* (с терминологичен еквивалент „ограничена по време версия“) и др. [Кирова 2004]. Сред регистрираните в РНДБЕ (2010) и РНДБЕ (2021) единици, спадащи към този функционално-стилистичен пласт, но тематично ограничени до явления, команди, концепции и пр., свързани с интернет, са *банвам* (вм. „блокирам достъпа“), *гугълвам* (вм. „търся информация в интернет“), *копипействам* (вм. „копирам елемент, който вмъквам в същия или друг текст“), *линквам* (вм. „посочвам линк“), *смайли* (вм. „емотикон“), *туитървю* (вм. „интервю, осъществено в Туитър“), *краквам* (вм. „разбивам“, „извършвам пробив в информационна мрежа“), *логвам се* (вм. „получавам достъп до мрежа, сайт“, „влизам“), *сайбър-* (вм. „кибер-“) и др. Авторите на двата речника не обособяват този тип единици, обикновено образувани от английска основа и български словообразователни елементи и употребявани при (въпреки) наличието на утвърден термин със същото значение, като притежаващи еднакви

функционални характеристики. Някои са маркирани като жаргонни, други като разговорни и/или нежелателни думи.

Конкуренцията на *-ира* и *-ва* при адаптирането на глаголи към българската морфологична система е забелязана от редица изследователи, сред които Л. Кирова (2002) и Д. Благоева (2007). От перспективата на настоящия етап от развоя на деривационните процеси може да се заключи убедено, че наставката *-ва*, която според Л. Кирова е предпочитана, защото е по-разговорна и образува видова двойка с наставката *-на*, се налага повсеместно. Въпреки това не може да се говори за стандартизация при адаптирането на заемки. Сред отразените форми в РНДБЕ (2010) и РНДБЕ (2021) с еднакво значение, но с различни словообразователни елементи се срещат не само двойки като *гугълвам – гуглирам*, *спамя – спамвам*, а и три- и четиричленни редове, например *блогвам – блогирам – блогувам – бложа*. За целите на приспособяването на съществителните имена не се използва такова разнообразие от суфикси. Съществува конкуренция между наставките за деятел – *съфорумец – съфоруменник; съфорумка – съфоруменничка*.

Любопитно е, че в РНДБЕ (2010) и РНДБЕ (2021) косвено биват кодифицирани и някои образувания, които по-скоро принадлежат към професионалния жаргон на компютърно базираните групи. Според концепцията на Л. Кирова професионалните жаргонизми (създадени от образна или експресивна номинация) възникват на семантично, на словообразователно и на фоностилистично равнище [Кирова 2001]. Сред регистрираните думи е трудно да се посочат жаргонизми от първия вид, тъй като замяната на едно наименование с друго въз основа на асоциация обикновено се осъществява още на английска почва. Такъв е случаят с наложилото се употребяване на *smart* като синоним на *intelligent*, когато става въпрос за определени характеристики на различни видове утвърждения, домашно оборудване и пр., макар че специалистите ги използват като термини за различни типове технология. В българския *интелигентен* и чуждицата *смайт* също започват да се употребяват като синоними. Трябва да се отбележи, че думата със същото значение *умен* е маркирана като разговорна форма в РНДБЕ (2010), но това обстоятелство може да се отдаде по-скоро на началния стадий от навлизането на калката в езика. Докато ненормативният характер на професионалните жаргонизми, получени чрез фоностилистични средства, затруднява откриването им в речниците на БАН, прави впечатление, че в РНДБЕ (2010) не се избягва регистрирането на жаргонизми, оформени по български словообразователни модели, чрез които се придава експресивност, образност, оценъчност. Такива са образуванията по аналогия на *кирилица* наименования на „мутиралата заради технологиите азбука“ [РНДБЕ

2010: 200], която се разпространява във виртуална среда и се характеризира с паралелното използване на латиница и цифри – *чатица*, *интернетица* и *мейлица*. В речника са дефинирани и синонимните на *видеоигра* жаргонизми *геймка* и *джитка*.

Думите, чрез които днес концептуализираме живота в интернет среда и описваме дадени свойства на техниката, притежаваща достъп до мрежата, денотират особености, явления и действия, свързани (само) с компютрите и компютърните технологии. Както може да се очаква, с развитието и популяризирането на технологиите се обогатява и семантичният обхват на първоначално наложилите се термини за означаване на съответните иновации. Този процес е достъпен за проследяване чрез съпоставяне на дефинициите на някои от анализирани лексеми от РНДБЕ (2010) и РНДБЕ (2021). Представителна е разликата в реда на значенията на съставката *кибер-*. В речника от 2010 г. са отбелязани три нейни значения: „(...)1. Който се създава, изгражда и др. с помощта на компютри и компютърни технологии, например киберарт, киберизкуство, киберкултура; 2. Който се отнася до компютърни игри (...); 3. Който съществува или се извършва, протича в интернет, във виртуалното пространство, напр. киберагресия, кибератака, кибербандит, кибербезопасност, кибервръзка, киберкафене, киберпрестъпност (...)“ [РНДБЕ 2010: 215]. Докато интернет се появява като ключова дума едва в третото от изброените значения, в РНДБЕ (2021) вече е основната сема: „Първа съставна част, активизирана при образуване на нови сложни думи, със значение: който съществува, действа, протича в интернет или е свързан с виртуалното пространство“ [РНДБЕ 2021: 164]. Подобен е случаят с *виртуален* – в РНДБЕ 2010 основното значение на единицата не отразява отношение с интернет, това е вторичното ѝ значение [РНДБЕ 2010: 102]. Интересна е и семантичната трансформация на гореспоменатото определение *умен*. В РНДБЕ (2010) *умен* се отнася до „уред, устройство или др. – който променя състоянието или действието си в зависимост от условията на околната среда, тъй като е снабден със способност за самостоятелен контрол върху функциите си“, а дефиницията е съпроводена с бележки за преносността и разговорността на думата [РНДБЕ 2010: 460]. В следващото издание на речника на същата единица е дадена по-конкретизираща дефиниция, в която вече присъства концептът интернет: „1. За уред, устройство – който има способност да реагира съобразно конкретни условия и фактори, да извършва автономно определени функции, свързан е с интернет и може да се управлява дистанционно през приложение на смартфон, таблет или компютър; 2. Който е свързан с такъв уред, устройство“ [РНДБЕ 2021: 301]. Думата е преминала към пласта на неутралната лексика, а може да

се предположи, че и преносността ѝ е избледняла (макар че е била осезаема само за носителите на английския език).

В разглежданите речници са регистрирани словосъчетания като *интернет зависимост*, *киберзависимост*, *клипово мислене*, *клипова култура*, които проблематизират влиянието на интернет върху когнитивността. Връзката между съзнанието и високите технологии обаче се проявява и в нетерминологичната лексика. Както отбелязва В. Попова, „концепти на ежедневиия живот се екстраполират в технократизми, като е налице и обратният процес [Попова 2017: 261], при който думи от неутралния лексикален пласт придобиват нови значения, улавящи аспекти на технологиите и/или последствията от тяхното използване. Така например *зомби* се преосмисля няколко пъти – от буквалното значение „съживен мъртвец“ се ражда вторичната номинация (метафора) „безволев човек“, а впоследствие по аналогия възниква и метафора за поведението на компютър. В РНДБЕ (2021) *зомби* присъства със значението „бот“, *зомбирам* означава „заразявам със зловреден софтуер“, а *зомбирам се* е глагол, който отправя към присъстрастяване към занимание „обикновено свързано с развлечение, например компютърна игра“ [РНДБЕ 2021: 145 – 146].

Изследването на съотношението между терминологичната лексика, професионализмите и професионалните жаргонизми от тематичната област интернет в речниците на новите думи свидетелства за динамичен процес на демократизация. Макар че някои словообразователни елементи се налагат като предпочитани и по-разпространени, адаптирането на новозаети думи към българската морфологична система (продължава да) се осъществява с разнообразни средства. В хронологичен план се наблюдава разширяване на семантичния обхват на анализирания лексика, кореспондиращо не само с необходимостта от икономично означаване на иновациите, но и с трансформациите в сложната взаимовръзка *човек – високи технологии*. Потребността от лексикографско отразяване дори и на непрестижните единици е следствие от нахлуването на голямо количество нови технократизми в българския език, разпространяващи се във всички видове дискурс.

Източници

РНДБЕ 2010: Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. Речник на новите думи в българския език. София: Наука и изкуство, 2010.

РНДБЕ 2021: Благоева, Д., Колковска, С., Сумрова, В. и др. Речник на новите думи в българския език. София: Наука и изкуство, 2021.

РНДБСЕ 1999: Бонджолова, В., Петкова, А. Речник на новите думи в съвременния български език. Велико Търново: Слово, 1999.

Цитирана литература

Благоева 2007: Благоева, Д. Неологизмите в съвременния български език. 24 февруари, 2007. Електронно списание LiterNet, № 2 (87). 12 октомври, 2024 <https://litenet.bg/publish13/d_blagoeva/neologizmite.htm>.

Кирова 2001: Кирова, Л. Пространствен динамичен модел на полето на професиолекта на компютърните технологии и на социолектите на компютърно базирани групи. 14 ноември, 2001. Електронно списание LiterNet, № 11 (24). 12 октомври, 2024 <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/model.htm>>.

Кирова 2002: Кирова, Л. Еволюция на българската компютърна терминология и компютърен жаргон. 28 февруари, 2002. Електронно списание LiterNet, № 2 (27). 12 октомври, 2024 <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/evolution.htm>>.

Кирова 2004: Кирова, Л. Компютърната лексика – актуални процеси и тенденции. 30 май, 2004. Електронно списание LiterNet, № 5 (54). 12 октомври, 2024. <<https://litenet.bg/publish3/lkirova/lex-procesi.htm>>.

Попова 2017: Попова, В. Метаморфозите на думите в масмедията. – В: Доклади от Юбилейната научна сесия Съвременни тенденции в езиковедските изследвания. Под ред. на Св. Коева, П. Бъркалова. София: АИ Проф. М. Дринов, 2017, с. 257–271.

ШРИФТЪТ И ЦВЕТООТДЕЛЯНЕТО КАТО СРЕДСТВА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА ГРАФИЧНИ ОКАЗИОНАЛИЗМИ

Валентина Бонджолова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
v.bondjolova@ts.uni-vt.bg

THE FONT AND COLOR SEPARATION AS MEANS TO CREATE GRAPHIC OCCASIONALISM

Valentina Bondzholova
St. Cyril and st. Methodius university of Veliko Tarnovo

Abstract: Based on a variety of material, the article presents and analyzes manifestations of language play related to the creation of graphic occasionalisms, wherein words are resegmented. A major graphical tool in this game process is font variation and color separation.

Keywords: graphization, language game, occasionalism, graphoderivation, font, color separation

Шрифтовото и цветовото отделяне редовно се използват за изтъкване на важни елементи в текста, напр. за оформяне на заглавни комплекси, различни дефиниции, ключови изводи – на структурно и съдържателно значими части на текста. Варирането в шрифта и в цвета е съществено за семиотиката на текстовите съобщения. Тук обект на наблюдение са игровите прояви, реализирани с тяхна помощ, в рамките на думата като монолитно оформена единица с установена графика.

Шрифтът се проявява чрез вида и външното оформление на графемите в печатния текст. При резкия напредък във възможностите на печатната техника, както и на електронните текстове се наблюдава рекордно многообразие от шрифтове, възприемани като пълен набор или комплект от графични символи, сред които букви, цифри, пунктуационни знаци и др., както и техни варианти, които са необходими за писмено отразяване на речта. Във всеки шрифт е установено начертанието във връзка с дебелината, наклона, височината и теглото на конструктивните елементи, изграждащи знаците. Варирането на тези компоненти при дума, написана в един основен шрифт, свързваме с прояви на графична игра.

Според Е. Дзякович особеностите на шрифтовото отделяне и вариране се отнасят към параграфемиката заедно с употребата на надредните и подредните знаци, различните „звездички“ и други методи за рубрикиране на текста, математическите символи и знаци, буквите от други азбуки и на препинателните знаци. Отделят се три групи параграфемни елементи: синграфемика, супраграфемика и

топографемика. Синграфемиката се свързва с възможностите на препинателните знаци за вариране, супраграфемиката – с механизмите на шрифтово вариране, а топографемиката – с механизмите за плоскостно-пространствено вариране като синтагматична проява [Дзякович 2001: 120-126]. Всички те са натоварени експресивно или емоционално, макар че съдържат и някаква необходима информация.

Супраграфемиката като използване на възможностите на шрифтовото вариране обикновено се наблюдават като ефект от противопоставянето между различни по височина букви, които могат да се използват в една и съща дума или за подчертаване на противопоставянето между различни части на текста, но също и като възможност за използване на контраста между различни шрифтове, напр. курсив и получер, подчертаване и др. Текстът *Изглажда всички неравности по пътя си* е написан, като всяка буква в него е с различен шрифт, размер, дебелина и наклон, а промяната във височината

на буквите е очертана с червена линия, върху която е стъпил автомобилът (Honda CR-V 2010). Това сближава супраграфемиката с топографемиката, защото шрифтовото вариране става и пространствено вариране.

Шрифтовото вариране се проявява чрез промяна във височината на буквите, като се създава контраст между много големите и малките или се постига плавно намаляване. Тук не става дума за използването на главни и малки букви в текста, което е отделен похват на графодеривацията (капитализация), а по-скоро за специфични прояви на супраграфемика. По-високите букви обикновено са и с по-голяма ширина от по-малките, въпреки че е използван един и същи шрифт:

ВРЕМЕ Е ЗА

СТИЛИЗИРАНЕ (MaxFactor).

Текстът в случая позволява двойок прочит: *Време е за стил* и *Време е за стилизиране*. Именно възможността за алтернативен прочит е най-честата причина за използване на различните похвати за създаване на графични оказионализми.

Варирането във височината (кеглите) на буквите е с твърде големи технически възможности, поради което на практика може да няма съседни графеми с еднаква височина, тъй като се използва възходящо-низходящ ред: *Гражданска БЕЗОтговорност!* (Монитор, 22.12.04). По същия начин е написано звукоподражанието **мърррр** в рекламата на Whiskas. Редът би могъл да бъде само възходящ или низходящ. В рекламния текст на „Кауфланд“ междусловното налагане на междуметието **ммм** и прилагателното **млечен** се съчетава отново с постепенна промяна във височината на буквите, но в низходящ ред: **ММММММЛЕЧЕН ИЗБОР ОТ АЙРЯН ДО ПРЯСНО МЛЯКО.**

Макар и по-рядко, се прибегва до промяна в ширината на повтаряща се буква: в рекламата на Odorex наречието **дълго** е с три букви „л“ със значително нарастваща ширина, която подчертава значението на думата и напомня типичен произносителен вариант с квантитет на ударения вокал.

Теглото (плътността) също може да бъде в основата на супраграфика. Последователността от черни, получерни, нормални и светли букви в текста се натоварва с различни допълнителни внушения. В рекламата на климатици GREE многократното повторение на съчетанието „и отново“ при съзнателното избягване на пунктуация е с избледняващи букви и създава асоциация за безкрайност. Друг тип въздействие се търси при корицата на сп. 8: затъмняването и сливането на буквите с фона (*Ако те изчезнат...*) насочва към темата – пчелите изчезват.

В наше време цветоотделянето и шрифтът са сред често регистрираните прояви на графодеривация (графиксация; графично словообразуване; игра с графиката) и се определят от В. Попова като типографиксация, която от своя страна бива: курсивизация (с десен наклон), лефтиграфиксация (с ляв наклон), дакографиксация (с получер шрифт; от англ. dark), линографиксация (с подчертаване), саблинеаризация (с разполагане на букви по-ниско от основния ред), ловеаризация, онлинеаризация (с разполагане на букви по-високо от основния ред), шрифтографиксация (с букви от различни основни шрифтове) и цветографиксация [Попова 2018: 247]. Част от проявите на типографиксацията в българската лингвистика са били обект на изследване като игра с графиката, но пълно проучване няма. Повечето изследователи анализират игровата употреба на главни и малки букви (капитализация) и използването на латиница и кирилица (графохибридизация; диграфия) [Цонева 2000; Бонджолова 2007; Минков 2016]. Други похвати, сред които използване на по-ранни или чужди (освен латиницата) графични системи, цифри, пунктуационни и непунктуационни знаци, шрифт и цветоотделяне, обърнати букви, условни обозначения и съкращения, фонограми, емотикони, картинни елементи и др., както и възможността за тяхното комбиниране, също са систематизирани и представени [Бонджолова 2007; Бонджолова 2015 и др.].

Шрифтовото вариране може да се прояви чрез различното оформление на буква или друга (морфемна или неморфемна) част от думата при еднаква височина (т.е. текстът може да е набран само с главни или само с малки букви) и еднакво цветово оформление, като най-често се използват удебелявания/получер шрифт (Bold) или наклон/курсив (Italic). Регистрираме и **други шрифтови варианти** – с очертаване на контурите на буквите (напр. в рекламата на Motorola „Здравей, **СМАРТФОН**“); с включване на разнообразни шрифтове в един и същи текст – обикновено за изтъкване на разнообразие или

всеобхватност (напр. за винарна Telish с множество главни и малки букви **T/t** като дизайн на етикета).

Както вече стана дума, поради възможността за бързо техническо изпълнение най-често е **болдирането (дакографикация)**. Примерите са многобройни и позволяват по-детайлно наблюдение върху конкретните техники, с които е свързано варирането в шрифта, тъй като един и същи ефект може да се постигне с различни прояви на графикация. Подчертаните части се свързват с разнообразни езикови особености. В редица случаи целта е да се постигне ефектът на повторението, като се разчита и на случайно звуково съвпадение: **ШОКОЛАДОВИ БОНБОНИ НА ШОКЦЕНИ; ШОКОЛАДОВИ ИЗКУШЕНИЯ НА ШОКЦЕНИ; ШОКОЛАДИ НА ШОКЦЕНИ** („Кауфланд“). В същ. **шоколад** и в производното от него прил. **шоколадов** въз основа на омонимията е подчертана неморфемна част „шок“, която е първа основа при същ. **шокцена**. В други случаи използването на получер шрифт насочва към **оказионализъм**: **ЯНУАРИ СТАВА ВЕГАНУАРИ** („Кауфланд“). В **оказионализма** „вегануари“, резултат от субститутивно словообразуване, се подчертава подменящата основа **веган**. Болдирането позволява да се изтъкне допълнително графичното словообразуване, свързано с капитализация, напр. **НОВА** визия – об**Н**Овено меню (ресторант „Асеновци“); сл**Е**Двай природата, сл**Е**Двай живота (вода „Ледина“). Дакографикацията постига актуализация на ключови за цялостния текст думи. Интересно е да се наблюдават промените в категориалната отнесеност, в съчетаемостта и под., както и наличието или липсата на словообразователна връзка между преразложената единица и елементите, изтъкнати в резултат на играта с графиката.

Възможността да се болдират кои да е букви създава по-сложни за прочит текстове, които се доближават до ребуси – паралелен текст или текст в текста: нова дума (или израз), образувана от подчертаните отделни букви или части като акростих, мезостих или телестих.

Шрифтовото отделяне насочва към ключови за текста единици чрез дистантното разположение на буквите, свързани с вторичния прочит, както в границите на една лексикална единица, така и в структурата на цялото изречение: **ЗАВИДНО БОГАТ ИЗБОР** (срв. *вино*); **СКАНИРАЙ ПРЕДИМСТВАТА НА ВИКИНГ ЯСТИЯТА** (срв. *Скандинавия*; „Кауфланд“). В заглавие на рубрика буквите с получер шрифт образуват абревиатура **ВИП**: *Видни дами показват къщите си* (Жената днес, 12-1, 2000-2001).

Дакографияцията наблюдаваме като водещ вариант на графично словообразуване в рекламите на фирма MAPEI, която предлага строителни материали. Доминират текстовете, в които важната

част и ключовите думи са именно с получер шрифт: **ВЪПРОС НА КАЧЕСТВО** (срв. *въпрос на чест*); **СРЕЩУ ТЕЧЕНИЕТО** (срв. *срещу теч*); **ЕФЕКТИВНО И ЕФИКАСНО** (фугиращ разтвор Keracolor FF); **ПОДКРЕПИ ИЗПЪЛНЕНИЕТО** (срв. *крепи*); **ДОБРО ОСНОВАНИЕ ДА ДЕКОРИРАШ** (срв. *основа*). В отделни случаи болдирането се комбинира с други форми на графична игра, например латиница (диграфия):

ГЛЕДАЙ НАРРЕД! (срв. *app*; апликация за фуги); БЕЗ ГРАМ УВРЕЖДАНЕ! (срв. *UV*); ЗА ДА FLEXВАШ С ПЛОЧКИТЕ; МАХИМАЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ (Keraflex Maxi S). Понякога за рекламната цел важен е текстът в нормален шрифт, а не болдираният: УСТОЙЧИВ ПРЪСТОВ ОТПЕЧАТЪК (срв. *устойчив ръст*). Регистрираме също по-сложни и многопосочни отношения между включените в графичната игра единици. Рекламата на джобен аксесоар с множество инструменти и функции използва омографията между прил. **способен** и мин. стр. прич. от гл. **приспособя** – **приспособен**: ПРИСПОСОБЕН ЗА ВСИЧКО. Възприемането е облекчено от визуалния компонент на съответната реклама, който илюстрира и двата плана при алтернативния прочит. Например текстът ПЪРВИ ГРУНД е с визуален компонент черно-бяла снимка на двама състезатели един срещу друг и е препратка към варианта „първи рунд“, докато цветната част показва рекламирания продукт – опаковки с грунд.

Курсивизацията като проява на графично словообразуване регистрираме в много по-малък обем текстове в сравнение с дакографиксацията, като обикновено се съчетава с други графични похвати. Най-популярната реклама, която използва десния наклон като възможност за алтернативен прочит, е на „Шуменско“ – „Хората сбира“: актуализират се синтактичните омоними **хората сбира** и **хората с бира**.

Интересна проява на типографиксация е използването едновременно на различен наклон при отделни букви (наляво и надясно), т.е. и курсивизация, и лефтизация. Този похват е назоваван още „пияни или падащи букви“ [Илясова, Амири 2009: 90]. В рекламния текст **Карта, та дрънка** („Кауфланд“), който е проява на цитация по фразеосхемата [*съществуително име*], *та дрънка*, различният наклон напомня за люлееща се камбана или звънче, а ефектът е подсилен от добавените край буквите дъгички по модела на анимацията, подсказващи за издаден звук.

При шрифтографиксацията наблюдаваният различен шрифт се дължи на субституирането на части от думата с търговски наименования, които имат установено оформление. Такава е рекламната

на FORD KA „МАРТЕНИЧКА“: въз основа на графичното съвпадане между букви от кирилицата и латиницата звукосъчетанието „ка“ е подменено с логото на марката.

ЧЕСТИТА БА^УБА МАРТА!

В рекламата на Petmall съществителното **лов** от текста НА ЛОВ ЗА ВКУСНИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ е трансформирано в **риболов**, като първата основа (*рибо-*) е добавена с почти трикратно по-малки букви в горната част на реда, тъй като е важна за рекламното послание лексикална единица – промоционални цени за храни с риба (промокод fish).

Саблинеаризацията е свързана с разполагането на букви по-ниско от основния ред, при което отново се постига ефект на преразлагане чрез изпадане/вмятане: „**ПОДКАНИ** ЛЯТОТО с любими сладоледи Gelatelli“ (LIDL; буква „Д“ е с ляв наклон и с различен цвят); **ЯГОДАЙ** (Happy Bar & Grill).

В много от случаите шрифтовите вариации се съчетават с цветово изтъкване на различни елементи от текста. Цветовото оформление на отделни фрагменти привлича вниманието и влияе върху възприятието, като става имплицитен маркер на допълнителен смислов пълнеж, който корелира със съдържанието на журналистическия материал (формата има собствена ценност) [Малишев, Тютинa 2019], както и на рекламния текст.

Вариането, което засяга разположението на графемите в хоризонталния ред с определени долна и горна граница, представлява по-високо или по-ниско поставяне на отделни букви. Проява на онлинеаризация, при която буква е разположена по-високо от основния ред, регистрираме в рекламата на зоомагазини „Д-р Стефанов“, като буква **У** е вмъкната в горната част на реда между буквите на същ. **баба** в поздравлението „Честита Баба Марта“:

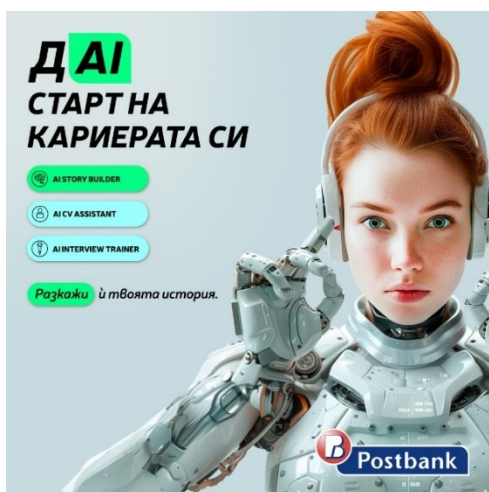
Наборът на отделни букви или на части от думата с различен цвят обикновено при еднаква височина и шрифт е както възможност да се постигне преразлагане и изтъкване на морфемни или неморфемни части, така и начин да се подчертае важен за целия текст и неговите внушения словообразователен елемент или ключова дума, често оказионални единици и други игрови прояви. Определя се като

цветографиксация или колоризация [Попова 2018]. Цветоотделяне, комбинирано със субститутивно словообразуване и цветографиксация, при което подменящият елемент – звукоподражанието 333, е оцветен в жълто, наблюдаваме в рекламата на вода „Девин“: 100% ЧИСТА ИЗ33ВОРНА ВОДА.

ПОТВЪРДЕНО ОТ ПЧЕЛИТЕ. Неколкократната употреба на „3“ в прилагателното „изворен“ поражда асоциация със звукоподражанието за шум от полет на пчели (обикновено във формата б333), а рекламно лице е пчеличката Биззи.

Сред отделяните с помощта на различно оцветяване единици е отрицателната частица „не“, която води до актуализиране на антонимни двойки думи: НЕудобно за мама (основният текст на заглавието е в розово, а отрицателната частица – с главни букви и в червено) (Кенгуру, 182, 01, 2014); НЕОБИКНОВЕНО ВКУСНИ ВАФЛИ (обикновени вафли „Черноморец“; „Победа“). В някои случаи подчертаната частица „не“ не е свързана с антоними, но създава допълнителни асоциативни връзки, значими за съответния текст. В рекламата Нечовешки седмични промоции (Нечовешки магазини „Д-р Стефанов“) в прил. нечовешки се използва цветови контраст между „не-“ и останалата част на думата, за да се подчертае оказионалното значение: нечовешки ‘който не се отнася до човек, а до животно – домашен любимец’.

Понякога се използва цветна подложка при еднакъв цвят на самите графеми, напр. „ДАИ старт на кариерата си“ (Postbank): зелена подложка и диграфия (срв. **дай** и **АИ**). Комбинациите от шрифтово и цветово отделяне с други игрови похвати са твърде разнообразни и се нуждаят от по-подробно изследване и представяне.

Както се вижда от направените анализи и от приведения илюстративен материал, основна

цел на типографиксацията е акцентирането върху единици, свързани с важни за текста единици – наличие на словообразователен оказионализъм, изтъкване на аргумент, на бранд, на изделие, на ключови за текста думи и имена и т.н., като в отделни случаи се съчетава с ефекта на повторението. Регистрира се в основни текстови компоненти, редовно в заглавие, тъй като привлича и задържа вниманието, като създава допълнителен асоциативен план и различни конотации. Затова намира специално място на първата корица на печатни издания, в заглавни комплекси и е предпочитана в рекламните текстове, създавайки възможност за алтернативен прочит. Със специфични графични средства се постига сегментиране на думата, като се използва нейната морфемна структура или се стига до псевдомотивация въз основа на различни парадигматични отношения, сред които омонимия или паронимия, – изтъква се различна вътрешна форма (етимологизация или реетимологизация). Създаването на графичните оказионализми е един от най-активните игрови процеси в съвременните медии и реклама, поради което е необходимо по-нататъшно целенасочено наблюдение и детайлен анализ.

Цитирана литература

Бонджолова 2007: Бонджолова, В. (Не)съществуващи думи: оказионалното словотворчество. Велико Търново: Университетско издателство Св. св. Кирил и Методий, 2007.

Бонджолова 2015: Бонджолова, В. Особенности на рекламния език и стил (лексикален аспект). Велико Търново: Фабер, 2015.

Дзякович 2001: Дзякович, Е.В. Возможности пунктуации и параграфемии в современной печатной рекламе. – В: Словарь и культура русской речи. К 100-летию со дня рождения С.И. Ожегова. Москва: Indrik, 2001, с. 121–126.

Ильясова 2009: Ильясова, С. В., Амири Л. П. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. Москва: Флинта – Наука, 2009.

Малишев, Тютин 2019: Малишев А.А., Тютин А.И. Коммуникативная модель «цвет – смысл» в заголовках желтой прессы: поликодовая языковая игра. – Медиаскоп. 2019. Вып. 2. 15.11.2023 г. < <http://www.mediascope.ru/2551> >

Минков 2016: Р. Минков. Графическая игра в современных российских и болгарских СМИ. – Списание за студенти, докторанти и млади учени, Година II, брой 1 (3), 2016, с. 56–63.

Попова 2018: Попова, Т.В. Новое в изучении графодеривации. – В: Лингвистика креатива-4: коллективная монография (под общей ред. Т. А. Гридиной). Екатеринбург, 2016, с. 229–269.

Цонева 2000: Цонева, Л. Езиковата игра в съвременната публицистика. Велико Търново: Фабер, 2000.

PHRASEOLAB – ЕЛЕКТРОНЕН БЪЛГАРО-НЕМСКИ КОРПУС С ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПОСВЕТЕНИ НА ЧЕРТИТЕ НА ЧОВЕКА

Ани Ангелова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
e-mail: a.angelova@shu.bg

PHRASEOLAB – ELECTRONIC BULGARIAN-GERMAN PHRASES DEDICATED TO HUMAN TRAITS

Ani Angelova
University of Shumen „Episkop Konstantin Preslavski“
e-mail: a.angelova@shu.bg

Abstract: The present article presents an electronic Bulgarian-German corpus of phraseology dedicated to human traits which represents synthesized information in the comparison of phraseology in Bulgarian and German. The presentation of the processed phraseological units was carried out through a newly developed web-based information system – PhraseoLab.

Keywords: electronic corpus, phraseological units, human traits

Фразеологичните единици (по-нататък ФЕ) са езиково богатство, свързано основно с човека и човешкото общество. Те са ключ към опознаването на човешката природа, миросглед и представи, носят културен код и народна специфичност, уникална за всеки един език. В много случаи за извеждането на преден план на тази уникалност спомагат съпоставителните изследвания, което обаче изисква обработка и анализ на големи количества данни за сравнение в различни езици, което, от своя страна, поражда трудности при съхранението и обобщението им. В подобни случаи обикновено изследователите се обръщат към възможностите на съвременните информационни технологии, които спомагат за създаването на електронни езикови ресурси, предназначени „за решаването на конкретна лингвистична задача“ [Андреева 2024: 65]. Една такава възможност за обработка на голям масив от ФЕ се предостави чрез разработването на *PhraseoLab* – уеббазирана информационна система, чиято платформа улеснява създаването на корпуси и въвеждането на ФЕ на два езика и дава възможност за публично представяне на синтезираната информация по удобен начин за потребителите.

PhraseoLab е първата българска уеббазирана система, която включва български и немски ФЕ, свързани с няколко положителни и отрицателни човешки качества. Тя е дело на Лабораторията по

приложна лингвистика „Аксела Лазарова“ (LABLING) към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ с директор проф. д-р Д. Попов. Електронният ресурс, включващ ФЕ, е поредната задача на лабораторията (след създаването на LABLASS – Речници за словесни асоциации и LABMETA – Речник на когнитивните метафори). Корпусът е част от Националния проект CLADA-BG с регионален ръководител проф. Димитър Попов, в който са включени редица изследователи, докторанти и студенти.

Електронният българско-немски корпус е създаден през 2024 г. и включва емпиричен материал, събиран през периода от 2019 г. до настоящия момент. Данните са обобщени и категоризирани в табличен вид и са във връзка с разработване на дисертационен труд, свързан с изследване на ФЕ на български и немски език, характеризиращи част от чертите на човека. Обект на изследване са следните човешки качества – добър/лош човек; умен/глупав човек; работлив/мързелив човек и честен/лъжлив човек.

Мотивите за създаването на корпуса са свързани с няколко основни пункта. Първо, към момента липсва корпус от български и немски ФЕ, свързани с аксиологичния аспект на човека; второ, корпусът позволява съхранението и обработката на голям обем данни, „които чрез статистическа обработка фиксират точно проучваната цел, като напълно се изключва субективният фактор в хода на изследването“ [Андреева 2024: 64]; трето, корпусът е проектиран като отворена система, като във всеки един момент могат да се добавят нови данни за нуждите на научните изследвания, което разширява обсега на научните интереси.

Създаденият българо-немски корпус е езиков продукт, който допринася за развитието на съвременната българска и немска фразеология, както и на компаративистиката. Той притежава безспорно практическо приложение в различни по-разгърнати научни изследвания, тъй като организира голям масив от данни, които предоставят тази възможност. Предимство на корпуса е безпроблемното му разширяване чрез добавяне на нови ФЕ, а най-важната му задача – да подпомогне най-вече научните изследвания в областта на фразеологията, съвременната лингвистика, лингвокултурологията и др.

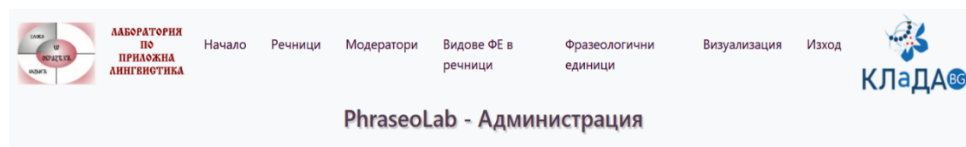
До този момент са обработени над 1000 български и немски ФЕ, извлечени от няколко лексикографски източника¹ – речници с български фразеологизми, речници с немски фразеологизми, немско-български речници. Добавени са и електронни ресурси: www.frazite.com и www.bgjargon.com, съдържащи български ФЕ и www.redensarten.de, където са поместени немски ФЕ. Основните данни на българо-немския

¹ Лексикографските източници са посочени в библиографията.

корпус са вече качени в уеббазираната информационна система *PhraseoLab* – <http://phraseolab.fhn-shu.com/>.

PhraseoLab е разработена от проф. д-р Красимир Кордов и доц. д-р Станимир Железов (част от екипа на Лабораторията по приложна лингвистика) уеббазирана система за изследване на ФЕ. Организацията на *PhraseoLab* е реализирана чрез предоставянето на *административен* и *публичен достъп*. *Административният достъп* дава възможност на администраторите на системата да въвеждат и организират информацията в системата, а *публичният достъп* дава възможност за представяне на завършените корпуси от ФЕ.

Достъпът до администрацията на системата се предоставя на съответния потребител след идентификация с потребителско име и парола, след което са достъпни функционалостите, предназначени за администраторите на *PhraseoLab* (Фиг. 1).

Фигура 1 - Администрация на *PhraseoLab*

Възможностите и достъпът, които се предоставят на администраторите на системата, са обособени в следните модули:

– „Речници“ – в този раздел на системата се създават, редактират или изтриват речници, изграждащи корпусите от ФЕ. Включват се данни, които са свързани с езиците, които се използват, наименованието, описанието, поредността и предоставянето (или не) на корпуса за публичен достъп. Последната опция се използва за корпуси, по които все още се попълват данни и не са завършени, т.е. тези данни не са видими за широкия кръг потребители;

– „Модератори“ – този модул е свързан с обезпечаването на техническата работа по въвеждането на данни в различните корпуси. Системата е направена така, че модераторите да могат да оперират с данни само в корпусите, за които им е предоставен достъп от администраторите. Накратко казано, делегирането на определени права на модераторите дава възможност за предотвратяване на грешки, което позволява правилното администриране на системата;

– „Видове ФЕ в речници“ – в този раздел на системата се извършва категоризирането на ФЕ в различните корпуси. При необходимост отделните видове ФЕ в корпуса могат да бъдат редактирани – чрез допълване, промяна, изтриване или преподреждане. Тези опции са изключително полезни при разширяване на обхвата

изследване и се стигне до етап на допълване на различните видове ФЕ (Фиг. 2). Достъп до тези опции имат всички администратори и модератори с делегирани права;

Видове фразеологични единици в речника			
Текущ речник		Речник на фразеологичните единици 2024 ▾	
Видове на фразеологични единици	Поредна позиция	Редактиране	Изтриване
Мързелив човек	10	Редактирай	Изтрий
Работлив човек	20	Редактирай	Изтрий
Умен човек	30	Редактирай	Изтрий
Глупав човек	40	Редактирай	Изтрий
Добър човек	50	Редактирай	Изтрий
Лош човек	60	Редактирай	Изтрий
Добавяне на видове			
	70	Добави	

Фигура 2 – Видове ФЕ в речници

– Фразеологични единици – в това подразделение се въвеждат конкретните данни на ФЕ в корпуса. Тези данни включват информация за всяка единица на двата езика, които са въведени при създаване на корпуса. Системата предвижда опция за редактиране, изтриване или преподреждане на ФЕ. При голям брой въведени ФЕ в конкретна категория системата автоматично разделя съдържанието на страници за по-лесна навигация (Фиг. 3). За редактиране на данните системата превключва изгледа за конкретната ФЕ, където могат да се отразят промените. Когато се добавя нова ФЕ, се избира първо категорията и след това се попълват конкретните данни;

Фразеологични единици

Текущ речник: Речник на фразеологичните единици 2024

Видове фразеологични единици: Работлив човек

Фразеологична единица	Вид	Поредна позиция	Редактиране	Изтриване
Добавяне на нова фразеологична единица				
Страници: 1 2 3 4 »				
Запретвам (запретна) ръкави	Работлив човек	110	Редактирай	Изтрий
Засуквам (засуча) ръкави	Работлив човек	120	Редактирай	Изтрий
Подвивам (подвия) ръкави	Работлив човек	130	Редактирай	Изтрий

Фигура 3 – Фразеологични единици

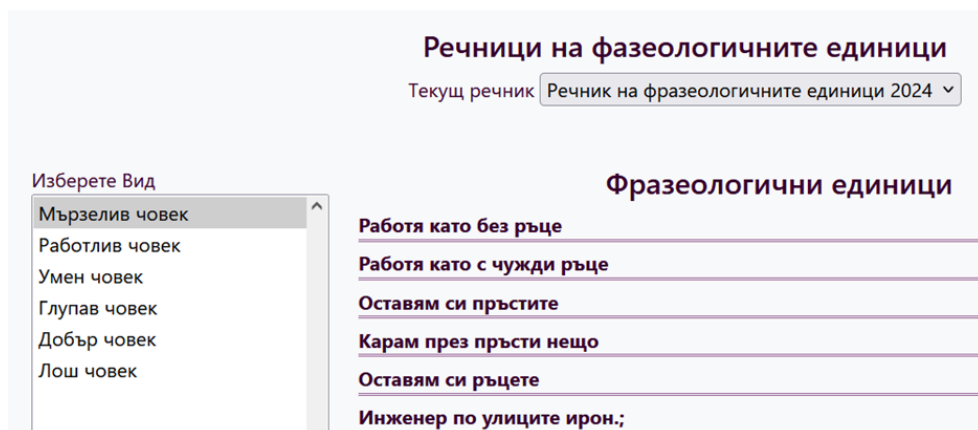
– Визуализация – в административен режим това меню позволява да се визуализират ФЕ за всяка категория от избран речник/корпус. Тук е мястото, в което се следи процесът на въвеждане и евентуално отстраняване на допуснати грешки, преди да бъде публикуван конкретен корпус с ФЕ.

Свободният достъп до системата представя завършените корпуси или речници, съдържащи категоризирани ФЕ. Информацията е изобразена по един удобен и подреден визуално начин, който дава възможност на всеки да анализира синтезираните данни с любителска или изследователска цел.

Възможностите, които се предоставят при публичен достъп на системата, са две:

– Начална страница – тук е очертана общата информация за уеббазираната система, нейните автори, изследователският екип и участници в разработването на системата и корпусите от ФЕ;

– Речници/Корпуси – в тази част потребителите първо правят избор на конкретен корпус от ФЕ (към този момент е разработен само един корпус), а след избора на корпус на ползвателя се предоставя обща информация за корпуса и основите видове ФЕ на съответния корпус (Фиг. 4).

Фигура 4 – Избор на видове фразеологични единици

При селектиране на избрания вид се визуализират кореспондиращите ФЕ. От списъчното меню на самите ФЕ е осигурена допълнителна възможност за преглед на пълната въведена информация за избраната единица (Фиг. 5).

Работя като без ръце		
	Български	Немски
Фразеологична единица:	Работя като без ръце	Ich arbeite, als hätte ich keine Hände
Значение на фразеологичната единица:	много несръчно, непохватно, без желание (работа)	Sehr ungeschickt, ungeschickt, unwillig
Синтактична конструкция:	вербална (глагол + предлог + предлог + съществително)	Adverbialkonstruktion Vergleichende nicht-prädikative Konstruktion (mit Verb der ersten Komponente)
Източник:	ФРБЕ, 1974 – 1975	

Фигура 5 – Подробна информация за ФЕ

Този начин на визуализация в табличен вид позволява сравнение на данните, въведени на двата езика, което улеснява работата на ползвателите на системата.

Изграждането на корпуси от ФЕ е една от задачите на изследователи от Лабораторията по приложна лингвистика „Аксела Лазарова“ към Шуменския университет „Епископ Константин

Преславски“, което неизменно има своите предимства. От научноизследователска гледна точка екипът на Лабораторията отчита като изпълнени няколко приоритетни задачи по системата *PhraseoLab*, свързани основно с подходящия интерфейс, позволяващ бързо навигиране в търсената информация; улеснения достъп до синтезираните данни, предоставен под формата на уебсайт; въвеждането на голямо количество данни едновременно от целия екип или изследователи и млади учени, което ускорява работния процес и спестява време; възможността за ограничаване на достъпа на модераторите от администраторите, което намалява възможността за грешки при въвеждането на данни, и др.

В настоящата публикация е описан първият българо-немски корпус с емпирични данни, който е разработван през последните пет години. *PhraseoLab* е уеббазирана информационна система, която осигурява съхранението на огромен масив от данни, реализира един иновативен начин на представяне на ФЕ и спомага за „преодоляване на неудобствата, с които се сблъскват изследователите при работа с традиционните речници“ [Попова и кол. 2022: 576]. Представената система осигурява публичност на резултатите и дава възможност за организация при работа със синтезираните данни както на новосъздадения българо-немски корпус, така и на бъдещи корпуси с ФЕ. Като бъдещи задачи, свързани с електронния ресурс, се оформят допълването на корпуса с още човешки качества, проследяването и добавянето на конкретна употреба на всички ФЕ, както и прибавянето на информация, свързана с конституентите на ФЕ. Тези допълнителни данни биха разширили значително изследванията в областта на фразеологията.

Цитирана литература

Андреева 2024: Андреева, Ж. Когнитивните метафори като средство за езикова демагогия в българските политически речи. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2024.

Попова и кол. 2022: Попова, В., Д. Попов, Ст. Железов, Кр. Кордов. LABLASS – уеббазирана система за проучване на словесните асоциации. – В: Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022 година). София: Издателство на БАН Проф. Марин Дринов, 2022, с. 567–577.

– Речници с български ФЕ:

Анкова-Ничева 1993: Анкова-Ничева, К. Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Климент Охридски, 1993.

Банова, Димова 2014: Банова, М., Ст. Димова. Фразеологичен речник българския език А – Я. Подбрано. София: Бан Мар, 2014.

Вътов 2019: Вътов, В. Фразеологичен речник на българския език за ученици. София: Скорпио, 2019.

Вътов 1998: Вътов, В. Малък фразеологичен речник на българския език. Велико Търново: изд. Слово, 1998.

Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974 – 1975: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език. София: Издателство на БАН, т. 1 – 2, 1974 – 1975.

Холанди 2008: Холанди, Р. Устойчиви сравнения (български, руски, английски, немски, френски). Благоевград: УИ Неофит Рилски, 2008.

– Речници с немски ФЕ:

Duden 2002: Duden Band 11: Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 2002.

Friderich 1976: Friderich, W. Moderne deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen. Max Hueber Verlag, 1976.

Hessky, Ettinger 1997: Hessky, R., St. Ettinger. Deutsche Redewendungen. Ein Wörter- und Übungsbuch für Fortgeschrittene. Tübingen: Narr, 1997.

Röhrich 1992: Röhrich, L. Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg/Basel/Wien, 1991 – 1992.

Röhrich 2001: Röhrich, L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten in fünf Bänden. Fünfte Auflage, Freiburg/Basel/Wien: Herder spektrum, 2001.

Schemann 1993: Schemann, H. Deutsche Idiomatik. Die deutschen Redewendungen im Kontext. Stuttgart/Dresden, 1993.

Stantcheva, Ludwig 2021: Stantcheva, D., Kl-D. Ludwig. Phraseologisches Wörterbuch Deutsch-Bulgarisch. Sofia: Verlag der Neuen Bulgarischen Universität, 2021.

Unbekannter Autor: Lexikon der Redensarten. Bedeutung und Herkunft von A-Z. PHOENIX Verlag, publishing services GmbH, München.

– Немско-български речници:

Александрова 2012: Александрова, З. Немско-български фразеологичен речник. София: Наука и изкуство, 2012.

Вапорджиев, Мичри 1995: Вапорджиев, В., Е. Мичри. Речник на немските идиоми. София: Наука и изкуство, 1995;

Николова-Гълъбова, Гълъбов 1985: Николова-Гълъбова, К. Гълъбов. Немско-български фразеологичен речник. София: Наука и изкуство, т. 1 – 2, 1985.

Николова-Гълъбова 2001: Николова-Гълъбова, Ж. Немско-български фразеологичен речник. Пловдив: Летера, т. 1 – 2, 2001.

КОНТРАСТИВЕН АНАЛИЗ НА УМАЛИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРСКИЯ И НЕМСКИЯ ЕЗИК НА ФУНКЦИОНАЛНО НИВО

Бисерка Велева
СУ „Св. Климент Охридски“
b.veleva@uni-sofia.bg

A CONTRASTIVE ANALYSIS OF DIMINUTION IN BULGARIAN AND GERMAN LANGUAGE AT THE FUNCTIONAL LEVEL

Biserka Veleva
SU "St. Kliment Ohridski"
b.veleva@uni-sofia.bg

Abstract: The present article is a fragment of an in-depth study that presents a linguistic analysis of the diminutive in the field of Bulgarian and German nouns in a contrastive plan. The texts (original and translated) of eight German-language and five Bulgarian authors of fiction are used as a basis. At the functional level, the use of the diminutive is oriented towards three aspects: depiction, expression and evaluation. Through the contrastive method, the functional types of the use of diminutive nouns in both languages are established and compared.

Key words: diminutive, Bulgarian language, German language, contrastive analysis

Статията е фрагмент от друго обстойно изследване за умалителните съществителни в българския и немския език [Велева 2020: 171–176]. Избраната тема, като израз на субективно отношение, се свързва с понятието за функциите на умалителността в езиковата комуникация. Основната теза в това изследване е, че *умалителността в езика се ползва от участниците в комуникативния процес за представяне на елемент от обективната действителност, за изразяване на индивидуална реакция или за съобщаване на субективната оценка към съответния отрязък от обективната действителност, с насоченост към точно определена комуникативна цел.*

Умалителните съществителни, които се анализират тук, са ексцерпирани от произведения на петима немски (Томас Ман, Франц Кафка, Криста Волф, Братя Грим, Ерих Кестнер), двама швейцарски писатели (Фридрих Дюренмат, Макс Фриш), една австрийска писателка (Ингеборг Бахман) и на петима изтъкнати представители на българското художествено слово (Алеко Контантинев, Чудомир, Емилиян Станев, Елин Пелин, Ангел Каралийчев) [Велева 2020: 76–82]. Целта на подбраните примерни откъси, съдържащи деминутиви, е да се изведат

основните функционални аспекти при употреба на умалителността на българското и немското съществително в съпоставителен план, като се изтъкнат приликите и разликите между двата езика.

1. Умалителност при съществителните имена

Днес в лингвистиката съществува единство по отношение същността на умалителността като вид семантична модификация, която се реализира в зависимост от контекста на комуникативния акт. Процесът настъпва при изменението на структурата на думата, което е намерило различни определения, като: „*обективна, физическа умалителност* и *субективна, експресивна умалителност*“ [Кръстев 1976: 13], *физическа умалителност* или *емоционално-експресивна обогатеност* [Радева 2007: 13], където модифициращият признак, чийто носител е словообразуващият формант, добавя към основното значение на лексемата съдържателния елемент. Х. Велман предлага формулата $J = f(v, x)$, където J е умалително съществително, а f — функция на съчетаването на номиналната основа $x = BS$, която съответства на *ОД* (основната, неумалена дума) със значението на афиксите, v = ‘малък, нежен, мил’ [Велман 1975: 123–135]; например, ако с x означим неумалителната лексема *дете*, с v = ‘малък, мил’, тогава производната дума J ще бъде функция от v и x и продуктът ще бъде умалителното съществително (УС) *детенце*, което може да съдържа двата семантични компонента ‘умаление’ и ‘емоционалност’, тогава УС ще може да има две функции на употреба, като: а) *малко дете* и б) *мило дете*. Същото се наблюдава в немския език при лексемите: *Kind* ‘дете’ – *Kindchen* ‘малко дете; детенце’.

Формалният критерий на изследване на умалителните съществителни е свързан със семантиката на производната основа, със значението на умалителните суфикси и префикси, както и с контекста, в който се употребяват те.

Умалителността от т.нар. *синтетичен* тип се изразява чрез афикси, често с прегласи, а семантичните промени се извършват в рамките на думата, например: *er nahm aus seinem Köfferchen* [Кафка 1979: 47] — *той...извади от куфарчето си* [Константинов, прев. 1982: 38], *куфарчето* [Станев 1976: 287] — *Köfferchen* [Грънчарова, прев. 1967: 5], *уличка* [Станев 1976: 287] — *Gäßchen* [Грънчарова, прев. 1967: 5] и др., докато при *аналитичния* тип деминутивността се предава чрез съчетание от неумалено съществително – нем. *Treppe* ‘стълба’ с лексикален детерминант – прилагателното нем. *kurz* ‘къс’, чиято семантика въвежда белега *физическа умалителност* в словосъчетанието нем. *eine kurze Treppe* ‘къса стълба’ [Кафка 1979: 64].

Цитираните по-горе езиковеди признават, че значението на умалителното съществително в значителна степен се предопределя от семантиката на произвеждащата основа, а конотацията се внася от афиксите, както става ясно от следващите примери: *Беше изникнал цял квартал там, дето по-рано имаше само две-три къщурки, няколко варници и един каменист път, ...* [Станев 1976: 289]. — *Ein ganzes Viertel war dort entstanden, wo sich früher nur wenige Häuschen, ein paar Kalköfen und ein steiniger, ... Weg befunden hatten* [Грънчарова, прев. 1967: 8].

2. Експресивност в езика

Субективното отношение на говорещото лице се свежда до експресивността на изказа. За нас основен интерес представлява допълнителното или известно в лексикологията и семантиката още като добавъчно, съпътстващо или конотативно значение на думата. Умалителните съществителни в двата езика се възприемат като многозначни думи с едно определено значение, което намира реализация в контекста [Васева 1975: 38–42].

Съгласно Т. Бояджиев при „нелексикални единици симетрията между форма и съдържание се поддържа от съотношението между денотативното и сигнификативното значение, ... докато при умалителните съществителни посредством конотацията в значението на думата се влага допълнителна семантична информация, което спомага за асиметричното съотношение между формата и съдържанието на знака“ [Бояджиев 2002: 62].

Подобни са научните схващанията и на немските граматисти. За В. Флайшер и И. Барц значението на деминутивите не се изчерпва само с умалителната им функция, а включва и емоционално-експресивно изразяване, което при положително отношение това изразява галювност, а при отрицателни емоции – омаловажаване, ирония или отричане [Флайшер, Барц: 1982]. Щ. Етингер представлява онези немски лингвисти, според които в немския език деминутивите изразяват доста по-малко физическо умаляване и много по-често „душевното настроение на говорещото лице“, като омаловажаване, приемане на възгледи и морални ценности, галени форми, съчувствие и т. н. [Етингер 1980: 64].

Според Е. М. Галкина-Федорук „експресивните средства в езика усилват изразителността и изобразителността както при изразяване на емоциите, така и при изразяване на мисълта“, като изтъква, че експресивността е по-широко понятие от емоционалността, защото емоцията в езика винаги се изразява експресивно, но експресивността в езика не винаги е емоционална [Галкина-Федорук 1958: 108].

3. Функционалност на умалителните съществителни

При анализиране на същността на деминутивността в езика като способ за експресия на субективно отношение се оформя следната констатация: говорещото лице (авторът на текста) използва умалителни лексеми, с които въздейства върху другите участници в комуникативния процес в три аспекта на функциониране – *изобразяване, изразяване и оценяване*.

3.1. Изобразяване

Първият аспект се характеризира като *изобразяване* на белег, качество, форма, образ и под., чието съдържание се свежда до представяне на конкретно физическо умяляване, напр. *къщичка* – нем. *Häuschen*. Това са случаите, когато денотатът се характеризира откъм белег, признак, свойство с обективно умалени размери, както Кафка изобразява малката стая на прислужницата в изречението: *Един ден [...] тя го отведе в **стаичката** си [...]*. [Константинов, прев. 1982: 49] — *Einmal [...] führte ihn [...] in ihr **Zimmerchen**, [...]* [Кафка 1979: 58] или когато Томас Ман представя образа на малкото бебе: *Ала тези тежки и топли платове подчертаваха още по-умилно, по-неземно и по-прелестно неизказаната нежност, слабост и умора на **главичката*** [Стоевски, прев. 1964: 90] — *Aber diese gewichtigen und warme Stoffe ließen die unsägliche Zartheit, Süßigkeit und Mattigkeit des **Köpfchens** nur noch rührender, unirdischer und lieblicher erscheinen* [Mann 1980: 59].

Субектът използва умалителни съществителни, но не променя реалната картина, тук денотатите се характеризират чрез квалификациите „*голям – малък*“, които отговарят на действителни им размери (физическа умалителност). Този вид употреба на умалителността обобщава случаите на смислово умяляване.

3.2. Изразяване

Вторият аспект представя *изразяване на чувство*, емоционално отношение към лице, предмет или действие; това е *емоционалност*, често, много често съчетана с физическа умалителност: *Sie hielten die Hände auf die gespreizten Knie gestützt und bliesen mit einem wohlhabenden Ausdruck die Wangen auf, indes die Mütter, **Kapothtütchen** auf den Scheiteln, die Hände unter der Brust zusammenlegten und mit seitwärts geneigten **Köpfen** in das Getümmel der jungen Leute schauten* [Mann 1980: 150]. — *Бяха подпрели ръце върху разкрачените си колене и издуваха с доволно изражение бузите си, а майките с малки шапчици на темето, събрали ръцете си под гърдите и наклонили главиците си настрана, гледаха гъмжилото от млади хора* [Стоевски, прев. 1964: 183].

Умалителното съществително може да изразява различни нюанси на конотативното значение в зависимост от контекста.

3.3. Оценяване

Третият аспект, който се свързва с отношението на говорещото лице към действителността, съдържа момента на *оценяване* на даден обект, лице или действие. Типичен пример е употребата на деминутиви в публицистичните жанрове. Пример за това е умалителното *журналистчета* в превода на Ингеборг Бахман, което съдържа ирония в оценката си: [...], *und Elisabeth dachte zuerst, dass diese armen kleinen Journalisten, die so gut über Holzmessen zu berichten wußten, leider keine Ahnung hatten, was ihrer Gendarmerie da in die Hände gefallen war*, [...] [Бахман 1984: 469]. — *И Елизабет си помисли, че тези бедни журналистчета, които умееха да пишат така добре за дървени материали, за съжаление нямаха представа какво беше попаднало в ръцете на тяхната полиция* [Стоевски, Илинова, Филкова, прев. 1981: 184].

Подобно се наблюдава в откъса от Алеко Константинов: *Той, опитен човек, носеше си и лятно време антерийка под френските дрехи: „Зиме хляб носи, лете дрехи носи“ — казват старите хора; тъй прави и бай Ганьо* [Константинов 1999: 20]. — *Er wußte, was gut ist, und trug daher auch sommers eine Leibweste unter seiner europäischen Kleidung. Im Winter gut gegessen, im Sommer warm angezogen‘, sagen die alten Leute; daran hielt sich auch Bai Ganju* [Адам, Хербот, Рандов, прев. 1974: 10].

Деминутивът в българския текст изразява не само иронично-подигравателното отношение на автора към героя с намек за произхода и социалната му принадлежност, но дава имплицитно отрицателна оценка. Атрибутът *френски*, български синоним на европейското, успешно контрастира с контекста с другата част на облеклото – *под френските дрехи*. Немското съответствие е прилагателното *europäisch* „европейски“.

Висока концентрация на експресивност се съдържа в цитата: „**Döckerli**“, *sagte er, „ich möchte nun wirklich einmal ganz genau wissen, warum ihr meinem braven Gastmann den Schmied auf den Hals gehetzt habt“* [Дюренмат 1978: 36]. — *Докторе* — каза той, — *сега вече аз наистина бих искал да знам съвсем точно защо сте пратили Шмид да следи моя добър приятел Гастман!* [Георгиев, прев. 1968: 42].

Умалителното обръщение *Döckerli* е израз на убийствена ирония, поради факта, че в рамките на сто страници Дюренмат използва само десет умалителни съществителни и постига стилистичния си ефект чрез

резкия контраст между възрастта на денотата (доктора) и лексикалната единица, типична за детския език.

Подобен заряд на експресия се съдържа в превода на друг откъс от Дюренмат: „*Millionen stehen auf dem Spiel, Döckerchen, Millionen! Zu deinen Nachforschungen wünsche ich dir Glück. Du wirst es nötig haben.*“ [Дюренмат 1978: 43]. — *Милиони са поставени на карта, докторче, милиони! Желая ти щастие в твоите разследвания* [Георгиев, прев. 1968: 51].

Тук се проявява и различният подход на преводача към оригиналния текст при предаването му на български език.

Представените примери илюстрират и доказват поставената в началото на това изследване теза за трите функционални аспекта на умалителното съществително в българския и немския език, както и теоретичните постановки на споменатите езиковеди, изследвали проблемите на умалителността в българския и немския език.

Нормално е средствата, с които се представя умалителността в двата сравнявани езика, да не съвпадат винаги, затова в случаите на несъответствие между езиците се появяват т.нар. компенсаторни механизми, с чиято помощ опитният преводач съумява да съхрани смисъла и съдържателната страна на оригиналните текстове.

Не на последно място трябва да се подчертае изводът относно употребата на умалителността, която не само е функция на целта и намерението на говорещото лице, но също така до голяма степен зависи от спецификата на комуникативния контекст.

Цитирана литература

Адам, Хербот, Рандов, прев. 1974: Konstantinow, A. Bai Ganju, der Rosenöhländler. Herg. von N. Randow. Übers. aus dem Bulg. Georg Adam, Hartmut Herboth und Norbert Randow. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1974.

Бахман 1984: Bachmann, I. Erzählungen. – In: Werke. 2. Bd. Wien, S. 10–14, 38–58, 394–486.

Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София: Анубис, 2002.

Васева 1975: Васева, Ив. Перевод русских уменьшительных существительных на болгарский язык (хабилитационен труд). – В: Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. LXVII, Кн. 1. София, 1975, с. 209–299.

Велева 2020: Велева, Б. Контрастивен анализ на деминутивите в немския и българския език. София: УИ Св. Климент Охридски, 2020.

Велман 1975: Wellmann, H. Das Substantiv. – In: Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. 1. Aufl. – In: Sprache der Gegenwart. Bd. XXXII. 1. Aufl. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1975, S. 25–27, 104–135, 317, 349, 381, 415.

Георгиев, прев. 1968: Дюренмат, Ф. Съдията и неговият палач. Новели. Прев. от нем. Георги Георгиев. София: Народна култура, 1968, с. 7–101.

Галкина-Федорук 1958: Галкина-Федорук, Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. – В: Сборник статей по языкознанию в честь В. В. Виноградова. Москва, 1958.

Дюренмат 1978: Dürrenmatt, Fr. Der Richter und sein Henker. Roman. 4. Aufl. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1978.

Етингер 1980: Ettinger, St. Form und Funktion in der Wortbildung. Die Diminutiv- und Augmentativmodifikation im Lateinischen, Deutschen und Romanischen (Portugiesisch, Spanisch, Italienisch und Rumänisch). Ein kritischer Forschungsbericht. 1900-1975. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1980.

Кафка 1979: Kafka, Fr. Erzählungen. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1979, S. 35–129, 183–191.

Константинов 1999: Константинов, А. Бай Ганю. Велико Търново: Слово, 1999.

Константинов, прев. 1982: Кафка, Фр. Преображението. Разкази. Подб. и прев. от нем. Венцеслав Константинов. Пловдив: Христо Г. Данов, с. 15–117.

Кръстев 1976: Кръстев, Б. Умалителността в българския език. София: Народна просвета, 1976.

Mann 1980: Mann, Th. Der Tod in Venedig. Erzählungen. 1. Aufl. Berlin und Weimar: Aufbau-Verlag, 1980, S. 56–158.

Радева 2007: Радева, В. В света на думите. Структура и значение на производните думи. София: УИ Св. Климент Охридски, 2007.

Грънчарова, прев. 1967: Stanev, E. Der Pfirsichdieb. Novelle. Übers. von Hildegard Grančarova. Leipzig: Insel, 1967, S. 5–84.

Станев 1976: Станев, Ем. Избрани повести и разкази. Делници и празници 1933–1940 г. София: Отечествен фронт, 1976, (От скука – ОС: 13–25, Разходка – Р: 26–36, Бъдна нощ – БН: 65–71, Страх – С: 81–97, Крадецът на праскови – КП: 287–337).

Стоевски, прев. 1964: Ман, Т. Новели. Прев. от нем. Димитър Стоевски. София: Народна култура, 1964, с. 87–191.

Стоевски, Илинова, Филкова прев. 1981: Бахман, И. Трите пътя към езерото. Новели. Прев. от нем. Д. Стоевски, Д. Илинова и Ф. Филкова. Пловдив: Христо Г. Данов, 1981. с. 15–36, 128–197.

Флайшер, Барц 1982: Fleischer, W., I. Barz. Wortbildung in der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag., 1982.

НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ ОТ ТИПА *КОЙТО И ДА БИЛО* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

INDEFINITE PRONOUNS OF THE TYPE *КОЙТО И ДА БИЛО* (WHICHEVER) *КОЙТО И ДА БИЛО* IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krasimira Aleksova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: The article deals with composites of the type *който и да било* (whichever, no matter which). The features in this semantics are considered. Their paradigm is presented, proving that there are forms for persons and objects, for signs, for possession, quantity, time, place. Significant uses of these composites are analyzed. The view that this is a separate type of indefinite pronouns in the modern Bulgarian language is argued, applying the commutation method.

Keywords: indefinite pronouns, modern Bulgarian language, emphasis, commutation method

1. Въведение

Основен обект на проучване в настоящата работа са неопределителните местоимения от типа *който и да било*. Емпиричната база данни, събрана за целите на изследването, съдържа всъщност два вида неопределителни местоимения и местоименни наречия с микроелемента *било* – от типа *който и да било* и от типа *кой да било*. Според предварителните ни проучвания в електронни корпуси и интернет първият тип е по-честотен, затова тук се спираме само на него, съобразявайки се и с изискванията за обема на публикациите. Конкретният предмет на изследването ни са формите и употребите на местоименните композитуми от типа *който и да било* в съвременния български език. Настоящата работа цели да докаже основателността на виждането, че тези композитуми представляват самостоятелен вид неопределителни местоимения и местоименни наречия, отличаващи се от другите неопределителни местоимения и местоименни наречия в

езика ни и по семантичните си признаци, и по формалните си особености.

Неопределителните местоимения в българския език са многобройни, като най-често изследователите посочват следните типове: *някой, кой да е, който и да е, еди-кой си, кой-годе, кой ще да е, който ще да е*. В работата си се опираме върху вижданията на Р. Ницолова [Ницолова 1978, 1986], П. Осенова [Осенова 2002], Кр. Алексова и П. Осенова [Алексова, Осенова 2022], Кр. Алексова [Алексова 2023а, 2023б], Е. Падучева [Падучева 2015], М. Хаспелмат [Haspelmath 1997] и Ро Хауге [Ро Хауге 1981]. За граматическия статус на композитумите от типа *който и да било* съществуват сходни мнения, представящи ги не като отделен вид неопределителни местоимения, а като варианти на реда *който и да е*. Р. Ницолова смята, че формите от типа *-то и да е* имат „също и варианти с перфект в ср. род ед. ч. – *който и да било, която и да било, което и да било, които и да било*“ [Ницолова 1986: 172]. При проследяване на формите от реда *-то и да е* П. Осенова също включва формите с *било* като варианти, срв. „*който, -ято, -ето, -ито и да е (са) (било)*“ [Осенова 2002: 43].

Композитумите от типа *който и да било* притежават без съмнение общия за неопределителните местоимения признак [*неопределеност*]. Като се изхожда от изследванията на П. Осенова, базирани на компонентния анализ, може да се каже, че композитумите от типа *който и да било* се характеризират също така с признаците [*-специфична неопределеност*], (*-I*) [*-едностранна идентифицираност*] (информацията, която получава говорещият за обекта чрез перцепция), (*-S*) [*-известност*] (свързана със знанието на говорещия за даден обект, което предполага предварителна идентификация на обекта от говорещия), и (*-F*) [*-фиксираност*] (неотнасяне към конкретен, единичен референт и наличие на възможност за избор на елемент от множеството) [срв. Осенова 2002: 38–43]. Според застъпването тук виждане разглежданите местоимения от типа *който и да било* са маркирани с признака [*слаба емфаза върху произволността на избора*], по който те се противопоставят на неопределителните местоимения от типовете *който ще да е* и *кой ще да е*, изразяващи признака [*силна емфаза върху произволността на избора*] (вж. [Алексова, Осенова 2022; Алексова 2023а, 2023б]).

Примерите, върху които се базират наблюденията и изводите, са извлечени от интернет и от няколко корпуса на съвременния български език: Българския национален корпус (БНК) (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>), Българския парламентарен корпус ParlaMint-BG 3.0 (ПК) (https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=parlamint40_bg) и големия корпус CLASSLA Bulgarian Web Corpus

(https://www.clarin.si/ske/#dashboard?fbclid=IwAR2gYxkh8ag1FL3StbFJEiEvN4G7ghU_1Rdrj9-cDHlr2AJhGCDnihvAJ4%23concordance&corpname=classlaweb_bg). Основният метод на описание на емпиричния материал е лингвистичният анализ. По-нататък в изложението се разглеждат формите и някои употреби на неопределителните местоимения и местоименни наречия от типа *който и да било*.

2. Форми на неопределителните местоимения от типа *който и да било*

В тази част се представят формите на неопределителните местоимения от типа *който и да било*, които са установени чрез емпирични проучвания. От Табл. 1 се вижда, че съществуват редове форми за обекти, за признаци, за притежание, за количество, за място, време и начин, като формоизменение по род и число има в първите от тях. Наличието на изброените редове дава основания да се приеме, че парадигмата на този тип неопределителни местоименни композитуми е достатъчно разгърната, а граматикализацията на формите – значително напреднала, но не е приключила, тъй като в мн. ч. са налични конкуриращи се варианти – със и без съгласуване по число на -л-овото причастие (*било/били*) с първия микроелемент в композитумите, който е в мн. ч.

Видове	М. р., ед. ч.	Ж. р., ед. ч.	Ср. р., ед. ч.	Мн. ч.
За обекти, предмети, лица	който и да било	която и да било	което и да било	които и да било/били
За признаци, качества, свойства	каквото и да било	каквато и да било	каквото и да било	каквито и да било/били
За притежание	чийто и да било	чиято и да било	чието и да било	чиито и да било/били
За количество	колкото и да било			
За място	където и да било, закъдето и да било, откъдето и да било, накъдето и да било, докъдето и да било			
За начин	както и да било			
За време	когато и да било, откогато и да било и др.			

Таблица 1. Неопределителни местоимения и местоименни наречия от типа *който и да било*

3. Употреби на неопределителните местоимения от типа *който и да било*

В настоящата част се анализират конкретни примери, съдържащи неопределителни местоимения от типа *който и да било*, за да бъде проследено функционирането им в съвременната комуникация. В (1) е употребено неопределителното местоимение *който и да било* в м. р. за лица, като в изречението то е в ролята на подлог. Винителните форми за лица в м. р., ед. ч. също се откриват в писменото общуване, вж. напр. *когото и да било* в (2) във функцията на непряко допълнение. От (3) става ясно, че са налични употреби и на дателните форми за лица, като в конкретния пример *комуто и да било* е в ролята на непряко допълнение в изречението. В семантично отношение местоименните композитуми в (1), (2) и (3) се отличават с маркираност по признака [*слаба емфаза върху произволността при избора*] на елемента *x* от дадено множество за разлика от неопределителните местоимения от типовете *който ще да е* и *кой ще да е*, носещи признака [*силна емфаза върху произволността на избора*] [Алексова, Осенова 2022].

- (1) *Дотогава я камила, я камиля...аз не очаквам скоро **който и да било** да я колонизира, няма какво да го оправдае икономически.*² (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (2) *Те искат да заемат първо място в живота на своите внуци. Не желаят да споделят времето, което прекарват с децата с **когото и да било**.* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (3) *Но ако споменеш само думица **комуто и да било**, включително и на адвокатката си, ще те убия.* (БНК)

Формите за женски род, ед. ч. се срещат редовно в корпусите, от които извличаме конкретните примери, и в интернет. В (4) формата за ж. р., ед. ч. *която и да било* е употребена като съгласувано определение към съществителното име *служба*. Чрез този местоименен композитум в (4) се изразява слаба по степен емфаза върху произволността при избора на елемент от множеството на окръжните следствени служби. Както този пример, така и другите, извлечени от Парламентарния корпус (ПК), са особено значими, защото доказват реалното функциониране на разглежданите местоимения в устната официална реч днес.

- (4) *Тоест, ако преди години си бил в Националната следствена служба, която е с ранг много по-висок, от **която и да било** окръжна следствена служба, то сега могат да Ви накажат*

² Във всички примери са запазени правописът, пунктуацията и оформлението в оригинала.

и да Ви пратят в Кюстендил в окръжното следствие към прокуратурата ... (ПК)

Формите за ср. р. са по-редки от тези за м. р., но регулярно присъстват в ексцерпциите. В (5) неопределителното местоимение *което* и *да било* има синтактичната роля съгласувано определение към съществителното име *министерство*. Изразената емфаза върху произволността на избора на елемент от множеството на министерствата е по-слаба в съпоставка със силната емфаза, съдържаща се в трансформацията *което ще да е министерство*.

- (5) ... *колегата Биков достатъчно добре каза защо ще поеме тази комисия, но тя в крайна сметка не е структуроопределяща и няма за цел да контролира **което и да било** министерство.* (ПК)

Неопределителните местоимения за мн. ч. за лица, предмети и обекти притежават два варианта: със съгласуван с *които* микроелемент *били* и с несъгласуваното по число *било*. Според предварителните ни наблюдения тези варианти се отличават с неравностойна функционалност, която ще бъде изследвана в отделно проучване. Подобна вариантност се среща и при друг вид местоимения, напр. Р. Ницолова сочи, че неопределителните местоимения от типа *-то и да е* имат варианти в мн. ч. и със *са* [Ницолова 1986: 172]. П. Осенова също включва като варианти формите *които и да е* и *които и да са* [Осенова 2002: 43]. Както беше посочено, наличието на формални варианти в мн. ч. говори за неприключил, макар и напреднал процес на граматикализация.

- (6) *Вярваме, както са ни учили да вярваме, в тъй наричаната, и наистина такава, света, вселенска, апостолска Църква, която обема всички и навсякъде, **които и да били** те, вярващи в Христа, които сега, намирайки се в земно странствуване, още не са се въдворили в небесното отечество.*
(https://www.pravoslavieto.com/books/pravoslaven_katehizis/postlanie_iztochnite_patriarsi/index.htm, 23.01.2024 г.)
- (7) *Няма такъв анализ, сравнителен анализ на **които и да било** места за изграждането на детската болница.* (ПК)

Неопределителните местоимения за признаци, качества, свойства също могат да бъдат открити в електронни корпуси и интернет. В (8)

какъвто и да било в м. р., ед. ч. и в (9) *каквато и да било* в ж. р., ед. ч. са употребени като съгласувани определения, а неопределителното местоимение *каквото и да било* в ср. р., ед. ч. е в ролята на пряко допълнение в (10). Чрез атрибутивните употреби на местоименните композитуми в (8) и (9) се изразява слаба емфаза върху произволността при избора на признаци, качества, свойства на елемента, който е определяемо в именната фраза. Разликата в силата на емфазата би могла да се установи чрез съпоставка с трансформациите *какъвто ще да е ултиматум* и *каквато ще да е Ваша информация*, маркирани със силна по степен емфатичност.

- (8) Абсолютно излишно е да коментираме **какъвто и да било** ултиматум вече, защото ултиматумът приключи. (ПК)
- (9) Ако сте на възраст под 18 години, моля не ни предоставяйте **каквато и да било** Ваша информация, освен ако нямате разрешението на родител или настойник да направите това. (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (10) Магьосникът просто стоеше, без да прави **каквото и да било**. (БНК)

В (11) неопределителното местоимение в мн. ч. *каквито и да било* (вариант без съгласуване на *било* по число с *каквито*) е употребено като съгласувано определение. В интернет се откриват и случаи със съгласуване на първия и последния микроелемент в композитума по число, напр. *каквито и да били* в (12). Наличието на два варианта за мн. ч. и в реда за лица и обекти, и в реда за признаци, качества, свойства, говори за регулярност на описваната конкуренция между формообразователни варианти в парадигмата за разглежданите неопределителни местоимения.

- (11) Собствените ни национални интереси, това не са празни приказки, това е нещо, за което ние винаги трябва да мислим и не трябва да го забравяме, и трябва да го поставяме на първо място пред участието си в **каквито и да било** съюзи. (ПК)
- (12) Борисов: За вицепремиери нови и **каквито и да били** резки движения не трябва да се говори, защото всичко е много крехко (<https://elhovo.news/?p=267248>, 23.01.2023 г.)

Неопределителните местоимения от реда *чийто и да било* са по-редки в базата ни данни. Не открихме техни конкретни употреби в Парламентарния корпус, което подкрепя първоначалните ни допускания

за относително ниската им честотност в устната комуникация. За разлика от това, в корпуси, съдържащи писмени текстове, както и в интернет са налични употреби на формите от този ред. Напр. формите за м. р., ед. ч. *чийто и да било* в (13), за ж. р., ед. ч. *чиято и да била* в (14) и за ср. р., ед. ч. *чието и да било* в (15) са употребени като съгласувани определения. Доказването на виждането, че чрез местоименните композитуми в (13), (14) и (15) се изразява признакът [*слаба емфаза върху произволността на избора*], би могло да се реализира при съпоставка с варианти на същите именни фрази с неопределителни местоимения от типа *чийто ще да е*, маркирани с признака [*силна емфаза върху произволността на избора*].

- (13) *Предстои сливане, от такава величина, че ще е невъобразимо за **чийто и да било** ум.* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (14) *Само ще напомня, че българският е смятан за рядък и нация наброяваща, колкото един по-голям град, няма как да повлияе на схващането им за свръх значимост, на **чиято и да било** езикова култура днес.* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (15) *Текстовете, подписани с авторското име П. Хитов също нарастват, но дали успяват да се справят с твърде болезненото, трудно поносимо за **чието и да било** самолюбие, обвинение, че друг е написал, създал, усвоил твоите спомени?* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))

Ексерпиранияте употреби на два варианта за мн. ч.: *чиито и да било* (вж. (16)) и *чиито и да били* (вж. (17)) потвърждават както виждането за регулярност на тази вариантност в мн. ч. в цялата парадигма от форми на разглеждания вид неопределителни местоимения, така и мнението, че процесът на граматикализация не е окончателно приключил.

- (16) *Той го знае, но не придава на комплиментите особено значение, тъй като цени собствената си свобода и независимост по-високо от **чиито и да било** мнения и съждения.* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))
- (17) *Не можеше да продължи поради неумолимите закони на пазарната икономика. А и поради нашето нежелание да обслужваме **чиито и да били** интереси срещу заплащане* (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))

Неопределителното местоимение за количество *колкото и да било* не е честотно в базата ни данни, но негови конкретни употреби се наблюдават в електронни корпуси и интернет – вж. напр. (18).

- (18) *Колкото и да било* мъчно на Петър за майка му, все пак в душата си той усещал дълбок мир и радост от съзнанието, че е преодолял най-яките вериги, с които го връзвал светът, и вече е свободен да се отдаде само на Бога. (CLASSLA-web.bg (Bulgarian Web))

Примери (19), (20) и (21) онагледяват съществуването и на неопределителни местоименни наречия от типа *-то и да било*, напр. *когато и да било*, *където и да било*, *както и да било*, употребени като обстоятелствени пояснения. В базата ни данни се съдържат конкретни примери, съдържащи и *откъдето и да било*, *докъдето и да било*, *накъдето и да било* и др.

- (19) *Ако* някой от братята цигани си направи труда да прочете този проект, аз съм убеден, че нито един от тях няма да посегне към червена бюлетина **когато и да било**. (ПК)
- (20) Аз не съм сигнализирал, не съм разпространявал този сигнал в средствата за масова информация, или **където и да било**. (ПК)
- (21) Наистина, съставът на това правителство не им се виждаше съвсем задоволителен — нито Цанков им вдъхваше доверие, нито пък Климент бе достатъчно голямо име, за да символизира пред света единодушието на българския народ — но най-въпийщата необходимост бе да се учреди, **както и да било**, една политическа власт, която да направи от революционния факт едно нормално положение, защото в страната се забелязваха вече обезпокоителни симптоми. (БНК)

4. Обобщения

В настоящото изследване са представени формалната парадигма и някои конкретни употреби на композитумите от типа *който и да било*, като е подчертана и вариантността във формите за мн. ч., наблюдавана и при други видове неопределителни местоимения. Както бе изтъкнато, конкуренцията между варианти във формалната парадигма свидетелства за напреднал, но не и приключил процес на граматикализация. Въз основа на емпиричните данни и направените анализи може да бъде прието виждането, че композитумите от типа *-то и да било* притежават

достатъчно разгърната парадигма, включваща както неопределителни местоимения, така и местоименни наречия. Освен това тя показва паралел с парадигмата на другите видове неопределителни местоимения и местоименни наречия.

Спецификата на разглеждания тип *-то и да било* в семантичен план може да бъде представена въз основа на компонентния анализ чрез набор от семантични, прагматични и квантификационни признаци. За целите на този анализ в Табл. 2 са включени формулирани от Р. Ницолова [Ницолова 1978, 1986] и най-вече от П. Осенова [Осенова 2002: 38–42] признаци: [+неопределеност], [-специфична неопределеност], [-I₁ (едностранна идентифицираност)], [-S (-известност)], [-F (-фиксираност)], [абсолютна произволност при избора на *x*], допълнени с признака [силна емфаза върху произволността на избора] [Алексова, Осенова 2022; Алексова 2023а, 2023б], както и с признака [слаба емфаза върху произволността на избора], който предлагаме в настоящото изследване като релевантен семантичен диференциатор. В Табл. 2 се съдържат само неопределителни местоимения от типовете, съдържащи микроелемента *който* (*който и да е*, *който ще да е* и *който и да било*), но не и от типовете с компонента *кой* (*кой да е*, *кой ще да е* и *кой да било*), тъй като настоящото изследване не включва наблюдения върху формите и употребите на типа *кой да било* и това не позволява по-обширни семантични съпоставки.

Признаци Местоимения	Неопределеност	-Специфична неопределеност	-I ₁ (едностранна идентифицираност)	-S (-известност)	-F (-фиксираност)	Абсолютна произволност при избора на <i>x</i>	Липса на емфаза върху произволността на избора	Наличие на емфаза върху произволността на избора	
								Силна емфаза	Слаба емфаза
Който и да е	да	да	да	да	да	да	да	не	не
Който ще да е	да	да	да	да	да	да	не	да	не
Който и да било	да	да	да	да	да	да	не	не	да

Таблица 2. Признаци на местоименните композитуми *който ще да е*, *който и да е*, *който и да било*

Както се вижда от Табл. 2, неопределителните местоимения от трите типа, включващи микроелемента *който*, се различават по признаците [*липса на емфаза върху произволността на избора*] (*който и да е*) и [*наличие на емфаза върху произволността на избора*] (*който и да било, който ще да е*). В рамките на съществуваща емфатичност противопоставянето между *който и да било* и *който ще да е* се базира върху силата на емфазата: [*слаба емфаза върху произволността на избора*] : [*силна емфаза върху произволността на избора*]. За да бъде доказана основателността на застъпването тук виждане, че композитумите от типа *-то и да било* представляват самостоятелен вид неопределителни местоимения, функциониращи в съвременния български език успоредно с типовете *който и да е* и *който ще да е*, тук се прилага методът на комутацията. Той е формулиран от Л. Йелмслев (срв. „Корреляция в одном плане, которая имеет реляцию к корреляции в другом плане языка, мы назовем коммутацией“ [Ельмслев 2006: 96]), като според учения комутацията е операция, даваща възможност да се установят инвариантите [Ельмслев 2006: 16]. Прилагането на този метод в конкретния случай може да се формулира по следния начин: ако на разлики в плана на израза – *който и да било* : *който и да е*, от една страна, и от друга, *който и да било* : *който ще да е*, отговарят различия в плана на съдържанието – [*наличие на емфаза върху произволността на избора* : *липса на емфаза върху произволността на избора*], от една страна, от друга – [*слаба емфаза върху произволността на избора* : *силна емфаза върху произволността на избора*], и обратното, ако на различия в плана на съдържанието – [*наличие на емфаза върху произволността на избора* : *липса на емфаза върху произволността на избора*], от една страна, и от друга – [*слаба емфаза върху произволността на избора* : *силна емфаза върху произволността на избора*] съответстват разлики в плана на израза – *който и да било* : *който и да е*, от една страна, и от друга – *който и да било* : *който ще да е*, то тогава става въпрос за различни инварианти и може да се приеме, че редовете от типа *който и да било* представляват самостоятелен вид неопределителни местоимения. Доказателства за релевантността на признаците [*слаба емфаза върху произволността на избора*] и [*силна емфаза върху произволността на избора*] могат да се привлекат не само чрез опиране върху изследователската интуиция, но и чрез експеримент, който проучва дали носители на българския език като първи откриват различия в силата на емфазата при перцепцията на изречения, съдържащи местоименни композитуми от типовете *който и да било* и *който ще да е*. Приносният характер на експерименталния подход може да се види от изследването на Д. Димитрова и Л. Ласкова, посветено на влиянието на емфатичното ударение върху семантиката на

неопределителните местоимения от типа *който и да е* [Димитрова, Ласкова 2024]. Планираният подобен експеримент, проучването на формите и употребите на неопределителните местоименни композитуми от типа *кой да било*, съпоставката им в семантичен план не само с типа *който и да било*, но и с другите видове неопределителни местоимения и местоименни наречия са предстоящи задачи.

Цитирана литература

Алексова 2023а: Алексова, Кр. За композитумите от типа *кой ще да е*. – В: Светла Коева, Максим Стаменов (съставители). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2023 година). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023, с. 24–31.

Алексова 2023б: Алексова, Кр. Неопределителни местоимения ли са композитумите от типовете *кой ще да е* и *който ще да е*. – В: Александрова, Т. (отг. ред.). Да попитаме Владко Мурдаров. Текстове, посветени на 75-годишнината на езиковеда и преводача проф. д.ф.н. Владко Мурдаров. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023, с. 175–187.

Алексова, Осенова 2022: Алексова, Кр., П. Осенова. За граматическия статус на композитумите от типа *който ще да е*. – В: Коева, Св., М. Стаменов (съст.). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2022 година). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2022, с. 92–101.

Ницолова 1978: Ницолова, Р. За значението на българските неопределителни местоимения. – В: Пашов, П. (съст.) Помагало по българска морфология. Имена. София: Наука и изкуство, 1978, с. 435–444.

Димитрова, Ласкова 2024: Димитрова, Д., Л. Ласкова. Не какъв да е мелодичен контур: влияние на прозодията върху семантиката на неопределителните местоимения от типа *който и да е*. – В: Български език, Приложение, 71, 2024, с. 124–143.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.

Осенова 2002: Осенова, П. Семантика и прагматика на българските неопределителни местоимения. София: СЕМА РШ, 2002.

Падучева 2015: Падучева, Е. Местоимения отрицательной полярности. – В: Руская корпусная грамматика. (онлайн). (Посетен на 04.01.2022 г.) <http://rusgram.ru/Местоимения_отрицательной_полярности>

Ро Хауге 1981: Ро Хауге, Х. Опит за семантичен анализ на неопределителните местоимения *кой да е* и *който и да е*. – В: Пашов, П., Ст. Брезински, М. Цанева (съст. и ред.). Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум, 24 – 30 септември 1979 г. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 1981, с. 161–169.

Йелмслев 2006: Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка. Москва: КомКнига, 2006.

Haspelmath 1997: Haspelmath, M. Indefinite Pronouns. Oxford: Claredon Press, 1997.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЯДРЕНИТЕ ЕКСПЛИКАТОРИ НА ОТРИЦАТЕЛНАТА ПОЛЯРНОСТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
krasian@uni-plovdiv.bg

A STUDY ON THE CORE EXPLICATORS OF NEGATIVE POLARITY IN MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krassimira Chakarova
University of Plovdiv “Paisii Hilendarski”
krasian@uni-plovdiv.bg

Abstract: The study focuses on the grammatical means of expressing negation in modern Bulgarian language: the particle *не* (in adverbial position), the auxiliary verb *няма* and the prohibitive verbal formant *недей* – e.g. *не дойде, не съм чел, няма да кажат, нямало да яде, недей да говориш*, etc. The main purpose of the article is to examine the formal-semantic specifics of the above-mentioned grammatical markers as core elements operating in the field of the functional-semantic category of polarity, and to present arguments supporting the concept of the grammaticalisation of negation in modern Bulgarian language.

Key words: negation, polarity, grammatical negation markers

Обект на настоящото изследване са формалните показатели на грамемата отрицателност, маркиран член в привативната опозиция отрицателност – неотрицателност в рамките на морфологичната категория екзистенциален статус на действието (резултата от действието) или състоянието (у Куцаров „статус“)³: частицата *не* (в прилаголна позиция), спомагателният глагол *няма* и прохибитивният вербален формант *недей* – срв. напр. *не дойде, не съм чел, няма да кажат, нямало да яде, недей да говориш* и мн. др. Именно те изпълняват роля на ядрени експликатори в микрополето на отрицателната полярност⁴ в съвременния български език.

Основната ни задача е да представим формално-семантичните специфики на споменатите граматични маркери, като потърсим убедителни аргументи, подкрепящи концепцията за граматикализация

³ С оглед на ограниченията в обема на настоящия текст, по-нататък в изложението ще използваме краткия термин *статус*.

⁴ „Категория *полярност* се нарича категорията, чиито елементи показват дали даденото изказване представлява твърдение или отрицание“ [Мелчук 2015: 140].

на отрицанието в съвременния български език [вж. Куцаров 2007; Чакърва 2019].

I. Граматичната частица *не* – основен негиращ оператор в съвременния български език

Както е известно, тази частица (у И. Куцаров „частица-морфема“⁵) има аналози във всички съвременни славянски езици. Единствената разлика е, че в по-голямата част от тях тя е проклитика (намира се преди глагола казуемо и се пише отделно), докато в други (чешки, словашки, горно- и долнолужишки) е със статут на граматичен префикс (пише се слято със следходния глагол). Привържениците на идеята за синтактичен характер на езиковото отрицание я определят като маркер на т.нар. общо отрицание.

Споделяме мнението на авторите⁶, които разграничават споменатия формант от лексикалния оператор на отрицанието – омографа *не2*. Частицата *не2* е акцентувана и се използва при изразяване на частно отрицание (срв.: *Шофьорът, потрошил автобус в Пловдив, твърди, че не той е извадил бухалката* (<https://trafficnews.bg/>); *И синоптичката Анастасия Кирилова ни попари: Големият студ идва по-рано, а не в сряда!* (<https://petel.bg/>) и др.) или в роля на р е с п о н с и в, т.е. дума изречение, с която най-често се дава отрицателен отговор на т.нар. полярен въпрос (срв.: – *Искате ли да тръгнем веднага?* – *Не*), а понякога – и на алтернативен (дизюнктивен) въпрос: – *Кафе или чай?* – *Не, бира* (=‘не искам кафе или чай, а бира’).

Важни с оглед целите на нашия анализ са диахронните показания. Ще припомним, че в старобългарския език частицата *не* (прасл. **ne*, от ие. **ne*) често е стояла в началото на изречението независимо от това към коя дума се е отнасяла семантично и синтактически (срв. напр.: *да не пак зълдѣи зълѣ оумьреши*, Супр.). А. А. Зализняк и Е. В. Падучева наричат подобно отрицание „инициално” и представят хипотезата, че в онази епоха не е било важно пред коя дума стои негиращият елемент, тъй като сферата му на действие се е определяла от членението на изречението на съставлящи

⁵ Същото наименование използват и някои руски лингвисти [вж. напр. Галкина-Федорук 1964: 236].

⁶ Вж. Маслов 1982, Стоянова 2011 и др. Според други езиковеди обаче става дума за една частица, с помощта на която се образуват различни отрицателни конструкции – срв. напр. у В. Вѣтов: „Отрицателната частица *не* е най-типичното и универсално лексикално средство, с което в славянските езици се изразява отрицание и се изграждат отрицателни конструкции“ [Вѣтов 1994: 203]. Друг е въпросът дали примерите за приглаголно отрицание трябва да се разглеждат като синтактични конструкции (вж. по-нататък в изложението).

[Зализняк/Падучева 2013]. Нерядко формантът *не* се е поставял и непосредствено пред глаголна форма (проста или сложна) или пред сказуемно име – срв.: *бывааѣ во врѣмѣ поврѣшти враждѣ. и пакы не небрѣшти любѣве* Супр. 357.4⁷, и *лица ваша не постыдиѣтъ сѧ*, Син 33.6, Евх 106а7⁸, *алчѣнѣ боуди жадѣнѣ кроткѣ не славохотѣнѣ не златолюбѣцѣ*, Изб. 1076; *Члѣкоу завидѣливоу не лѣпо ꙗко богатѣство ни же ꙗсть себѣ зѣлѣ иномоу добрѣ*, Изб. 1076⁹, и др.). Такова отрицание учените медиевисти дефинират като „сказуемно“ [Грамматика 1991: 381]. Що се отнася до конструкциите с неказуемно отрицание, в старобългарския период те са били редки и в тях *не* не е имала енклитичен характер – срв.: *не въ мене избѣрасте*, Йо 15.16 Мар, Зогр, Сав.

Освен частицата *не* със статут на отрицателен маркер се е използвала и частицата *ни* (антоним на *и* ‘и не’), чрез която отрицанието е било допълнително подчертавано – срв.: *ни постѣмѣхѣтъ ми сѧ врази мои*, Син 24.2.

В редки случаи при аналитични глаголни форми с участието на минало деятелно причастие II, частицата *не* се е поставяла пред причастията, а не в първа позиция, напр. и *дрѣжаахѣ ꙗко да би не ошѣлѣ отѣ нихѣ*, Лк 12.39 Мар.

Що се отнася до отрицателните форми за сегашно време на спомагателния глагол *быти*, в тях частицата *не* обичайно се е сливала с глагола – срв.: *нѣсмѣ, нѣси, нѣстѣ, нѣсмѣ, нѣсте* (но: *не сѣхѣ*) и др.

Характерни за старобългарския език са били т.нар. монологични конструкции [ГСТБЕ 1991: 383], в които основната роля при изразяването на общо отрицание е изпълнявала не приглаголната частица *не*, а пълнозначна негиреща дума (отрицателно местоимение или наречие), напр.: *никоторѣ же пророкъ приѣхѣнѣ естѣ въ отечѣствии своемѣ*, Лк. Синонимни на тях са били полинегативните конструкции, които постепенно са се утвърдили като основен структурен модел – срв.: *азѣ не сѣждамъ никомоу же*, Йо 8.15 Мар, Зогр, Асем.

Различна е ситуацията при употребата на граматичния формант *не* в съвременния етап от развитието на българския език. Както вече споменахме, при изразяването на значението ‘отрицание (отсъствие) на дадено действие (резултат от действие) или състояние по отношение на реалността’ този маркер се поставя непосредствено пред синтетичната

⁷ Примерът е на В. Вѣтов [Вѣтов 1994].

⁸ Този и следващите илюстративни примери са от Грамматика 1991.

⁹ Примерите от Изборник 1076 са по изданието на У. Федер [Федер 2008].

или аналитичната форма на спрегаемия глагол (в роля на просто глаголно сказуемо) – срв.: *не разбираш, не ще каже, не бихме посмели, не били разпознати, не пиши* и др. Начална (пред първия от глаголните компоненти) е позицията му и при употреба на съставни или сложни съставни глаголни сказуеми – срв.: *не мога да пея, не спира да говори, не мога да продължа да плача* и др.¹⁰

Фактът, че интересуващият ни формант е неакцентуван, е основна причина той да се характеризира с ниска степен на отделимост¹¹. Единствените „безусловни словоформи“ [Мелчук 2013: 201], които могат (а в някои случаи трябва¹²) да се вмъкнат между тази частица и последващата глаголна форма, са кратките лични и притежателни местоимения, както и възвратните частици *се* и *си*¹³ – срв.: *не я виждам, не ти знам телефона* (= *не знам телефона ти*), *не се смее, не си измих косата, не го бях срещала, не се е върнал*¹⁴ и др. Тази отделимост обаче И. А. Мелчук определя като „минимална“ [Мелчук 2013: 201].

Регулярно изключение от коментирания словореден модел правят и отрицателните форми на аналитичния императив, в състава на които граматичният формант *не* се употребява след императивните частици – срв.: *да не мълчиш, нека не идва, дано не закъснеят* и др. Това доказва на практика, че „семата ‘волеизявление’ не влиза в сферата на действие на оператора за отрицание“ [Храковски 1990: 211].

Съпоставката между диахронните и синхронните показания ни дава основание да заключим, че съвременният модел на отрицание посредством граматичния негиращ маркер *не* се е унифицирал в хода на езиковия развой. Функционирането на този маркер се отличава с фиксираност на словореда¹⁵, моносемантичност, максимална

¹⁰ В случаите, когато в състава на подобно сказуемо бъде отречен и следващ глаголен елемент, значението на конструкцията се трансформира в положително – срв.: *не мога да не пея* (= *нужно е, трябва да пея*).

¹¹ Ето и определението за отделимост, което дава И. А. Мелчук: „Сегментният знак Х се нарича отделим в контекста ХΨ или ΨХ, ако в говорната верига между Х и Ψ може да се вмъкне, без да се променя техният относителен ред, някакъв израз, който се състои от (силно или слабо) автономни знаци – така, че в резултат от това вмъкване няма да се промени нито семантичното отношение между Х и Ψ, нито тяхното семантично съдържание“ (Мелчук 2013, 199).

¹² В доста от примерите това вмъкване има нормативен характер.

¹³ Тези словоредни специфики са описани детайлно от В. Вџтов [Вџтов 1994: 204 – 205].

¹⁴ При първо- и второличните форми на перфекта, образуван от възвратни глаголи, граматичният формант *не* запазва началната си позиция – срв.: *не съм се върнал, не си се върнал* и др.

¹⁵ Фиксираността на словореда е един от формалните признаци на граматикализацията [вж. Ницолова 2012: 56].

специализация и системност на изразяването, obligatorно участие в конструкции с отрицателни местоимения и наречия – съществени аргументи в подкрепа на концепцията за неговата граматикализация в езиковата система.

Достатъчни ли са обаче споменатите фактори, за да дефинираме аналитичните вербални образувания с граматичната частица **не** като словоформи (а не като синтактични съчетания, каквото е традиционното становище на повечето български езиковеди), ако се има предвид ролята им при образуването на общоотрицателни изречения?

Отговорът на този въпрос изхожда от аксиоматичното според нас твърдение, че морфологичната природа на приглаголно (статусно) отрицание изобщо не противоречи на идеята за неговата специфична синтактична реализация, т.е. за знаковото му функциониране на равнището на изречението. Срв. у А. А. Шнирко: „[...] собствено синтактични проявления на категорията отрицание, абсолютно несвързани нито с морфологичните, нито с лексикалните характеристики на участващите в нейното изразяване единици, не съществуват, доколкото в синтаксиса се проявяват и взаимодействат (в различна степен и с различна сила) и морфологичните, и лексикалните свойства на изреченските компоненти“ [Шнирко 1995: 101 – 102].

От друга страна, както сме отбелязвали в предишно изследване [вж. Чакърова/Радева 2021], наличието на приглаголно отрицание съвсем не винаги предполага общоотрицателна изреченска семантика – срв.: *Някои от студентите не участват в дискусията* = [За някои от студентите не е налично] (това, че) участват в дискусията, а не *[Отсъства, не е налично] (това, че) някои от студентите участват в дискусията (в случая не всички компоненти на изречението влизат в обсега на негиращия оператор). Подобна е ситуацията при т.нар. „преместване на частното отрицание“ – *Искам не кафе, а чай* (= **Не искам кафе, а чай**), както и при квазиотрицателните изказвания (напр. *Кой ли не ми е говорил за тебе!*, *Защо не дойдеш утре с нас?* и др.).

Морфологичната природа на статусното отрицание се потвърждава убедително в случаите, когато в изречението са употребени съставни или сложни съставни сказуеми. Оказва се, че с негиращия граматичен формант **не** може да бъде „отречен“ всеки от глаголните компоненти, а не само сказуемото като синтактична цялост – срв. *не мога да дойда, мога да не дойда, не мога да не дойда* (= мога да дойда, ще дойда)¹⁶; *Иван не може да не знае* (= Иван

¹⁶ В случая влиза в сила диалектическият закон за отрицание на отрицанието: отрицанието на онова, което е отречено, води до утвърждаване.

положително знае)¹⁷; **не** трябва да говоря, трябва да **не** говоря, **не** трябва да **не** говоря (= трябва да говоря); **не** мога да съм добър, мога да **не** съм добър, **не** мога да **не** съм добър; **не** започнаха да харесват, започнаха да **не** харесват; **не** спира да мисли; **не** продължавам да вярвам, продължавам да **не** вярвам¹⁸ и др.

Поначало трябва да се прави разлика между понятията отрицание (негация) (като логическа и езикова категория) и отрицателност (като название на маркираната грамема в рамките на морфологичната категория статус). Ако първото от тях може да бъде отнесено към сферата на синтаксиса¹⁹, то второто е морфологичен феномен.

¹⁷ Примерът е на П. Пашов [Пашов 1999: 301]. Авторът отбелязва, че „двойни отрицания с положително значение имаме само при съставно глаголно сказуемо или при свързването на два глагола с подчинителна връзка“ [Пашов 1999: 301]. Ако за съставните глаголни сказуеми сме напълно съгласни с автора, бихме могли да възразим, че във втория случай (при свързване на отделни негирани сказуеми в подчинителна връзка) невинаги може да се говори за изразяване на противоположно по смисъл положително твърдение (напр. цитираното от П. Пашов изречение **Не ви съветвам да не ходите** вече у тях може да се трансформира в *Не ви съветвам да престанете да ходите у тях*, а не в изцяло утвърдително изказване (*Съветвам ви да...*). Подобна е ситуацията при следните изречения: *Не ти се сърдя, че не ме покани* ≠ *Сърдя ти се, че ме покани*; *Не дойдох, за да не те тревожа* ≠ *Дойдох, за да те тревожа*; *Не ти вярвам, че не лъжеш* ≠ *Вярвам ти, че лъжеш* и др.

¹⁸ Прави впечатление, че когато съставното сказуемо е образувано с фазов глагол, някои от комбинациите звучат неграматично – срв.: ***не** започнаха да **не** харесват; ***спира** да **не** мисли, ***не** спира да **не** мисли; ***не** продължавам да **не** вярвам. Вероятната причина за това е в логическата контрадикторност на съчетанията – глаголите за продължение и завършване (в положителна или отрицателна форма) **п р е д п о л а г а т** **н а л и ч н о** (утвърдително по статус) **д е й с т в и е**. Не открихме примери за отрицание при съставни глаголни сказуеми, образувани от „два глагола в повелителни форми, когато единият само подсилва значението на другия, напр. **Иди му доказвай; Иди го разбери** [...] и др.“ [Пашов 1999: 321].

¹⁹ Авторите, които определят славянското отрицание като синтактична категория, отбелязват, че то се изразява посредством „специфични многочислени структурни схеми, в които се съдържа задължителен отрицателен елемент“ [Зозикова 1989: 165 – 166]. Срв. също у Л. Лашкова: „За важна проява на негацията на синтактично равнище може да се смята образуването на неограничено множество конструкции, които притежават формалната характеристика на категорията (т.е. съдържат отрицателен елемент). Различни по структура, те образуват синтактична парадигма, тъй като всички притежават съответния формален признак, който ги превръща в отрицателни, и се противопоставят на съответните им положителни конструкции (без отрицателен елемент)“ [Лашкова 1974: 144 – 145]. Характерно за някои от синтетичните славянски езици е обвързването на експлицитното отрицание с употребата на генитив, който става „чисто формално-граматическо средство, включва се в състава на синтактичната категория „отрицание“ като компонент, свързан изключително с лингвистичната интерпретация на изречението“ [Лашкова 1972: 106]. В съвременния български език подобна обвързаност не съществува поради разпадането на категорията падеж. Този

II. Спомагателният глагол *няма* (безл.)

По думите на В. Вътов той е получен от „контрахиране на старобългарското аналитично отрицание *не имѣти* в народния език, затова може да се отнесе към новобългарските средства за построяване на отрицателни конструкции“ [Вътов 1994: 210]. Използва се като спомагателен (наред с формалните му разновидности *нямаше* и *нямало*) в парадигмата на следходността – срв.: *няма да дойда, няма да е казал, нямаше да признаете, нямало било да спи* и др. В съвременния език е широко разпространена и употребата на *няма* като самостоятелен глагол сказуемо със значение ‘не съществува, не е в наличие, отсъства’ (срв.: *В стаята няма хора; Нямаше на кого да кажа* и др.)²⁰, но в тези случаи той не функционира като граматичен, а като лексикален негиращ показател²¹.

Трудно е да се каже със сигурност кога се е наложила употребата на безл. *няма* като негиращ спомагателен глагол и като самостоятелен екзистенциален глагол, както и на посесивния глагол *нямам*. Факт е, че в епохата на Възраждането все още са се употребявали активно двусъставните образувания от типа *не има(м)* (аналогични на старобългарските – срв.: *не имамъ оубоати сѧ отъ бога вашего*, Супр). Ето няколко примера от „Житието“ на С. Врачански: *Да знайши, како не има да тя учини владика свещеник, почто другий подаде сто и пятдесят грош; Понеже у Болгария не има философское учение на славенския язык, наченах да учим по греческий язык и изучих Октоих; И после сас суд, като натовариха тоя долг на мене, а аз не имах една пара готова сирмя; Тогива ме узе стрий моя наместо сина, почто не имаше чада; И като вдигна султану очи свои нагоре, Милош, другар мой, побягна и не имаше кой да мя вдигне* и мн. др.²²

Прави впечатление, че за разлика от образуванията с граматичната частица *не*, чийто статут (морфологични словоформи или

факт потвърждава още веднъж спецификата на българското отрицание, чиято реализация почти изцяло зависи от наличието или отсъствието на статусно (прилаголно) отрицание.

²⁰ Ако същият глагол се съчетае с числително име, означава количество, по-малко от означеното – срв.: *Няма два дена, откакто съм се прибрал* (<https://www.torlaka.com/>, 06.07.2018).

²¹ Извън обсега на настоящото изследване остават употребите на личния глагол *нямам*, изразяващ „отрицателна посесивност“ [вж. по-подробно у Камаринчева 2011].

²² В текстовете на съвременни писатели, както и в някои онлайн публикации откриваме подобни на пръв поглед употреби, срв.: – *Ей, Кате – задудука тя шепнешком, уплашена да не има кой от мъжете в къщи!* (Д. Талев); *Дали ще се страхуваш да не има и следващ подобен шамар* (spodeli.net/6/story-405.html, 2008). Струва ни се обаче, че в случая наблюдаваме елиптична употреба (с подчертано колоквиален характер) на съставния апредхенсивен съюз *да не би да*.

синтактични конструкции) е все още спорен в лингвистиката, отрицателните корелати на следходните форми в съвременния български език, образувани със спомагателния глагол **няма**, включващи в състава си граматичния формант **не**, се смятат безусловно за морфологични словоформи²³.

Отбелязва се и фактът, че при образуване на отрицателните форми за следходност съществува функционална конкуренция между частицата **не** като универсален статусен модификатор и специализирания спомагателен глагол **няма** (участващ единствено в отрицателната парадигма на следходността) – срв.: **няма да пиша** и **не ще пиша**; **няма да е пристигнал** и **не ще да е пристигнал**²⁴ и др. Тази конкуренция се решава изцяло в полза на глагола **няма**, когато той участва в относителна следходна форма – срв.: **нямаше да дойде**, а не: **не щеше да дойде** (= **не искаше да дойде**). Срв. у И. Куцаров: „при бъдещите времена и при повелителното наклонение отрицанието се изразява все по-често (разр. е моя – К. Ч.) от съчетания на спомагателен глагол и лична глаголна форма (или съкратен инфинитив): **няма да пише, нямаше да пише, няма да е писал, нямаше да е писал, недей писа** и т. н.“, които „имат много по-висока фреквентност в сравнение със съответните им форми, образувани с частицата **не**“ [Куцаров 2007: 370]²⁵.

С други думи, и тук наблюдаваме хегемония на един формообразователен модел при изразяването на отрицателна следходност – модела с **няма**. Съществуването на този модел отличава нашия език от редица други сродни езици²⁶.

²³ Вж. обзора на становищата за отрицателните форми у И. Куцаров [Куцаров 2007: 364 – 367].

²⁴ Следходните форми с **не** се възприемат от езиковите носители като стилистично маркирани, т.е. реторично активни – придават архаичен, книжен оттенък на изказването.

²⁵ Разглеждайки явлението граматична дублетност в българския език, В. Маровска обръща специално внимание на функционалната конкуренция между статусните маркери **не** и **няма** във формите за бъдеще време, при която глаголят **няма** се предпочита от носителите на езика, тъй като чрез него се неутрализира двузначността на **ща** – срв. **Детето нямаше да яде** (= беше злоядо) и **Детето не щеше да яде** (= **Детето не се (канеше) да яде**, но и **Детето не искаше да яде**). Заклучението на авторката е, че „чрез спомагателния глагол **няма** глаголната форма става парадигматична и звучи съвременно, за разлика от формите с частица **не**, което е най-същественният аргумент в подкрепа на възможността да се говори за морфологична категория, а не за синтактични конструкции“ [Маровска 1998: 159 – 160].

²⁶ Единственият друг славянски език, в който безличният глагол **няма** се използва като спомагателен в парадигмата на следходността, е македонският – срв. напр. **Утре нема да одам во универзитетот (Утре няма да ходя в университета)**. Що се отнася до употребата на **няма** като екзистенциален глагол, тя е широко разпространена в славянските езици (наблюдава се в сръбски, хърватски, македонски, украински,

III. Спомагателният глагол *недей*²⁷

Този спомагателен глагол има ограничена граматична вариабилност – формите му са само второлични за ед.ч. и мн.ч. (*недей*, *недейте*). На практика това са стари прохибитивни форми на старобългарския глагол *дѣяти* (*дѣти*) (‘правя, извършвам нещо’) – срв.: *недей(те)* = *не* + **дѣи(те)*. Те нямат преки формални аналози в останалите славянски езици.

Употребява се в отрицателни императивни форми като *недей да приказваш*, *недейте да ходите*, *недей спа*, *недейте мълча* и др., в които негиращият маркер е свързан с *да*-конструкция или (по-рядко) със съкратен инфинитив. Пълнозначният глагол в състава на подобни образувания е или имперфективен, или итеративен²⁸.

За разлика от отрицателните императивни форми с *не* (*не пиши*, *не яжте* и др.) формите с *недей* се възприемат като по-разговорни в стилистично отношение [вж. Ницолова 2008: 404].

Понякога в говорната практика се забелязват неправилни употреби от типа: **недей пиши*, които Р. Ницолова обяснява с факта, че езиковите носители не могат да разпознаят съкратения инфинитив и погрешно го заменят със синтетичен императив [вж. Ницолова, пак там]²⁹.

Специално внимание заслужава въпросът за статута на граматичния формант *стига*, използван при образуването на прохибитивни глаголни форми за забрана. Както сме отбелязвали в предишна наша публикация [Чакърова 2018], тази глаголна частица се е специализирала единствено в изразяването на забрана – срв.: *стига си ял*, *стига сте писали* и др. Р. Ницолова нарича подобни форми „императивни форми за прекратяване на действието” [Ницолова 2008: 404]. С тяхна помощ се означава волята на говорещото лице за приключване на действие, протичащо в момента. Ю. С. Маслов също

беларуски, словашки и др. – срв.: *Оказа се, че няма свидетели на случката* (бълг.), *Ispostavilo se da nema svjedoka tog incidenta* (хърв.), *Виявилося, що свідків випадку немає* (укр.), *Аказалася, што няма сведкаў выпадка* (белар.) и др.

²⁷ Има автори, които определят маркерите *недей* и *недейте* като отрицателни частици [срв. напр. у Иванова 2018: 59]. Подобно твърдение ни се струва не съвсем обосновано, доколкото тези форми са маркирани в рамките на глаголните категории лице и число.

²⁸ За разликата между имперфективните и итеративните глаголи вж. Чакърова 2003.

²⁹ Извън обсега на изследването остават повелителните отрицателни форми, образувани със спомагателния глагол *немой(те)* (напр. *немой да мълчиш*, *немойте кълна* и др.), които са характерни за останалите южнославянски езици (срв.: *Немојте да лажете!* (ср.); *Nemoj govoriti!* (хърв.) и др.), но в българския език имат регионален, а не книжовен характер (широко разпространени са в югозападната част от нашата езикова територия). По-подробно за произхода на тези образувания вж. у И. Гълъбов [Гълъбов 1968].

отбелязва, че те изразяват „*предложение да се прекрати извършваното действие*” [Маслов 1982: 281] и са пълноправен член на императивната парадигма.

Може ли обаче този маркер да се разглежда като негиращ оператор?

Според нас отговорът на подобен въпрос е отрицателен. За разлика от останалите граматични форми за забрана (с **не** и **недей**, напр. **не** пиши, **нека** не пише, **да не** влиза, **недей** да казваш и др.), чиято семантика е резултат от съчетаване на два отделни маркера (модален и статусен), носител на прохибитивното значение в случая е самата лексема **стига**.

Представяйки особеностите на негиращите граматични маркери в съвременния български език, не можем да пропуснем една специфична характеристика на проклитичната частица **не**. Става дума за това, че за разлика от други граматични частици или спомагателни глаголи в структурата на аналитични словоформи граматичната частица **не** не се подлага на елипса, а се характеризира със структурна задължителност, „защото без наличието ѝ отрицателното изречение се превръща в утвърдително“ [Недев 1978: 353]. Срв. следните примери:

1а. *Аз **бях** поканен и Ø приет много любезно;*

1б. ***Щях** да отида там и Ø да видя Мария;*

1в. ***Нека** влезе и Ø каже къде е ходил;*

1г. ***Нямаше** да ѝ се обадя и Ø да ѝ каже истината;*

1д. ***Недей** да лъжеш и Ø да злословиш!*

2а. *Той **не** разбираше думите ѝ и **не** се усмихваше ≠ Той **не** разбираше думите ѝ и Ø се усмихваше;*

2б. ***Не** влизай сега и **не** говори високо! ≠ **Не** влизай сега и Ø говори високо!*

Както се вижда, всички цитирани изречения са двусъставни сложни съчинени. В първите пет от тях (1а. – 1д.) наблюдаваме елипса на спомагателните глаголи (или граматичната частица **нека**) в състава на второто сказуемо, която не възпрепятства рецепцията. Дори изреченията, в които спомагателните глаголни елементи са отрицателни, но частицата **не** се е сляла със следходния глагол (1г., 1д.), подобно съкращаване е напълно възможно³⁰.

Различна е ситуацията в 2а. и 2б., където отпадането на граматичния формант **не** изцяло променя смисъла на второто от координативно свързаните изречения (в 2а. то се трансформира в

³⁰ Елипсата е възможна и когато формантът **не** се пише отделно, но е свързан със сложни глаголни форми, съдържащи спомагателния глагол **съм** (в сегашно или минало време) – срв.: *Аз **не съм** прочел и Ø разбрал целия урок.*

утвърдително, а в 2б. губи прохибитивната си семантика). Това ни дава основание да приемем становището К. Иванова и И. Недев³¹, че в случая става дума за с у п р а с и н т а к т и ч н и езикови единици – „още един тип детерминация на задължителното обкръжение“, обуславящ структурната задължителност [вж. Иванова 1974: 400].

Ако се опитаме да обобщим резултатите от научния анализ, бихме могли да формулираме следните изводи:

1. В съвременния български език съществуват три граматични маркера на приглаголното (статусното) отрицание – граматичната (формообразуваща) частица **не** и спомагателните глаголи **няма** и **недей**, последните два от които са се специализирали във функционално отношение: **няма** се използва единствено във формите за следходност, а **недей** – при изразяване на забрана. Частицата **не** има характер на универсален статусен маркер, доколкото участва в структурата на останалите негиращи оператори и може да се употребява и в следходната, и в императивната парадигма. Що се отнася до граматичната глаголна частица **стига**, тя представлява най-тясно специализираното граматично средство за изразяване на забрана в съвременния български език.

2. Наблюденията ни върху съвременното функциониране на трите негиращи маркера убедително потвърждават идеята за унификация (формална и семантична) на приглаголното отрицание, т.е. за неговата граматикализация в езиковата система (изразяването му – като статусно отрицание – на равнището на словоформата).

Цитирана литература

Бондарко 1971: Бондарко, А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград: Наука, 1971.

Вътов 1994: Вътов, В., Средства за изразяване на отрицание в българския език в съпоставка с руски и украински. – В: Лингвистични студии. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 1994, с. – 213.

Галкина-Федорук, ред. 1964: Современный русский язык. Часть 2: Морфология. Синтаксис. Ред. Е. М. Галкина-Федорук. Москва: Издательство Московского университета, 1964.

Грамматика 1991: Грамматика на старобългарския език. Ред. И. Дуриданов. София: Изд. на БАН, 1991.

Гълъбов 1968: Гълъбов, И. Старобългарски конструкции за забрана с глагола *мога*. – В: Славистичен сборник. По случай VI международен конгрес на славистите в Прага. София: Изд. на БАН, 1968.

Зализняк/Падучева 2013: А. А. Зализняк А. А., Е. В. Падучева, Об инициальном отрицании в древнерусском и старославянском. – В: Славянское языкознание: XV Международный съезд славистов. (Минск, 21–27 августа 2013 г.). Доклады российской делегации. Москва: Индрик, 2013, с. –381.

³¹ Вж. Иванова 1974; Недев 1978.

Зозикова 1989: Зозикова, М. Синтаксическое отрицание и его выражение в русском и болгарском языках. – Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 27, кн. 1. Пловдив, 1989, с. 165 – 172.

Иванова 1974: Иванова, К. Супрасинтактичните елементи като условие за структурна задължителност. – Във: В памет на проф. д-р Стойко Стойков. Езиковедски изследвания на проф. д-р Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. София: Изд. на БАН, 1974, с. 398 – 402.

Иванова 2018: Иванова, Е. Ю. Прагматика видовых форм императива в русско-болгарском параллельном корпусе. – Отговорността пред езика, кн. 5. Шумен, 2018, с. 48 – 64.

Камаринчева 2011: Камаринчева, Д. Езикови реализации на отрицателната принадлежност. – Научни трудове на Русенския университет, том 50, серия 6.3. Русе, 2011, с. 38 – 42.

Куцаров 1985: Куцаров, И. Очерк по функционално-семантична граматика на българския език. Пловдив: Изд. на ПУ „Паисий Хилендарски“, 1985.

Куцаров 2007: Куцаров, И. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2007.

Лашкова 1972: Лашкова, Л. За някои проблеми на отрицанието в славянските езици. – Български език, кн. 1 – 2. София, 1974, с. 105 – 108.

Лашкова 1974: Лашкова, Л. За някои аспекти на синтактичното отрицание в славянските езици. – Български език, кн. 2. София, 1974, с. 144 – 153.

Маровска 1998: Маровска, В. Стилистика на българския език. Пловдив: Изд. на ПУ „Паисий Хилендарски“, 1998.

Маслов 1982: Маслов, Ю. С. Граматика на българския език. София: Наука и изкуство, 1982.

Мелчук 2013: Мелчук, И. А. Курс по обща морфология. Том I. София: УИ Св. Климент Охридски, 2013.

Мелчук 2015: Мелчук, И. А. Курс по обща морфология. Том II. София: УИ Св. Климент Охридски, 2015.

Недев 1978: Недев, И. За отношението на елипсата към някои елементи на изречението, изразяващи супрасинтактичните категории емфазис и негация. – Български език, кн. 4. София, 1978, с. 350 – 353).

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.

Ницолова 2012: Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. – В: Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив: УИ Паисий Хилендарски, 2012, с. 59 – 67.

Пашов 1999: Пашов, П. Българска граматика. Пловдив: Хермес, 1999.

Стоянова 2011: Стоянова, Ю. Синтактичното отрицание: ранна онтогенеза. – Littera et Lingua. Електронно списание за хуманитаристика. Т. 8, кн. 1. 12 септември 2020 <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2011/8/1/stoyanovaju2>>.

Федер 2008: Федер, У (съст.), Княжий изборник : За възпитание на канартикина. Т. 2. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2008.

Храковски 1990: Храковский, В. С. Прохибитивные предложения. – В: Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Отв. ред. А. В. Бондарко. Ленинград: Наука, 1990, с. 210 – 212.

Чакърова 2003: Чакърова, К. Аспектуалност и количество. Велико Търново: Фабер, 2003.

Чакърова 2018: Чакърова, К. Граматични средства за изразяване на забрана в славянските езици (наблюдения върху българския, руския и полския език). – Славянска филология, т. 26. Доклади за 16. международен конгрес на славистите в Белград, Сърбия, 2018. София, 2018, с. 72 – 84.

Чакърва 2019: Чакърва, К. Към въпроса за обособяването на глаголната категория статус в съвременния български език. – В: *Aut inveniam viam, aut faciam*. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Стоян Буров. Отг. редактор доц. д-р Мария Илиева. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2019, с. 253 – 265.

Чакърва/Колева 2021: Чакърва, К., Р. Колева, Изразяването на общо отрицание в българския и немския език през призмата на съпоставката. – *Езиков свят*, т. 19, кн. 1. Благоевград, 2021, с. 45 – 56.

Шнирко 1995: Шнирко, А. А. Синтаксическите особености проявления категории отрицания в японском языке. – *Известия Восточного института*, № 2. Владивосток, 1995, с. 100 – 109.

НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ЛЕМАТИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Петя Осенова, Кирил Симов

ИИКТ – БАН

{petya|kivs}@bultreebank.org

SOME PROBLEMS OF LEMMATIZATION IN BULGARIAN

Petya Osenova, Kiril Simov

Institute of Information and Communication Technology

Bulgarian Academy of Sciences

{petya|kivs}@bultreebank.org

Abstract: The paper describes the challenges behind the process of lemmatization in Bulgarian. Lemmatization is the process of assigning the base form that is found as a headword in dictionary entries. The resource considered is BulTreeBank-UD which is the treebank for Bulgarian in the ideology of the Universal Dependencies initiative. First, some main strategies of lemmatization are described. Then, some of the challenges and idiosyncratic cases are discussed.

Key words: lemmatization, Bulgarian, challenges

В обработката на естествения език (ОЕЕ) под лематизация се разбира процесът на привеждане на дадена словоформа в нейната основна (речникова, инвариантна) форма. Този процес е от огромно значение за езиците с богата морфология, какъвто е и българският. Ако не се направи лематизация, качеството на търсене в текстови данни рязко спада, защото липсва генерализация над богатството от парадигматични форми на разглежданата част на речта. Лематизацията засяга само изменяемите части на речта, което за нашия език означава глаголите, съществителните имена, прилагателните имена и всички други изменяеми думи в рамките на местоименията, числителните имена, наречията. При неизменяемите части на речта се приема, че като цяло не възникват проблеми освен в случаите, когато има различни ортографични варианти.

От гледна точка на разработването на езикови ресурси от различен тип за нуждите на обработката на естествения език, сред които *анотирани корпуси и речници*, се търси общо представяне на лемите както в речниковите статии, така и в рамките на анализирания текст. Така възникват част от проблемите при дефинирането на понятието *лема* и неговото разширение за нуждите на ОЕЕ. По принцип лемата може да съвпадне с лексемата като единица на лексикологията, но това

невинаги е така поради различните цели, които си поставя ОЕЕ – най-вече за свързаността на лексикалните единици с реализациите им в текстовете. Когато има многокомпонентни думи – от сложни местоимения (*който и да е*) и сложни предлози (*с оглед на*) до фразеологизми (*бера душа*), те допускат реализация в текста, неотговаряща на представянето им в речника. Това е така, защото в текста се използват различни словоформи на думите, ако те са изменяеми, а също така словоредните варианти и степента на дистантно разположение на елементите във фразеологизма могат да нараснат в голяма степен.

За да се направи лематизация на дадена синтетична словоформа, преди това текстът трябва да е анализиран с висока степен на точност по част на речта и по прилежащите ѝ граматически характеристики. Чрез използване на информацията от Словоизменителния речник на българския език (виж [Попов и др. 1998] и [Попов и др. 2003]¹) и граматичните характеристики на словоформата в текста, лемата се определя еднозначно в над 99 % от случаите. Това е така, защото речникът подава точна и вярна информация. Речника използваме активно и при имплементирането на автоматичен лематизатор.² Така имплементираният от нас лематизатор (виж [Георгиев и др.]) работи с точност над 95 %. Този резултат, макар и по-нисък, също се оказва много добър за използване в различни приложения за автоматична ОЕЕ. По-ниският резултат спрямо оптималния се дължи на наличието на нови и непознати думи за речника, както и на продуктивността на собствените имена, срещащи се в текстовете.

В рамките на инициативата за Универсалните зависимости, където участваме със синтактично анализирания корпус за българския език *BulTreeBank-UD*³, е дадена следната дефиниция за лема: "Полето за лемата съдържа каноничната или основната форма на думата, която по правило се дава в речниците. Ако езикът е аглутинативен, това обикновено е формата без флексивните афикси; във фузионните езици лемата е резултат от езиковоспецифични правила."⁴ В тази инициатива за момента няма система от единни правила или препоръки за принципите на лематизацията, така че решенията са специфични за всеки език и ресурс. Но е дадена препоръка за прилагателните и

¹ Двата речника са обединени в единен електронен речник, който се развива непрекъснато с добавяне на нови думи, под името *Словоизменителен речник на българския език*.

² Лематизаторът е програма, която автоматично определя лемите на словоформите в текста.

³ https://universaldependencies.org/treebanks/bg_btb/index.html

⁴ <https://universaldependencies.org/u/overview/morphology.html>

наречията, които се степенуват (*добър, по-добър, най-добър; добре, по-добре, най-добре*), да имат като лема положителната форма. Споменато е например това, че с изключение на суплетивните форми, се очаква всяка словоформа да има само една лема. Съществуват, разбира се, разработки, посветени на автоматичната лематизация на синтактични ресурси за много езици [Канерва и др. 2020], но тук обръщаме внимание на някои особености при определянето на лемата в българския език с оглед на ОЕЕ. В [Мамбрини и Пасароти 2019] се представя стратегия за хармонизиране на съществуващите подходи към лематизацията за латинския език. Сред проблемните случаи са изброени и следните: нееднозначност при избора на лема (например причастията като хибридни форми могат да бъдат част от парадигмата на глагола с лема произвеждащият глагол или да се интерпретират като прилагателни имена в случаите, когато не участват в глаголни форми) и съществуването на омографични лемии (например *съд за вода* и *районен съд*, където парадигмите частично се различават).

Не е коректно да се смята, че лематизацията е отдавна решен въпрос при създаването на езикови ресурси и при ОЕЕ. Макар че този модул по принцип работи с висока степен на точност, все още има доста нерешени случаи.

Тъй като българският език е флективен, като правило лемата съвпада с основната речникова форма. Но разбира се, има и доста предизвикателства и неясни случаи. За всяка изменяема част на речта ще разгледаме някои основни стратегии на лематизация, както и някои проблемни случаи. Трябва да отбележим, че част от проблемните случаи са типични за повече от една част на речта. Също така ще дискутираме лематизацията и при някои многокомпонентни изрази. Обръщаме внимание, че представените стратегии и проблеми в никакъв случай не са изчерпващи, а по-скоро са насочващи към някои идиосинкретични случаи.

От една страна, по-лесната стратегия е да се копира самата дума като своя собствена лема, защото всеки процес на преминаване от словоформа към друга дума може да въведе и грешки. Това е валидно не толкова за самите формообразуващи парадигми, а за другите ситуации, като например наличието на дублети, негираните форми на думите и някои деривативни процеси като образуването на умалителни форми. От друга страна обаче, въвеждането на твърде много лемии е предпоставка за загуба на генерализацията над морфологично богатите езици, какъвто е и нашият.

Глаголи

При личните глаголи по правило основна форма е тази в 1 л., единствено число, сегашно време. Например лемата на формата за

минало свършено време, 3 л., множествено число, свършен вид *спряха* е *спра*. Срещат се обаче суплетивни видови двойки, като например *идвам* (несв. в.) – *дойда* (св. в.). При тях, както и при другите видови двойки, лемата е съответно на несвършения и свършения вид. Не се избира една лема за глаголите от двата вида.

Проблеми възникват при дублетни форми като *знам* и *зная*. Парадигмите на двата варианта съвпадат, но не е ясно коя лема да бъде предпочетена като основна. Друго предизвикателство поставят и безличните глаголи. Например *съмва* и *съмва се* може да имат като лема или един от вариантите, или обобщен инвариант, който да представя алтернативите - *съмва (се)*.

Също така понякога причастията отразяват повече от семантиката на глагола, от който са образувани. Например в изречението *Във Факултетния съвет влизат още трима **новоизбрани** представители на академичната общност* страдателното причастие *новоизбрани* няма как да се лематизира като глагола **новоизбера*, защото такъв глагол няма и подобно сложни глаголи не са типични за нашия език. В подобни случаи, ако изберем лемата да е глагол, а не прилагателно, единствената възможност е формата да се сведе до основния глагол *избера*.

Съществителни имена

Лемата на съществителното име по правило е в единствено число, нечленувана.

Тук един от проблемите се отнася до негираните съществителни имена. Например не е ясно дали негираната форма на съществителното име *човек*, която е *нечовек*, се лематизира като себе си или чрез положителната форма. В момента се предпочита положителната форма като лема, защото негирането на съществителни имена е продуктивен процес и това увеличава броя на лемите за сметка на генерализацията.

Друг проблем при съществителните имена е лематизацията на деминутивите. Макар че образуването на умалителни имена е по-скоро словообразователен, отколкото формообразователен процес, има проблем при определянето на лемата при тях. Например думата *организацияка* е умалително име от *организация*. То разбира се, може да означава както малка организация, така и пренебрежително отношение на говорещия към нея. Не е ясно обаче дали има достатъчно основания тя да бъде и своя собствена лема, или е по-добре нейна лема да бъде неутралното неумалително име. В ръководството на инициативата за Универсалните зависимости се казва, че лемата не трябва да отстранява деривационната морфология. Ако се следва тази препоръка, всяко

умалително име трябва да бъде и своя собствена лема, защото наставките липсват в произвеждащото съществително.

Немалко проблеми въвежда лематизацията на някои собствени имена. Например *Алпите* се използва само в членувана форма, но при наличие на модификатор отляво се използва в нечленувана си форма *високите Алпи*. Възниква въпросът коя форма да бъде определена като лема - *Алпи* или *Алпите*. Когато собственото име е име на организация и е съставено от повече думи, е ясно, че всяка дума се лематизира поотделно. Но когато се използва абrevиатура вместо името, възниква въпросът дали самата тя да бъде лемата, или цялото съставно име да играе роля на лема. Например *Организация на обединените нации (ООН)*.

Прилагателни имена

Лемата на прилагателното име е в мъжки род, единствено число, нечленувана, нестепенувана. В тази част на речта също се среща проблемът с дублетните форми. Например думите *същ* и *същи* имат една и съща парадигма, но втората форма е наследник на дългите прилагателни, които са съществували в старобългарски и са изчезнали в съвременния български език с изключение на някои ограничени позиции като звателната функция (*Драги ми приятелю!*), прозвищата на знатни личности (*Филип Хубави*) и топонимите (*Долни Дъбник*). В подобни случаи сме решили да използваме като лема прилагателното *същ*.

Друг проблем е и вече посоченият при съществителните процес на негиране. Например негираната форма на прилагателното *широк* е *неширок*. Решението в този случай е в синхрон с това при съществителните имена, т.е. като лема се предпочита положителната форма.

Следващият проблем, който е типичен и за съществителните имена, е лематизацията на деминутивите. Например умалителното прилагателно *тихичък* ще има за лема или себе си, или неумалителното прилагателно *тих*.

Предизвикателство е лематизацията на сегашните страдателни причастия (*неустоим, разложим*), за които се смята, че не са част от глаголната парадигма, и затова се представят в редица речници като прилагателни. От една страна, е добре да се запази връзката с глагола (*устоя, разложа*). От друга страна, подобно на сегашните деятелни причастия (*пишец, идвац*), те не участват в образуването на глаголни форми. Но сегашните деятелни причастия са част от глаголната парадигма и така се получава несиметричност при представянето на информацията.

Местоимения

При местоименията като затворен клас думи няма единна стратегия за лематизация, защото те са различни типове. При показателните, въпросителните, неопределителните, обобщителните, относителните и отрицателните местоимения които заместват прилагателни, лемата в съответния категориален ред е формата в мъжки род, единствено число, именителен падеж, нечленувана: *кой, някой, този, такъв, чий*.

При личните и притежателните местоимения обаче има различни възможности. Така например в част от ресурсите, които сме разработвали, лемите съвпадат със самите форми. Това означава, че кратките форми *го, я, му, ѝ* и др. са и словоформи, и лемите. В друга част от ресурсите се прави генерализация в рамките на същото лице (а за 3. лице – и по род). Това означава, че формите *го, му, него* се свеждат до формата *той*; формите *теб, ти* – до формата *ти* и т.н. В трета част от нашите езикови ресурси всички косвени форми са сведени до формата за 1. л., единствено число, именителен падеж – *аз*. Така се реализират всички степени на привеждане на формата към нейната основна – от съвпадане между форма и лема, през близка степен генерализация до пълна степен на генерализация. Докато в Речника на българския език [РБЕ] е приложена втората стратегия, т.е. частичната степен на генерализация, то в синтактичния ни ресурс в рамките на Универсалните зависимости е приложена третата, т.е. пълната степен на генерализация.

При личните местоимения в 1. и 2. лице има дублетни форми: *мен и мене, теб и тебе*. Така тук също възниква въпросът дали да се избере една представителна форма за двете, или всеки вариант да си е лема. В момента сме избрали за лемите кратките форми – *мен, теб*.

При лематизация на остарели форми като *ний, вий*, лемите са съвременните книжовни форми – *ние, вие*.

Числителни имена

Проблемите при числителните имена възникват поради факта, че често тяхното изписване може да бъде чрез цифри или чрез думи, а в немалко случаи се срещат и комбинирани варианти. Когато изписването е с цифри и думи, не е ясно дали лемата да бъде от цифри за числовите представяния и от букви за буквените, или да има една обща лема, която да е или цифрова, или буквена за всички. Например *5 vs. пет*. Нашето решение е лемата да бъде обща за числовите и буквените представяния и да бъде с буквеното представяне – *пет*.

Не е ясно какви да бъдат лемите в следните случаи с варианти на смесено изписване: *½-финал* vs. *полуфинал*; *20-левка* vs. *двайсетолевка*; *10-годишнина* vs. *десетгодишнина*. По принцип използваме като леми думите, а не числата. Проблем обаче остават случаи като тези със съставните числителни имена. Например *25-годишнина* и *двадесет и пет годишнина*.

Някои случаи на лематизация на многокомпонентни думи

Варияция в изписването. За някои думи в българския език в правилата за правопис съществува вариативност. Такива са например съчетанията от две съществителни имена от типа на *бизнес план* и *бизнесплан*. В подобни случаи с алтернативи не е ясно каква трябва да бъде лемата. Ако изписването е разделно, лемите ще бъдат две, но ако изписването е слято, лемата ще бъде една – с два корена. Въпросът обаче е, че по този начин се губи генерализацията над думата.

Средни глаголи. Друг проблемен случай за лематизацията са т. нар. средни, или още медиални, глаголи, които по правило са непреходни. Когато те са прототипни, т.е. формантът *се* или *си* е задължителен, лемата е ясна. Тя винаги включва самия глагол и форманта, напр. *смя се*, *боя се*, *въобразявам си*. В случаите обаче, когато средният глагол има и транзитивен вариант (понякога с промяна в значението), възниква проблем и с лематизацията. Нека разгледаме глаголите *радвам се* и *радвам*, където всъщност няма изместване в значението. Вместо да се въведат две леми, които да отговарят на двата глагола, в нашите ресурси се предлага унифицираната лема *радвам-(се)*. Този начин спестява натрупване на много леми в речника, когато например речникът има и хартиено издание, но също така предлага неточна генерализация, защото натрапва идеята за факултативност в употребата на *се*-форманта. Освен това се дава отделна лема на самия формант *се*. От една страна, употребата му се свръхгенерализира. От друга страна, много често при реализиране на средния глагол в текста, елементите се представят дистантно. Например в изречението ***Смял съм се много*** спомагателният глагол *съм* разделя средния глагол *смя се*. Ако трябва да се даде аргумент все пак и в полза на по-икономичното решение, бихме могли да изтъкнем факта, че невинаги е ясна границата между средния глагол и преходния му съответник. Така например доста спорове е породила във времето възвратната форма на глагола *мия* (който се смята за типично възвратен) от гледна точка на това дали *мия се* е възвратна форма на този глагол, или отделен глагол.

Голям проблем за лематизацията са случаите на фразеологизми от вида *затварям си очите*. Тези фразеологизми дефинираме като

Многословен лексикален елемент – това е лексикална единица, състояща се от две или повече думи, които функционират като едно цяло (лексема) както синтактично, така и семантично; наричан е още **многословно съчетание, многословен израз** (напр. *експресен влак, хващам око* и други) – (виж [Кипфер 2013]). От гледна точка на речниковото представяне фразеологизмите се описват чрез тяхната канонична форма (*затварям си очите*), която може да се приема за кандидат-лема на този фразеологизъм. Но фразеологизмите от този вид имат различни употреби, които варират по отношение на формата на глагола и словореда в изречението: *Иван винаги си беше затварял очите пред неправдите в службата, Очите си винаги, когато мога, ще затварям, при сблъсък с нерешими морални дилеми*. В такива случаи използването на каноничната форма като лема е проблематична, тъй като не е ясно с кой елемент в текста се свързва. Не е възможно винаги каноничната форма да се свърже реализацията на фразеологизма, защото той може да не се реализира последователно. Тогава би могло каноничната форма да се свърже с опорната дума (в случая това е глаголят). Това решение също е проблематично в ООЕ, тъй като там обикновено се изисква всеки елемент на текста да получи анотация за лема. Затова в рамките на Универсалните зависимости вместо каноничната форма се използва комбинация от лемите на всяка словоформа и синтактични релации между тях. По този начин за фразеологизма се получава представяне на каноничната форма, но с лематизация на всяка съставна дума *затварям си око* (в различни словоредни вариации). Този проблем все още не е решен еднозначно.

В тази статия се опитахме да очертаем някои основни тенденции в процесите на лематизация в българския език в зависимост от частта на речта за целите на ООЕ. Описахме и някои езикови явления, които затрудняват избора на подходяща лема. Но тази задача в момента е важна не само за българския език, а и изобщо за естествените езици. Затова работата по лематизацията продължава по посока на пълнотата на моделиране на различните случаи и по посока на тяхната адекватност от лингвистична гледна точка и от гледна точка на приложенията в ООЕ.

Цитирана литература

РБЕ (онлайн): <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>>

Георгиев и др. 2012: Georgiev, G., Zhikov, V., Osenova, P., Simov, K., and Nakov, Pr. Feature-rich part-of-speech tagging for morphologically complex languages: application to Bulgarian. In Proceedings of the 13th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL '12). Association for Computational Linguistics, USA, 492–502.

Канерва и др. 2020: Kanerva J, Ginter F, Salakoski T. Universal Lemmatizer: A sequence-to-sequence model for lemmatizing Universal Dependencies treebanks. – *Natural Language Engineering*, 27(5), pp. 545–574. doi:10.1017/S1351324920000224

Мамбрини и Пасароти 2019: Mambrini, F. and Passarotti, M. Harmonizing Different Lemmatization Strategies for Building a Knowledge Base of Linguistic Resources for Latin. – In: *Proceedings of the 13th Linguistic Annotation Workshop*, pp. 71–80, Florence, Italy. Association for Computational Linguistics.

Попов и др. 1998: Попов, Д., Симов, К., Видинска, С.. Речник за правоговор, правопис, пунктуация. Атлантис КЛ, София, 1998.

Попов и др. 2003: Попов, Д., Симов, К., Видинска, С., Осенова, П.. Правописен речник на българския език. Наука и изкуство, 2003.

Кипфер 2013: Kipfer, B. A. Glossary of Lexicographic Terms. In H. Jackson (Ed.), *The Bloomsbury Companion to Lexicography* (pp. 259–283). Bloomsbury Academic.

НИЩО ЧЕ

Ивелина Савова
ШУ „Епископ Константин Преславски“
i.savova@shu.bg

NISHTO CHE (NEVER MIND THAT)

Ivelina Savova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
i.savova@shu.bg

Abstract: The paper discusses the specifics of a rare conjunction in Bulgarian – *nishto che* (never mind that). The conjunction is synonymous with *vapreki che*, *makar che*, *nezavisimo che* (although, though, even though, despite, in spite of), and the clauses introduced by it are subordinate adverbial clauses of concession. The meaning features of these clauses are commented on, as well as the distribution and stylistic characteristics of the corresponding complex sentences.

Key words: conjunction, concession, subordinate clause of concession

„Зелената стара чешма“ – текст Богомил Гудев, музика Развигор Попов.

Този анонс отпраща към един популярен шлагер от 80-те години на XX век в изпълнение на Мими Иванова, който съвременниците помнят и днес. Ключов образ в текстовия свят е този на старата чешма, отвела до олтара първо майката, а след време и дъщерята. Всичко започва така:

*Живеех спокойно, когато веднъж
по пътя зададе се кон,
а коня достойно го яздеше мъж
и спря го под моя балкон.
Помоли от коня за малко водица –
бил жаден след тази езда,
и аз от балкона, нали съм умница,
се втурнах да нося вода.*

Това историко-музикално-литературно встъпление цели всъщност да даде контекст на следващия откъс, който съдържа една твърде рядка в българския език конструкция – подчинено изречение с връзка *нищо че*. Ето откъса:

*Нямах куража да му откажа,
нищо че вече се питах сама
 защо му занесох, нали под навеса
 тече си зелената стара чешма.*

Когато става дума за рядка езикова структура, всъщност е по-вярно да се каже, че рядък е не толкова типът изречения, чийто представител е цитираното, а че въпросните изречения се въвеждат в случая с изключително рядък свързващ елемент. Връзката *нищо че* е толкова необичайна, че е нужно да се прехвърлят хиляди страници от българската литература (от Петко Славейков до Dim4ou¹), както и от други масиви (традиционен и съвременен фолклор, записи на разговорна реч, медийни продукти, интернет блогове), за да се наберат статистически достоверен брой примери, позволяващи да се направят наблюдения и да се изведат обобщения. Разочароващото в тази трудоемка търсаческа дейност е, че тя в повечето случаи остава безрезултатна или „се отчита“ с единични примери.

Ето за пълнота още няколко илюстрации:

*... и той гледа, **нищо че** очите му недовиждат (Й. Радичков);*

*Вятърът свиреше в ушите и минаваше през ризата, **нищо че** белято (В. Мутафчиева);*

*А дали не мога да купя една вършиачка, а? [...] Селото е голямо, хората ще свикнат да вършеят с нея, **нищо че** и кооперацията има... (Г. Караславов);*

Аз съм капчица вълшебна,

***нищо че** съм дребна (М. Дългачева).*

Спецификите на този вид изречения са предмет на интерес в предлаганото изложение.

Съюзът *нищо че* във визираните изречения е синонимен на *въпреки че*, *макар че*, а самите изречения по вид са подчинени обстоятелствени за отстъпка.

В изследвания по темата данните за съюза и въвежданите с него изречения са крайно оскъдни. В най-цитираните източници само на три места се казва нещо за самия съюз, като първенството е на Руселина Ницолова. Практически първа по хронология е „Граматика на съвременния български книжовен език, Том 2, Морфология“, в която *нищо че* е изброен като съюз за отстъпка и е посочен строежът му

¹ Димчо Харалампиев (Димчоу, оригинално изписване Dim4ou) – български рап изпълнител и продуцент.

[ГСБКЕ/2 1983: 456, 466]. Автор на раздела за съюз в изданието е именно Р. Ницолова, ето защо не е изненадващо, че и в книгата си „Българска граматика. Морфология“ авторката повтаря информацията [Ницолова 2008: 464, 472]. В изданията от БАН многотомен „Речник на българския език“ в края на статията за местоимението *нищо* е отбелязано участието на *нищо* като съставка в съюза *нищо че* и е посочена синонимията му с *макар че*, *макар (и) да* [РБЕ 2000]. От по-новите проучвания бегло споменаване на съюза се среща у Десислава Давидова [Давидова 2021: 183, 224].

Крайно ограничени в източниците са и примерите за употребата на съюза – всъщност ГСБКЕ/2 дава само един пример, който се повтаря и в РБЕ; той е:

... винаги даваха и нему роля, и то една от главните, **нищо че** беше свършил само трети клас (Ст. Ц. Даскалов).

РБЕ посочва още един пример, който подлежи на допълнителен коментар (вж. по-нататък):

Нищо от туй, че раменете ѝ са черни като на циганка, и тъй е хубава (Й. Йовков).

Един пример цитира и Д. Давидова:

За ваше здраве! – рече Дийн Карвър, като отпи голяма глътка и му смигна: – Не е лошо, **нищо, че** не е българско (А. Попов).

Най-странното от всичко е, че синтактичните изследвания на практика не споменават изреченията с *нищо че*. Това не става в най-представителните граматики в областта – например „Грамматика на съвременния български книжовен език, Том 3, Синтаксис“ (автор на раздела за подчиненото обстоятелствено изречение за отстъпване в изданието е Зара Генадиева-Мутафчиева); *нищо че* не се открива и в трудовете по синтаксис на Константин Попов, Стефан Брезински, Иван Недев, Йордан Пенчев. Сходно е положението и в по-нови учебни синтактични пособия (например на Пенка Радева, Ивелина Савова, Елена Каневска-Николова). Нищо не се казва дори в специализирани изследвания в тясната област, например в нарочната статия за отстъпителните съюзи на Зара-Генадиева Мутафчиева [Генадиева-Мутафчиева 1979: 299] или в дисертационните трудове върху обстоятелствените изречения за отстъпка в българския език на Бистра Милчева и Донка Илиева [Милчева 1997; Илиева 2022]. Възможно е авторките да не са се натъкнали на примери с *нищо че* сред ексцерпираните за целите на описанията им източници или просто да са ги пропуснали². Споменатият пример в изследването на Д. Давидова е

² Например Д. Илиева не е забелязала изречения с *нищо че*, открити в цитирани от нея източници (произведения на Стефан Дичев, Димитър Мантов, Вера Мутафчиева, Лиляна Михайлова, Любен Дилов).

по-скоро случаен и е цитиран в рамките на специфичен коментар [Давидова 2021: 182–183].

По строеж *нищо че* е сложен съюз, образуван от местоимение и прост съюз.

Като понятие *нищо* означава липса на нещо, небитие, празно пространство, нула, пълен вакуум; то е нещо без потенциал за проявяване, нещо отсъстващо, безсъдържателно, безсмислено.

Като лексема отрицателното местоимение *нищо* се употребява вместо съществително и прилагателно име, вместо наречие или като частица [РБЕ 2000; ТР онлайн], а значението му се описва като: Нито едно нещо (предмет, явление, събитие, ситуация и пр.); Някой, нещо без стойност, без значение, напълно незначителен, нищожен; Липса на качества, достойнства; незначителен, незабележителен, безличен, непълноценен; Отсъствие на признак или резултат [там]. В рамките на сложния съюз *нищо че* именно местоимението носи идеята за неща, нямащи важност, стойност, връзка или значение, които подчиненото изречение разкрива.

Съюзът *че*, от своя страна, в статуса си на същински съюз е неотменен граматичен маркер, който в комбинация с лексикалния маркер *нищо* създава условията за реализиране на отстъпителното значение на дадените подчинени изречения.

Кога и как точно се е развила отстъпителната семантика на комбинацията *нищо че*, не се знае. Във всеки случай в книжовния старобългарски език такава употреба не е засечена (вж. списъка на съюзните средства за отстъпване у Дограмаджиева 1984: 210). Съвсем друга тема пък е забелязването и отразяването на отстъпителната функция на съюза – както вече се посочи, това не е станало чак до текста на Р. Ницолова, публикуван през 1983 г.

Подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка са традиционни за българския език от най-ранните периоди на развитието му. Те са генетически свързани с изреченията за условие и според данните на Екатерина Дограмаджиева още в старобългарския период се отчитат техни убедителни прояви. За спецификата им като тип изречения даваните в източниците дефиниции се въртят около лайтмотива, че те „разкриват едно явление, без оглед на което става онова, за което се говори в главното изречение“ [Попов 1979: 332].

Защо въпросните изречения и свързващите ги средства са наречени точно *отстъпителни*, не е съвсем ясно. Възможно е да става въпрос за влияние от руската граматична литература, по обясними причини широко популярна сред българските просветители през Възраждането. Изглежда от възрожденските граматичници пръв употребява обозначението Йоаким Груев – в съчинението си „Основа за

българска граматика“ (1858 г.) той говори за „устъпителни периоди“, които съотнася с конкретно изброени съюзи (вж. историческия преглед на Илиева 2022: 11). От учебника на Атанас Илиев насам („Синтаксис“, 1888 г.) терминът е с трайна употреба в описанията; понякога като негов синоним се посочва чуждицата *концесивни* (например у Стефан Младенов).

Колкото и обаче терминът *отстъпителни* да е популярен сред изследователите, той не е твърде сполучлив. Преди всичко защото за непрофесионалния читател от това обозначение не става ясно каква точно е спецификата на отстъпителните изречения, както например това е категорично ясно за другите обстоятелствени изречения – тези за време, за място, за начин, за цел, за причина и т.н.³ При изреченията за отстъпка човек не може само от името да се ориентира какъв точно смисъл носят и какви точно отношения изразяват въпросните изречения, та се налага специално обяснение. Винаги при разясняване на вида на подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка се обяснява по-пространно, че те показват всъщност *отстъпване от някакво очакване* – разкриват факт, от който се очаква да настъпи определен резултат; това очакване обаче не се оправдава: реализира се не очакваният, а друг (противоположен) резултат⁴. Вж. например дефинициите: „Подчинените отстъпителни изречения съдържат условие, схващано като недостатъчно или недостатъчно силно, за да предизвика извършването на явлението, което е логическо следствие от условието. Поради това в главното изречение се извършва противното на очаквания резултат от условието“ [ГСБКЕ/3 1983: 402]; „Подчинените обстоятелствени изречения за отстъпка разкриват условие, което е пречка за извършването на действието в главното изречение, но тази пречка не е толкова силна, за да го осуети. Действието в главното

³ Юрий Апресян още по-рано намира значението на понятието *отстъпка* за „семантически непрозрачно“, вж.: „Но за разлика от други системообразуващи смисли, такива като ‘цел’, ‘причина’, ‘време’, ‘степен’, ‘условие’, понятието отстъпителност е семантически непрозрачно. Отчасти дори и самият термин „отстъпителност“ внася някаква неяснота в разбирането за това какво е общото в семантиката на различните единици от дадения клас“ [Апресян 2001: 5].

⁴ Обичайните обяснения са, че действието в подчиненото изречение „отстъпва“ на действието в главното, вж.: „Или, казано с други думи, условието в подчиненото изречение не е достатъчно силно, за да попречи на извършването на действието в главното изречение, т.е. то му „отстъпва“ [Генадиева-Мутафчиева 1979: 300]; „Условието фактически „отстъпва“ пред неизбежното осъществяване на действието в главното изречение“ [Давидова 2021: 143]. Само Р. Ницолова говори за нарушение на *очакването на говорещия*; според нея говорещият сравнява своите очаквания за определена връзка между събития с означената в сложното изречение връзка [Ницолова 2005: 228] и тези очаквания не се постигат, оборват се. Подобна е и застъпваната в настоящото изложение теза.

изречение се извършва независимо от ограниченията, които налага условието, изразено чрез подчиненото изречение“ [Недев 1992: 287].

Изследванията винаги подчертават смисловата връзка на отстъпителните и подчинените условни изречения – защото също като тях и те съдържат определено условие. Разликата е в това, че при подчиненото условно изречение действието в главното неизменно следва условието (респ. реализира се според условието), което се съдържа в подчиненото. При подчиненото отстъпително изречение – обратно, действието в главното изречение се осъществява въпреки условието или против условието в подчиненото изречение [Попов 1979: 332].

По-широко е разбирането на подчинените отстъпителни изречения като част от подчинените изречения *за основание* [ГСБКЕ/3 1983: 402]. В по-общата категория основание попадат подчинените обстоятелствени изречения за цел, за причина, за условие, за следствие, за отстъпка – като структури, разкриващи основанието, с което се извършва действието в главното изречение. При всяко от споменатите видове изречения основанието се мисли в различен аспект; в случая с подчинените изречения за отстъпка то се тълкува като недостатъчно основание [ГСБКЕ/3 1983: 382]. Иначе казано, между подчиненото и главното изречение се реализира смислова връзка „недостатъчно основание ~ неочаквано следствие“.

Със сходна употреба у нас е привнесено понятието *обусловеност*. То произхожда от руската функционална граматика, в която лингвистичната категория обусловеност се мисли като интерпретация на философската идея за причинно-следствената връзка между неща от света (каузалност в широк смисъл на думата) и се представя като сложно структурирано инвариантно езиково значение. Обусловеността по-конкретно се тълкува като функционално-семантична категория, вариативно проявяваща се в по-частните семантични категории причина, следствие, условие, отстъпка и цел [вж. напр. Акимова 2012: 252]. В този набор от концепти за изразяване на логически отношения отстъпването представя отношение на „нереализирана обусловеност“. В българския синтаксис понятието обусловеност е в основата на теоретичните концепции например на Б. Милчева, Я. Пометкова, Д. Илиева; според Б. Милчева [1997] отстъпването е смислово-синтактично отношение с обстоятелствена насоченост, което изяснява непряката обусловеност на едно действие от друго действие. С оглед на това отстъпителните изречения понякога се наричат изречения за непряка обусловеност. Разграничаването на „пряка“ и „непряка“ обусловеност произтича от вида смислова съотнесеност между действията в подчиненото и главното изречение в семантичния

комплекс на каузалните връзки и взаимодействия. Според интерпретациите в изреченията за условие, цел, причина и следствие при реална причина има реално осъществено следствие, т.е. се реализира „пряка“ обусловеност. При изреченията за отстъпка е налице потенциална причина, която препятства осъществяването на главното действие, но въпреки нея то се осъществява, т.е. реализира се „непряка“ обусловеност [вж. напр. Илиева 2022: 25].

Основателно в проучванията се подчертава и смисловият нюанс на противопоставяне, съществуващ между главното и подчиненото изречение за отстъпка – оттам идва и близостта на сложните съставни изречения с подчинено отстъпително със сложните съчинени противопоставителни изречения. Разбира се, противопоставянето в двата вида изречения има различен характер, произтичащ от техните структурни и смислови особености – наличие на съчинителен съюз и на синтактично равноправие между простите изречения компоненти в единия случай и съответно на подчинителен съюз и на синтактична зависимост между простите изречения в другия случай [ГСБКЕ/3 1983: 402; Недев 1992: 289]. Важно е и уточнението, че в сложните съставни изречения с подчинено отстъпително противопоставянето е резултат, следствие от отстъпителния смисъл в структурата: „В сложното съставно изречение доминиращ елемент е подчинението при недостатъчно условие, от което е следствие противопоставянето“ [Генадиева-Мутафчиева 1979: 300].

Традиционно отстъпителните изречения се делят на две групи. Типологизиращ критерий е „степената на отстъпването“, респ. различната „сила на съпротивление“ срещу извършването на действието в главното изречение. Първата група са т.нар. *обикновени* (по З. Генадиева-Мутафчиева) или (по-приемливо) *констативни* (по Ив. Недев), *същински* (по Р. Ницолова) обстоятелствени изречения за отстъпка. В тях подчиненото изречение изразява само констатация, че представеното в него условие е пречка за извършването на действието в главното изречение [Недев 1992: 288]. Свързват се с главното чрез съюзи *макар че, макар да, въпреки че, при все че, и да, ако и да, независимо от това че* и др. Втората група са т.нар. *обобщено отстъпителни / обобщителни* подчинени обстоятелствени изречения за отстъпка. В тях подчиненото изречение изразява условие, което се отличава с най-висока степен на съпротивление срещу извършването на действието в главното изречение (Ив. Недев); условието, от което се отстъпва, поставя препятствие от най-висока степен (К. Попов); недостатъчното условие е доведено до краен предел (З. Генадиева-Мутафчиева). Тези подчинени изречения се свързват с главното със

съюзи *който и да, какъвто и да, когато и да, където и да, както и да, колкото и да, дори и да, ако и да* и др.⁵

Синтактичната характеристика на изреченията с *нищо* *че* може да започне с това, че те споделят всички коментирани особености на останалите сложни отстъпителни структури. Отнасят се към първата група изречения за отстъпка – т.нар. *констативни (същински)* отстъпителни изречения. Те съобщават за наличие на препятствие пред реализирането на факта от главното изречение като проста констатация. Тук, както и при другите същински отстъпителни построения, между съставящите прости изречения се открива противоречие, дисбаланс, произтичащи например от нелогично съотнасяне на причина и следствие, от различни оценки на даден факт, от различни аргументи по повод на факт и под. И все пак наред с общите за подгрупата характеристики в изреченията с *нищо* *че* има нещо по-особено.

Да сравним два примера:

*Пуша, **макар че** докторите ми забраняват.*

*Пуша, **нищо че** докторите ми забраняват.*

И двете подчинени изречения съобщават факта на лекарската забрана като недостатъчно силен, за да парира и отстрани действието в главното изречение (пушенето се извършва в разрез с лекарското предписание, противно на него).

Изреченията с типичните за дадената изреченска разновидност съюзи (*макар че, макар (и) да, въпреки че, при все че* и под.) се ограничават просто до съобщаването на факта, който се пренебрегва (лекарската забрана).

Изречението с *нищо* *че* съобщава същото нещо, но внася в съобщението и допълнителен смисъл. Той произлиза от семантиката на елемента *нищо*. Отрицателното местоимение *нищо*, както стана дума, има като основно значение посочването на отсъствие, несъществуване, нулева количествена и качествена стойност на нещо. Именно поради това местоимението може да означава и negliжиране, пренебрегване на въпросното нещо, третирането му като несъществуващо. Това е вид прагматическа оценка, и то оценка в ниската част на оценъчната скала (за способността на отрицателните местоимения да изразяват прагматическа оценка вж. Ницолова 1986: 200). Оценката произлиза от говорещия, който по някаква причина приема даден факт (ситуация,

⁵ П. Радева използва термините *частноотстъпителни* и *общоотстъпителни* изречения [Радева 2002: 165]. В концепцията на Р. Ницолова освен същинските подчинени изречения за отстъпка се говори още за условно-отстъпителни подчинени изречения, в които като отделна подгрупа се обособяват условно-отстъпителни подчинени изречения с относителни местоимения [Ницолова 2005].

явление, събитие, чувство, изказване, идея и т.н.) за „нищо“, за празно място, за нещо несъществуващо. Затова и не го зачита, не го взема под внимание, затваря си очите за присъствието му. Ниската прагматическа оценка в случая се проявява в това, че един реално съществуващ факт се проектира в съзнанието на говорещия като несъществуващ [Ницолова 1986: 200] и се изказва като такъв. Според обяснението на авторката „субектът, незадоволен от прагматичната стойност на реално съществуващи предмети, смята, че може да ги пренебрегне, да се абстрахира от тях, да ги приеме за несъществуващи“ [там]. С оглед на изреченията с *нищо че* това значи, че оценката „нищо“ се отнася за съобщения в изречението факт, а самото *нищо че* е равно по смисъл на *няма значение че* – за говорещия споменатият факт има толкова малка тежест, че все едно не съществува. А по повод на коментираното изречение *нищо че докторите ми забраняват* положението изглежда така: няма значение, че има лекарска забрана – тя е нищо за мен. Т.е. в ума на говорещия реалният факт на лекарското табу се отхвърля като съществуващ и лицето действа с оглед на тази представа (продължава да пуши)⁶.

Още един отличителен белег – този път формален – е характерен за изреченията с *нищо че*. Това е фактът, че те предпочитат постпозитивно разположение спрямо главното си изречение. Това е съществено различие в сравнение с другите отстъпителни изречения, за които се отбелязва, че обикновено подчиненото изречение стои пред главното [Генадиева-Мутафчиева 1979: 310; ГСБКЕ/3 1983: 407]. За старобългарския език Е. Дограмаджиева посочва началното разположение на отстъпителното изречение като над три пъти по-често от разположението му след главното изречение – в нейния материал 176 : 55 случая [Дограмаджиева 1984: 217]. За съвременния език дори в специализираните дисертационни изследвания няма конкретни статистически данни за изтъкваното в граматиките положение, но впечатлението от примерите, цитирани от авторите, е тъкмо такова: най-честите случаи са с препозиция на отстъпителното изречение, следват постпозитивно разположените подчинени, а най-слаба е интерпозицията. За изреченията с *нищо че* фразоредната специфика показва драстична разлика: тук 85% от примерите илюстрират позиция на подчиненото след главното (фразореден модел Г – П) и съответно 13,3% демонстрират фразореден модел П – Г; интерпозицията се представя със скромните 1,7%.

⁶ Мнението, че заради значението на отрицателното местоимение характерът на съюза *нищо че* е „леко встрани от отстъпителния“ [Давидова 2021: 224], е неприемливо.

Категоричният афинитет към разположение на подчиненото изречение след главното може да се обясни отново със смислови причини – ниската (за говорещия) стойност на информацията в подчиненото изречение предопределя и нейното разполагане на втора позиция, вж.:

*Те (войниците) пълнеха одаите, чардаците, че и цялата улица пред кафенето, **нищо че** рядко пиеха кафе* (В. Мутафчиева);

*... помоли я да му разкаже отново всичко, **нищо че** звучало невероятно* (Л. Дилов);

*... да дам знак [...], че ги разбирам и им съчувствам, **нищо че** съм далече от тях на хиляда светлинни години* (Й. Радичков).

Относно по-слабия фразореден модел с разположение на подчиненото изречение на първа позиция може да се приеме, че това става при нужда от подчертаване, изтъкване на информацията в него, срв.:

***Нищо че** е тъй красива,
нека зимата да си отива* (В. Ангелова);

***Нищо че** лицето на конника бе покрито с илем, стойката и начинът, по който държеше главата си, бяха тъй познати, че...* (К. Мишу);

*... **нищо че** ходите между животните, той, докторът, не може да не знае...* (Й. Радичков).

Интерпозицията се илюстрира с примера:

*Атина не оспорва твоето военачалство, ти ще бъдеш и занаятчият (**нищо че** незаконно избран) наварх на нейния флот* (В. Мутафчиева).

Още някои особености могат да се отбележат за отстъпителните изречения с връзка *нищо че*, но при уговорката, че те не са нещо уникално за изречението, а са присъщи по принцип на организацията на сложните изречения. Първата от тези особености е, че подчинените изречения могат да се появяват в серия, т.е. към едно главно изречение може да се навържат повече подчинени изречения, намиращи се помежду си в отношение на съподчинение, напр.:

*Честит рожден ден,
нищо че не го празнуваш с мен,
нищо че до теб е тя* (М. Ангелова, К. Милев)⁷.

В случаите с повече от едно подчинени изречения в структурата елементът *нищо* може да се пропусне при второто, третото и т.н. появяване, т.е. в тези случаи се реализира само елементът *че*, но с ясно от контекста елиптиране на отрицателното местоимение (т.нар. значеща

⁷ По текста със заглавие „Честит рожден ден“ е създадена песен в изпълнение на Галена.

нула). Причината за подобна употреба е стилистична – за да се избегне повторение на елемент в близък контекст. Явлението добре се наблюдава в примера:

Нищо че си на скъп кон, **че** лъциши в сърма, **че** си доволен и сит – мразим те! (В. Мутафчиева).

В описваните ситуации е възможно втория път да се пропуснат и двете съставки на съюза, но в условия на подчертана елиптичност, вж.:

*И другите неща, за които му говорих тогава, ако си ги спомня, би било добре. **Нищо че** ми се разсърди и (нищо че) може да ги е изхвърлил от ума си като празни приказки* (Г. Златарева).

Следваща особеност на изреченията с *нищо че* е честата поява пред тях на т.нар. „прибързана“ точка. Това е случай, в който постпозитивното подчинено изречение се отделя от главното и се оформя като самостоятелна интонационна единица. Отделянето става чрез по-голяма пауза, означавана в писмената реч с точка или (при нужда) с друг пунктуационен знак. Изнасянето на подчиненото изречение извън изреченската структура постига смислово акцентиране на представената в него информация. По-силно се усеща и противопоставителният ефект, поначало присъщ на отстъпителните изречения. Явлението може да е свързано и с факта, че слабата мотивираност на събитието в главното изречение от събитието в подчиненото прави и граматическата връзка между двете изречения е по-слаба. За обсъждания случай е важно да се изтъкне, че подчиненото изречение развива същевременно и присъединителна функция – смисловото присъединяване към предходна структура е характерен белег въобще за оформените по подобен начин изреченски построения (т.нар. присъединени части). Оформянето на разглежданите изречения като отделен конструкт показателно се илюстрира с примерите:

*... доброто и без злато може да стане. С добри думи и добри хора. **Нищо че** сега ги няма около тях. Ще дойдат...* (Д. Мантов);

*Няма обвързаност, когато душите са непознати. **Нищо че** телата са се намерили* (Г. Златарева);

*Че ква ще е тая работа – муха! **Нищо че** е испанска...* (Й. Радичков);

*На този, на такъв свят съм гражданин аз, поетът Саади! **Нищо че** Иран е на месеци път, **нищо че** не ще видя повече Карамания* (В. Мутафчиева).

Понякога в подобни условия *нищо че* може да присъединява отстъпителен смисъл към по-голям предходен откъс – по-обемно сложно изречение или дори цял трансфрастичен комплекс, напр.:

*Тази земя, дето изтича кръвта му, е негова, и той е неин. **Нищо че** ще умре...* (С. Дичев);

Нашата христова вяра ще пребъде над поганската напасть. Завинаги, така да знаеш! Нищо че сега сатаната е придобил мощ и мери силите си с господ! (Г. Златарева).

Противопоставянето между фактите от главното и подчиненото изречение може да се подчертае и по друг начин – чрез употреба на наречията *пак, все пак* в главното изречение. Смисълът на главното в този случай се допълва със значение „въпреки това, дори тогава“, вж. примерите (вторият е конструиран):

Нищо че е малко пълничка, пак хваща око̀то (Разг. реч);

Все пак той е главен тук, нищо че ти не го приемаш.

Характерно се проявяват изреченията с *нищо че* и в условия с различни видове реч. В конструкции с пряка реч например е възможно сложното съставно изречение с подчинено отстъпително да оформя авторската реч, но да се позовава на елемент от речта на друго лице (пряко цитираната реч). В художествени текстове това са съответно речта на повествователя и речта на герой от произведението, вж.:

– *Докъде стигнахме, ага? – обърна се той към каруцаря, нищо че онзи не беше никакъв ага* (В. Мутафчиева).

Тук смисълът на изречението с *нищо че* се свързва с обръщението *ага* в пряката реч, но синтактичната връзка не е между това изречение и изречението от пряката реч (те принадлежат на различни лица и не образуват единно сложно изречение). Връзката е между простите в речта на повествователя, т.е. главно за отстъпителното изречение е изречението *обърна се той към каруцаря*.

Същото е положението и при комбиниране на вътрешна (само помислена) и външна (изказана или написана) реч. В този случай вътрешната и външната реч може да принадлежат на различни лица (например герой от художествено произведение и повествовател) или пък може речта да принадлежи на едно и също лице, като в едната си част да е вътрешна за лицето, а в другата част – външна. Втората опция се илюстрира със следния пример:

„Да го пуснем, той и Дунава ще преплува!“ – си мислиме ние, нищо че никой от нас не е виждал Дунава (Й. Радичков).

Очевидно е, че и тук сложното съставно изречение с подчинено за отстъпка се създава в рамките на единия вид реч (в случая във външната), макар че подчиненото изречение с *нищо че* изгражда смисъла си въз основа на казаното във вътрешната реч. Същата ситуация би се наблюдавала и ако лице възпроизвежда предходна своя реч, вж. конструирания пример:

Вижте сега, викам, вий каквото щете приказвайте. „Лейкърс“ всякак бият довечера, викам, и печелят купата, викам, нищо че не бях изобищо сигурен.

Независимо коя от описаните ситуации се разиграва, факт е, че изречението с *нищо че* създава синтактична връзка в рамките на „своя“ вид реч, т.е. без отстъпката да „прескача“ от реч в реч.

Същото важи и при пряка реч на двама отделни говорещи, вж.:

– *Кален съм, ефенди – навъсено каза Михаил, – ще ви изцапам водата, сетне ще се сърдите.*

– *Нищо че си кален, с първото ведро ще се измиеш, а второто ще е за мен – отсече турчинът* (Л. Михайлова).

Тук поради по-сложната репликова организация могат да възникнат съмнения с кое точно изречение е свързано изречението с *нищо че*. Нещата могат да се опростят, например чрез трансформацията:

– *Кален съм.*

– *Нищо че си кален, ще се измиеш.*

Тогава се вижда по-ясно, че изречението с *нищо че* в речта на втория събеседник се позовава на смисъла на казаното от първия събеседник, но без съмнение е част от сложно съставно изречение с подчинено за отстъпка в рамките на изказването на втория участник в разговора.

Отделно стоят ситуации, в които двама говорещи при обмяната на реплики се допълват смислово един друг, разпределяйки сложното изречение помежду си, модел:

– *Мило ми е и за завода, и за хората тук.*

– *Нищо че вече напусна, нали?* (Констр. пример).

Макар цитираната употреба да е в рамките все на пряка реч, двете речеви участия произтичат от различни лица и са самостоятелни построения в рамките на цялото.

Съюзът *нищо че* се среща и в два **разширени варианта**; те са ***и нищо че***, ***нищо от това че***.

Формата ***и нищо че*** е твърде любопитна и всъщност доста предпочитана. Затова също заслужава да бъде илюстрирана с паметен пример – от още една незабравима песен от 80-те години на XX век. Става дума за хита „Оставаме“ по текст на Александър Петров и музика на Борис Карадимчев, станал популярен като част от саундтрака на също тъй незабравимия филм „Оркестър без име“. Песента в изпълнение на Маргарита Хранова и Вили Кавалджиев звучи във финалните кадри на лентата; ето откъса с интересуващата ни употреба:

*Оставаме, оставаме **и нищо че** е есен,*

*оставаме, оставаме **и нищо че** брегът е пуст.*

Тук съюзът *нищо че* е комбиниран с елемент *и* в препозиция. В тази употреба *и* е с функция на съюз с присъединително значение – той служи за присъединяване на факта, съобщен в изречението с *нищо че*, към факта от предходното изречение, като същевременно подчертава

отстъпителното значение на втория факт. С това той спомага и за смисловото противопоставяне на втория факт на първия – реалното съдържание е „оставаме и няма значение, че брегът е пуст“⁸. Елементите *и* и *нищо* *че* са в много здрава връзка помежду си, което се доказва от други съюзни конфигурации при същите условия. Пълна загуба на смисъл се наблюдава например при премахване на *нищо* *че* от конструкцията и оставане в действие само на *и* (**Оставаме и е есен*). Същото е положението и при комбинация на *и* с друг отстъпителен съюз от констативната група (**Оставаме и въпреки че е есен*).

По същия начин като присъединителен съюз действа и елементът *та* в сходни условия, срв.:

Важното за мене през онази утрин беше, че отново яздехме, та нищо че бяхме не хиляди, а само шестима (В. Мутафчиева).

Елементът *та* в цитираната употреба е остаряла езикова форма (РБЕ я посочва като диалектна) и се използва със стилистична цел – в случая за стилизиране на по-старо състояние на езика, валидно за времето на описваните в произведението исторически събития (романът е „Предречено от Пагане“, представящ събития от VII век).

Втората анонсирана по-горе форма *нищо от това (туй) че* е разширен вариант на съюза *нищо* *че* със същите специфики в значението и функциите. Обикновено сложни съюзи, включващи местоимението *това* в състава си, се цитират като отделни съюзни средства, например *въпреки това* *че*, *благодарение на това* *че*, *независимо от това* *че* [ГСБКЕ/2 1983: 456, 466; Попов 1979: 332; Недев 1992: 288]; в някои случаи те образуват двойки със съответни съюзи без *това*, например *въпреки че* и *въпреки това* *че*; *независимо* *че* и *независимо от това* *че*⁹. Такава позиция е логична и не противоречи на развиваната тук теза.

⁸ Ако смисълът се изкаже по този начин, ще се промени синтактичната структура на изречението – ще се появи всъщност комбинация на три прости изречения, в която първите две са свързани съчинително със съюз *и*, а третото е с определителна функция спрямо съществителното *значение* във второто просто.

⁹ Съюзите *независимо* *че*, *независимо от това* *че*, *независимо (от това)* *дали/кой/какво/колко*... са също редки съюзи за констативна отстъпка и макар да се споменават в повечето източници, рядко се илюстрират с примери. Тези съюзи са сложни по строеж (изградени от наречие и съюз/съюзна дума с добавка в някои случаи на предлог *от* и местоимение *това*), а смисълът им е, че напълно отричат причинно-следствената връзка между съобщаваните събития, вж. примерите: *Домати и краставици поскъпват, независимо* *че* *са в пиков сезон* (Медиапул); *Каквото щещ казвай, ама са добри момчета, независимо дали мислят като нас или не* (М. Грубешлиева); *Независимо от това дали тренирам, или разпускам след дълъг ден, винаги се чувствам добре в кожата си* (Боряна Калейн, Инстаграм); *По думите му има сигнали за възстановен диалог, независимо от това колко емоционално отстояваш своята позиция* (БНТ).

Формата *нищо от това че* е с крайно рядко проявление – всъщност достъпен е само един пример, посочен в РБЕ 2000. Това е цитираното по-напред изречение на Йордан Йовков (от романа „Чифликът край границата“) *Нищо от туй, че раменете ѝ са черни като на циганка, и тъй е хубава*. Така както е оформено изречението обаче, има известен проблем. Запетаята *пред че* предполага друго разделяне на сложното изречение – с фиксиране като подчинено само на изречението *че раменете ѝ са черни като на циганка* и съответно с разкъсано на части главно. Така в общата конфигурация подчиненото изречение вече пояснява местоимението *туй* от главното изречение, с което се преобразува в подчинено определително изречение спрямо него¹⁰. Казано с други думи, в цитираното изречение е допусната пунктуационна грешка. Ако се следват правилата за пунктуационно оформяне на сложните съюзи, запетая *пред че* в сложния съюз *нищо от това че* не трябва да има. Тогава и съмнения в отстъпителната семантика на конструкцията няма да се появят.

Изреченията с *нищо че* се отличават от традиционните отстъпителни изречения и по **стилистичната си характеристика**. Съюзът *нищо че* носи отгън на разговорност, а с оглед на произтичащата от смисъла на *нищо* прагматическа оценка на съобщавания факт като нищожен, напълно незначителен, придава и известна експресивност на изказа. Употребява се предимно в стилизацията на разговорна реч в езика на художествената литература. Любопитно е, че в ежедневната реч на българите рядко се появява – може би поради естествения речев автоматизъм при говоренето хората предпочитат много по-широко разпространените и веднага идващи на ума съюзи *макар че*, *въпреки че*. Възможно е мнозина, особено сред по-младите, дори да не съзнават, че такава съюзна връзка съществува. Други носители на езика пък имат може би усещането, че съюзът е някак „народен“ или дори остарял, та го избягват, за да не се компрометират пред другите като демодирани, „с мухлясал език“. Поради разговорността си съюзът би звучал странно в деловата или в научната реч, срв. конструирания пример: *Подчиненото изречение изгражда синтактична връзка с друго просто изречение от „своята“ реч, **нищо че** е смислово съотнесено с казаното от събеседника в неговата реч*. Така би звучала в рамките на предлаганото изложение мисъл, изказана със съюз *нищо че* – нещо по принцип не невъзможно, но доста необичайно. По-предположима би била поява на *нищо че* в езика на

¹⁰ Такова положение е коментирано във връзка със сложните условни съюзи *при условие че*, *в случай че* [напр. Попов 1979: 331]. Поставянето на запетаята *пред че* отправя съществителните *условие* и *случай* в главното изречение и предполага трансформация на подчиненото изречение в подчинено определително.

медиите, които са поначало по-пропускливи за разговорни елементи, но в събрания материал тези случаи са епизодични, напр.:

... *тя остана* (на поста), *дори беше избрана от парламента за временен шеф. Нищо че е също с изтекъл мандат* (Уикенд).

Изказаните съображения до известна степен обясняват ниската фреквентност на съюза, макар че и двете думи в състава му са с напълно редовна употреба в днешния език. Все пак основна причина за наличното положение изглежда е могъщата конкуренция на всеобщите по употребата си отстъпителни съюзи *макар че*, *въпреки че*.

Един показателен пример в разглеждания аспект се извлича от дисертацията на Д. Давидова. В приложението към труда си авторката показва как група тестовани лица превеждат от италиански на български език шест сложни изречения с подчинено отстъпително. Като информанти се използват 12 българи, говорещи добър италиански (студенти по италианска филология и ученици от специализирания Италиански лицей в Горна баня). От всички преведени в този раздел 72 изречения има само едно, в което информант е използвал съюза *нищо че*. Оригиналното изречение (което е едно от шестте зададени за работа) следователно е преведено от 12 души и само един е предпочел връзката *нищо че*, неговият превод е: *Нищо, че* *бяха здрави, вейките не биха издържали тежестта му* [Давидова 2021: 224]. Останалите информанти са използвали най-вече връзката *въпреки че* (8 души), по един път са използвани връзките *при все че*, *макар да*, *независимо че*. Любопитно е и друго – в бележка към така предложения превод Д. Давидова по свои съображения не приема варианта с *нищо че* и изтъква: „... смятам за по-уместна употребата на *въпреки че*, *макар че*“ [там]. Коментарът, както се казва, е излишен.

Задължително трябва да се спомене нещо и за **пунктуацията** на разглежданите изречения. Азбучно правило, включено дори в учебниците за основните училища, е, че в сложни съюзи запетаята стои пред целия съюз и че в съюзите със съставка *че* запетаята пред *че* не се пише. И все пак в събраните от писмени източници примери преобладават случаите с пунктуация **нищо, че*. Това важи дори за класически художествени произведения, издадени от сериозни издателства. Явно коректорите и редакторите на въпросните издания без замисляне са следвали всеобщата инерция, че пред *че* се пише запетая. Това правило е всеизвестно, но тънкостите в изключенията би трябвало да са познати на „литературните“ хора. Що се отнася до лицата неспециалисти, свободно публикуващи неща в интернет, при тях грешката сигурно е от незнание и сляпо следване на едно запомнено от училище, но неприложимо в случая правило. Ето как изглеждат в оригиналното си оформление три художествени примера:

*Не, няма да я прогони, **нищо, че** така криви лице, когато старата превръзка се отлепя от раната (Д. Мантов);*

*... по никой начин той няма да стане вампир и да плаши хората, **нищо, че** такъв му беше смъртта – във водното колело (Й. Радичков);*

*... не можеше да си тръгнат двамата беззащитни из земи, където стават битки. **Нищо, че** ангелите небесни бдяха над господаря му (Г. Златарева).*

В това изложение примерите с пунктуационна грешка са редактирани и са оформени според правилата. С оглед на коректността на писмената реч тази намеса се мисли за оправдана. Оригиналното оформление е оставено само в примерите, цитирани от други автори в техни изследвания (един пример в РБЕ 2000 и два примера у Д. Давидова 2021); целта е да не се нарушава цитатът от авторския текст в дадените случаи.

Разпространението на изреченията с *нищо че* е отделен предмет на интерес. Най-широко са представени те в художествената литература (проза, поезия, драма). От българските творци изглежда най-голямо предпочитание към тях имат Йордан Радичков и Вера Мутафчиева, в чиито творби са засечени най-много примери от вида. Но разбира се, и други автори – класици и по-млади – не са чужди на употребата. Ето някои образци:

*... и на тъщата също дадоха подходящо име, **нищо че** не живее тя в Аврамови махали... (Й. Радичков);*

*Сядай и се разполагай тука по най-живописен начин, юнаци! И да извадиме тръна от петата. **Нищо че** сме само четирима на брой, а те са петима! (Й. Радичков);*

*А всичко, всичко, което ще расте наоколо ни, ще си остава наше, нали ти и аз сме копали основите му. **Нищо че** върху неговата ослепителна фасада не ще има плоча с имената ни (В. Мутафчиева);*

*... този обръч често пада и **нищо че** е паднал и днес (Л. Михайлова);*

*В последните години хирургията крачеше с гигантски, епохални крачки. **Нищо че** нощес умряха четирима и **че** денят не предвещава по-добро! (С. Дичев);*

*Той беше се подготвил да изсипе в двореца поне триста души делегация, която да смае местните благородници с пищност. **Нищо че** повечето щяха да са преоблечени слуги и моряци... (Г. Златарева);*

*И Ненко, и Райки беше тъй хубаво пред кладенеца [...], щото не знам какво си биха далече, да можеше това да се продължи повечко. **Нищо че** не се вслуиваха в приказките си [...]: те с погледите си изказваха всичко... (Т. Влайков);*

*Недей тъгува. **Нищо че** е мрак.*

Тъгата е умение опасно (Д. Банев);

Нищо че не искате, бъдете!

Даже и слуги, но със заслуги! (Д. Донев).

Показателно е, че изречения с *нищо че* се откриват дори в преводни текстове. Явно езиковото чувство на българските преводачи ги води към интуитивно разбиране, че конкретна специфика в оригиналния текст най-добре би се предала на български език чрез връзка *нищо че* в изречението. Ето илюстрация на този факт:

... *тоновете* (на спинета) я заплениха, **нищо че** бяха *фалишиви* (У. Грeъм, превод от английски Стела Джелепова);

– ... *за нея е още рано да виси по баровете!* **Нищо че** *ще ѝ изхвъркнат очите...* (К. Киси, превод от английски Йолина Миланова);

Ако не знаеш предварително, че вратата е повредена, няма как да забележиш, **нищо че** *Кристиян използва грамаден чук* (К. Карлсон, превод от шведски Стела Джелепова).

В редица прояви изреченията с *нищо че* са част от текстове, предназначени за наслагване върху им на музика, с което те се превръщат в песни. Такъв е случаят с цитираните по-напред примери от песни в изпълнение на Мими Иванова и Маргарита Хранова. И двата текста са писани по поръчка – първият, защото Развигор Попов и Мими Иванова искали да създадат кьнтри песен и помолили Богомил Гудев за „някаква кьнтри история“; вторият текст също е нарочно поискан от Александър Петров за нуждите на действието във филма „Оркестър без име“. И ако в тези случаи става дума за качествена популярна (забавна) музика, то в други случаи музиката е от „леките“ съвременни жанрове в сферите на поп фолка и рапа. В цитирания по-горе пример с песента на фолк изпълнителката Галена текстът има отделен автор, често обаче и самите певци са автори на стихотворния материал. Два примера:

*И не искам друга, **нищо че** е луда (А. Робов);*

Излъскай ме като сребро до блясък

и нищо, нищо че боли,

извай ме като глинен съд прекрасен

и нищо, нищо че боли.

Сърцето ми без мярка разширявай

и нищо, нищо че боли,

разпъвай ме да нося любовта ти

и нищо, нищо че боли (Г. Чипилска).

Рап културата също дава примери за конструкции с *нищо че*, вж. откъс от парчето с име „Body“:

И нищо че *одрала е колата.*

Направо смъкнала боята.

I love you, не ми пука за парата (Dim4ou).

Материалите на „граждански журналисти“ в интернет също реагират на търсачка със задание „нищо че“ – в различни блогове се появяват текстове, съдържащи изречения с разглеждания съюз – слогани, творения с неопределена жанрова характеристика или стихове с необявено авторство, вж.:

*Горе главата и **нищо че** е празна;
Искаш ли да се напием, **нищо че** е следобед;
Да изпием по чаша кафе,
нищо че е никое време...*

Ежедневната устна реч не предлага обилие от примери, но все пак може да даде илюстрация за разговорни употреби на съюза. По-напред бяха цитирани два примера, ето и още няколко:

*Въпросният доктор Тасков вода не може да ми донесе, **нищо че** той е доктор, а пък аз съм само сестра.*

*Мартито е много хубаво дете – умничко, сладко, **нищо че** е малко палав;*

*... ще те плясна, **нищо че** си голям.*

Рядката поява на съюза *нищо че* се изтъкна няколкократно тук. Той обаче не е единствената връзка за отстъпка от езиковата периферия. Там, дори на самия ръб на периферията, стои един елемент, който би следвало вероятно да се анонсира като „от рядък по-рядък“ и който не е посочен досега в никое пособие (или поне при изброяването на съюзните връзки остава в „застраховащата“ група „и други“). Това е съюзът *ако че*, чиято отстъпителна функция е извън всяко съмнение, вж.:

*Мъж и половина, като ти кажат – тоя беше! **Ако че** беше разбойник (Н. Хайтов).*

Някои източници (първият том на академичния „Речник на българския език“, трудове на П. Радева и Р. Ницолова) посочват *ако* като съюз на отстъпка, а Р. Ницолова специално отбелязва, че той се отличава от основния условен съюз *ако* само по ударението [Ницолова 2005: 227]. Подчертава се специфичната стилистична натовареност като съюза като диалектен (РБЕ) или остарял за предаване на „архаизирана битова народно-разговорна реч в художествената литература“ (Р. Ницолова). Посочват се и убедителни примери за употребата му.

Сложният съюз *ако че* обаче е друго, отделно свързващо средство за отстъпка, образувано от комбинацията на два прости съюза. Този съюз и неговата функция са находка на тази работа. Цитираният пример случайно попадна пред очи при подготовката на настоящото проучване

и засега остава единствен. При по-задълбочено претърсване на подходящи източници обаче вероятно ще се регистрират и други изречения със споменатия съюз.

Налагащият се общ извод от представеното изложение е, че колкото и да се е говорило досега за категорията отстъпителност, тя все още има с какво да изненада изследователите.

Цитирана литература

Акимова 2012: Акимова, Э. Н. Категория обусловленности: Статус, состав, уровни реализации. – Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание, 2012, № 1, с. 250–254.

Апресян 2001: Апресян, Ю. Д. Системообразующие смыслы ‘знать’ и ‘считать’ в русском языке. – В: Русский язык в научном освещении. 2001, № 1, с. 5–26.

Генадиева-Мутафчиева 1979: Генадиева-Мутафчиева, З. Отстъпителните съюзи в съвременния български език. – В: Помагало по български синтаксис. Съст. К. Попов. София: Наука и изкуство, 1979, с. 299–311.

ГСБКЕ/2 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2, Морфология. Гл. ред. Ст. Стоянов. София: Изд. на БАН, 1983.

ГСБКЕ/3 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3, Синтаксис. Гл. ред. К. Попов. София: Изд. на БАН, 1983.

Давидова 2021: Давидова, Д. Сравнително изследване на италианските и българските отстъпителни изречения. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“ по научна специалност „филология“. София, Нов български университет, Департамент „Чужди езици и култури“, 2021.

Дограмаджиева 1984: Дограмаджиева, Е. Обстоятелствени изречения в книжовния старобългарски език. София: Изд. на БАН, 1984.

Илиева 2022: Илиева, Д. Изречения за изразяване на непряка обусловеност (отстъпка) в българския език. Дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен *доктор*. Област на висше образование Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Филология, Научна специалност Български език. Русенски университет „Ангел Кънчев“, Филиал – Силистра, 2022.

Милчева 1997: Милчева, Б. Отстъпителното отношение в простото и сложното изречение на съвременния български език. Дисертация за ОНС „доктор“. Велико Търново, 1997.

Недев 1992: Недев, Ив. Синтаксис на съвременния български книжовен език. София: ДФ Бряг-принт, 1992.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. Българските местоимения. София: Наука и изкуство, 1986.

Ницолова 2005: Ницолова, Р. Семантика и прагматика на сложните съставни изречения с подчинени отстъпителни изречения. – В: Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение. Съст. Св. Коева. София: Сема РШ, 2005, с. 225–234.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: УИ Св. Климент Охридски, 2008.

Попов 1979: Попов, К. Съвременен български език. Синтаксис. Четвърто издание. София: Наука и изкуство, 1979.

Радева 2002: Радева, П. Записки по синтаксис на съвременния български книжовен език. Сложно изречение. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2002.

РБЕ 2000: Речник на българския език. Том 10 (Н). Гл. ред. Е. Пернишка, Л. Крумова-Цветкова. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2000.

ТР онлайн: Тълковен речник. [Без година на издаване].
<<http://www.talkoven.onlinerechnik.com>>

ИЗРАЗЯВАНЕ НА ОТСТЪПИТЕЛНИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ПОСЛОВИЦИ

Тодорка Георгиева
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Филиал – Силистра
tgeorgieva@uni-ruse.bg
Донка Илиева
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Филиал – Силистра
drilieva@uni-ruse.bg

EXPRESSING CONCESSIVE CONNECTIONS IN BULGARIAN FOLK PROVERBS

Todorka Georgieva
„Angel Kanchev” University of Ruse, Silistra Branch
tgeorgieva@uni-ruse.bg
Donka Ilieva
„Angel Kanchev” University of Ruse, Silistra Branch
drilieva@uni-ruse.bg

Abstract: The article attempts to explore the structural-semantic features of proverbs by studying the semantic connections between their components and the ways through which the connection between them is realized. The collected „Bulgarian adages and proverbs” by Petko R. Slaveikov are examined.

Keywords: proverbs, semantic connections, composite sentence

Пословиците представляват едноизреченски микротекст, на който са присъщи смислово-композиционна завършеност и самостоятелна комуникативна функция, и който в структурно-граматичен план е съставен от едно просто или сложно изречение. Най-важният техен признак е логическата им организация, която намира израз в смисловите отношения, съществуващи между компонентите им, т. е. между градивните им елементи (конституенти). Смисловите отношения в пословиците намират своя словесен израз благодарение на наличните в езика разнообразни синтактични и семантични средства за връзка. Основното синтактично средство за тяхното експлициране са съюзите, а самите синтактични отношения не са нищо друго, освен смислови отношения, изразени чрез синтактични средства за връзка [Недев 2006: 59].

В настоящето изложение се прави опит да се разкрият структурно-семантичните особености на пословиците чрез изследване на смисловите отношения между съставлящите ги компоненти и на средствата, чрез които се осъществява връзката между тях. Проучват се събраните от Петко Р. Славейков „български притчи или пословици”

[Славейков 1954], в които различните класове смислови отношения намират своя ясен, кратък и въздействащ словесен израз.

Съединителни смислови отношения

При тях информацията, на която е носител първият компонент, се добавя към носената от втория компонент. Чрез изказването говорещият цели да разкрие по-голям обем информация: *Размисляй и прави* (494). Основното синтактично средство, чрез което се експлицират съединителните смислови отношения, е съюзът **и**. Възможни са случаи, когато единственият признак, който разграничава отделните компоненти на пословицата, е особената интонация на първия ѝ компонент: *Сам са чюдя, // с ум са бия*¹ (506). Могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове смислови отношения: *Работи да едеш и скрий да имаш* (490).

Съпоставителни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложното изречение, които се схващат като означения на събития², различаващи се в някакво отношение или слабо противопоставящи се едно на друго: *Едни плачат за деца, а други плачат от деца* (243); *С языка мълчи, // с очи гълчи* (505). Основните синтактични средства, чрез които се експлицират, са съюзите **а**, **докато - то**. Съюзът **а** се отличава с широка амплитуда на значенията – от съпоставяне и противопоставяне до отстъпка. В старобългарски простият съюз **а** и сложният съюз **а и**, функционират като отстъпителни [Дограмаджиева 1984: 212]: *како ли ю въ градъ въшьлъ ноцию. а заключенъ бѣ* (*Тържественник от XII в.*, л. 68в); *а н мнози соутъ разбаници н татни. нъ обауе за вса молниъ* (*Златоструй от XII в.*, л. 166б).

Противопоставителни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложното изречение, които се схващат като означения на противопоставящи се едно на друго събития. В плана на изразяването противопоставянето между означените събития се реализира чрез употреба на отрицателната частица „не”: *Селото не е гърчко, ала е гърчаво* (519), или чрез антонимни думи, разпределени в двата компонента: *Правия са смее, // кривия са крие* (471). Основното синтактично средство, чрез което се

¹ При цитиране на пословиците следваме правописа и пунктуацията на изданието.

² При употребата на термина *събитие* се опираме на неговото разбиране у проф. Иван Недев (вж. Безсъюзните сложни изречения в съвременния български език. Силистра: РИТТ. 2006, с. 17), който го приема от Т. А. Колосова. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж, 1980, с. 10.

експлицират, е съюзът **но**: *Ще да ма търсиш, **но** няма да ма намериш* (616). Могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове смислови отношения: *Радо мари, дай крамаля **да** го пухна, **а**ла ма страх* (491).

Пояснителни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложното изречение, единият от които пояснява съществително име от лексикално-граматичния състав на другия, като конкретизира неговата семантика: *Сама Рада – за хиляда, // косата ѝ – за два града* (507). Основното синтактично средство, чрез което се експлицират, е съюзът **а именно**.

Разделителни смислови отношения

Те съществуват в съюзни сложни изречения, чиито компоненти означават взаимно заменящи се, взаимно изключващи се или редуващи се събития: *Или са млад жени, **или** са млад покалугери* (282); *Я са млад жени, **я** са млад покалугери* (629); *Хем го бие, **хем** му не дава да плаче* (593); *Ту го види, **ту** го чуй* (574); *Нити ми са нарежда, **нити** ми са поглежда* (392).

Смислови отношения „алтернативна мотивация”³

Те съществуват между два компонента на сложното изречение (т. е. на пословицата), при които първият обикновено изразява подбуда, а вторият е носител на информация за две събития: едното събитие се назовава от самия компонент, а другото се осмисля като имплицитно семантично звено. Двете събития (назованото от втория компонент и събитието, което се осмисля като имплицитно семантично звено) влизат помежду си в условни смислови отношения и заедно мотивират събитието, за което става дума в първия компонент. Имплицитното семантично звено всъщност е повторение на първия компонент, но с отрицателен знак [Недев 2006: 95]: *С дете на дърва не ходи; ако му са трошат колата – плаче, ако ти са трошат колата – смей са* (500); *Не фърлай камък в рядка кал, // ще та опръска* (386).

Семантичноуплътнителни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които семантично уплътнява, „зарежда със съдържание” десемантизиран елемент от другия компонент. Уплътняващият

³ При употребата на термина *алтернативна мотивация* се опираме на неговото разбиране у проф. Иван Недев (вж. Безсъюзните сложни изречения..., с. 94), който го приема от В. А. Белошапкина. Предложения альтернативной мотивации в современном русском языке. – В: Исследования по современному русскому языку. Москва, 1970, с. 13 – 20).

компонент е или подчинено определително, или подчинено обстоятелствено изречение: *Хубаво е това, което ти е драго да го гледаш* (598).

Предикатно-субектни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които назовава събитие, изпълняващо службата на субект спрямо събитието, означено с другия компонент: *Който слуша жените, той е дважд женина* (317); *Що е в ръка, не е лъжа* (622).

Предикатно-обектни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които назовава събитие, изпълняващо службата на обект спрямо събитието, означено с другия компонент: *Само славея знае да цени трендафеля* (507). Предикатно-обектните смислови отношения могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове смислови отношения: *Да направим що е добро, а по-доброто за по-подир* (197).

Атрибутивни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които разкрива характеристика на предмет, назован от другия. Компонентът, който се води от синтактичното средство за връзка (най-често това е съюзната дума „който“), изпълнява службата на определение, т. е. е подчинено определително изречение: *Отиде за вятъра дето вее* (430); *Не плюй в кладенеца, от който ще пиеш* (382).

Темпорални смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, при които доминира идеята, че означените събития се реализират едновременно или последователно: *Кога крадат, не кради; както ловят крадците, не бой се* (302); *Пъртът доде е млад, трябва да се привива* (489); *Доде един не тегли, друг не добрува* (227).

Условни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, при които реализирането на събитието, означено с единия компонент, е условие или основание за реализиране на събитието, означено с другия компонент: *Ако ти са лоши децата, не им трябва имот, ако ли са добри, защо им е?* (108); *Да плюя в устата на змия, ще я отрова* (200); *Има ли комат, кучета много* (283). Основното синтактично средство, чрез което се експлицират, е съюзът **ако**. В народните мъдрости с условна функция се срещат съюзите **ли** и **да**, чиято употреба е обусловена от техния старинен произход [Младенов 1941: 274; Мирчев 1978: 245]. Могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове

смислови отношения: *Ако ще се лежи, да лежа аз, че ще ми шета жената, ако ще се мре, да мре жената, че да взема друга* (109).

Причинни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, вторият от които назовава събитие, чието реализиране предизвиква реализиране на събитието, означено с другия (първия) компонент: *Добър е Господ, че на търпи* (226); *Не се меси в триците, // изядат та свиньете* (383). Основното книжовно синтактично средство, чрез което се експлицират, е съюзът **защото**, употребен пред втория компонент. В народната реч съюзът **че** редовно се употребява в своята основна стара функция на причинен съюз [Генадиева-Мутафчиева 1964: 262]: *Яж, Пено, сирене, че си овчаро сакала* (630). Могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове смислови отношения: *И вълкът е крив, че изял овцата, ама и овцата що ще срецу вълка?* (272).

Следствени смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, вторият от които назовава събитие, чието реализиране е следствие от реализирането на събитието, означено от първия компонент: *Дай на циганина хляб, да та кълне (за пак)* (209); *Видя парите готови, че се смее* (с. 150); *Пън кърка (къртя), мари, работа си имам* (488). Основно книжовно синтактично средство, чрез което се експлицират, е съюзът **затова**.

Количествени смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които разкрива количествени особености на събитието, назовано от другия компонент: *Колко сърце боляло, толкоз очи плакали* (319); *Чумата и ножът не убиват толкоз хора, колкото убиват виното и ракията* (611). Основно синтактично средство, чрез което се експлицират, е съюзната дума **колкото**, която често се придружава от корелата си **толкова** в другия компонент.

Смислови отношения за сравнение

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, при които събитието, назовано от единия компонент, се сравнява със събитието, назовано от другия компонент: *Работи като че ще живееш сто години, мисли са като че ще умреш утре* (492); *Дигнал глава, сякаш че глава носи* (221). В отделни случаи сравнението между събитията, изразени в двата компонента, разкрива тяхното противопоставяне. В плана на изразяването това се реализира чрез отрицателната частица „не” в първия компонент и употребата на противопоставителния съюз **ами** във втория компонент: *Сякаш че не му се моля, ами сякаш че го*

коля (549). Синтактични средства за експлициране са **сякаш**, **като че**, **както**.

Смислови отношения за цел

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които назовава събитие, чието реализиране е цел на събитието, назовано от другия компонент: *Продад кон да купи седло, продад седло да купи юзда, продад юздата да купи тютюнева кесия* (481); *Да бекнеш, че да пукнеш* (187). Могат да влизат в по-големи комплекси от различни класове смислови отношения: *Проводи хайлазинът за вода да ти каже де има вълци* (481). Синтактични средства за експлициране са съюзите **за да**, **да**, **че да** и др.

Смислови отношения за място

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които разкрива пространствени особености на събитие, назовано от другия компонент: *Дето дума не помага, там опитай и тояга* (217); *Простирай са додето стига чергата* (483); *Къде гърми, къде вали* (328). Синтактични средства за експлициране са съюзните думи **дето**, **където**, **откъдето** и др. Могат да влизат в по-голям комплекс от различни класове смислови отношения: *Простирай си чергата дето има слънце, че да изсъхне* (483).

Смислови отношения за начин

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, единият от които разкрива начина, по който се реализира събитието, назовано от другия компонент: *Хваля бога, както мога* (592); *Ризата както се ушие, тъй се съдира* (496). Синтактични средства за експлициране са **като**, **без да**, **както** и др.

Отстъпителни смислови отношения

Те съществуват между два компонента на сложни изречения, като единият от тях назовава събитие, което е пречка да реализиране на събитието, означено с другия компонент, но тази пречка не е толкова силна, за да го осуети: *Ако сърцето не казва, лицето показва* (106). Основното синтактично средство, чрез което се експлицират отстъпителните смислови отношения, е съюзът **макар да**. Употребата на простите съюзи **ако**, **да**, **макар** е сравнително ограничена – те, както и сложният съюз **и да**, се срещат предимно в народната реч. В по-редки случаи отстъпителни смислови отношения могат да се изразят само от съюза **че**. Почти всички сложни отстъпителни съюзи са разделно свързани и между съставлящите ги елементи могат да се вмъкват други части на изречението [Генадиева-Мутафчиева 1968: 308].

По-нататък в изложението се разглеждат начините за изразяване на отстъпителните смислови отношения в пословиците, събрани от П. Р. Славейков.

Пословици с отстъпителни смислови отношения, изразени чрез прости подчинителни или съчинителни съюзи

Прости отстъпителни съюзи в българския език са *ако, да, макар*. Като отстъпителен функционира и съюзът за основание *че*. В рамките на съединителните отношения, които обичайно изразява, съюзът *и* може да развие и други по-частни отношения, напр. за едновременност или последователност, за причинно-следственост, за съпоставително-противопоставителност на събитията, както и за израз на известна експресивност. В народните пословици се наблюдават редки случаи, когато съюзът *и* функционира като отстъпителен. Подобни вторични функции се определят като „засилване на основната функция” на съюза.

ако: **Ако** е изяло кучето питата, торбата не е изяло (92); **Ако** живеем на село, трева не пасем (93); **Ако** денят е къс, годината е дълга (91).

да: **Да** си съдъреш кърпата, пак няма да бъде (203); Самси царя **да** доде, не ставам (508).

и: **И** аз мога **и** кон ми може, **ама** господ кога не поможе (271); Камилата **и** крастава на много магарета товарът носва на гърбът си (292).

макар: **Макар** в бчва да влезе, сух ще излезе (339).

че: Да е живо, **че** нека е диво (192); Бей да съм, **че** гладен да ходя (120).

Смисловите отношения за отстъпка могат да влизат в по-големи комплекси от различни класове смислови отношения: **Ако** ръка дава, **а** сърце не дава, нищо не става (106); **И** аз мога **и** кон ми може, **ама** господ кога не поможе (271).

Пословици с отстъпителни смислови отношения, изразени чрез сложни отстъпителни съюзи

Характерна особеност на сложните отстъпителни съюзи е, че те почти винаги съдържат като съставен елемент поне един подчинителен съюз за основание. Той може да бъде отстъпителен (*ако, да, макар*) и да предава своето значение на целия сложен съюз, а може да бъде и подчинителен (*че*), като се свързва с предлог или с предлог и наречие (*въпреки че, при все че, при всичко че*), за да се изрази отстъпка. При свързване на отстъпителните съюзи за основание може да участва частицата *и*, която подсилва отстъпителната функция на съюза: *ако (и) да, макар (и) да* [Генадиева-Мутафчиева 1968: 302; 308].

ако би ще и: Бейчето е бейче, **ако би ще** без парица, а магарето е магаре, **ако би ще и** в жълтица (120).

ако и да: **Ако и да** е булина, се да си е потулена (91). В съкратен вариант срещахме съюза във вида **ако и:** **Ако е и** стара (кобилата), не пада под товара (92).

и да: **И да** видиш, да не вярваш (272); **И да** се ожениш, **и да** са не ожениш, ще станеш пишман (171).

макар да: **Макар да** съм гола боса, хубава стока нося (338).

Като част на по-големи комплекси от различни класове смислови отношения, смисловите отношения за отстъпка могат да се изразят чрез сложни съюзи, напр.: **И аз да** не видя, **ама и** за тях да няма (271), където наред с отстъпителните присъстват и противопоставителни отношения.

Пословици с отстъпителни смислови отношения, изразени чрез едновременна употреба на прости и сложни съюзи

В проучваните пословици срещахме отстъпителни смислови отношения, изразени при участието на простия подчинителен съюз *че* във функция на съюз, усилващ отстъпителната семантика на сложните съюзи *ако ще и да*, *ако би ще и*.

че + ако ще и да: Хаджия да си дода, **че ако ще и** бос да хода (590); Продавай, **че ако щеш** са **и** кая (481).

че + ако ще (и) да: Да ма казват кметов брат, **че ако ще** да умра от глад (195).

че + ако би ще и: Глава да съм, **че ако би ще и** лукова (171).

Пословици с отстъпителни смислови отношения, изразени чрез относителни местоимения и наречия

Отстъпителни смислови отношения могат да се изразяват и от сложни съюзи, които са съставени от относителни местоимения или относителни местоименни наречия и сложния съюз *и да*, който им придава характер на отстъпителни съюзни думи: *който и да*, *чийто и да*, *колкото и да*, *където и да*, *както и да* и др. [Генадиева-Мутафчиева 1968: 299; 302].

колкото и да: **Колкото и да** е добра, мащеха е (320).

Направените наблюдения над сборника на П. Р. Славейков „Български притчи или пословици и характерни думи“ позволяват да приемем, че в структурно отношение пословиците представляват микротекстове, композирани от градивни елементи, между които съществуват определени семантични отношения, изразявани чрез присъщите на българския език синтактични средства за връзка.

Цитирана литература

Васева 1964: Васева И. Бележки върху синтактичния строеж на българските пословици. Пословици с елиптична структура. – В: Известия ИБЕ. Кн. XI, София: Издателство на БАН. 1964, с. 293–310.

Генадиева-Мутафчиева 1964: Генадиева-Мутафчиева З. Някои характерни особености на простите съюзи в съвременния български език. – В: Известия ИБЕ. Кн. XI. София: Издателство на БАН. 1964, с. 253–264.

Генадиева-Мутафчиева 1968 (1979): Генадиева-Мутафчиева З. Отстъпителните съюзи в съвременния български език. – В: Известия ИБЕ. Кн. XVI. София: Издателство на БАН. 1968, с. 639–649. Препечатана в: Попов К. (съст.). Помагало по български синтаксис. София: Наука и изкуство. 1979, с. 299–311.

Дограмаджиева 1984: Дограмаджиева Е. Структура на старобългарското сложно съчинено изречение. София: Издателство на БАН. 1984.

Мирчев 1978: Мирчев К. Историческа граматика на българския език. София, 1978: Народна просвета.

Младенов 1941: Младенов Ст. Етимологически и правописен речник на българския език. София, 1941.

Недев 2006: Недев И. Безсъюзните сложни изречения в съвременния български книжовен език. Силистра: РИТТ, 2006.

Славейков 1954: Славейков П. Р. Български притчи или пословици и характерни думи. Под ред. на проф. М. Арнаудов. София: Български писател, 1954.

УСВОЯВАНЕ НА МНОЖЕСТВЕНИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Христо Кючуков
Силезийски университет, Катовице, Полша
Академия на науките на Казахстан, Алмата, Казахстан
hristo.kyuchukov@us.edu.pl; hkyuchukov@gmail.com

ACQUISITION OF MULTIPLE INTERROGATIVES IN BULGARIAN

Hristo Kyuchukov
University of Silesia, Katowice, Poland
Academy of Sciences of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
hristo.kyuchukov@us.edu.pl; hkyuchukov@gmail.com

Abstract: The paper presents a study of acquisition of multiple interrogatives in Bulgarian by 30 native preschool children, speakers of Bulgarian, between the ages of 3-6 years old. The syntactic phenomenon of multiple interrogatives is very little investigated in the Bulgarian language and there is only one study regarding the acquisition of the interrogatives in Bulgarian by Markova, Gavarro and Lawandowski (2009). The study here shows that by the age of 5 the Bulgarian children comprehend, produce exhaustively and can repeat sentences of 2, 3 and 4 wh-words in multiple interrogatives and they have acquired the semantics and the correct use of superiority of wh-words in the multiple interrogatives.

Key words: Bulgarian, multiple interrogatives, language acquisition

Увод

Според Лакова [Лакова 1991] в българския език въпросителното изречение изразява въпрос чрез наличие на въпросителна дума. Тази дефиниция е валидна както за изречения, образувани с местоименна дума, така и за изречения, образувани с помощта на частицата *ли*. В повечето случаи въпросителната дума стои в началото на изречението, но тя може да бъде и в края. Този вид изречения се наричат *ехо* изречения.

В българския език има и местоименни въпросителни изречения, при които има повече от една въпросителна дума (к-думи) в начална позиция, както е дадено в следното изречение [Бояджиев, Куцаров и Пенчев 1999:614]:

1.) Кой кого ще изпитва?

В българската синтактична литература почти няма писано по този въпрос, като изключим граматката на Бояджиев, Куцаров и Пенчев [Бояджиев, Куцаров и Пенчев 1999].

Рудин разглежда този въпрос в англезичната литература и авторката твърди, че всички *к-думи* в изречението трябва да се преместят най-близко до главната въпросителна дума в изречението, както е дадено в следите примери [Рудин/Rudin 1988: 449-450]:

2.) *Кой кого вижда?*

3.) *Кой къде мислиш, че е отишъл?*

Гребенъова разделя този вид въпросителни думи на две групи: а.) двойка въпросителни [Pair-List (PL)] и б.) единични двойки [Single-Pair], както са показни в следващите примери [Гребенъова/ Grebenyova 2004:169]:

„Въпрос с предвидено четене на PL би бил сполучлив в сценарий като този в (1), а сполучливият отговор на такъв въпрос би включвал изброяване на пропозиции, включващи наредени двойки, както в (3).

(1) Сценарий с PL: Джон е на официална вечеря, на която присъстват дипломати и журналисти. Всеки журналист е поканен от различен дипломат. За да разбере подробностите, Джон пита домакина:

(2) *Кой кого е поканил на вечерята?*

(3) Г-н Смит е поканил г-н Джоунс, г-жа Блек е поканила г-н Грийн и т.н.

Сценарият, съответстващ на прочетеното в SP, е даден в (4). Тъй като в английския език липсва SP четене при несвързани к-въпроси, вместо това в (5) е използван d-свързан въпрос, а в (6) - флективен отговор с една двойка.

(4) Сценарий със SP: Джон знае, че много важен дипломат е поканил известен журналист на частна вечеря. За да разбере подробностите, Джон пита доставчика на храна:

(5) *Кой дипломат покани кой журналист на вечерята?*

(6) Г-жа Блек покани г-н Смит.“

Въпросителни изречения с въпросителни думи в начална позиция на изречението, освен в българския език, съществуват и в други славянски езици като в полския, в чешкия, в словашкия, в руския и в сръбския [Завитневич-Беаулак/Zavitnevich-Beaulac 2005]. За съжаление този синтактичен феномен почти не е изследван в съвременната българска лингвистична литература. Много малко информация има и за това как този вид въпросителни изречения се усвояват от деца-етнически българи, носители на езика.

В статията ще се опита да дадем отговор на този въпрос, който е обект на изследване на психолингвистиката. В този смисъл целта на статията е да установи експериментално колко разбират, продуцират и могат да повторят изречения със струпани к-въпроси в начална позиция на изречението на български език етнически деца българчета в предучилищна възраст.

Усвояване на езика

Чомски оказва голямо влияние върху изучаване на усвояването на езика в САЩ, Европа и Азия [Чомски/Chomsky 1965]. Подходът на Чомски към генеративната граматика поставя акцент върху синтаксиса, който може да бъде пренебрегнат от традиционните граматики, като например явленията на множественото движение на к-въпросите. Тези явления поставят важни проблеми пред традиционните теории за развитието на езика, според които децата се учат само от входните данни, които чуват, тъй като те са редки или рядко срещани структури. Може да се очаква, че децата ще се затруднят да разбират множествените к-въпроси поради тяхната рядкост. От друга страна, ако съзнанието на децата вече е подготвено за граматиките на естествените езици, тогава може би те ще разберат ограниченията на изчерпателността и предимството на синтаксиса от ранна възраст. И както казва Джером Брунер, децата, като „изхождат от рамките на информацията“, започват да разбират малките, сложни, междуетикови различия, защото имат тази способност от ранна възраст.

Усвояването на множествените въпросителни изречения е проблем, върху който работят много специалисти по детска реч. Според Ръопер и де Вилиерс [Ръопер и де Вилиерс/Roeper and de Villiers 2011] пълното усвояване на к-въпроси повдига множество проблеми, често свързани с необичайната семантика на к-въпросите:

„А) Лексикални свойства на к-думите. Някои от тях са аргументи, изисквани от глагол (какво, кой, къде), а други са допълнения (как, кога, защо, къде), които свободно се свързват с всеки глагол. Съществува и вътрешна морфология, която трябва да бъде идентифицирана: една к-морфема може

i) да се прикачва към други морфemi (какво=к+това, къде=к+там, кога=к+тогава).

ii) да показва явно падежно разпределение (кой/кого/който и други в други езици)

Б) Семантични свойства на к-думите

i) Те се отнасят до множество

ii) Множеството трябва да е изчерпателно (кой е извършил действието)

iii) Няколко к-думи влизат в отношения на удвояване (кой какво е купил)

С) Свойствата на движението на к-думите, които варират в различните езици:

- i) Те не могат да се движат явно, а само в логическа форма.
- ii) Могат да позволяват или да забраняват изцяло движението на дълги разстояния

Кой каза на Джон, че Бил твърди, че Мери е поканена __

iii) Може да се появи частично движение, при което к-въпросът се придвижва само частично:

Какво каза Джон, че Бил твърди, че Мери е поканила... (в немския, ромския и много други езици)

iv) Може да настъпи “шарена тръба“, при която повече от една к-дума се премества напред:

Коя кола от Бразилия искаше да купи Бил?

Г) Няколко к-думи могат да се движат заедно или да не се подчиняват на:

- i) Превъзходство: условие, което блокира преместването на една к-дума над друга, като ограничава подреждането им:

**какво купи кой*

- ii) Множествени к-глаголи (български, сърбохърватски)

„кой какво, къде го е сложил“

По принцип всяка от тези характеристики на движението на к-думите може да възникне самостоятелно или да се решава самостоятелно, а редът на решенията може да бъде фиксиран от универсалната граматика или да зависи от естеството на входните данни. Ако можем да определим свързани решения, параметри или вериги от подразбирания, те ще опростят задачата за усвояване.“ [Рьопер и де Вилиерс/Roerger and de Villiers, 2011:191-192].

Де Вилиерс [де Вилиерс и др./de Villiers et al. 2018] изследват уменията на китайски деца да продуцират въпросителни думи, във възрастта от 2;6 до 8;0 години. Кючуков и др.[Кичуков и др./Kyuchukov et al. 2024] показват как ромски деца усвояват множествените въпросителни думи в ромския език. Де Вилиерс [де Вилиерс/de Villiers 2018] в сравнително изследване върху английски и немски език показва реда на подреждане на к-думите в множествени въпросителни изречения в двата езика (превъзходството във въпросителните изречения с множествени въпросителни думи).

В експериментално проучване с полски и български деца Маркова, Гаваро и Левандовски [Маркова, Гаваро,

Левандовски/Markova, Gavarro, Lewandowski 2009] изследват множествени въпросителни изречения и усвояването им от деца в предучилищна възраст. Изследвани са разбиране, продуциране и повторения на въпросителни изречения.

В теста на настоящето експериментално изследване са включени множествени въпросителни изречения с 2, 3 и 4 въпросителни думи. Децата разбират по-добре въпросителните изречения с 2 к-думи в началото на изречението. При продуциранто на реч българските деца показват по-добри резултати от полските, а при повторението на изреченията и двете групи са еднакво добри. Изследването установи, че за децата са по-лесни въпросителните изречения с две въпросителни думи и по-трудни въпросителните изречения с 3 и 4 к-думи.

Методология на изследването

В настоящето изследването е използвана методиката на изследване, описана в статията на Маркова, Гаваро и Левандовски [Маркова, Гаваро и Левандовски/Markova, Gavarro, Lewandowski 2009] за провеждане на експеримента с децата.

На деца етнически българи, с роден български език, в предучилищна възраст са предложени картинни тестова за измерване на степента на разбиране, изчерпателност (продуциране) и умението за повторение на множествени въпросителни изречения на български език.

Изследването е проведено с 30 деца, живеещи в голям град и посещаващи детска градина. Тестването се извършва в детската градина, като за провеждане на експеримента е взето разрешение от родителите и от Регионалния инспекторат на Министерство на образованието, намиращ се в града.

Децата, включени в експеримента, са групирани в следните групи:

- 1 гр. 3-4 год. - 10 деца
- 2 гр. 4-5 год. - 10 деца
- 3 гр. 5-6 год. - 10 деца

На експериментираните деца са редложени 3 тестови задачи:

- Изчерпателност - 70 айтема в 7 суб-теста
- Разбиране - 40 айтема в 4 субтеста
- Повторение - 150 айтема в 15 субтеста

Всяко дете е тествано самостоятелно в отделна стая, в присъствието на възпитател от детската градина и на експериментатора.

На детето се показва картинки и се задава въпрос, като следния например:

Кой къде какво прави?

Получените отговори се записват в протокол, след което се кодират и анализират.

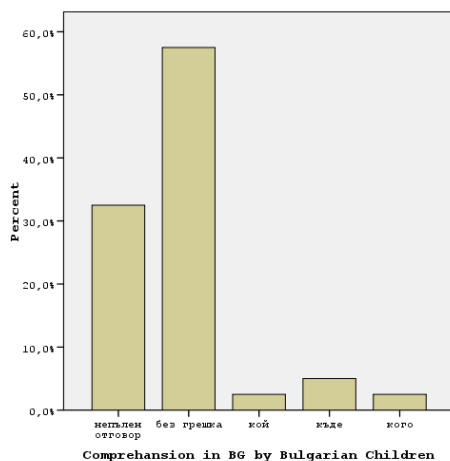
Изследователският въпрос, на който се опитваме да дадем отговор с това изследване, е: На каква възраст се изграждат уменията на децата да използват синтактично и семантично множествените въпросителни думи в своята реч.

Резултати

Получените резултати са показани графично, като отговорите на децата са анализирани по тестове.

Разбиране

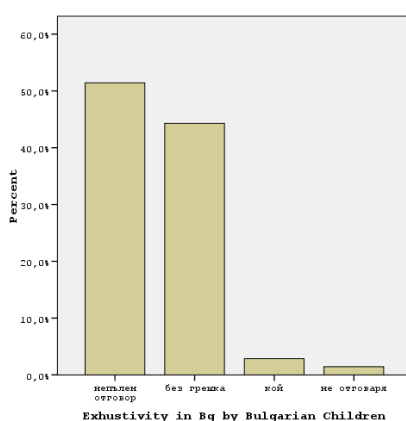
До 5-годишна възраст 58% от децата изпълняват този тест без грешки. Децата разбират множествените въпросителните изречения. 33% от тях дават непълни отговори. 2 % от децата разбират само въпроса *кой*, 5% разбират въпроса *къде* и 2 % - въпроса *кого*. Грешките са допуснати от по-малките деца във възрастта между 3 – 4 години. Резултатите са дадени във фигура 1.

Фигура 1. Разбиране на множествени въпросителни изречения

Изчерпателност (продуциране)

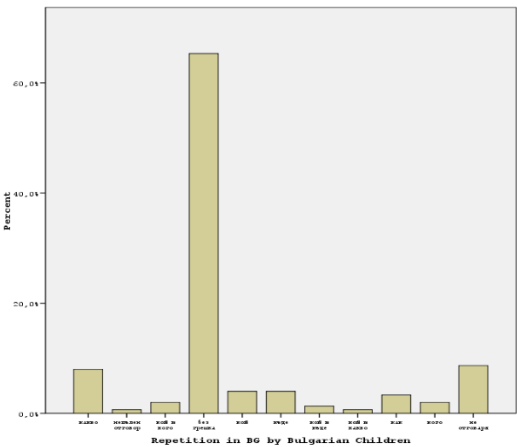
До 5-годишна възраст у децата е изграден опит за продуциране на множествени въпросителни изречения. 45% от децата отговарят на въпросите от този тест без грешка, но 52% дават непълен отговор, т.е. не отговарят на всички к-думи в изреченията. 1% от децата не са отговорили на въпросите, а 2 % са отговорили само на въпроса *кой*. По всяка вероятност по-малките деца са тези, които са допуснали грешки или не са отговорили. Тези резултати са показани в следващата фигура 2.

Фигура 2. Изчерпателност (продуциране) на множествени въпросителни изречения

Повторение

В третата задача от теста децата трябва да повтарят множествени въпросителни изречения и 76% от тях се справят без грешка, което показва, че те имат тези видове изречения в речта си. 1% имат непълен отговор, а близо 9 % не са отговорили. Другата част от отговорите на децата до 100% е показана във фигурата 3 и в таблица 1.

Фигура 3. Повторение на множествени въпросителни изречения

Таблицата 1 показва честотата на повторенията и процентните съотношения на отговорите на децата. По голямата част от децата се справят много добре и с този тест.

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
както	12	8,0	8,0	8,0
непълн отговор	1	,7	,7	8,7
кой и кого	3	2,0	2,0	10,7
без грешка	98	65,3	65,3	76,0
кой	6	4,0	4,0	80,0
къде	6	4,0	4,0	84,0
кой и къде	2	1,3	1,3	85,3
кой и какво	1	,7	,7	86,0
как	5	3,3	3,3	89,3
кого	3	2,0	2,0	91,3
не отговаря	13	8,7	8,7	100,0
Total	150	100,0	100,0	

Таблица 1. Повторение на множествени въпросителни изречения на български език

Дискусия и заключение

Колкото и малко да е това изследване по обем и обхват, то дава информация за това доколко е усвоен синтаксисът на българските множествени въпросителни изречения от деца българчета в предучилищна възраст. Фактът, че 76% от децата могат да повтарят тези изречения, 58% ги разбират, а 45 % могат да отговорят изчерпателно на тези въпроси, показва, че българските деца се развиват според очакванията и те не се различават от английските, немските, китайските или полските деца в процеса на усвояване на синтаксиса на множествените въпросителни изречения.

Изследването показва, още че до 5-годишна възраст, българските деца усвояват и семантиката на множествените въпросителни изречения. В българския език има строго определен ред на подреждане на въпросителите думи в множествените въпросителни изречения, като например: *Кой кого вижда* или *Кой какво прави*. В англоезичната литература тази подредба на к-думите се нарича *superiority* (превъзходство) на определени к-думи над други к-думи в множествените въпросителни изречения. Проведеният експеримент доказва, че българските деца до 5-годишна възраст усвояват тази семантика на множествените въпросителни изречения.

Цитирана литература

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., и Пенчев, Й. Съвременен български език. София: ИК „Петър Берон“, 1999.

Гребенцова 2004: Grebenyova, L. Interpretation of Slavic Multiple Wh-Questions. – In: Linguistics. 9. https://engagedscholarship.csuohio.edu/ling_facpub/9 . 2004

де Вилиерс 2018: de Villiers, J. Revisiting Superiority in English and German children. In: Hollebrandse, B. Kim, J. Perez-Leroux, A. and Schultz, P. (eds) UMOP 41, 27-36. Amherst: GLSA, 2018.

де Вилиерс и др. 2018: de Villiers et al. The Acquisition of Exhaustive Pairing in Multiple Wh-Questions in Mandarin. – In Journal of Psycholinguistic Research, 47 (6): 1369-1389.

Завинтевич- Беаулак 2005: Zavitnevich-Beaulac, O. On Wh-movement and the Nature of Wh-Phrases – Case Re-Examined. – In: SKASE Journal of Theoretical linguistics, 2 (3) : 75-100, 2005.

Кючуков и др. 2024: Kyuchukov, H. et al. Assessing the acquisition of Romani in Roma children. – In: *Language Acquisition*, 31, 1-36, 2024.

Лакова 1991: Лакова, М. Местоименни въпросителни изречения в съвременния български език. София: Издателство на Българска академия на науките, 1991.

Маркова, Гаваро и Левандовски 2009: Markova, A., Gavarró, A. and Lewandoski, L. Multiple interrogatives: Bulgarian vs. Polish, child and adult. Paper presented at the 19 Colloquium on Generative Grammar, Vitoria-Gasteiz, April 1-3, 2009.

Роепер и де Виллиерс 2011: Roeper R., T & de Villiers, J.G. The acquisition path for wh-questions. In de Villiers, J.G. & Roeper, T. (eds) *Handbook of Generative Approaches to Language Acquisition*. Springer, 2011.

Рудин 1988: Rudin, C. On Multiple Questions and Multiple Wh- Fronting. – In: *Natural Language and Linguistic Theory*, 4: 445-501.

Чомски 1965: Chomski, N. Aspects of the theory of syntax. Cambridge: MIT Press.

DIE LINGUISTISCHE LANDSCHAFT IN ŠUMEN (BULGARIEN)

Martin Henzelmann
Universität Greifswald
martin.henzelmann@uni-greifswald.de

THE LINGUISTIC LANDSCAPE IN SHUMEN (BULGARIA)

Martin Henzelmann
University of Greifswald
martin.henzelmann@uni-greifswald.de

Abstract: This paper explores the linguistic landscapes of Shumen. The town in north eastern Bulgaria is characterized by a mixed ethnic structure. Bulgarians and Turks in particular live side by side, and smaller groups such as Armenians are also at home there. For this reason, different languages are spoken which are implanted into the townscape in different ways. This happens in the context of the legal situation in Bulgaria which does not provide for the use of minority languages on official signage in addition to the Bulgarian language. At the same time, it is very easy to find evidence of languages other than Bulgarian on numerous inscriptions. Therefore, this paper evaluates some domains in which different languages occur in public spaces in Shumen. The author assumes a targeted use of linguistic elements to pursue certain communicative goals.

Key words: Shumen, Northeastern Bulgaria, linguistic landscape, languages in public space, multilingualism

1. Vorbemerkungen

Wenn man sich mit der linguistischen Landschaft in einer bulgarischen Stadt differenziert auseinandersetzen möchte, so ist es vorab hilfreich, einige Hintergründe kritisch zu reflektieren, die für eine entsprechende Studie dienlich sind. Dazu zählen zumindest folgende drei Sachverhalte: Erstens die Frage danach, wie sich die ethnosprachliche Struktur in einem zu untersuchenden urbanen Raum im Kontext der nationalen Gesetzgebung gestaltet. Bekanntlich leben in Bulgarien zahlreiche ethnische Gruppen, die unterschiedliche Sprachen sprechen, und gleichzeitig weist die Sprachenpolitik des Landes einige Spezifika auf, die die Verwendung anderer Sprachen als des Bulgarischen regulieren. Für Šumen ist dies aufgrund der bulgarisch-türkischen Mischbevölkerung besonders relevant, um einzuordnen, welche Sprachen in welcher Form öffentlich verwendet werden. Daran knüpft zweitens die Frage an, wie die schriftliche Verwendung unterschiedlicher Sprachen überhaupt in das Bewusstsein der Wissenschaft rückte, wie man sie auswertete und was sie über verschiedene soziolinguistische Konstellationen aussagt. Man muss sich also zumindest

einen knappen Überblick darüber verschaffen, was die Theorie der linguistischen Landschaft (bzw. der *Linguistic Landscapes*) besagt und wie sie entstanden ist. Und drittens muss beachtet werden, welche Rolle diese Forschungsrichtung bislang in Bulgarien spielt und welche Studien dazu bereits existieren. Betrachten wir dies einmal der Reihe nach.

2. Die ethnosprachliche Struktur in Šumen im sprachenpolitischen Kontext

Beginnen wir mit der Frage nach der ethnosprachlichen Struktur und sehen uns einmal näher an, welche Besonderheiten diese laut der letzten Volkszählung aus dem Jahr 2021 aufweist. In Bulgarien sind die größten ethnischen Gruppen die Bulgaren mit 5.118.494 Personen, gefolgt von den Türken mit 508.378 Personen, die also rund zehn Prozent der Gesamtbevölkerung ausmachen. Diese beiden Gruppen stellen auch im Raum Šumen den Großteil der Bevölkerungsstruktur, allerdings in einer anderen Proportion: Von 151.465 Einwohnern deklarierten in der Oblast Šumen 81.907 im Jahr 2021 eine ethnische bulgarische Zugehörigkeit, während sich 44.263 Personen als Türken definierten, hinzu kommen weitere Gruppen wie Roma, Armenier und andere. Die ethnische Zusammensetzung ist somit sehr heterogen, und das wirkt sich auch auf die sprachliche Konstellation im gesamten Gebiet aus: So gaben 81.356 Personen an, das Bulgarische als Muttersprache zu sprechen, wobei diese Zahl geringer ist als die der ethnischen Bulgaren vor Ort. Im Falle des Türkischen ist es genau umgekehrt, denn 46.271 Personen bezeichnen diese Sprache als ihre Muttersprache (alle Angaben sind abrufbar unter infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=344). Betrachtet man nur die Angaben zur Einwohnerzahl in der Stadt, so gaben zuletzt 94.103 Menschen an, ihren Hauptwohnsitz in Šumen zu haben (grao.bg/tna/t41nm-15-06-2024_2.txt).

Bulgarisch und Türkisch sind die meistgesprochenen Sprachen im Gebiet und in der Stadt Šumen, was aber nicht bedeuten muss, dass sie in einer entsprechenden Proportion im Stadtbild vorkommen, und das hat vor allem legislative Gründe. In Bulgarien kann man zwar insgesamt eine hohe Toleranz den ethnischen Türken und ihrer Sprache gegenüber erkennen (Карахасан-Чънар/Karahasan-Chanar 2004: 217, Ангелов/Angelov 2014: 227), wenn es allerdings um die sprachlichen Verhältnisse geht, so werden zumeist die Medien in den Sprachen der Minderheiten unterstützt (Ангелов/Angelov 2014: 227). Die öffentliche Beschriftung in einer anderen Sprache als Bulgarisch (sowie einer zusätzlichen lateinschriftlichen Transkription) wird dadurch hingegen nicht erfasst, denn Bulgarien hat die Europäische Charta der Regional- oder Minderheitensprachen, die dies verbindlich vorgeben würde, nicht unterschrieben. Das hängt u.a. mit einer

spezifischen Sicht auf die ethnische und sprachliche Struktur des Landes zusammen, die bei Michail Videnov dargelegt wird: Das Bulgarische soll landesweit alternativlos verwendet werden, da es von allen ethnischen Gruppen beherrscht wird. Es soll keiner Konkurrenz von anderen ethnosprachlichen Varietäten unterliegen, denn die Bulgaren verwenden in der Regel nicht die Sprachen der Minderheiten wie beispielsweise das Türkische (Виденов/Videnov 2015: 212–213). Aus diesem Grund erachtet man das Bulgarische als diejenige Sprache, die allen Einwohnern gleichermaßen gerecht wird, denn der Bilingualismus ist unter allen ethnischen Gruppen außer der bulgarischen ohnehin verbreitet (Виденов/Videnov 2015: 212, Schaller 2018: 165). Vor diesem Hintergrund ist auch das 2004 verabschiedete Gesetz zum Schutz vor Diskrimination zu deuten, welches einen integrativen Charakter in Bezug auf die Staatszugehörigkeit hat, die allen Bürgern die gleichen Rechte und Möglichkeiten garantiert (Kolev 2017: 326), und man könnte unterstellen, dass durch Sonderrechte für eine Sprache, die in einer bestimmten Region im öffentlichen Raum prominent erscheint, diese gesetzlich vorgeschriebene Gleichberechtigung nicht gegeben sei. Man wird daher an staatlichen Einrichtungen keine Minderheitensprachen finden, sondern nur die bulgarische Staatssprache und oftmals englische Übersetzungen, was aber keinesfalls bedeutet, dass andere Sprachen wie etwa Türkisch nicht verwendet werden können. Mit anderen Worten gibt es eine strikte Trennung zwischen Top-Down-Prozessen, die dem Bulgarischen einen integrativen Charakter und damit einhergehende unifizierende Tendenzen zuschreiben (Schaller 2018: 148), und Bottom-Up-Prozessen, die nicht daran gebunden sind. Beides lässt sich in der Beschriftung des öffentlichen Raums in Šumen erkennen.

3. Allgemeines zum Zusammenhang von Linguistik und Landschaftsstrukturen

Nachdem wir nun gesehen haben, wie sich die ethnosprachliche Struktur in Šumen und der sprachenpolitische Kontext in Bulgarien gestalten, erkennen wir gleich mehrere Gründe für die Erforschung der Sprache in der Öffentlichkeit. Es geht um Sichtbarkeit, Wahrnehmung und Funktionen von Sprachen, die in einem konkreten geographischen Raum nachweisbar sind. Aus diesen Beobachtungen heraus entstand die theoretische Beschäftigung mit einer sogenannten linguistischen Landschaft (engl. *Linguistic Landscape*, kurz LL), die in den letzten Jahren eine bedeutende Entwicklung durchlebte. Es handelt sich dabei um eine soziolinguistische Forschungsausrichtung, die im weitesten Sinne die Rolle der Sprache im öffentlichen Raum untersucht und sie vor dem Hintergrund geopolitischer, sozialer und lokaler Spezifika kritisch evaluiert. Die LL analysiert vor allem die Sichtbarkeit und Funktion

von Sprachen, die für die Öffentlichkeit wahrnehmbar sind und widmet sich der Beschreibung von Prominenz, Frequenz, Häufigkeitsstrukturen und Verwendungspräferenzen, die bei den beobachteten Phänomenen attestiert werden können. Es geht also nicht um die gesprochene, sondern um die geschriebene Sprache, die an einem ganz bestimmten Ort belegt ist.

Die Bearbeitung von Themen, die sich auf die LL beziehen, ist eng mit semiotischen Fragestellungen verbunden. Das hängt damit zusammen, dass eine Sprache im Raum stark mit multimodalen Eindrücken interagiert. Dies können beispielsweise Farben, Formen oder Materialien sein, die bestimmte kognitive Assoziationen bedienen. Auf diese Multimodalität weist bereits Jurij Lotman hin, denn er spricht davon, dass eine Auswertung von sprachlichen Zeichen in ihrer konkreten Umgebung vorzunehmen ist. Lotman schlägt neben dem sozialen Kontext auch eine strukturell-ideologische Vorgehensweise bei der Analyse vor, um nicht nur optische Eindrücke zu beschreiben, sondern gerade auch den sozialen Hintergrund zu beleuchten, in dem eine schriftliche Aussage zu verorten ist (Золян/Zoljan 2020: 103–104). Bereits dieser Verweis auf den engen Zusammenhang zwischen der schriftlichen Erscheinungsform einer Sprache in der Öffentlichkeit und ihrem Wirkungsumfeld zeigt sehr deutlich, dass schon die Tartu-Moskauer Semiotische Schule den Kern der LL aufgreift, wenngleich hinzugefügt werden muss, dass diese Anmerkungen keine eigenständige Forschungstradition begründen. Dennoch ist bei Lotman ein zentraler Gedanke zu erkennen, nämlich eine Sprache in ihrer Umgebung genau zu betrachten und auf diese Weise Rückschlüsse auf ihre Rolle in einer bestimmten Gesellschaft zu ziehen. Es ist also unbedingt zu betonen, dass die LL einen weiträumigen Vorlauf hat und im eigentlichen Sinne sogar als Theorie betrachtet werden kann, die ihre Ursprünge in der Tartu-Moskauer Semiotischen Schule hat. Ab den 1970er Jahren wird dieser Gedanke ausgebaut und stärker als bislang mit Fragen der Raumkonstruktion verbunden. So entwickeln Lotman und Uspenskij in ihrer Monographie im Jahr 1971 ein kultursemiotisches Modell, in dem Sprache als ein spezifisches Element mit einer kommunikativen Funktion existiert, die einen Austausch mit anderen Komponenten der Umgebung ermöglicht (Sebeok 2001: 140). Eine Sprache funktioniert in diesem Kontext als ein eigenes System, welches Ordnungsmechanismen herstellt (Sebeok 2001: 146ff.). Auch dieser Aspekt verdeutlicht, dass die Ideen der LL bereits in der Sowjetunion theoretisch bearbeitet wurden, da man dort Sprache als soziale Komponente der Raumkonstruktion begreift.

Die Arbeiten von Jurij Lotman müssen also berücksichtigt werden, um die Argumentation zu verstehen, dass sich die grundlegenden Gedanken zur LL in der Tartu-Moskauer Semiotischen Schule herausbildeten und in einen theoretischen Kontext eingebettet wurden, der auf die Relevanz von

Multimodalität verweist. Man muss aber auch sagen, dass besonders in den 1970er Jahren noch zahlreiche weitere semiotische Strömungen erfasst werden können, die ebenfalls eine gewisse Analogie zur Frage herstellen, welche Rolle eine Sprache im Raum einnimmt. So liegen zahlreiche Studien vor, die sich auf sehr unterschiedliche Fragestellungen konzentrieren, die die konzeptuelle Untersuchung von Raumstrukturen in den Vordergrund rücken (beispielsweise bei Hammad 2015 explizit dargelegt), ohne dabei aber sprachliche Besonderheiten vordergründig aufzugreifen. Das heißt zwar nicht, dass die Sprache nicht als relevant erachtet wird, sondern man verweist im Gegenteil auf ihre semiotische Relevanz. Ein konkreter semiotischer Ansatz macht es nicht zwingend erforderlich, eine Sprache in den Untersuchungsbereich einzubeziehen, aber ihre Bedeutung wird immer wieder hervorgehoben, und dies erkennt man an den Studien von Manar Hammad (Hammad 2015: 7). Zudem ist mit Jacques Fontanille einer der wichtigsten Semiotiker in Frankreich zu erwähnen, der sich beispielsweise schon in den 1990er Jahren ausgiebig mit der Frage befasste, welche Rolle der Semiotik des Sichtbaren zukommt (Fontanille 1995). Diese Hintergründe sind nur zwei Beispiele dafür, dass man sich umfassend der Problematik widmet, welche Rolle sprachliche Zeichen und Objekte im öffentlichen Raum für die Perzeption des Betrachters spielen. Nach wie vor gilt deshalb eine Formulierung von Daniel Chandler als wegweisend, die sich in seiner einführenden Abhandlung zu den Grundlagen der Semiotik findet: *No text is an island* (Chandler 2007: 201).

Wir sehen also, dass man im Grunde von einer wichtigen Rolle der Semiotik sprechen kann, die bereits sehr früh die Wechselwirkungen von öffentlicher Sprachverwendung in Schriftform mit Fragen der Multimodalität in ihren Ansätzen verbindet. Zugeschrieben wird die LL aber vor allem den Ausführungen von Rodrigue Landry und Richard Bourhis, die im Jahr 1997 eine Studie zur ethnolinguistischen Vitalität in Québec vorlegen. Darin erläutern sie den Hintergrund der Forschungsrichtung, die schon zuvor ihre Anfänge erkennen ließ. Bereits in den 1970er Jahren unterstrich man nämlich in Belgien die Relevanz von Sprache im öffentlichen Raum als wirksames Instrument zur Markierung von Sprachgrenzen. Dort musste klar erkennbar sein, wo der französische Sprachraum anfängt und der flämische endet, bzw. umgekehrt. Möglich wurde die visuelle Wahrnehmung der Sprachgrenze durch einsprachige Aufschriften, die dem Betrachter deutlich signalisieren, in welchem Sprachgebiet er sich jeweils befindet. Anders gestaltet sich die Situation hingegen in Brüssel, denn die belgische Hauptstadt ist mit Französisch und Flämisch zweisprachig, so dass man dort beide Sprachen auf Aufschriften im öffentlichen Raum benötigt. Diese Konstellation in Belgien ermöglicht es also, ein bestimmtes geographisches Territorium mit speziellen Sprachgemeinschaften anhand der sichtbaren Verwendung von Sprachen in

multilingualen Staaten zuzuordnen. Daraus leiten Landry und Bourhis die Grundzüge der Theorie ab und definieren die Forschungsrichtung der LL wie folgt: Die Kombination von Sprache auf Straßenschildern, Werbung, Straßennamen, Ortsnamen, Geschäften und Regierungsgebäuden ergibt ein Bild der *linguistischen Landschaft* in einem bestimmten Territorium, einer Region oder einer urbanen Agglomeration. Die LL innerhalb dieses Territoriums erfüllt nach Landry und Bourhis zwei zentrale Funktionen: Erstens eine informative Funktion, und zweitens eine symbolische Funktion (Landry, Bourhis 1997: 25). Es erschienen seither zahlreiche Studien, die die Verwendung von Sprache im öffentlichen bzw. halböffentlichen Raum dokumentieren und kritisch evaluieren und somit die Ansätze der LL weiterentwickeln. In diesen Untersuchungen werden entweder quantitative oder qualitative Ansätze verfolgt und seltener auch miteinander kombiniert. Im Wesentlichen konzentriert man sich in der Anfangsphase auf urbane Agglomerationen und beachtet erst in jüngster Zeit auch den ruralen Raum, was durchaus damit zusammenhängen kann, dass man in urbanen Zentren auf eine größere Fülle an Material stößt als in dünnbesiedelten Gegenden.

Besonders interessant sind für die Forschung diejenigen Raumstrukturen, in denen Mehrsprachigkeit attestiert werden kann, und das aus verschiedenen Gründen. Man kann damit nämlich sehr gut belegen, welche Sprachen den öffentlichen Raum dominieren, und das sowohl aus diachroner als auch aus synchroner Perspektive, welche geopolitischen und soziodynamischen Machtverhältnisse an einem bestimmten Ort zu erkennen sind und welche Hierarchie die Verwendung mehrerer Sprachen impliziert. Aufgearbeitet wird diese Thematik beispielsweise in einer aktuellen Monographie von Vojtech Istók, Gábor Lőrincz und Sándor János Tóth zum slowakischen Komárno und zum ungarischen Komárom, die eine Doppelstadt beidseits der Donau bilden, aber gleichzeitig durch eine Staatsgrenze getrennt sind. Auf beiden Seiten lebt eine ungarische Bevölkerungsmehrheit, so dass das Ungarische in beiden Städten eine herausragende Rolle spielt, wenngleich unterschiedliche staatlich-administrative Strukturen in Ungarn und in der Slowakei vorherrschen. Die Autoren kombinieren bei ihrer Vorgehensweise unterschiedliche Methoden miteinander, um synchrone, diachrone, qualitative, quantitative, multimodale und kontrastive Perspektiven umfassend auszuleuchten (Istók, Lőrincz, Tóth 2022: 7). Die Arbeit ist deshalb wichtig, weil sie im Grund der Semiotik viel Spielraum lässt und aufzeigt, wie eine multiple Perspektive auf die Analyse sprachlicher Raumstrukturen sinnvoll durchgeführt werden kann.

All das bringt uns zu der Frage, welche vergleichbaren Studien bisher zu Bulgarien vorgelegt wurden und welche Ansätze sie verfolgen. Man kann ganz allgemein vorwegnehmen, dass die Erforschung der LL in Bulgarien nicht zu den zentralen sprachwissenschaftlichen Betätigungsfeldern zählt,

dass es aber in der Wissenschaft dennoch einige Anreize gibt, sich mit der Situation im Land differenziert auseinanderzusetzen.

4. Studien zur Rolle der LL in Bulgarien

Studien zur LL beruhen oftmals auf dem Ansatz, dokumentative Arbeit zu leisten, sie möchten Veränderungen im sprachlichen Landschaftsbild ausgewählter Strukturen liefern und damit aufzeigen, welche gesellschaftlichen Prozesse sich dahinter verbergen. In diesem Kontext muss eine Studie von Jeffrey Griffin gelesen werden, die als wichtiger Vorläufer für die Frage nach neuen Tendenzen in der LL Bulgariens gelten kann. Nach der Unbeständigkeit der 1990er Jahre ist nämlich bis heute die auffallende Präsenz des Englischen in Bulgarien unverkennbar. Das globale Englisch expandiert immer offensichtlicher und wird zu einer wichtigen Zweitsprache, und in Medien wie dem Fernsehen, der gegenwärtigen Musikszene oder dem Internet lässt sich diese Tendenz besonders gut erkennen (Griffin 2001). Der öffentliche Raum wird seither in verschiedenen angelegten Ausarbeitungen evaluiert, von denen exemplarisch die neusten Studien kurz zu erwähnen sind. Interessant ist, dass man sich an der Universität in Šumen mit dieser Thematik auseinandersetzt. So kombiniert beispielsweise Aglika Dobрева Fragen des Multilingualismus und der LL mit der Perspektive der angewandten Linguistik. In ihren Ausführungen stehen Belege aus Šumen im Vordergrund, die vor allem Aufschriften an Geschäften, Restaurants und anderen Einrichtungen umfassen, aber weitestgehend offiziell-administrative Beschilderung ausklammern (Добрева/Dobreva 2022).

Ein weiteres Beispiel zur Auswertung der LL in Bulgarien ist die Frage nach der Wiedergabe der Romanisierung, die im Land beobachtet werden kann. Stefano Presutti vergleicht deren Realisierung in einem zentralen Stadtteil von Plovdiv mit einem ähnlich beschaffenen Viertel in Thessaloniki. In beiden Städten wird für die Amtssprache nicht die Lateinschrift verwendet, aber sie kommt u.a. zur Wiedergabe von Eigennamen vor (Presutti 2024).

Die gegenwärtig umfassendste Abhandlung zum Thema LL in urbanen Strukturen in Bulgarien ist die Monographie von Svetlana Atanasova (2022). Ihre Ausarbeitung beschreibt die sprachliche Landschaft von Veliko Tŕrnovo und öffentliche Inschriften, die im Rahmen der theoretischen Klassifizierung der LL und einem lokalen Hintergrund verortet werden. An zahlreichen Stellen wird auf Globalisierung, kulturelle und sprachliche Superdiversität verwiesen, und gleichzeitig wird gezeigt, dass das Englische eine starke Position innehat. Im Prinzip werden zwei wesentliche Aspekte aufgegriffen, nämlich erstens die generelle Herausbildung der Erforschung der LL, und zweitens ihre Anwendbarkeit in einer bulgarischen Stadt. Dieses

Buch wurde in Bulgarien sehr positiv rezipiert (so etwa bei Gergana Kusheva 2022).

Wir können an den vorliegenden Studien erkennen, dass der Schwerpunkt der Arbeit an der LL in Bulgarien mit der Frage einher geht, welche Phänomene im urbanen Raum zu beobachten sind. Es sei an dieser Stelle kurz und knapp darauf verwiesen, dass in drei Studien zudem explizit die Frage aufgeworfen wurde, wie man die Verwendung der bulgarischen Sprache in Naturräumen wie beispielsweise in einem Nationalpark aus der Perspektive der LL semiotisch auswerten kann und welche Aufgaben damit verbunden sind. Einmal geht es dabei um die Semiotisierung der Sprache im ökologischen Diskurs. Implikationen und Funktionen werden aufgezeigt, die anhand bestimmter Formen der öffentlichen Beschilderung ersichtlich werden. Die Typen visueller Kommunikate, die beispielsweise in Nationalparks aufgestellt sind, werden im Hinblick auf ihre kommunikativen Eigenschaften ausgewertet und thematisch klassifiziert (Henzelmann 2021: 236–237). Ein weiterer Ansatz besteht darin, generelle Herausforderungen abzustecken, die sich für die linguistische und semiotische Untersuchung von Gebirgslandschaften speziell in Bulgarien erkennen lassen. Es werden sieben Themenfelder beschrieben, die für eine exemplarische Untersuchung als relevante Eckpfeiler erachtet werden können (Henzelmann 2022a: 47ff.). Neben diesen beiden Ansätzen, die Beispiele aus unterschiedlichen Regionen aufgreifen, wird schließlich mit dem Vitoša ein konkreter Raum untersucht (Henzelmann 2022b).

5. Strukturen der LL in Šumen

Aufschriften im öffentlichen Raum können nach unterschiedlichen Kriterien klassifiziert werden, man kann beispielsweise systematisch betrachten, welche einzelnen Sprachen in einem Raum vorkommen, wie man ihre unterschiedlichen Funktionen in einer spezifischen Gesellschaft bestimmen kann, an welchen Gebäuden welche sprachlichen Besonderheiten anzutreffen sind oder andere Aspekte, die auffällig sind. Derartige Klassifikationen betreffen immer konkrete Einzelbeispiele und bedeuten nicht, dass man sie auf ein ganzes Land oder sogar auf ein anderes anwenden kann, dafür zeugen sie aber von der Vielfalt, die die LL als Untersuchungsgrundlage bietet. Auch wenn man damit natürlich nicht die Absicht verfolgen kann, eine vollumfängliche Darstellung der sprachlichen Landschaft der Stadt abzubilden, und auch wenn es zweifelsfrei andere Ansätze zur Beschreibung der lokalen LL gibt, so soll in diesen Ausführungen doch der Versuch unternommen werden, bestimmte Prototypen zu identifizieren und zu begründen, warum die Verwendung von Sprache in den auszumachenden Bereichen sehr wichtige Aussagen über gesellschaftliche Realitäten liefert. Im Folgenden werden deshalb einige Beobachtungen zur

LL in Šumen nach sechs Kategorien sortiert und die dort nachweisbare Verwendung von Sprachen in einen speziellen lokalen Kontext eingeordnet, wobei unbedingt betont werden muss, dass es sich dabei um eine grobe Einteilung als Orientierung handelt, denn die einzelnen Bereiche weisen oftmals Überlappungen untereinander auf. Ungeachtet dessen erscheint es sinnvoll, sich einmal näher mit der Frage zu befassen, welche grundlegenden Unterschiede es bei der Verwendung von Sprache in bestimmten Domänen gibt.

5.1 Amtlich regulierte Aufschriften

Unter amtlich regulierten Aufschriften sind all diejenigen zu verstehen, die von Institutionen in einem Staat normiert in den öffentlichen Raum implementiert werden. Die landesweite Amtssprache der Republik Bulgarien ist das Bulgarische, und deshalb sind alle öffentlichen Gebäude, Ortstafeln sowie Straßenschilder in bulgarischer Sprache angegeben, hinzu kommt oftmals eine englische Übersetzung (an staatlichen Einrichtungen) oder eine lateinische Transkription, die sich primär an der englischen Orthographie orientiert. In diesem Bereich ist die schriftliche Kennzeichnung von Objekten streng an der staatlichen Sprachenpolitik des Landes ausgerichtet. In der Abbildung 1 sehen wir ein Straßenschild mit der Beschriftung „улица ЦАР БОРИС I“. Es ist ausschließlich in bulgarischer Sprache ausgewiesen, weiterhin ist es blau beschriftet und auf weißem Untergrund hinterlegt, was einen gut lesbaren Kontrast darstellt. Ähnlich verhält es sich mit den Wegweisern in Abbildung 2, die nach einer vorgegebenen Norm erstellt werden. In diesem Fall finden wir neben den bulgarischen Namen eine lateinschriftliche Transkription vor, die zur besseren Orientierung für diejenigen dient, die die Kyrilliza nicht lesen können. Während die romanisierten Toponyme Varna, Burgas und Preslav auch der wissenschaftlichen Transliteration entsprechen, so wurde für die lateinisch geschriebene Wiedergabe der anderen beiden Städte auf dem Wegweiser die Variante Russe bzw. Sofia (anstelle von Ruse bzw. Sofija) gewählt.

Einsprachige Aufschriften zielen in erster Linie auf ein lokales Publikum ab, während eine Romanisierung zusätzlich für diejenigen angegeben wird, die bestimmte Informationen im öffentlichen Raum benötigen, aber nicht über die Kompetenzen verfügen, die zur Entschlüsselung der Angaben erforderlich sind. Man kann auch davon sprechen, dass ausschließlich Bulgarisch beschriftete Schilder aus sprachlich-funktionaler Perspektive primär an der In-Group-Kommunikation ausgerichtet sind und alle Personen ansprechen, denen das kyrillische Schriftsystem vertraut ist. Die lateinschriftliche Transkription zielt hingegen in erster Linie auf eine Out-Group-Kommunikation ab.

5.2 Aufschriften an Geschäften, Unternehmen und Privatgewerbe

Anders gestaltet sich die Verwendung von Sprache, die man an privaten Einrichtungen vorfindet, denn dort unterliegt sie keinen strengen sprachregulatorischen Normierungen. Darauf verweist auch Aglika Dobрева, die eine hohe Toleranz in der Verwendung unterschiedlicher Sprachen im kommerziellen Stadtbild von Šumen erkennt (Добрева/Dobрева 2022: 234). Im Wesentlichen wird man vor Ort recht häufig englische Beschriftungen antreffen, die u.a. bei Dobрева thematisiert werden. Deshalb sei an dieser Stelle nicht näher auf englische Textbeispiele eingegangen und stattdessen die Rolle des Türkischen betrachtet. Türkisch ist in Šumen mit Abstand die meistgesprochene Sprache nach Bulgarisch, so dass zu erwarten ist, dass sie auch im öffentlichen Raum wahrnehmbar ist. Dies lässt sich insbesondere für Privatgewerbe bestätigen, die auf ein türkischsprachiges oder mehrsprachiges Umfeld abzielen. Dazu gehören beispielsweise professionelle Übersetzungsbüros, die ihre Dienstleistungen in bulgarischer und türkischer Sprache anbieten, was man in Abbildung 3 erkennen kann. Dort ist die optische Aufbereitung der Beschriftung zweisprachig und analog in Großbuchstaben gestaltet. Nach dem Firmennamen in der Kopfzeile des Schildes rangiert die bulgarische Aufschrift „ЕЗИКОВИ ПРЕВОДИ И ЛЕГАЛИЗАЦИЯ“ an oberer Stelle, darunter folgt die türkische Textversion „TERCÜME – DANIŞMANLIK VE TASDİK“. Die Angaben der Tätigkeitsbereiche, also Übersetzungen und Beglaubigung, sind in beiden Sprachen angegeben, im türkischen Teil wird zudem auf Beratungsdienstleistungen (danışmanlık) hingewiesen.

In der Abbildung 4 sehen wir dann eine Tafel, die in der Nähe der Tombul-Moschee an einem Haus angebracht ist. Dort können Gäste übernachten, zudem steht das Objekt zum Verkauf. Auf dieser Tafel finden wir oben eine bulgarische und darunter eine türkische Beschriftung, die jeweils auf die gleichen Inhalte verweist und identisch konzipiert ist (links der Hinweis auf die Übernachtungsgelegenheit **НОЩУВКИ** bzw. **KONAKLAMA** und rechts davon das Verkaufsangebot **ПРОДАВА СЕ** bzw. **SATILIK**). Wie auch in Abbildung 3 stechen die Großbuchstaben besonders deutlich hervor und ermöglichen eine gute Lesbarkeit.

Man kann natürlich auch davon ausgehen, dass auf Grund der Übernachtungsmöglichkeit hier von einem Objekt mit Bezug zum touristischen Sektor gesprochen werden könnte, aber es handelt sich nicht um eine herausragende Sehenswürdigkeit, sondern in erster Linie geht es um ein Geschäftsmodell (vgl. außerdem im anschließenden Unterpunkt 5.3). Das zeigt aber auch, dass die hier vorgenommene Klassifizierung bewusst und per se nicht streng ausgelegt werden kann, sondern dass die thematisierten Bereiche oftmals ineinandergreifen.

Abb. 1 oben links: Straßenschild „улица ЦАР БОРИС I“. Abb. 2 oben rechts: Wegweiser. Abb. 3 unten links: Zweisprachige Aufschrift an einem Übersetzungsbüro (Bulgarisch-Türkisch). Abb. 4 unten rechts: Zweisprachige Aufschrift an einem Gebäude (Bulgarisch-Türkisch).

5.3 Beschriftung touristisch relevanter Objekte

Unter touristisch relevanten Objekten sind diejenigen Orte und Gebäude zu verstehen, die von einem besonderen Interesse für auswärtige Besucher sind. Dazu gehören Museen, Sakralbauten, Burgen, Schlösser, historische Plätze, Kulturdenkmäler, Naturerscheinungen und sonstige außergewöhnliche Sehenswürdigkeiten. Andreas Pott definiert den Tourismus insgesamt, aber auch die Objekte, die in einem bestimmten Raum touristisch relevant sind, als eine moderne Form der Vermarktungsstrategie (Pott 2007: 21). Das hängt damit zusammen, dass an zahlreichen touristisch interessanten Orten Eintrittsgebühren erhoben werden, die für die Instandhaltung der entsprechenden Objekte wichtig ist. In Šumen gibt es mehrere derartige Sehenswürdigkeiten, von denen zwei besonders charakteristisch sind, nämlich die Festung und das Monument der Gründer des bulgarischen Staates. Beide sind touristisch attraktive Destinationen und können nach der Entrichtung einer Gebühr besichtigt werden. Die Festung beherbergt zudem ein kleines Museum, in dem Fundstücke ausgestellt sind, die im Zuge von archäologischen Ausgrabungen freigelegt wurden. Auf dem gesamten Areal kann man neben den erhaltenen Festungsmauern auch Relikte einer früheren Besiedlung besichtigen, die mit zahlreichen Instruktionen für Besucher versehen sind. Die einzelnen Objekte innerhalb der Festung sind nach dem Muster gekennzeichnet, wie es in Abbildung 5 zu sehen ist. Nach einer bulgarischen Beschriftung folgt darauf zunächst eine russische und erst

dann eine englische Übersetzung, wobei der Text der beiden letztgenannten Sprachen kleiner dargestellt ist als der bulgarische. Etwas anders gestaltet sich die Lage am Eingang zum Monument der Gründer des bulgarischen Staates, wo sich beim Zugang auf das Gelände eine auffällige Tafel befindet. Diese informiert die Besucher allgemein über das Objekt und seine Besonderheiten in bulgarischer und englischer Sprache (МЕМОРИАЛЕН КОМПЛЕКС “СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА” ПАМЕТНИК И ПРАБЪЛГАРСКА ЮРТА – ВХОД С БИЛЕТИ / “FOUNDERS OF THE BULGARIAN STATE” MEMORIAL COMPLEX MONUMENT AND PROTOBULGARIAN YURT – ENTRANCE IS BY TICKETS ONLY; vgl. Abbildung 6).

Es verwundert zwar nicht, dass das Englische als bedeutendste Sprache der internationalen Tourismusbranche stark in diesem Bereich präsent ist. Interessant ist jedoch, dass auch das Russische verwendet wird, um beispielsweise die Besonderheiten der Festung auszuweisen. Somit werden zwei Fremdsprachen, die in Bulgarien einen hohen Bekanntheitsgrad haben, in den öffentlichen Raum mit einbezogen. Das Türkische, das in der gesamten Region neben dem Bulgarischen am weitesten verbreitet ist, findet hingegen keine Anwendung in diesem Bereich (mit Ausnahme der Strukturen, die in 5.5 beschrieben werden).

5.4 Inschriften auf Denkmälern und Gedenktafeln

Denkmäler spielen eine wichtige Rolle im öffentlichen Raum, denn sie markieren wichtige Eckpfeiler der bewegten Geschichte eines Landes, erinnern an herausragende Persönlichkeiten oder verkörpern die Relevanz und die Zeichenhaftigkeit künstlerischer Architektur (Nöth 2000: 444). Anders als bei den sonstigen hier vorgestellten Bereichen kann man bei Denkmälern eine besonders auffällige Symbiose von Material, Farbtönen und Inschrift erkennen. Sie sind oft aus Stein, Eisen oder Bronze hergestellt und somit aus Materialien, welche eine hohe Beständigkeit aufweisen. Im übertragenen Sinne symbolisiert beispielsweise Stein die Unveränderlichkeit der Geschichte, denn das, was früher geschah, hat ebenso seine Beständigkeit und kann nicht mehr abgeändert werden. Steine sind sehr oft grau, und diese Farbe impliziert Übergänge (etwa das Morgengrauen, das die Phase zwischen Nacht und Tag andeutet), steht aber auch für eine mystische und schwer durchschaubare Persönlichkeit (Nöth 2000: 492). Aus diesem Grund eignen sich graue steinerne Substanzen gut, um historische Ereignisse zu visualisieren oder zu ihrer Verklärung beizutragen.

Im Hinblick auf die Verwendung von Inschriften direkt auf Denkmälern oder Gedenktafeln sind alle Beispiele in der Landessprache oder mehrsprachig abgefasst, denn sie unterliegen der künstlerischen Gestaltung und sind nicht Gegenstand vorgegebener Sprachregulierungsmaßnahmen. Es

ist verständlich, dass ein Land seine eigene Geschichte in den Vordergrund rückt und heroisiert, was ohnehin mit der Verwendung der entsprechenden Landessprache einhergeht. Dafür finden sich zahlreiche Belege in Šumen, wie etwa das bereits erwähnte Monument der Gründer des bulgarischen Staates oder die Denkmäler für wichtige Persönlichkeiten wie Vasil Levski im Stadtzentrum. Gerade an Personendenkmälern kann sehr oft ein recht sparsamer Einsatz von Sprache festgestellt werden, der sich auf den Namen, die Lebensdaten und eventuell eine bekannte Aussage der jeweiligen Person beschränkt. In einigen Fällen gibt es Erklärungen zu den einzelnen Objekten an einer Tafel, die zusätzlich angebracht ist. Derartige Denkmäler sind einsprachig ausgewiesen, wenn sie mit der bulgarischen Kulturgeschichte im unmittelbaren Zusammenhang stehen und ihre Wirkung im bulgarischen Kulturkreis entfalten, der wiederum mit der bulgarischen Sprache verbunden ist und deshalb auch keinerlei Übersetzungen bedarf (beispielsweise im Unterschied zur touristischen Infrastruktur). Ein Beispiel dafür erkennen wir auf der Tafel in Abbildung 7, die an einem Haus angebracht ist, in dem am 9. Oktober 1927 die Arbeiterjugend („Работническият младежки съюз“, kurz „РМС“) in Šumen gegründet wurde.

Anders verhält es sich dann, wenn wir uns die Denkmäler einer ethnischen Minderheit näher ansehen, denn an derartigen Kunstwerken sind zweisprachige Beschriftungen durchaus üblich, da sie einen Bezug zu zwei Kulturkreisen herstellen. Ein Beispiel dafür befindet sich im Zentrum der Stadt, nämlich das „Denkmal der Dankbarkeit“ („Паметник на благодарността“), welches von der armenischen Gemeinschaft errichtet wurde. Es ist Ausdruck der Dankbarkeit und richtet sich an die Bulgaren, die den Armeniern in den Zeiten des Genozids Zuflucht gewährten. Es wurde im Jahr 2017 eingeweiht und ist aus Bronze, also aus einem beständigen Material. Im übertragenen Sinne erinnert es an eine Auszeichnung, analog zu einer Bronzemedaille, und würdigt somit die historischen Verdienste der Bulgaren in den bulgarisch-armenischen Beziehungen. Das Denkmal trägt eine zweisprachige Inschrift auf Bulgarisch und Armenisch (vgl. Abbildung 8), so dass unmissverständlich ein Bezug zu beiden Sprachen, Kulturen und ethnischen Gruppen hergestellt wird. Wie bereits in Abbildung 7 stellen wir auch hier die Abwesenheit einer englischen Übersetzung oder Transkription fest, denn Denkmäler sind vordergründig Objekte, die auf eine konkrete Person oder einen Sachverhalt zugeschnitten sind, der in einem bestimmten Kulturkreis angesiedelt ist. Dieser ist wiederum mit einer oder mehreren konkreten Sprachen verbunden, die in die Würdigung mit einbezogen werden. In erster Linie muss die Beschriftung einer In-Group-Kommunikation gerecht werden, und deshalb bedürfen sie nicht unbedingt einer fremdsprachigen Übersetzung, die Außenstehenden die Inhalte

zugänglich macht. Dies kann auf zusätzlichen Erklärungen geschehen, wie es im Abschnitt 5.3 besprochen wurde, ist aber nicht immer zu erwarten.

Abb. 5 links oben: Beschriftung auf dem Gelände der Festung. Abb. 6 rechts oben: Beschilderung am Eingang zum Memorialkomplex der Gründer des bulgarischen Staates. Abb. 7 links unten: Gedenktafel am Gründungsort der Arbeiterjugend. Abb. 8 rechts unten: Bulgarische und armenische Inschrift auf dem armenischen „Denkmal der Dankbarkeit“.

5.5 Religiöse Infrastruktur

Die religiöse Infrastruktur der Stadt Šumen wird vor allem durch die Verwendung zweier Sprachen modelliert, nämlich des Bulgarischen (und zum Teil des Armenischen für das Christentum) und des Türkischen (für den Islam). An den Aufschriften an Sakralbauten oder in ihrer näheren Umgebung ist es sehr offensichtlich, dass die Sprachen der jeweiligen ethnischen und religiösen Gruppen stark vertreten sind. So kommt beispielsweise das Türkische an der Tombul-Moschee häufiger vor als in der Beschriftung des Stadtbildes selbst, wenngleich auch bulgarische Textversionen zu finden sind. So lesen wir in Abbildung 9 auf dem zweisprachigen Schild „РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ – МЮСЮЛМАНСКО ИЗПОВЕДАНИЕ – РАЙОННО МЮФТИЙСТВО ШУМЕН / BULGARİSTAN CUMHURİYETİ – MÜSÜLMANLAR DİYANETİ – ŞUMNU BÖLGE MÜFTÜLÜĞÜ“. Der Gebrauch der türkischen Sprache in Schriftform ist an mehreren Stellen an diesem sakralen Komplex festzustellen und es wird Literatur in türkischer Sprache zum Verkauf angeboten. Das Türkische spielt somit eine bedeutende Rolle als Mittler religiöser Bedürfnisse der türkischen Gemeinschaft. An den bulgarisch-orthodoxen Kirchen erkennen wir im Unterschied dazu, dass die Aufschriften am Gebäude, Aushänge oder Ikonen

vor allem in bulgarischer Sprache beschriftet sind. An der Fassade der Kirche der Drei Hierarchen befindet sich eine Illustration dieser drei Heiligen, über der die Aufschrift **XPAM CB. TPI CBETITEJI** angebracht ist. Die Tatsache, dass etwa türkische Aufschriften fehlen, zeugt davon, dass religiöse an sprachliche Kriterien gebunden werden und dass es deshalb wichtig ist, einen speziell religiösen Kontext von den anderen hier zu beobachtenden Phänomenen zu unterscheiden.

5.6 Weiteres

Neben den hier vorgestellten Domänen ließen sich noch etliche weitere Bereiche identifizieren, in denen sprachliche Besonderheiten aus Sicht der LL interessant wären. Dazu gehören Kinderspielflächen, Supermärkte, Restaurants, Museen und viele weitere (öffentliche oder halböffentliche) Orte und Räume, aber auch Graffiti an Wänden, Aufkleber im Stadtbild, Werbeplakate usw. Zu diesen Erscheinungen existieren bereits mehrere Forschungsansätze, in denen man beispielsweise Graffiti als soziales, politisches oder künstlerisches Phänomen aufarbeitet. Auswertungen dazu finden in unterschiedlichen Städten statt und sollen daher an dieser Stelle nicht näher betrachtet werden. Stattdessen erscheint eine andere Innovation besonders interessant, die kaum auffällt und deshalb im Kontext und im Detail aufgeführt werden soll (vgl. Abbildungen 11 und Detailausschnitt in Abbildung 12): Auf einem der zahlreichen Wegweiser in der Stadt wurde auf den schwarzen Pfeil, der an einer Kreuzung die Richtungen Preslav und Karnobat angibt, in glagolitischer Schrift der Text „**Събуди се**“ („Wach auf“) angebracht. In der Nutzung der glagolitischen Schrift ist eine Anspielung auf die Relevanz historischer Momente und geschichtsträchtiger Orte in Bulgarien zu sehen, an denen zentrale kulturelle Errungenschaften wie die Erfindung einer genuinen slavischen Schrift, der Glagolica, möglich wurden. Einer dieser herausragenden Orte ist Preslav. Da heutzutage bei Weitem nicht alle Menschen das glagolitische Zeichensystem lesen können, handelt es sich bei seiner Verwendung um einen besonderen Ausdruck von Symbolhaftigkeit.

Abb. 9 links oben: Bulgarisch-türkische Tafel an der Tombul-Moschee. Abb. 10 rechts oben: Fassade der Kirche der Drei Hierarchen. Abb. 11 links unten: Wegweiser mit glagolitischer Aufschrift auf dem Pfeil. Abb. 12 rechts unten: Der Pfeil auf dem Wegweiser und die glagolitische Aufschrift „Sъbudi se“.

6. Schlussfolgerungen

Mehrsprachige Praktiken gehören zum festen Bestandteil der Stadt Šumen. In diesem Beitrag wurde gezeigt, dass die Verwendung von bestimmten Sprachen in der Stadt aber keinesfalls willkürlich vorgenommen wird, sondern vielmehr selektiv. Man kann das prominente Erscheinungsbild der Staatssprache Bulgarisch in allen Bereichen feststellen, während andere Sprachen wie Englisch oder Russisch als bedeutende Fremdsprachen im Tourismussektor oder Türkisch und Armenisch als Sprachen der ethnischen Minderheiten in religiös-kulturellen Domänen identifiziert werden können. Daher wurde in diesem Beitrag vorgeschlagen, sechs verschiedene Teilstrukturen voneinander zu trennen und in ihnen die Verwendung von Sprachen differenziert zu beleuchten. Dabei gilt es aber unbedingt hervorzuheben, dass es keine strake Abgrenzung zwischen den einzelnen Bereichen gibt, sondern dass wir es mit fließenden Übergängen und gewissen Tendenzen bzw. Präferenzen zu tun haben. So ist beispielsweise der touristisch relevante Sektor nicht immer vom religiösen zu differenzieren, denn historische Sakralbauten sind gleichermaßen religiöse und touristische Objekte. Was aber unterschieden werden kann ist die Form der Sprachverwendung, die sich an der jeweiligen Infrastruktur bemerkbar macht, denn abseits von Moscheen kommt etwa das Türkische an anderen Sehenswürdigkeiten kaum als Informationsmedium vor, um nur ein Beispiel zu nennen. Weiterhin lässt sich festhalten, dass einige Formen der

Beschilderung ihren Schwerpunkt auf kommunikativer Funktionalität legen, die der praktischen Orientierung dienen soll, so beispielsweise die unter 5.1 angesprochenen Phänomene der amtlich regulierten Aufschriften. Dadurch soll in erster Linie eine Modellierung der Realität veräußert werden, die dem Betrachter Entscheidungen in der Richtungsfindung erleichtert. Die unter 5.4 dargelegten Sachverhalte, also Inschriften auf Denkmälern und Gedenktafeln, betreffen im Gegensatz dazu viel stärker die Symbolik, die mit den jeweiligen Orten und Ereignissen verbunden ist. Sprache wird also sowohl rational als auch emotional eingesetzt. Zudem beobachten wir einen unterschiedlichen Grad an monetärer Ausrichtung der Texte. Während die richtungsweisenden Schilder, die etwa in einem Kreisverkehr als Wegweiser für Autofahrer dienen, nicht primär mit dem Zweck angebracht wurden, Profit durch die Aufschriften zu generieren, so kann man dies beim Einzelhandel oder an touristischen Objekten durchaus voraussetzen. Die Kommerzialisierung ist deshalb eine weitere Strategie in der LL, deren gesonderte Untersuchung künftigen Studien vorbehalten ist.

Literatur

Atanasova 2022: Atanasova, S. *Exploring Local Linguistic Scenery Amongst Superdiversity. A Small Place in the Global Landscape*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Chandler 2007: Chandler, D. *Semiotics. The Basics*. Second Edition. London, New York: Routledge.

Fontanille 1995: Fontanille, J. *Sémiotique du visible. Des mondes de lumière*. Paris: PUF.

Griffin 2001: Griffin, J. L. Global English infiltrates Bulgaria. – In: *English Today*, 17/4, 54–60.

Hammad 2015: Hammad, M. *Sémiotiser l'espace, décrypter architecture et archéologie. Essais sémiotiques*. Paris: Geuthner.

Henzelmann 2021: Henzelmann, M. Semiotic Landscape im ökologischen Diskurs in Bulgarien. – In: *Bulgarica*, 4. München: AVM.edition, 223–240.

Henzelmann 2022a: Henzelmann, M. Scaling Linguistic and Semiotic Landscapes in Bulgaria's Mountains. – In: *Speech and Context*, 14/1, 43–53.

Henzelmann 2022b: Henzelmann, M. Semiotic Landscapes in the Vitosha Nature Park (Bulgaria). – In: Йорданова, М. (съст.): *Лингводидактически записи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 154–164. (Henzelmann, M. Semiotic Landscapes in the Vitosha Nature Park (Bulgaria). – In: Yordanova, M. (sast.): *Lingvodidakticheski zalisi*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 154–164.)

Istók, Lőrincz, Tóth 2022: Istók, V, Lőrincz, G., Tóth, S. J. *Jazyková krajina miest Komárno a Komárom*. Monographiae Comaromienses, 28. Komárno: Univerzita J. Selyeho.

Landry, Bourhis 1997: Landry, R., Bourhis R. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. – In: *Journal of Language and Social Psychology*, 16/1, 23–49.

Kolev 2017: Kolev, A. H. *Minorías y pluralismo cultural en Bulgaria*. Madrid: Dykinson, S. L.

Kusheva 2022: Kusheva, G. Book Review: Exploring Local Linguistic Scenery Amongst Superdiversity. A Small Place in the Global Landscape by Svetlana Atanasova. In: *VTU Review: Studies in the Humanities and Social Sciences*, 6/1, 81–82.

Nöth 2000: Nöth, W. *Handbuch der Semiotik*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler.

Pott 2007: Pott, A. *Orte des Tourismus. Eine raum- und gesellschaftstheoretische Untersuchung*. Bielefeld: transcript Verlag.

Presutti 2024: Presutti, S. Multiscriptality within the European Union: the case of a Greek and a Bulgarian urban landscape. In: *International Journal of Multilingualism*, 21/2, 862–880.

Schaller 2018: Schaller, H. W. *Die bulgarische Sprache in Vergangenheit und Gegenwart. Vom Altbulgarischen zur Sprache der Europäischen Union*. Bulgarische Bibliothek begründet von Gustav Weigand. Neue Folge, Band 21. München: AVM.edition.

Sebeok 2001: Sebeok, T. A. *Signs: An Introduction to Semiotics*. Toronto: University of Toronto Press.

Ангелов 2014: Ангелов, А. Г. *Политическа лингвистика според принципите на екологичната етика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Angelov, A. G. *Politicheska lingvistika spored printsipite na ekologichnata etika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Виденов 2015: Виденов, М. *Българската езикова политика (в светлината на теорията на книжовните езици)*. София: „Захарий Стоянов“. (Videnov, M. *Balgarskata ezikova politika (v svetlinata na teoriata na knizhovnite ezitsi)*. Sofia: „Zahariy Stoyanov“.)

Добрева 2022: Добрева, А. Многоезичие и лингвистичен пейзаж – приложни аспекти. In: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“*, 33/1. Факултет по хуманитарни науки, 228–235. (Dobрева, А. *Mnogoezichie i lingvistichen peyzazh – prilozhni aspekti*. In: *Godishnik na Shumenskia universitet „Episkop Konstantin Preslavski“*, 33/1. Fakultet po humanitarni nauki, 228–235.)

Золян 2020: Золян, С. Т. *Юрий Лотман. О смысле, тексте, истории. Темы и вариации*. *Studia philologica*. Москва: Языки славянских культур. (Zoljan, S. T. *Jurij Lotman. O smysle, tekste, istorii. Temy i variacii*. *Studia philologica*. Moskva: Jazyki slavjanskich kul'tur.)

Карахасан-Чънар 2004: Карахасан-Чънар, И. *Етническите малцинства в България. История, култура, религия, обреден календар*. София: ИК ЛИК. (Karahasan-Chanar, I. *Etnicheskite malcinstva v Balgaria. Istoria, kultura, religia, obreden kalendar*. Sofia: IK LIK.)

Internetquellen

Angaben zum Zensus 2021: <https://census2021.bg/> (04.09.2024).

Weitere Details zum Zensus 2021: infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=344 (04.09.2024).

Zahlen zur Bevölkerungsstruktur in Šumen: grao.bg/tna/t41nm-15-06-2024_2.txt (04.09.2024).

Anmerkung und Danksagung

Dieser Beitrag entstand nach einem Forschungsaufenthalt an der Episkop-Konstantin-Preslavski-Universität Šumen, der im Rahmen des bulgarischen wissenschaftlichen Austauschprogramms „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“ umgesetzt werden konnte. Mein besonderer Dank gilt dem Jubilar Prof. Dr. Dimităr Popov und Prof. Dr. Velka Popova, die mich eingeladen haben, diesen Aufenthalt in Šumen im August 2024 durchzuführen.

TECHNOLOGY AND UNCERTAINTY IN GROUP DECISION AND NEGOTIATION

Bilyana Martinovski
Cognitive Semiotics, Lund University
bilyana.martinovski@gmail.com

Abstract: Technology is seen as a helpful instrument in the production of group decision and negotiation. However, technology changes rapidly which brings uncertainty as to how technology affects and is affected by group decision and negotiation and even as to what technology is. This paper proposes to approach that uncertainty by examining Heidegger's philosophical take on the nature of technology as such. It finds that the instrumental and anthropocentric definitions of technology account for only one of the Aristotelian causes. The collection of Aristotle's four causes relieves the human factor from the burden of sole responsibility for technology and group decision and negotiation and, at the same time, challenges nature and man to reveal concealed reality or knowledge. The paper concludes that in order to handle uncertainty in group decision and negotiation and support systems one needs to change the language describing technology, to view uncertainty as an asset, and, instead of producing such systems, to let them be "thrown into action", because the essence of technology is emergence, making obvious, with care, what is not yet.

Keywords: technology; decision; uncertainty; semiotics; negotiation

Introduction

Uncertainty is considered a negative influencing factor which increases the risk in group decision and negotiation and support models. It is related to the outcome of the decision process and to imprecision, inaccurate determination, risk, under pressure, probabilistic description of various eventualities in group decision and negotiation (Munier and Shakun 1988). In the present paper, group decision taking is defined as a cognitive semiotic and interactive process, in which two or more parties need to take a decision. Negotiation is defined as a cognitive semiotic and interactive process in which two or more parties may or may not take a decision. Thus, in negotiation there is less pressure for outcome, more risk taking, less compromising, and more preparedness for uncertainty (ibid.). Therefore, technology and technological measures for reducing negative effects of uncertainty are applied more to group decision than to negotiation. However, the design of mathematical system which mimic human interaction, reasoning and behaviour, commonly known by the promotional expression "Artificial Intelligence", rely on research and data describing or reflecting human interaction, reasoning, and behaviour in negotiations.

During social and technological processes and periods of transition, uncertainty and/or the feeling of uncertainty grows. Many measures are dedicated to overcome uncertainty in search for certainty or in effort to cope with uncertainty, such as technology which increases accessibility, assists

speedy decision making, corrects imprecisions, mitigates losses, etc.

When it comes to natural sciences, uncertainty has a different standing and effect. For instance, there is the Uncertainty Principle according to which the position and the velocity of an object cannot be measured exactly at the same time. The expressions “accurate determination of position” and “accurate determination of velocity” are meaningless in nature because they don’t reveal the truth. Uncertainty is, in that sense, a principle of nature.

We have also various interpretation of uncertainty according to culture. The Western culture relies on systematic scientific analysis based on certainties such as the Pythagorean Theorem, whereas in Buddhism and Chinese Yin-Yang philosophy, uncertainty and change are integral dynamics of equilibrium.

This paper approaches uncertainty by exploring Western philosophical description of technology, in particular Martin Heidegger’s, and the resources it brings about for handling uncertainty. Chapter two examines the definition of technology. Chapter three presents Aristotle’s four types of causality and their relation to technology and uncertainty. Chapter four relates uncertainty to Heidegger’s essence of technology and Plato’s *poesis*. The final chapter summaries the results of the analysis.

What is technology?

The dominant answer to the question ‘What is technology’ is that technology is means to an end and a result of human activity. For instance, technology is seen as a tool created by people to support people in their activities, such as group decision and negotiation, which goal, in turn, is to serve people. This is thus the instrumental and anthropocentric definition of technology. However, the Sun can also be defined as means to an end for people although it is not a result of human activity. But would we say that being a tool for people is what the Sun is? Is this the essence of the Sun? If not, why? And, if we apply the *instrumental causality to it*: who does the Sun serve? These simple questions show that instrumental and anthropocentric causes can not be the only causes defining the essence of technology.

Technology can be defined as capability caused by the practical application of knowledge. Let’s consider that definition in relation to uncertainty.

First, if one defines technology as something, which depends on knowledge for its very existence, then one may want to know what knowledge is. Knowledge is, popularly, defined as the sum of what is known: the body of truth, information and principles acquired by humankind. Thus, knowledge is something that needs to be true in order to become technology. Information is not necessarily truth, therefore it is not necessarily knowledge, and therefore, it is not necessarily contributing to something to become

technology. A principle is not necessarily truth nor related to truth, so it is not necessarily knowledge either but it could serve to make a best decision or to serve as a best explanation (Douven 2021). Knowledge is by definition something that people hold to be true. If so, truth is a necessary cause of technology. How do we know if something is true? This question by itself shows that we can know that something isn't true. That is, knowing is not the same as knowledge. So, how do we know that something is true? People may conclude that something is true for the time being by observation/experience or by reasoning. Observation and experience are dependent on changing capability and, therefore, don't necessarily bring knowledge (Peirce 1932); they could provide information about what is not true if combined with reasoning. Reasoning can result in finding truth. For instance, the Pythagorean Theorem is reasoning leading to truth, i.e. it is knowledge and, therefore, its practical application brings forth technology. To logic and reasoning via deduction and induction Peirce added abduction (Peirce 1932). None of these leads necessarily to truth, however deduction is the most reliable on true data if it is to lead to truth. Abduction is reasoning yet knowing that not all necessary premises for a conclusion are known or even imagined (Douven 2021). It could succeed and that becomes either an observation/experience or knowledge. Douven (2021) gives the famous example of how the planet Neptune was "discovered" through abduction, i.e. reasoning based on the premise of uncertainty or the possibility of incomplete knowledge leading to best decision:

"At the beginning of the nineteenth century, it was discovered that the orbit of Uranus, one of the seven planets known at the time, departed from the orbit as predicted on the basis of Isaac Newton's theory of universal gravitation and the auxiliary assumption that there were no further planets in the solar system. One possible explanation was, of course, that Newton's theory is false. Given its great empirical successes for (then) more than two centuries, that did not appear to be a very good explanation. Two astronomers, John Couch Adams and Urbain Leverrier, instead suggested (independently of each other but almost simultaneously) that there was an eighth, as yet undiscovered planet in the solar system; that, they thought, provided the best explanation of Uranus' deviating orbit. Not much later, this planet, which is now known as "Neptune," was discovered."

Thus we may conclude that reasoning means thinking in an environment of uncertainty and truth, where truth is certainty, which is a

necessary condition for the emerging of technology.

Second, knowledge can exist without it being applied to bring forth technology but technology can not exist before the necessary for it knowledge is acquired. For example, the Pythagorean Theorem is known for a long time but its application to the design of a computer, as we know it, happened 25 centuries later. Linear algebra is also known for centuries but it is only now applied to create technological applications promoted under the term “Artificial Intelligence”. In that sense, both the Pythagorean Theorem and linear algebra were, in Heidegger’s terms, “standing in reserve to be revealed” because for these technologies to be caused into existence, one needed more than the Pythagorean Theorem or linear algebra, including knowledge as truthful as that theorem.

Third, knowing is a sharable epistemic cognitive semiotic state, which requires capability of perceiving, observing, experiencing, memorizing, and reasoning. It is not specific only to the human species and it varies in degree across the species who can be in that epistemic state and share it, and within the group of the human species.

Fourth, not all capability is caused by knowledge as defined above. Capability can be something that stands as reserve to be used/applied for a purpose by someone. In that sense, a human being by itself can be defined as technology.

Fifth, cause is, generally, defined as a person, event or condition that is responsible for an action or result. Thus cause is related to responsibility. If technology is defined as capability caused by the practical application of knowledge, then both knowledge (truth) and the application of knowledge are responsible for technology. To apply something implies agency and agency implies an agent. The agent applies knowledge as cause, i.e. to cause means to be responsible, in our case, for technology. But is it only the agent who applies knowledge, i.e. who causes technology? This question will be examined in the next section.

What is causality?

Causation is at the heart of the cognitive operations we call reasoning and which involves deduction, induction and abduction. But is there causation which is not related to reasoning, i.e. not related to the agent who applies the knowledge necessary to cause technology?

Indeed, there is. Heidegger points out that the Greek word for cause is *aition* which means “that to which something else is indebted” (Heidegger 1977: 7) and he lists the famous four types of Aristotelian causality:

Cause materialis

Causa formulis

Cause finalis

Causa efficiens

Causa materialis refers to the responsibility of the material, from which A is made, for A. When Heidegger published his original essay “Question Concerning Technology” in 1954 (Heidegger 1977), he used, as an example, the chalice. A silver chalice is not the same as a chalice made of glass because each material offers different kind of responsibility. Similarly, the silicon-based semiconductor has a different capability than a graphene-based semiconductor. A decision made by a person is not the same as a decision made by a computer system. The material participates in and influences the causing of f.ex. a chalice, a painting, a decision, or a technology.

Causa formulis refers to the responsibility of “the shape into which the material enters” (Heidegger 1977: 6). In the context of group decision and negotiation this could be, f.ex. the design of the interfaces in group decision and negotiation support systems (various signs or Virtual Humans), the positioning of chairs in a room, or the style in which an argument or a concession is formulated.

Causa finalis refers to the responsibility of the goal for A. For example, the ritual in relation to which the chalice gets its form and material or the responsibility of a goal for a negotiation, i.e. the goal of, f.ex. the negotiation, is one of the causes of its outcome.

Causa efficiens refers to the responsibility of “that which brings about A” (ibid.), f.ex. the silversmith who made the silver chalice, the group which took a decision, or that which brings about the Sun.

Thus, the agent (f.ex. the person/s who bring about technology or decisions) is co-responsible for that technology or that decision, not the only responsible cause. The instrumental and anthropocentric definitions account only for *causa efficiens*. In that sense, uncertainty is part of any bringing about, whether it is chalice, a decision, or another kind of technology, because the responsibility for it is shared by its four causes: its material, its form, its purpose, and the agent which brings it about.

What is *techne* and *logos*?

In order to finish the analysis of what technology is and how it relates to uncertainty, it remains to describe the meaning of the word technology. It is composed of the Greek words *techne* and *logos*. *Logos* means to examine something with care. *Techne* means to emerge, to make obvious what is not yet, it may seem to be something but turns out something else. Technology, then, means to make obvious what is not yet by examining with care. Thus, *techne* does not mean to produce because to emerge does not mean to

produce. Therefore, Heidegger relates *techne* to Plato's *poesis* instead. Plato defines *poesis* as "every occasioning, which passes beyond the non-present and transits to the present, taking out" Heidegger (1977:10). Since *techne* is defined as emerging, it is an aspect of *poesis*.

Aristotle's four causes are considered knowledge; knowledge is revealing the real that is concealed, i.e. truth, something we found (see Chapter 2 above) to be a necessary condition for bringing forth, e.g. technology. Heidegger points out that the Greek word for revealing *aletheia* was translated by the Romans as *veritas*, truth (Heidegger 1977:12).

The collective of these causes challenges man to reveal what is unknown. This gathering together and the challenge it brings is what Heidegger calls *enframing*. That *enframing* is the essence of technology. Modern technology's essence challenges nature, including man, as a reserve, as knowledge standing-reserve yet to transit to the present, to emerge, to reveal what is unknown or concealed.

Conclusions

This paper explored the relation between uncertainty, technology and group decision and negotiation from Heidegger's, Aristotle's and Peirce's philosophical points of view. It found that the instrumental and anthropocentric definitions of technology, commonly used in the context of group decision and negotiation, account for only one of the Aristotelian causes, namely *causa efficiens*. The collective of the four causes - *materialis*, *formulis*, *finalis* and *efficiens* - relieves people of the sole responsibility for revealing concealed reality and that way uncertainty becomes a natural part of the process of that revealing. Only the last cause ascribes responsibility to the agent or the user but all four together challenge nature, including man, to reveal the concealed knowledge which stands-in-reserve. In that sense, and in the sense of *techne* being a form of *poesis*, a way of rhandling uncertainty in group decision and negotiation and support systems, is not by producing or manufacturing, but by being what Heidegger calls "thrown into action" and what Peirce calls pragmatism.

References

Munier, Shakun 1988: Compromise, Negotiation and Group Decision. D. Reidel Publishing, Dordrecht, 1988.

Heidegger 1977: The Question Concerning Technology and Other Essays. Harper & Row Publishers, New York, 1977.

Douven 2021: Abduction. In The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Ed. E.N. Zalta. Stanford University, 2021.

Peirce 1932: Collected Papers. Eds. C. Hartshorne and P. Weiss. Vol. II, *Elements of Logic*, 1932.

LEONARDO'S QUESTION, OR: WHAT DO WE KNOW ABOUT INTERPRETERS' OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY?

Gabriele Dorothe MACK

*Università di Bologna - Dipartimento di Interpretazione e Traduzione (DIT),
campus di Forlì*

[*gabriele.mack@unibo.it*](mailto:gabriele.mack@unibo.it)

Abstract: What do we know about interpreters' occupational health and safety? There are research findings focussing on specific aspects, but we are far from having a general overview of the multiple and complex aspects of an only apparently simple subject. This contribution presents a cross-disciplinary editorial project in which interpreting researchers work hand in hand with an international team of occupational health specialists in order to help practicing interpreters to take their health into their own hands.

Keywords: interpreters, occupational health and safety, hearing, voice, cognitive effort, psycho-physical strain, stress, selfcare, coping.

Introduction

Exciting research projects sometimes spring from apparently simple questions, like the one posed in autumn 2021 by an Italian postgraduate interpreting student: What do we know about interpreters' health and safety? In the wake of the Covid 19-pandemia health had become the issue of the day, and professionals as well as interpreting researchers started to take it up, driven mainly by the suspect that remote interpreting on internet platforms could trigger hearing damage in frequent users. There are research findings and even some literature surveys about interpreters' occupational health issues, but they are mainly focussed on specific aspects, such as musculoskeletal disorders in sign language interpreters (Fischer, Marshall and Woodcock 2012), vicarious traumatisation (Darroch and Dempsey 2016), interpreting in mental health settings with refugees (Fennig and Denov 2021), or trauma-informed interpreting (Naimi 2022). On a more general level, instead, we are still far from having a comprehensive overview of the multiple aspects of interpreters' health. Leonardo's question was the trigger for an MA thesis (Brunale 2022) and later on for an international book project which is the subject of this contribution.

Key concepts

A generally accepted definition of health states that it is "a state of physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity" (Constitution of the WHO 1946/1948). Well-being in turn is a multi-dimensional concept far from easy to define, but basically understood as "how people feel and how they function, both on a personal and a social level, and how they evaluate their lives as a whole" (Michaelson, Mahony & Schifferes 2012: 6).

For a long time, occupational health was mainly understood as harms arising directly from (physical) work. But job profiles evolve, and nowadays it focusses also on job-related factors, as fees or working hours, and takes into account aspects previously considered unrelated to work, as sleep disorders or depression. This is not to say that 'classical' ergonomic hazards, understood as sources of potential damage,

harm or adverse health effects on someone (Canadian Centre for Occupational Health and Safety CCOHS, online) have disappeared. But there is a clear trend towards more psychosocial and emotional challenges at work, especially in industrialised countries. Conditions of employment have changed too, with a shift towards ‘non-standard work’ as part-time, temporary, fixed term, seasonal, occasional and home-based jobs, telework, and self-employment (EU-OSHA 2023: 23). In occupational health therefore

[t]he current consensus represents a move away from early engineering and physiological approaches, towards a more psycho-social approach that involves an understanding of the importance of people's interactions with their environment, and of their perceptions and their emotional reactions to work” (Cox and Griffiths 2005: 555).

In particular, a growing number of factors are known to affect mental well-being, as pressure due to time constraints, long and/or irregular working hours, poor communication and cooperation with the organisation, and dealing with difficult customers (EU-OSHA 2023: 9)

All this affects also interpreters, i.e. everybody translating orally between (both vocal and signed) languages in real-life contexts on a regular basis. We know very little about the precise number of practicing interpreters around the globe, their workload and work organization, let alone their age structure or the turnover in the profession, but we do know that they can work in all sorts of places – from hospital wards to TV studios and classrooms, from courtrooms to conference halls and police stations, from refugee centres to conflict or disaster areas, among many others. They can work in all sorts of locations, in booths, workstations in a hub or at home, working alone or in team, full-time, part-time or on demand, as staff members or as self-employed freelancers or even volunteers – with huge differences in health insurance, sick leave, pension rights, and much more. And we know that interpreters today act more and more as own-account workers; often engaged on a short notice, and struggling with growing competition (Pielmeier 2022) – not only with other interpreters around the globe, but also with untrained bilinguals, and with the use of computer-assisted/machine-produced translations. All this adds to the overall feeling of uncertainty, boosts stress and can become detrimental to health:

Occupational health researchers have long noted that self-employed and piece-work often lead to voluntary overwork. (...) being paid only for actual worked hours discourages taking time off when the worker is unhealthy. (...) self-employed workers (...) have no limit on the amount of hours they may choose to work in order to earn more income. In response, they may choose to work past the point of fatigue and expose themselves to injury or stress-related ill-health (Woodcock and Fischer 2008: 13).

Against this background, it can hardly be denied that interpreters’ occupational hazards are multiple, complex, multi-layered – and still go mostly unnoticed. But how to find a common denominator among the huge differences that can characterise

such heterogeneous and ever-changing working profiles, in order to grant each person access to the health-relevant information needed in their specific working situation? Let us start with a brief overview of what we know already.

Existing research on interpreters' occupational health and safety hazards

Consequences stemming from physical and psychosocial job demands are among the most researched health hazards for interpreters. A case in point is musculoskeletal strain from prolonged signing suffered by signed-language interpreters, already mentioned above. Inter-professional research on this subject led to the publication of valuable books as Woodcock and Fischer (2008) or Dean and Pollard (2013). Emotional load leading to compassion fatigue and vicarious trauma is another subject explored by researchers, starting again with sign language interpreters. Conversely, relational fatigue due to difficult interaction with clients and users of interpreting services is almost completely unresearched, though being often a source of interpreters' dissatisfaction and frustration. Prolonged talking, inadequate sound conditions, insufficient working pauses, unhealthy physical environments (e.g. temperature and air quality in the booth, or biohazards in hospitals, for instance) and poor workspace design are known as potentially unhealthy in general terms, but have only rarely been investigated in relation to the interpreting profession. The same applies to the effects of mental fatigue caused by massive workload, or to cognitive load entailed by multitasking, including the interaction with technical devices and/or AI. A more recent area of concern is that of safety risks in conflict areas, for which AIIC, FIT and red t in 2012 published a field guide for interpreters now available in over 35 languages. Some studies are appearing also on the negative impacts on health caused by the massive migration of interpreting to virtual meetings during the Covid pandemic (AIIC 2020; AIIC Canada 2021).

The editorial project

Given this state of the art, an editorial project on interpreters' occupational health was initiated by the author and a colleague. It is still under way and involves interpreting researchers working hand in hand with an international team of occupational health specialists, with the common aim to develop awareness and give practising interpreters enough knowledge to take their health into their own hands. The book is meant to inform them about the health hazards that are peculiar for their specific job situation, in order to avoid or minimise occupational hazards, find coping strategies for unavoidable ones and, last but not least, identify health promoting and protective factors. The open-access publication will make existing knowledge available to anyone concerned or potentially affected by professional hazards related to interpreting activities in different modes and settings.

Since any of the countless contexts in which an interpreter may be active can and probably will be multi-hazard, the rationale of the book is not to explore specific occupational settings or to associate hazards to different modes of interpreting. Instead, the six central chapters of the book deal with aspects that are typical of any interpreter's activity - namely listening, speaking, signing (for signed language

interpreters), cognitive multitasking, emotional and relational burden, and a peculiar example of their physical working environment, with the booth as a case in point. On one hand the book will take stock of existing research and personal experience of interpreters themselves, reflected in studies initiated by professional associations (e.g. the AIIC workload study 2002) or stored in bulletins or papers (e.g. the proceedings of the Critical Link conferences). On the other hand it will link up with medical research in order to gather evidence of health hazards that interpreters share with other, often much more numerous groups of professionals. The final section will present a holistic approach putting individual health into a comprehensive perspective encompassing also the broader context of social networks and physical, social and cultural environments. Interpreters are considered first of all as individuals in their entirety and not for the (occupational) diseases they (may) suffer from. This approach is synthesized by the 'rainbow' model first presented in a report commissioned by the World Health Organization (Dahlgren and Whitehead 2021). It focuses on determinants of health rather than on the causes of diseases, including not only health damaging factors, but also protective and health promoting aspects. Its greatest advantage, though, is its holistic perspective which aims at triggering personal 'lightbulb moments' - because vulnerability is also due to lack of sufficient knowledge, little awareness of the hazards and risks a person can be exposed to. In this respect the book is also intended as a contribution to the understanding of health as formulated in the WHO Ottawa Charter for Health Promotion (1986):

Health is created and lived by people within the settings of their everyday life; where they learn, work, play and love. Health is created by caring for oneself and others, by being able to take decisions and have control over one's life circumstances, and by ensuring that the society one lives in creates conditions that allow the attainment of health by all its members. Caring, holism and ecology are essential issues in developing strategies for health promotion. Therefore, those involved should take as a guiding principle that, in each phase of planning, implementation and evaluation of health promotion activities, women and men should become equal partners.

Bibliographical references (last access for all links: 24.9.2024)

AIIC 2002: A study of workload and burnout in simultaneous interpreting. Integrative summary report. Geneva: Association Internationale des Interprètes de Conférence.

AIIC 2020: Acoustic shocks research project: Final report. Geneva: Association Internationale des Interprètes de Conférence.

AIIC Canada 2021: Havoc on the Hill. A study on the impact of the shift to virtual meetings on the functioning of Parliament, URL: [https://aiic.org/uploaded/web/Region Canada/Havoc on the Hill report FINAL2.pdf](https://aiic.org/uploaded/web/Region%20Canada/Havoc%20on%20the%20Hill%20report%20FINAL2.pdf).

AIIC, FIT and red t 2012: "Conflict zone field guide for civilian translators/interpreters and users of their services", URL: <https://red-t.org/our-work/safety-guidelines/>.

Brunale, L. 2022: "Occupational health risks for interpreters: Exploring an unchartered field". Unpublished MA thesis, Università di Bologna – campus Forlì.

Canadian Centre for Occupational Health and Safety (CCOHS) (n.d.) “Hazard and risk”, URL: https://www.ccohs.ca/oshanswers/hsprograms/hazard/hazard_risk.pdf.

Cox, T. & Griffiths, A. 2005: “The nature and measurement of work-related stress: Theory and practice”, in J.R. Wilson & E.N. Corlett (eds) *Evaluation of human work*. Third edition, London: CRS Press.

Dahlgren, G. & Whitehead, M. 2021: “The Dahlgren-Whitehead model of health determinants: 30 years on and still chasing rainbows”, in *Public Health* 199, 20-24.

Darroch, E. & Dempsey, R. 2016: “Interpreters' experiences of transference dynamics, vicarious traumatization, and their need for support and supervision: A systematic literature review”, in *The European Journal of Counselling Psychology* 4:2, 166-190.

Dean, R. & Pollard, R. 2013: *The demand control schema (dc-s): Interpreting as a practice profession*, North Charleston, NC: CreateSpace.

European Agency for Safety and Health at Work (EU-OSHA) 2023: *Occupational safety and health in Europe: state and trends 2023 Summary*. Brussels: EASHW, URL: https://osha.europa.eu/sites/default/files/Summary_OSH_in_Europe_state_trends.pdf.

Fennig, M. & Denov, M. 2021: “Interpreters working in mental health settings with refugees: An interdisciplinary scoping review”, in *American Journal of Orthopsychiatry* 91:1, 50-65.

Fischer, S. & Marshall, M. & Woodcock, K. 2012: “Musculoskeletal disorders in sign language interpreters: A systematic review and conceptual model of musculoskeletal disorder development” in *Work* 42:2, 173-184.

Michaelson, J. & Mahony, S. & Schifferes, J. 2012: *Measuring well-being: A guide for practitioners*. London, UK: New Economics Foundation.

Naimi, T. 2022: “Contextualizing trauma in trauma-informed interpreting: A narrative literature review”, in *New Voices in Translation Studies* 27, 1-36.

Pielmeier, H. 2022: *The viability of the freelance linguist profession. Are freelance translation or interpreting dying professions?* CSA Research. URL: <https://insights.csa-research.com/reportaction/305013395/Toc?>.

Woodcock, K. & Fischer, S. 2008: *Occupational health and safety guide for sign language interpreters*. Toronto: Workplace Safety and Insurance Board Research Advisory Council.

World Health Organization (WHO) 1946/1948: *Constitution of the World Health Organization*, URL: <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf>.

World Health Organization (WHO) 1986: *Ottawa Charter for Health Promotion*, URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/349652/WHO-EURO-1986-4044-43803-61677-eng.pdf>.

МЕТАФОРАТА И ЕЗИКЪТ

Вера Маровска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
vmarovska@uni-plovdiv.bg

METAPHOR AND LANGUAGE

Vera Marovska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
vmarovska@uni-plovdiv.bg

Abstract: The article examines the metaphorical mechanism underlying the emergence and development of linguistic signs of different types. Emphasis is placed on the language system as a whole and its ability to represent extra-linguistic reality; the manifestation of similarity in the sign designation of iconic, indexical and symbolic signs at all linguistic levels – phonetic, morphological, lexical, syntactic; on the aesthetic and expressive potential of metaphor as a trope.

Key words: metaphor, types of metaphors, theories of metaphor, the metaphorical mechanism in the formation of the natural language

Един от най-ефектните транспозитивни изрази, обикновено наричан метафора, предлага многопластови възможности за интерпретации и внушения на реципиентите и това е същността на реализиращата се чрез него комуникация. Понятието метафора – в пределно широк смисъл: като наименование на всеки тип синтагматично несъответствие – обикновено представлява денотативна (неконотативна) несъчетаемост между лексемите, формиращи даден езиков израз. Ще разсъждаваме върху метафората като квалификация с максимално широки граници, в които се включват не само класическите метафори (хипербола, литота, олицетворение, оксиморон), но и т. нар. метонимии (синекдоха, сингуларизация, плурализация, евфемизъм, перифраза, антономазия), а и символите, алегориите и въобще всички механизми, създаващи езикови изрази със специална образност и емоционална оценъчност. Ще разгледаме метафората като исторически (диахронно) развиващ се механизъм в посока от силна експресия (конотативен знак) до напълно непрозрачен символ (т. е. денотативен знак).

Създаването на добри метафори е дар божи също толкова и така, както е дар божи красноречието и проникновеността. Мислейки метафорично, човек има чувството, че създава езика, че увеличава неимоверно богатствата на възможностите му, че видоизменя мисленето в положителна посока. Това усещане за творчество обаче не е случайно – безспорно е, че сходствата между природните и социалните

феномени не само съществуват, те трябва и да бъдат откривани, тъй че човешките самоизмами не са необосновани. Известно е, че не всеки умее да създава находчиви метафори. А е вярно и че колкото повече знаеш, толкова повече сходства можеш да откриеш – ако, разбира се, изобщо си склонен към това.

Преди обаче да се замислим над експресивно-емоционалния троп, наречен метафора, би следвало да отчетем 2 други транспозиции – генерални или глобални, общи и универсални – или бог знае как би било редно да ги определим. Едната е в самата същност на естествения език като система от йерархично разнородни знакове, които в системността и структурните си взаимоотношения фактически репрезентират света и човешкото общество. Езикът отразява, или даже представлява, е, човешкото виждане за света. И доколкото естествените езици са множество и различни един от друг, близостта и различността им са в основата на лингвистичното им опознаване и в класифицирането им като родствени и неродствени. Безспорно е обаче, че човешката мисъл диференцира езиков знак, съотнасяйки го с разпознаваема единица реалност. Виждането за света – природата и обществото – за различните езикови колективи е различно, вкл. и почти несравнимо понякога, но езиковият факт задължително съответства на различимо и разграничимо за определен човешки колектив природно явление. Т. е. човекът възприема инвънезиковата реалност през призмата на своя език и го подрежда, обогатявайки матрицата на същия език. В този смисъл езикът е светът, езикът в целостта си е метафора на света. Не съществува нищо, осъзнато от човека, което да не се съотнася с езиков феномен. Най-адекватни на тази характеристика са думите или, по-точно, лексикалната система, но усъвършенстваната в течение на вековете съотносимост между автономните езикови знакове думи и изграждащите ги елементи, от една страна, както и всички съществуващи в един естествен език знакове – фонетични и граматически; или иконически, индексални и символи; или номинативни, дескриптивни и апелативни, все едно от коя функционална страна ще ги погледнем – са продукт именно на свойствата и закономерностите на природните и обществените релации, които човешкият ум разпознава. Транслациите между езиците са възможни и обясними с единството на света, еднакъв за всички индивиди, независимо от техния език, и с взаимовлиянията на културите, особено в развития съвременен свят. Тази е причината за

аргументацията на съвременната аналитична философия, за която законите на мисленето са опознаваеми чрез езиковите; чрез езиковите знакове и принципите на тяхното свързване и надграждане – точно заради единството между света и езика.

На второ място, изключително важно за възникването и развитието на естествения език е естеството на метафоричния механизъм и най-вече – неговата иновативна възпроизводимост. Метафоричната транспозиция е в основата на езиковия развой като цяло: от първичното междуметие и неговата оптативно-императивна интерпретация през съотнасянето му към всичко „нему подобно“ – повече или по-малко, – та до формирането на съвременните свършени в комуникативно отношение знакови системи. Езиковата материя се състои от 50-ина членоразделни звука, които се комбинират и йерархично се специализират за изразяване на семантика и релации в множество разнотипни знакове (предполага се, че само лексиката наброява стотици хиляди думи – в българския език се смята, че те, в минимално изчисление, са около 200 000).

Следователно, метафората е универсален и изначален езиков механизъм. Целият език и всичките му равнищни елементи се създават и утвърждават на принципа на подобие, т. е. на метафоричен принцип. Той е залегнал във вътрешната форма на всяка дума или изграждащите я морфеми, независимо дали имат лексикално, или граматическо значение.¹ Граматическите елементи също притежават семантика,

¹ Трябва да се има предвид обаче, че речниковото или сигнификативното значение, най-често назовавано лексикално, по своя характер е абстрактна същност и характерният му белег е, че символизира за човека определено понятие. То не замества самото понятие, а също и не назовава всички негови характерни белези, а обикновено само един от тях, превръщай се в символ на цялото (Така напр. българската дума *маса*, заета в нашия език през румънски, произхожда от латинския корен на *mensa*, с който са свързани глаголите *manger* (фр.), *mangiare* (итал.), означаващи „ям“. Т. е. масата е „място за хранене“; актуализирана е една от разпространените функции на предмета и тя символизира самия предмет като цяло. Лингвистичната относителност определя като нормален факта, че във френски и италиански думата, назоваваща предмета "маса", произхожда от съвсем друг корен – този на думата *tabula* "дъска". Или в случая се актуализира един основен структурен детайл на предмета, чрез който той изпълнява функциите си и който дава името – символ на цялото. Намирането на символизиращия знак следователно е достатъчно абстрактен процес, така както е абстрактно и граматическото значение, отразяващо обективно съществуващи в природата и обществото свойства и закономерности между явленията, които стават характеристика и на думите, назоваващи тези, а и други подобни явления, и за изрази на които езиците са изработили максимално икономични и специализирани езикови средства – морфемите.

конкретизирана на метафоричен принцип, още повече пък ако се съобразим с убеждението на Р. Якобсон, че езиковите знакове имат и иконически, и диаграмен характер, а символизмът им е плод на добре забравеното старо [Якобсон 1965-83: 102]². Всичко семантично, което намираме в езика, е метафорично. Метафорични по същество са и конотативните функции на формалните езикови структури (звукове и синтактични конструкции), тъй като се срастват със смисъла, изразен от реализиращите ги семантични елементи (морфеми и словоформи) и започват да го символизират, започват да се отъждествяват с него. Те обаче нямат собствен смисъл; онова, което символизират, поради “връзка” с него, възприемаме и като тяхна семантика, давайки си сметка, че не е с абстрактно-лингвистичен, а само с контекстов характер. Метафоричният механизъм е залегнал и във формирането на звуковите графически системи, продължители на безспорно метафоричното иконическо и идеограмно писмо. Не случайност, а обясними чрез задълбочена историческа реконструкция са например наименованията и близката графика на малкия и големия ер Ъ и Ъ, а вероятно и на ятовата гласна ъ; на гласната, отбелязвана с буквата О, която по очертанията на устните при изговора си напълно наподобява формата на устата и т. н. Примерите са безкрайни.

И днес дори, хилядолетия след възникването на езиците, можем да си представим как един звуков комплекс (от типа на междуметията напр.), изразяващ емоция – гняв, уплаха, възторг; или пък физиологично усещане за глад, жажда, сън, студ или секс, постепенно се превръща в материално ядро за именуване, за езиково изразяване на множество реалии, имащи отношение към споменатите емоции и физиологически потребности. Етимологическите речници на съвременното езикознание са едно от най-интересните четива не само за специалистите, но и за всеки човек с културни потребности. В тях ще прочетем за неподозирани връзки между понятия и звукови комплекси с общ произход, при това на максимално широка лингвистична основа. Така например в етимологическия речник на Ст. Младенов³ може да се види предположението, че звукоподражателният индоевропейски корен *bha-(bha- bha-...), с най-общо значение „говоря“, „бъбря“, „бърборя“,

² В статията се разсъждава върху семиотичните характеристики на основните 3 вида знакове според теорията на Ч. Пиърс – иконически, индексални и символи [Пирс 1983: 151-210] и убеждението на Ф. дьо Сосюр за символния характер на езиковите знакове [Якобсон 1965-83: 102-117].

³ Всички етимологии са от Младенов 1941.

е реализиран в българските думи *бърборя*, *бърбя*, *бърбица*, а също и *бая*, *басня*⁴; има го и във френските *bavarder*, *babiller* („бърборя“); *bavard*, *baillard* („бърборко“). Може само да се гадае защо „майка на родител“ в българския език се нарича *баба*, а не по някакъв друг начин. Вероятно е свързано с битовите традиции на българите, според които основно възрастните жени са се занимавали с отглеждането и възпитаването на децата, те са „бавели малките“, бърборейки им приказки, песни, гатанки, скороговорки и др., докато младите работят настрана. „Думите са само символи, метафори – пише К. Фослер например, – които никога не съвпадат напълно с изразяваните от тях понятия“ [цит. по Йордан 1971: 117], а А. А. Потебня твърди, че „Значението на новата дума ... се изгражда само на една особеност, признак или „мотив“, и то е именно знакът на значението на новата дума ... **думата е резултат от сравнение, уподобяване**“ [Потебня 1926]. Могат да се дадат безбройни примери за това. Пак Ст. Младенов например пише, че индоевропейският корен **vel-*, **velk-*, **vĭlk-* означава „влача“, „провличам“ и е в основата на лексеми, на пръв поглед нямащи нищо общо (като *влак*, *провлак*, *влек*, *вълк*) и в производните на всички глаголи с такъв корен: *отвлека*, *завлека*, *отвличам*, *завличам* и т. н. От същия корен са думите *вълна* (*вълнен*) и *вълна* (*вълнист*, *вълнение*, *вълнувам се*) и производните им. Логиката на знакообозначаването е в смисловия инвариант „нещо, свързано с влачене, отвличане, продълговата форма, движещо се чрез влачене“. Мотивацията на *вълк* е свързана може би със спецификата на българския бит и вредния вълк, отвличащ животни от кошарите и така пакостящ на хората. Вредата от животното вероятно е причината метафоричните употреби на *вълк* да имат главно отрицателна конотация.

С общо семантично ядро са и думите с корен **vŭ-* с варианти **ver-*, **vra-*, **voro-*, означаващ въртеливо движение, поради което е реализиран в семантичните гнезда на *врат* и *врата* и в производните на глаголи със семантика, свързана с въртеливо движение – *обрат*, *преврат*, *въртя*, *превъртам*, *върщам*, както и вероятно на *ври*, *заври*, *завира* (при завирането си течността започва да се отваря и затваря, пропускайки въздуха).

Звуковата комбинация **mr-* със славянски варианти *-мор*, *-мер*, *-мра*, е в основата на *мор*, *мра*, *смърт*, *умира*, *замира*, *отмира*, а също и

⁴ Може би руското *няня* е с аналогична вътрешна форма – от приспивния припев *нани-нани-на...*

на *мрак*, *мрачен*, *мръква* с ясна асоциация между *мрак* и *смърт*.

Любопитна и непредвидима е връзката между *перачка* и *Перун* (славянския бог на войната). Това е коренът **per-* (**pra-*, **pro-*) със значение „удрям“, „бия“, „съприкосновение, вкл. и със сила“. Заради това е ядрото на думи като *перачка* (защото прането на големи тежки тъкани се е осъществявало във вода и удряне с бухалки), *Перун* (бог на войната, „биячът“), *допир*; глаголи като *перна*, *пердаша*, *допра*, *допирам*, *спирам*, евент. *поря*, *разпарям* и т. н.

Деривационните процеси се подчиняват и на други закономерности, вече по-скоро с индексален характер. Например знаковете, назоваващи еднородни и противопоставени реалии като напр. роднинските имена, в много езици имат аналогична суфиксация (*mère, père, frère, soeur; father, mother, brother, sister*), макар в славянските напр. това да не е така. Възможно е родството да е изразено афиксално и при антонимните знакове от типа на *ami : ennemi* или при корените, а противороставянето да е на префиксално равнище *влизам : излизам; вход : изход*. Така е и при смислови аналогии с по-различен характер (напр. при *nomina agentis*: *учител, родител, деятел, указател, показател; кравар, овчар, другар, емисар* и др.).

Индексални и иконически компоненти показват и много от знаковете на морфологично равнище: напр. степените за сравнение, формите за множествено число в много езици са по-обемни по морфемната си структура от съответно нестепенуваните и тези за единствено число, независимо че степените за сравнение може да са суфиксално или аналитично, формообразователно реализиращи се. Така изразяването на понятие за „повече“ се внушава и чрез увеличаване на броя на морфемите във формата на думата. Звуковите алтернации при глаголното видообразуване често са свързани с разширяване на кореновите гласни съобразно с нарастването на процесуалността при несвършения вид (*възпра : възпирам, донеса : донесам, простра : простирам* и др.).

В българския език, а и в други езици с проста темпорална система, притежаваща само едно минало време, изразяването на последователни и еднотипни действия, вкл. и като етапи в осъществяването на наратива, става чрез подреждане на формите съобразно осъществяването на реферирани събития, т. е. аористната редица е форма на иконическа връзка с вербализираните събития. Ако изречението включва поредицата *взе, качи се, остави* (*Шофьорът взе чантата, качи се в*

камиона и я **остави** на седалката до себе си), чантата е била извън камиона. Ако обаче редът на глаголите се смени, това означава различна последователност на реферираните факти: *Шофьорът се качи в камиона, взе чантата и я остави на седалката до себе си* (чантата е била в камиона, а не извън него). Описаната аористна редица има хронологично значение само ако глаголното събитие изисква приключване на едното, преди да започне второто. Ако те могат да се реализират едновременно, глаголната последователност експлицира друга, вече прагматична характеристика на събитията: *През това време той написа три писма, прочете вчерашния вестник и изпуши половин кутия цигари*. Очевидно пушенето е съпровождало писането и четенето, а не се е осъществило след тях (вж. анализа на аористната редица, изразяваща идея за *следходност* у К. Куцаров 2010).

Индексалният характер на езиковите знакове обикновено се обвързва с процеса на комуникацията и момента, в който тя се осъществява. Традиционните термини са „момент на говоренето“ (основен и евент. допълнителни), „изказване“, „момент на комуникацията“. Езиковите знакове, които експлицират диаграмен тип релации спрямо говоренето или комуникацията, обикновено се определят като индексални или индекси (терминът, който използва Р. Якобсон, е шифтъри). Най-типичните индекси в езиците се смята, че са местоименията, които се основават на вид отношение, а референтът им се мени в зависимост от отправната им система, а именно – от момента на говорене или комуникативния акт. Но и ред други знакове в граматичната система са от индексален тип, т. е. за тяхната референция е необходимо да се конкретизира комуникативният акт, или говоренето, спрямо което се ориентира изразяването от тях отношение. Към тях се отнасят освен личните местоимения, всички други граматически изразявани релации спрямо момента на говоренето – формалното изразяване на темпоралните и на таксисните отношения; преизказността; модусите на изказване и др. [вж. по въпроса Якобсон 1965-83: 110-112].

Интересно е, че и самото конструиране на езиковата цялост с комуникативно предназначение (обикновено я наричаме „речево единство“, „текст“, „съобщение“) е изцяло подчинено на произволността, т. е. на иконизма и индексалния характер на какъвто и да е знак, вкл. и на езиковите. В единицата съобщение постъпателното подаване на новата за реципиента информация се движи от старата към

новата, във верижна постъпателност (това показва и темо-ремният анализ на Пражката лингвистична школа). Ако е нужно привличане и задържане на вниманието на читателя, тази верижност се „взривява“ с обръщането на словореда и появата на емфатична структура. Активизирането на вниманието и включването на визуалната рецепция се осъществява с диференцирането на големия текст на по-малки до минимума на т. нар. абзац. Неговото построение отново включва естественото постъпление от начало – към край, от ляво на дясно⁵; от онова, което възприемаме първо, към следващото. Рецептивно най-активните моменти са началният, средният и крайният и човешкият израз „да прочетеш по диагонал“, фактически отразява именно повнимателното вглеждане в началото, в средата и в края на текстовата цялост.

Житейската йерархичност естествено става и йерархичност на съчинителните съчетания, проявявайки се в техния словоред. Р. Якобсон например отбелязва регулативния характер на словореда, влияещ се единствено от прагматически съображения. Словосъчетанието „президентът и държавният секретар“ отразява естествената последователност и тежест на постове и е почти изключено, в нехудожествен контекст, да се срещне „държавният секретар и президентът“. Ако за това има конотативен повод, той би следвало да се конкретизира смислово в контекста на конкретната комуникация [Якобсон 1965-83: 102-117].

Логически най-важната роля в състава на изречението се пада на т. нар. подлог. И неслучайно в словореда му е отредена първата позиция. За рецептивно улеснение мястото на свързаните с него определения, формиращи общо групата на подлога, е в началото на изречението, а след него е групата на втората по значимост главна част – сказуемото. Онова, което от конотативен аспект е значимо за художествения текст, или което, от логически аспект, е значимо за деловата комуникация, се разполага на място, нарушаващо универсалното словоредно правило. Така се подсигурира вниманието на реципиента чрез наличието на аномалии от типа на обособяването, инверсията, емфатичния словоред.

С други думи, езиковите знакове са единства от трите вида знакообозначение – символното, иконическото и индексалното⁶. Те

⁵ Съобразно начина на пораждање на писмения текст от ляво надясно. Ако пишехме от дясно наляво – щеше да е обратно.

⁶ Вж. и Якобсон 1965-83: 102-117.

възникват като икони, експресии, въздействащи на сетивата (основно на зрението и слуха), придвижват се (макар и невинаги) към закрепени към комуникацията индекси и завършват като чисти символи. На всеки етап от развитието си обаче езиковият знак потенциално обединява и трите отношения и може да интензифицира някое от тях в зависимост от контекста и функцията си. Например характерно за употребата в художествен текст е усилването на иконическата страна на знака⁷. Множество езикови знакове „се придвижват“ от символи към иконически и в комбинация с другите в контекста формират транспозитивни, метафорически или иконически знакове (Л. Йелмслев ги нарича конотатори, чийто смисъл е обект на литературоведския анализ – Йелмслев 1960⁸, цит. по Маровска 2007: 54). Опростено казано, езикът на художествената реч е система от конотатори или „вторична знакова система“ – гласи популярната дефиниция.

Що се отнася до механизма на художествената метафора, той не е по-различен – основава се на открито подобие между явленията, но задължителната му характеристика е неговата неочакваност и наложената изненадваща, неподозирана връзка, често между несравними понятия, която е плодотворно ядро за асоциации от всякакъв тип. В рамките на тази статия няма възможност да предложим история на метафоричните концепции, тъй като са необятни, от една страна, а от друга – показват неразрушима връзка между понятийно-логическото и индивидуалноекспресивното ѝ обяснение. Авторката на предговора в руското издание на една от книгите, посветени на метафората, Н. Д. Арутюнова, отбелязва това още в самото му начало: “Тайната на метафората винаги е привличала най-великите мислители – от Аристотел до Русо и Хегел и по-нататък до Е. Касирер и Х. Ортега-и-Гасет ... Няма критик, който да не притежава собствено мнение за

⁷Така напр. Бл. Димитрова създава оказионализма *кукулка* вм. книжовната дума *кукувица*. Засилването на иконизма на *кукулка* се проявява в привидното утрояване на изобразителния компонент междуметие „ку“ (от *ку-ку*, звукът на птицата). В *кукувица* той е реализиран 2 пъти *ку-ку-(о)в-иц(а)*, докато наставката *-ка* в *кукулка* наподобява междуметието *ку* и при нормален изговор *кукулка* се възприема като аудиометафора, звучаща като птицата: *кукулка* = *ку-ку-(л)кә* (последният звук е редуцирано следударено *а*, а цялата комбинация от звукове наподобява звука, който птицата издава). Ако условно приемем, че иконическият компонент е звукоподражанието *КУ-*, от лексема, в която той е реализиран 2 пъти (*2КУ-*; *кукувица*), се образува оказионализъм, в който иконизмът е повишен в *3 КУ-*: *кукулка*.

⁸ Л. Ельмслев. Прологоменый теории языка. – В: Новое в зарубежной лингвистике. Ред. Звегинцев, В. А. Вып. 1. Москва: Иностранной литературы, 1960.

природата и естетическата ценност на метафората ...” [ТМ 1990: 5] и по-нататък споделя мисълта на Г. Лорка, че за него “въображението е синоним на способността за открития”. Мигновеният му сблъсък с озарената от дълго и тревожно предчувствие интуиция, създава метафората [цит. съч. с. 21]⁹.

Метафората обаче става трудно поддаващ се на описване и изучаване феномен, когато мислим за нея като семантика, призвана да въздейства, създавайки настроение и пораждайки асоциации. В този смисъл, тя може безкрайно да мултиплицира скритите в себе си стойности и да обогатява съдържащия я текст, а това въздействие е пряко съотносимо и с културните традиции и историята на обществото.

Самият транспозитивен механизъм е едновременно напълно ясен, обясним, нещо повече – универсален, съдържащ обаче наистина изумителна въздействена сила. От лингвистично гледище метафората е преназоваване на основата на съществуващо подобие (метонимията е също вид метафора, тя като че ли в най-голяма степен съответства на такова определение).

Идеята за тясната връзка и взаимопрехода между сравнението и метафората е антична и се свързва още с името на Аристотел. Той почти не различава в семантично отношение двата тропа, обяснявайки голямата стойност в случая не толкова със съществената за лингвистиката формална страна, колкото с изненадващата образност на смисъла. По-подробно интерпретациите за метафората могат да се проследят в Паси 1983; ТМ 1990; Маровска 1998: 66-98 и др.¹⁰ Макар да провокира някои резерви, един от авторите, трайно свързали името си с метафората, П. Рикьор, обобщава, че през цялата история на реториката – от Аристотел до XIX век – могат да се очертаят следните общи виждания: метафората е речева фигура (фигура на дискурса), т. е. троп с разширен чрез отклоняване от основното значение смисъл, въз основа на подобие. То обосновава замяната на буквалното значение на думата с преносно чрез друга дума, сближена дистрибутивно с първата. Метафоричният израз и съответният неметафоричен се уравновесяват взаимно. Промяната в сигнификацията не е свързана със семантична иновация, което обуславя отсъствието на нова информация за предмета

⁹ Подробен анализ на всички видове метафори – хипербола, литота, олицетворение, оксиморон, алегория, и метонимии – синекдоха, перифраза, евфемизъм, антономазия, сингуларизация и плурализация и опит за откриване на транспозитивния механизъм или инвариант може да се види у Маровска 2007: 66-83.

¹⁰ Stutterheim C. H. P. Het begrip metaphor. Amsterdam, 1941.

в метафората [Рикъор 1988: 96].

В основата на по-съвременните интерпретации на метафората лежи виждането за нея като особеност на човешкото мислене. Такова е становището на Г. Хегел, аналогично с позицията на Аристотел. Възгледите на Ем. Кант се свеждат до идеята за модели-метафори, като на първия етап търсенето е интуитивистично и в резултат се създават нетривиални метафори – аналогията е евристично средство на познанието. Вторият етап е на моделирането, чиято цел е сполучливото експлициране на първичните “колебливи“ интуиции [Жол 1984: 122-125]. Тази мисъл сполучливо е формулирана и от П. Рикъор: “На теорията, която гледа на метафората като на заместване, ние противопоставяме теория, която схваща метафората като напрежение и отчита възникналата нова сигнификация, обхващаща цялото изречение. В този смисъл метафората е мигновено създаване, семантична иновация, която няма статус в установения език и съществува само като приписване на необичаен или неочакван предикат ... Истинските метафори са непреводими ...“ [Рикъор 1988: 98-99].

Както сполучливо, и напълно вярно, обяснява Р. Якобсон, разликата между метафората и метонимията е не само мисловна, но и граматическа, т. е. свежда се до морфологичния статус на изразните ѝ средства – тъй като става дума за “преназоваване” (и следователно за имена) – главно субстантивните думи и техните групи реализират метонимията, докато за метафори най-често се говори при предикативните структури (групите на глаголите и атрибутивните словосъчетания със синестезиен характер). Стимулът, предизвикващ метонимна реакция, Р. Якобсон нарича “субститутивен”, докато предизвикващият метафорична реакция е “предикативен” [Якобсон 1956-90: 126]. Принципна разлика между двете категории обаче няма. Смесовото подобие – обяснява Р. Якобсон – свързва символите на метаезика със символите на езика обект. Сходството свързва формата на метафоричната фраза със заменената неметафорична и за тълкуването изследователят разполага с по-изобилен инвентар от асоциации и интерпретиращи ги формулировки, отколкото могат да се получат при описанието на метонимията, корелираща две езикови форми, оставяйки напълно скрит механизма за това. Не може обаче да се пренебрегне фактът, че един “скрит механизъм” се възприема особено интригуващо и провокиращо от страна на изследователите. По-скоро обяснението на

Р. Якобсон е по-убедително във втората му част, а именно: „Преимущественото внимание на хуманитарните науки към метафората в сравнение с метонимията се обяснява не само с научния арсенал на изследователя, но и със самия обект на наблюдение”. Доколкото в поезията вниманието е съсредоточено върху знака, а в прозата интригува най-вече отношението към извънезиковата действителност, към референта и ирелевантната корелация истинност : неистинност, “тропите и фигурите са се изучавали главно като поетически средства на експресивността”. Принципът на “сходството” (т. е. метафоричният) се открива главно в поезията. Метафората е лаконична. Тя с лекота се вмъква в теснините на стихотворния ред – пише и Ю. Н. Тинянов. Тя избягва модификаторите, обясненията и обосновките. Метафората съкращава речта, сравнението я разводнява. Двата тропа отразяват различни тенденции на поетическия език [Арутюнова 1990: 27]. Прозата, обратно, е податлива основно на принципа на „преименуването” (т. е. на метонимичния). Заради поезията вниманието на изследователите е насочено главно към метафората. Метонимията е свойствена на прозата, дори, според Р. Якобсон, може да се направи разграничение между двата тропа и на културноисторически принцип – “романтизмът е тясно свързан с метафората, докато реализмът демонстрира близостта си с метонимията, макар че последното остава завоалирано за повечето лингвисти” [Якобсон 1956-90: 129-130].

Наред с формулировката за „сходство“, се появяват и опити, да се отрече тази страна на метафората, и по този начин да се каже нещо сравнително ново и различаващо се от традиционното. Имаме предвид в случая текстовете на отричащия всичко това Пол Рикъор, в които се прави основателна двудялба на сходството или аналогията на речниково, абстрактноезиково и контекстово, ситуационно, макар това да не е точно експлицирано, и се внушава, че връзката на метафоричното със сходството има предвид и двата му подвида. Находчиво се цитира Аристотел, който утвърждава, че “сходството” може и да се подменя и метафората е особено изкусна в това. Същевременно обаче за Аристотел “сходство” и “аналогия” са терминологични понятия, свързани с много по-определен и устойчив смисъл, отколкото за нас. Така напр. “сходно” ще рече “това, което означава родовото тъждество”, откъдето следва, че метафорично трябва да се свързват сродните явления и ефектът на това свързване е голям и неочакван, когато те са “сродни, но не явно сходни” [Аристотел 1957]. Това е само един от видовете метафора обаче. П.

Рикьор обръща внимание и върху многозначността на понятието сходство, определяща се от връзките му с “тждествеността” в амплитудата до равенството [Рикьор 1975-90: 437]. И по-нататък пише: “Както схемата става матрица на категорията, иконическият образ пък е матрица за ново семантично съгласуване, възникващо върху руините на стари семантични категории, унищожени от ... противоречието” (лежащо в основата на метафората – бел. В, М.); с др. думи иконичността не е ирелевантна за лингвистичните знакове, тя “включва вербален аспект” [Рикьор 1975-90: 444], факт, напълно доказан и от Р. Якобсон.

Не липсват и анализи на семантичните предикати с най-функционален потенциал за метафоричното като прилагателни за основни качества (*бял, светъл, тънък*); дескриптивни глаголи с одушевен субект (*викам, шептя, сека*) и глаголи, специфични за тесен кръг явления (*зрея, сия, тека*). [Арутюнова 1990: 26]; А според А. Вежбицка „Всички метафори са елиптични *ex definitione*, тъй като напълно експлицитната метафора не бихме определили като метафора въобще. С др. думи, съществуват два определящи признака за метафорите: единият е семантичен и е една от съставлящите за нейната дълбинна структура: *може да се каже, че не..., а ...*; вторият е формален, а именно – пълна или в краен случай частична елипса на тази формула в повърхнинната структура” [Вежбицка 1971-90: 149].

Не противоречат на казаното и разсъжденията на Дж. Милър, който си поставя задачата да разгадае и обясни достъпно разликата между метафората и сравнението, съзнавайки, разбира се, качествените им отлики.

Според Дж. Милър декодирането на метафората се реализира в три етапа – разпознаване, реконструкция и интерпретация, обикновено следващи се по бързина в един и същ ментален акт. Основното е, че възприеманата от читателя текстова даденост се разминава напълно със знанията му за действителността, т. е. метафорите поставят аперцептивен проблем. Разпознаването, или усещането, на това несъответствие е първият сигнал за наличие на метафора. За неговото разрешаване, или “възривяване” се включва мисловната подпрограма за интерпретация на метафората.

Интерпретацията на метафорите налага на читателя съотнасяне с реалния свят, спрямо който определен феномен би могъл да бъде истинен или не. Съобразно с това обаче може да се приеме, че

“метафорите се разпознават *post hoc*, т. е. след повторното анализиране на предизвиканите от нея ментални процеси“ [Милър 1979-90: 261].

Едва ли в случая има съществена разлика – става дума за по-различна диференциация на толкова бързи ментални процеси, които я обезстойностяват. Към нашата идея за универсализиране на метафоричния механизъм и отнасянето му към всички експресивни разновидности – метафори или метонимии – се приближава доста обяснението на Дж. Милър за съотнасяне с дизюнктивни категории при явленията денотати, структуриращи метафорите, което отличава метафоричните от неметафоричните изрази. Напр. *Този човек е юрист* и *Този човек е голямо главоболие* се отличават именно по това. „Човек“ и „юрист“ са в една група или категория, докато “човек” и “главоболие” – в различни категории, отразяващи извънезиковата действителност. Примиряването им, заличаващо явното нарушение на категориалните граници, е възможно само чрез осъзнаване на сходството помежду им [Милър, цит. съч., с. 262-263].

Съществуващата отлика между метафоричния израз и денотативната вербализация на смисловото му твърдение е в основата на най-старите, почти безименни вече класификации на метафорите, в които те са назовани фигури на заместването и са два вида – фигури на количеството и фигури на качеството. Фигури на количеството са хиперболата и литотата, а към фигурите на качеството се отнасят метонимията (синекдоха, перифраза, евфемизъм, антономазия, сингуларизация и плурализация) и метафората (персонификация, алегория, оксиморон). Нерядко като фигура на качеството се определя и иронията. Диференциацията е направена явно по смислов принцип. В такъв план при хиперболата и литотата съществува, съответно, преувеличаване (*слънцето запали простора*) и умаляване (*това никак не е лошо* = “това е много добро”), а при метафората – олицетворение (*океанът реве, вълните се препъват*) или оксиморон (насмешливо илюстриран с абсурдната фраза *В близката далечина нещо черно се белее* – напр. *засмяна шега, тъжна радост*, оксиморони на П. Матев) [РЛТ].

Семантичните класификации обаче страдат от съществуващото изобилие на термини и стремежа, да се намери място за назованото с всеки един от тях. А те много често се отнасят до едно и също явление, произлизащи от старогръцки, латински или пък от български корени. Срв. напр. олицетворение и персонификация. Нерядко става въпрос за одухотворение, разбира се, тъй като се вменят признаци, свойствени на живото въобще (но на животните или на растенията, може би само на първите; срв. с ***И мислите ти падаха като убити птици*** (П. Матев), което едва ли може да се нарече анимализация, тъй като би следвало да се абстрахираме от по-нататъшния образ и да се конкретизира изразът

мислите падат. От друга страна, проблематично е дали метафората в широк смисъл се поддава въобще на класифициране, тъй като е безспорно съществуването на разширени и смесени типове, които обикновено остават в отделни групи, поради безспорното смесване на мисловни асоциации при тях. Срв. напр. следните стихове на П. Матев:

*Посрещнаха ме чувствата в калта.
Словата върху тръните висяха.
И в зла, изнемощяла глухота се гушеше отпаднала
заплаха*

(„Когато вече всичко преживях“)

Стремежът към конкретизация и класифициране на метафорите безспорно би разбил експресивния ефект на цялото, макар че е възможен. Еднозначното определяне на израза често може да породви спорове. Така напр. *засмяна тъга* оксиморон ли е, или олицетворение? Въпроса може да поставим и към стиховете:

*Ще легна в неразбудена земя, с която хоризонтът се
целува. От този хоризонт ще се вълнувам, от много
думи ще съм онемял*

(„Спохождай ме! Аз вече съм отвъд!“)

Първите две метафори са явно олицетворение, а последната е оксиморон, но какво може да се каже за *целуващия земята хоризонт, от който се вълнувам!* Отговорите нерядко не могат да бъдат категорични.

Конотативната стойност на тези изрази обаче е безспорна и забележете, че навсякъде съществува нарушаване на синтагматичния ред. Думата *хоризонт* не се съчетава правилно с думата *целувам* в никакъв контекст, тъй като става въпрос за неживо, от една страна, и за действие на живите обекти, главно на лицата, във втория случай. Могат да се направят и други сравнения при олицетворенията, които често се класифицират безспорно:

*Южен вятър. И изток свети.
Светлините кръстосаха знак.
Плаче само последният сняг.
И доволно се смее небето.*

(„Март“)

*... разговарят някъде пшеници още на езически
канон...*

(„Нощна пролет“)

В някои случаи синтагматичното несъответствие трябва да се търси в по-голям контекст, защото само така може да се схване преувеличаването. Това е типично и за литотите, за чиято преценка и конотативно внушение е необходим повече текст – без това, разбира се, да е правило, тъй като могат да се намерят и много изключения, в които реализиращите художествения ефект думи са в контактна позиция.

Срв.:

*...в пространството на моята душа
се вместила лицето на родината...*

(„Размисъл“)

*...не свършва **Отечеството**,
а продължава ...
в оня връх до небето,
в оная дъбрава,
в оня рудник дълбок
и в оная рекичка – сълзичка ...*

(„Кърджали-Ивайловград“)

*Небето бе лиричен храм,
във който ангели са пели.*

(„Сами“)

Примерите красноречиво показват как разширяването на разглежданите редове сменя несъответствието, създаващо метафорите, докато в контекста на художественото цяло транспозитивността е дотолкова обяснима, че въздейства в смислово отношение безспорно, както и денотативните конструкции. За разлика от тях обаче тя осъществява и вторичния стимул за декодиране до пълното дешифриране на транспозитивното цяло.

Основният недостатък на съществуващите класификации¹¹ на метафоричните структури е в невъзможността или спорната страна на

¹¹ Има се предвид традиционното деление на фигури на количеството (хиперболатата и литотата) и фигури на качеството, към които се отнасят метонимията (синекдоха, перифраза, евфемизъм, антономазия, сингуларизация и плурализация) и метафората (персонификация, алегория, оксиморон).

опита, да се разкъса метафората, като се извади от типичния ѝ контекст и се сведе до една дума, когато е ясно, че тя е транспозиция и за да бъде преценено това, задължително е необходим контекст. Т. е. метафората е минимум две словоформи – или толкова езикови пълнозначни елемента, колкото е необходимо, за да си проличи синтагматичното несъответствие, синтагматичната неизправност, несъобразяването с „валентността“ на думата, с която тя е фиксирана в речника на езика.

Същото може да се каже и за т. нар. морфологични или синтактични класификации, които делят разглежданите изрази на метафори съществителни, глаголи, наречия или на сказуеми, подлози, определения, приложения, допълнения и т. н. Ако метафората не може да се сведе до един единствен елемент, морфологичните и синтактичните определения са абсолютно необосновани, а от когнитивно гледище – и излишни. Данните на валентния речник обаче са актуални и което е по-важно – достатъчни за диференциране, а и за дефиниране на метафората. Тя е всяко граматически правилно словосъчетание, което не се включва във валентния речник на езика. Единственият недостатък на този речник е необходимостта да бъде осъвременяван периодично, като се изключват архаизмите и лексикализираните неологични структури (от вида *крък на стола, на масата; електрическа **крушка*** и др., за да не попадат в кръга на метафорите).

Приемайки, че не е правдоподобно от лингвистично гледище да сведем метафората към една дума, става ясно, че такива опити съществуват и те едва ли могат да се определят като недомислени. Във всички тях става въпрос за единствен елемент с преобладаваща функция, без да се игнорира контекстът му, а повод за това са опитите да се намери отговор на въпроса “Що е метафора? извън традицията, водеща от Аристотел и разглеждаща метафората като съкратено сравнение. Метафората се мисли като максимално широко понятие, почти идентично с понятието транспозиция. Това направление обикновено се илюстрира с разсъжденията и приносите на авторите, сформиращи т. нар. Кеймбриджка школа, сред които са А. Ричардс, М. Блек и др. На А. Ричардс принадлежи известното твърдение, че думата няма значение извън контекста и следователно метафората не е "пренос", а резултат от интеракцията на две съставки на въображението. Първото обаче е формална особеност на употребата на езиковото средство, докато второто е рецептивно-интерпретативната страна на сугестията. Постановката може би би изисквала повече внимание, ако

изразът “думата няма значение извън контекста“ не беше метафора. Безспорно е вярно обаче, че всяка дума възниква така, както възниква и метафората, и самата тя потенциално може да бъде метафора.

Намек за езиковоразвойния потенциал на метафорите съзираме в т. нар. интеракционистки характеристики за нея. Метафората може да е както познавателен, така и украсяващ способ – метафорите са активни в образуването на неологизми, назоваващи нови предмети и явления [Ричардс 1950-90] или, както казва и М. Блек, “метафората представлява разновидност на катахрезата, под която аз разбирам използване на думите в някакъв нов смисъл с цел да се запълни празнота в речника; т. е. влагане на нов смисъл в стари думи ... Този нов смисъл обаче бързо става буквален” [Блек 1962-90: 159]. И по-нататък – “когато на помощ не може да бъде извикана катахрезата, замяната на буквалния израз с метафоричен се обяснява със стилистични причини” [цит. съч. с. 160]. Следователно разликата между катахрезата и метафората е целева – първата има познавателна функция, а втората – декоративна. “В редица случаи би било по-правилно да се твърди, че метафората създава, а не утвърждава сходството” [цит. съч., с. 160].

Аналогична е и теорията на М. Блек за метафората въобще, макар да не е ясно дали самият той отнася разсъжденията си към интеракционистката гледна точка, която му се вменява и която и той признава, но само що се отнася до А. Ричардс, и то главно относно смислово-сугестивната ѝ интерпретация. А именно – интеракционистката гледна точка (interaction view) акцентира върху “взаимодействието на две мисли, пресичащи се в една точка, или за тяхното взаимно влияние и съдействие, надявайки се на правилното разбиране на опитния читател” [цит. съч., с. 163]. За разлика от А. Ричардс, М. Блек говори за други две основни понятия на метафората (нека експериментираме с *Човекът си е вълк*), за двама субекти: главният е човек (или хора), а спомагателният – вълк (или вълци). За да разбере метафората, читателят трябва да знае доста неща за вълците: най-напред, стандартното речниково значение на думата и, на второ място – системата от общоприети асоциации, сред които и съвсем несъщественият за животното факти, доказващи вредата, опасността, рисковете (свирепостта, глада, вечната безкомпромисна борба за оцеляване), които животното крие за обикновения човек (мнението на зоолога в случая е безинтересно, тъй като асоциациите му са професионално “обременени”). Не знаейки тези неща, читателят не би

могъл да разбере метафората. М. Блек освен това отбелязва, че системата от общоприети асоциации е социокултурно детерминирана. Хората, които вярват в доброто начало у вълка и в това, че в него се преселват душите на мъртвите, не биха могли да разберат, а още по-малко пък да употребят такава метафора. Тази метафора отстранява едни детайли от характеристиката на животното за сметка на други, организирайки актуалните от тях по такъв начин, че формира нашето отношение и организира знанията ни за човека, назован с нея.

Важно е да се подчертае още и това, че за знанията, утвърдени от метафората, най-често е ирелевантен признакът *истинност*. Спецификата ѝ актуализира по-скоро възможността за бързо отреагиране, отколкото дали са истинни, или не знанията, добити чрез нея [Блек 1962-90: 165-166]. Опитите да се сведе интеракционисткото виждане за метафората до определени изисквания¹² отново се основава на нейния сугестивен потенциал.

Поглед, макар и незадълбочен, към формалната страна на метафората проличава в субституционалната и в сравнителната теория за нея. Според първата, метафора е налице, когато “се говори едно, а се разбира друго”. Метафоричният израз се корелира с неметафоричния и двата са взаимозаменими в контекста, който е общ. Последното обаче е вярно в някои от случаите, а в други контекстовата замяна, или трансформация, трябва да е по-съществена, за да станат двата изрази взаимозаменими. Този аспект не отчита в задоволителна степен и семантичните изменения (метафората е частен случай на катахрезата); смисълът, който носи метафората, може да бъде предаден и буквално. Но дали винаги? Сравнителната гледна точка представя метафората като съкратено сравнение. Р. Уайтли пише, че “сравнението може да се разглежда като отличаващо се от метафората само по форма, – при сравнението сходството се утвърждава, докато при метафората се подразбира” [R. Whately. *Elements of Rhetoric*. London. 1846; цит. по Блек 1962-90: 161]. Всеобщо е мнението обаче, че сравнителното гледище за метафората е еkleктично и неясно размито, граничещо с безсъдържателност.

Голямата, а понякога и непреодолимата за тълкуване сложност на добрата метафора се състои в нейната надградимост и в преплитането на множество нискорангови метафори в ново единство от по-висок ранг

¹² Те могат да се прочетат у Маровска 2007: 82-83, но тук няма да ги коментираме, поради опосредстваната си връзка с коментирания метафоричен механизъм инвариант.

или степен. Свързването на всеки две метафори от по-нисък ранг и образуването на метафора от по-висок ранг (или степен) почти неконтролируемо отключва възможности за нови интерпретации и асоциативни вериги, поставящи отново и отново въпроса за това, как биха могли да се съвместят в общ образ. Ако разгледаме стиховете на Гео Милев в началото на „Септември“, веднага ще забележим това:

*Нощта ражда из мъртва утроба вековната злоба на роба,
своя пурпурен гняв величав ...*

Веднага се вижда как се реализират синтагматично неправилни от речниково гледище словосъчетания, наричаме ги обикновено конотатори, чийто смисъл трябва да се определя тепърва (традиционните термини без проблеми се съотнасят обаче с тях):

нощта ражда (олицетворение); съществителното *нощ* не се съчетава с глагола *ражда*.

мъртва утроба (оухотворение) : утроба на мъртво същество – синекдоха; мъртвото същество не може да ражда.

Смислово несъчетаващи се са и думите в *ражда злоба*; *ражда гняв*;

Словосъчетанието *вековна злоба* е хипербола.

Следва *злоба на роба* (*роб* в м. *роби*) (сингуларизация);

пурпурен гняв е синестезия – гневът е чувство, усещане, реакция на психиката и като абстракция няма цветови разновидности; прилагателното *пурпурен* обаче асоциира с цвета на кръвта и жертвите на историческото събитие.

гняв величав (в м. *голям*) – (олицетворение) и инверсия.

От тези два стиха се формират на принципа на несъчетаемостта, или транспозицията, т. е. на метафоричен принцип, следните конотативни знакове (или конотатори), всеки един от които очаква своя интерпретативен презапис: 1. *Нощта ражда* (в стиховете явно не става въпрос нито за нощ, нито за раждане, а за какво, трябва да отговори анализаторът; 2. *Мъртва утроба*; 3. *Ражда из мъртва утроба*; 4. *Ражда злоба*; 5. *Вековна злоба*; 6. *Ражда гняв*; 7. *Пурпурен гняв*; 8. *Гняв величав*. Така от едно просто изречение с 11 пълнозначни думи читателската изобретателност и чувствителност получава поне 8 отворени въпроса, без чийто отговор не би могла да се реализира

художествената комуникация; читателят не би бил в състояние да разчете авторовото послание.

Невъзможните от речникова гледна точка синтагми, в които наблюдаваме синтагматично свързване на смислово несъотнесими лексеми, задължително изискват достъпен за езиковата компетентност на реципиента превод, а той от своя страна би следвало да е съобразен и със социо-културните, психическите и естетическите фактори на индивидуалната интерпретация. Или просто казано – „преводът“ на художествения текст (или на метафората) винаги ще бъде строго индивидуален, тъй като зависи от параметри, които никога не са универсални. Това прави интерпретацията субективна и динамична, тя се променя и във времето, заради променливостта на общественоекономическите и културните фактори, заради ценностната система на развиващото се общество (контекст).

Анализът на метафората не се заключава единствено нито в установяването на речниковите несъответствия и назоваването им с техните традиционни термини, нито в общото сугестивно-рецептивно описание на съпровождащите ментални процеси. Детайлното разчленяване на една и съща ментална процедура също се нуждае от аргументация. Дали от новите теории за метафората анализаторският процес получава възможност за преодоляване на древните недостатъци и недоглеждания, също е трудно да се каже – поне докато не сме убедени, че съвременните тълкувания притежават по-висока когнитивност.

Цитирана литература

- Аристотел 1957:** Аристотел. *Поэтика (Об искусстве поэзии)*. Москва. 1957.
- Арутюнова 1990:** Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журина. Москва: Прогресс, 1990, с. 5–32.
- Блек 1962-90:** Black, M. *Models and metaphors*. Ithaca 9n.y., Cornell Univ. Press, 1962; М. Блек. Метафора. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журина. Москва, 1990, с.153–172.
- Вежбицка 1971-90:** Вежбицкая, А. Сравнение – градация – метафора. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журина. Москва, 1990 с. 133–152.
- Жол 1984:** Жоль, К. К. *Мысль. слово, метафора. Проблемы семантики в философском освещении*. Киев: Наукова думка. 1984.
- К. Куцаров 2010:** К. Куцаров. *Следходността в българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. Първо издание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.
- Маровска 2007:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. Второ издание. Пловдив: КОТА Дизайн, 2007.

Милър 1979-90: Миллер, Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журинская. Москва: Прогресс, 1990, с. 236–283.

Младенов 1941: Младенов, Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София: Хр. Г. Данов, 1941.

Паси 1983: Паси, И. *Метафората*. София: Наука и изкуство, 1983.

Потебня 1926: Потебня, А. А. Мысль и язык. – В: А. А. Потебня. *Полные собранные сочинения*. Москва: Юрайт, 1926.

Пирс 1983: Пирс, Ч. С. Из работы „Элементы логики. Grammatica speculativa“. – В: *Семиотика*. Ред. Степанов, Ю. С. Москва: Радуга. 1983, с. 151–210.

Рикъор 1975-90: Рикер, П. Живая метафора. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журинская. Москва: Прогресс, 1990, с. 435–455.

Рикъор 1988: Рикъор, П. Теория на интерпретацията. – В: *Бюлетин на СБИ*. 1988, № 6.

Ричардс 1950-90: Ричардс, А. Философия риторики. – В: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журинская. Москва: Прогресс, 1990, с. 44–67.

РЛТ: *Речник на литературните термини*. София, 1980.

ТМ 1990: *Теория метафоры*. Ред. Арутюнова, Н. Д., М. А. Журинская. Москва: Прогресс, 1990.

Якобсон 1965-83: Якобсон, Р. О. В поисках сущности языка. – В: *Семиотика*. Ред. Степанов, Ю. С. Москва: Радуга, 1983, с. 151–210.

UNA VISIONE INCLUSIVA DELLE METAFORE

Michele Prandi
University of Genoa
Michele.prandi@unige.it

Abstract: The paper explores the distinction between conventional and living metaphors. Conventional metaphors are conceptual structures shared and relied upon by common people that surface in both polysemy and figures documented in texts. Living metaphors are instruments of conceptual creation made possible by the capability of nuclear syntactic structures to shape conflictual complex meanings. In poetic metaphors, creation is reversible, restricted to a specific text. In science, by contrast, metaphors lead to the creation of new concepts that become special senses of special terms.

Key words: Conventional metaphors, living metaphors, conceptual conflicts, conceptual creation, projection

Sono lieto di dare il mio contributo al volume in onore dell'amico e collega Dimitar Popov: l'iniziativa mi offre un'occasione per ricordare con piacere e nostalgia i giorni passati insieme a Forlì, presso la Scuola Superiore di Lingue Moderne per Interpreti e Traduttori dell'Università di Bologna, nei primi anni del Millennio. Dimitar viveva lontano da casa; io mi spostavo a Forlì dalla mia residenza di Pavia ogni settimana per tre giorni. La comune lontananza offriva l'occasione per numerose discussioni, personali, e scientifiche. Queste ultime erano molto spesso incentrate sulle metafore, che erano al centro della mia riflessione nella cornice più ampia dello studio della grammatica e del significato delle espressioni complesse. Dopo aver cercato di ricondurre lo studio delle figure nell'alveo principale della ricerca linguistica (Prandi 1992), era giunto per me il momento di fare i conti con la teoria cognitiva della metafora lanciata da Lakoff e Johnson (1980). Ricordo una visita di Georges Lakoff presso il Dipartimento di Forlì, durante la quale posi esplicitamente allo studioso il problema del ruolo delle espressioni linguistiche nella messa in opera delle metafore. Come mi aspettavo, la sua risposta era antitetica alla mia. Nella visione di Lakoff, le metafore sono forme specifiche di strutture concettuali che precedono l'espressione linguistica, ne sono indipendenti, e sono pronte ad assumere le forme di espressione più svariate. La mia visione mette a fuoco in primo luogo le metafore vive, viste come il punto di arrivo di un processo di creazione reso possibile dalla capacità delle espressioni linguistiche di collegare i concetti in combinazioni imprevedibili. Le due concezioni delle metafore, come si vede, sono coerenti con visioni opposte della lingua: struttura formale autonoma in grado di plasmare concetti in un caso; forma di espressione strumentale al servizio di strutture concettuali indipendenti nell'altro. Una domanda, però,

cominciava ad affiorare nella mia mente: le due concezioni della metafora e della lingua sono davvero incompatibili?

Proprio negli anni di Forlì, si faceva strada nella mia riflessione l'idea che le due concezioni opposte non siano incompatibili, ma semplicemente si applichino a forme diverse di metafora. Una volta messo in dubbio il presupposto di incompatibilità, si trattava di elaborare gli strumenti concettuali per una visione inclusiva sia della grammatica, sia delle metafore. La lingua non è uno stato monocratico, retto da una costituzione rigida, o integralmente formale o integralmente funzionale e strumentale. Viceversa, è una confederazione di due strati di strutture opposte nell'orientamento e complementari nella funzione: uno strato formato da relazioni grammaticali formali indipendenti in grado di plasmare i concetti, e uno strato di forme funzionali all'espressione di relazioni concettuali indipendenti che ne riflettono la struttura come un'immagine fedele. Le metafore che popolano i testi e i discorsi, ugualmente, si dividono tra gli affioramenti di concetti indipendenti grazie a forme linguistiche strumentali e gli esiti di atti di creazione resi possibili dalla struttura sintattica del nucleo delle frasi, formato da relazioni grammaticali formali autonome dai contenuti [Prandi 2004].

2. Metafore convenzionali e metafore vive

Nella tradizione retorica Occidentale, almeno a partire dall'*Institutio oratoria* di Quintiliano, le metafore vive, considerate come esiti di atti di creazione individuali, hanno sempre occupato il proscenio, lasciando sullo sfondo le metafore convenzionali, viste come strumenti isolati di estensione lessicale. Gli esempi più facilmente riconoscibili di metafore vive si trovano nei testi letterari e poetici. Nella terzina di Dante

E vidi lume in forma di rivera
fluvido di fulgore, intra due rive
dipinte di mirabil primavera.

la luce diventa una sostanza liquida. Nel sonetto LI di Shakespeare, il desiderio nitrisce come se fosse un focoso destriero: *Therefore desire, of perfect love being made, / Shall neigh, no dull flesh, in his fiery race* (Perciò il desiderio, fatto del più perfetto amore, / nitrirà, non tarda carne, nella sua corsa infuocata¹). Dopo la pubblicazione della monografia *Metaphors We Live By* di Lakoff e Johnson nel 1980, lo studio delle metafore ha conosciuto una vera e propria rivoluzione epistemologica [Kuhn 1962]. La svolta cognitiva rivendica la centralità delle metafore convenzionali, definite come strutture concettuali coerenti e condivise incluse in un patrimonio di concetti

¹. Traduzione di A. Serpieri, in W. Shakespeare, *Sonetti*, Rizzoli, Milano 1980.

sui quali ciascuno di noi fa affidamento nella vita quotidiana, quando parla, pensa e agisce. Nell'espressione linguistica, i concetti metaforici convenzionali affiorano a due livelli: nel lessico, come significati estesi di parole o di espressioni idiomatiche, e nei testi, come espressioni metaforiche. Un esempio di estensione lessicale è l'acquisizione da parte del verbo *sprecare* di un'accezione appropriata per il tempo: *Stai sprecando il tuo tempo*. Un esempio di espressione metaforica è l'incipit della *Commedia* di Dante:

Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura,
ché la diritta via era smarrita.

L'estensione lessicale e la metafora di Dante rimandano ciascuna a un concetto metaforico convenzionale, rispettivamente IL TEMPO È DENARO e LA VITA È UN VIAGGIO.

Come un uragano, la svolta cognitiva ha spazzato via l'interesse per le metafore vive. All'interno dell'approccio cognitivo, la distinzione tra metafore convenzionali e metafore vive si riduce a una questione di grado, quando non è addirittura negata. Secondo Lakoff e Turner [1989], le metafore vive sono alimentate dallo stesso patrimonio di concetti che nutre le metafore convenzionali della vita quotidiana. Fauconnier [1997: 8] si spinge ad affermare che «There is [...] no difference between the lexically entrenched (opaque) cases and the ones that are perceived as innovative».

L'atteggiamento della metaforologia cognitiva si spiega con un paradosso: gli stessi studiosi che hanno visto nella metafora convenzionale una struttura concettuale indispensabile non hanno saputo riconoscere lo spessore concettuale delle metafore vive perché sono rimasti prigionieri dell'idea tradizionale, documentata nei secoli da Quintiliano a Lausberg e al Groupe μ di Liegi², che le vede come artifici decorativi e sostitutivi. Un progetto di valorizzazione delle metafore vive non può che fondare la loro identità su un criterio che riconosca la loro dignità di strutture concettuali al servizio della creazione. Questo criterio è il conflitto tra concetti. Le metafore vive nascono dal significato di espressioni che sfidano i pilastri del sistema di concetti sul quale si fonda la coerenza del nostro pensiero condiviso, e prima ancora della nostra vita quotidiana: dell'ontologia naturale³. Nell'ontologia naturale, la luce non è un liquido, come affermato nella terzina di Dante, e il desiderio non è un cavallo, come implicato nel

². Lausberg ([1949[1969: § 228]], ad esempio, definisce la metafora come «la sostituzione [...] di un *verbum proprium* ('guerriero') con una parola il cui significato inteso *proprie* è in rapporto di somiglianza [...] con il significato *proprie* della parola sostituita ('leone')».

³. Sull'ontologia naturale rinvio a Prandi [2017: 62-69].

sonetto di Shakespeare. Se la immaginiamo come un fiume, la metafora viva si rivela una strategia concettuale creativa sia alla sorgente, sia alla foce.

Alla sorgente della metafora viva c'è il conflitto concettuale, che valorizza in modo creativo la capacità delle strutture sintattiche nucleari della frase di collegare i significati atomici delle parole in significati complessi. Una stessa relazione grammaticale, per esempio la relazione tra soggetto e predicato, può essere usata o in modo strumentale o in modo creativo. In una frase come *Il cavallo nitrirà*, la relazione grammaticale è usata in modo strumentale perché si limita a dare voce a una relazione concettuale indipendente. In una frase come *Il desiderio nitrirà*, viceversa, la stessa relazione grammaticale è valorizzata come strumento di creazione: grazie alla sua capacità di imporre ai concetti collegati uno stampo rigido indipendente, sottopone alla nostra riflessione un significato conflittuale al quale non corrisponde nessun modello concettuale coerente.

Il contenuto di una metafora viva è l'esito di un processo di interpretazione a sua volta creativo di un significato conflittuale. Sia il contenuto di un'espressione coerente come *Il cavallo nitrirà*, sia il contenuto di una metafora convenzionale come *stai sprecaando il tuo tempo*, sono concetti noti che dobbiamo semplicemente riconoscere. Il significato conflittuale, viceversa, non è un dato condiviso *a priori* ma un problema concettuale aperto. Il contenuto di una metafora viva come *il desiderio nitrirà*, ad esempio, è un'incognita che può ricevere un valore solo al termine di un processo di interpretazione attivo e creativo nei limiti di un testo o di un atto di comunicazione: nel nostro caso, all'interno del sonetto LI di Shakespeare. Le metafore vive possono essere definite come l'esito di atti di interpretazione testuale di significati conflittuali di espressioni complesse⁴. Sul processo di interpretazione, dobbiamo però compiere una distinzione. C'è un livello di interpretazione che vale per tutte le metafore perché coinvolge qualsiasi enunciato impegnato in un testo o in atto di comunicazione. Davanti a una metafora, che sia creativa o convenzionale, dobbiamo comunque chiederci quale valore assuma nel contenuto del testo che la ospita. Quando sviluppa un concetto convenzionale – per esempio, *nel mezzo del cammin di nostra vita* – la metafora sulla quale ci interroghiamo ha un contenuto indipendente, che precede logicamente l'interpretazione: la metafora è nel significato dell'espressione. Quando la metafora è viva e creativa – per esempio, *Il desiderio nitrirà* – la metafora non ha un contenuto preliminare all'interpretazione nel testo, ma è essa stessa il punto di arrivo di un livello specifico di interpretazione: l'interpretazione figurata. Il significato dell'espressione, in effetti, non è ancora una metafora, ma un conflitto

⁴. Mentre le metafore basate su un conflitto concettuale sono creative in senso pieno, le metafore che sviluppano in modo originale metafore convenzionale possono essere definite creative in un senso debole.

concettuale aperto a diverse interpretazioni. Il dato è evidente quando uno stesso conflitto concettuale è aperto a interpretazioni divergenti: il significato dell'espressione *The green woods laugh* (Blake: *I verdi boschi sorridono*), ad esempio, si apre verso un'interpretazione metonimica – ridono le persone che si trovano nel bosco – o verso due interpretazioni metaforiche: i rumori del bosco sono descritti come risate; siccome ride, il bosco è visto come un essere umano. Sia la metafora che la metonimia, come dimostra l'esempio, sono l'esito di un'interpretazione figurata.

3. Le metafore vive: dalla creazione poetica alla creazione scientifica

Gli esempi più immediati di metafore vive e creative sono certamente le metafore poetiche. Tuttavia, le metafore che spingono fino in fondo il loro potenziale creativo sono quelle messe in opera dagli scienziati per creare concetti disciplinari innovativi, come ha messo in luce l'epistemologia del Ventesimo secolo [Hesse 1965; Boyd [1979[1993]]]; Kuhn [1979[1993]]. Il confronto tra le due forme di creazione è diretto se osserviamo una metafora viva e creativa che è documentata sia in poesia, sia nella ricerca scientifica: per esempio, la metafora dell'onda di luce. Un esempio di metafora poetica si trova nei versi di Shelley che descrivono il tramonto come un mare di luce solcato da onde dorate:

It [the moon] floats upon the sunset's sea of beams,
Whose golden *waves* in many a purple line
Fade fast, till borne on sunlight's ebbing streams

[La luna] fluttua sul mare di raggi del tramonto
Le cui *onde* d'oro in molteplici linee purpuree
Svaniscono rapide, finché non le incontrano le correnti calanti del sole⁵

L'idea che la luce si propaghi in forma di onde, d'altro canto, percorre la storia della fisica da Huygens (XVII secolo) a Maxwell (fine XIX secolo) come un pilastro della teoria ondulatoria della luce. La creazione metaforica comporta idealmente sia una *pars destruens*, sia una *pars construens*. Se teniamo distinte le due fasi, possiamo identificare il punto nel quale le strade della creazione poetica e della creazione scientifica si separano.

Nella *pars destruens*, il conflitto concettuale sfida l'identità di un concetto convenzionale acquisito. In questa fase, la metafora creativa della scienza si avvicina alla metafora poetica. Nel nostro esempio, la metafora poetica e la metafora scientifica sfidano entrambe il concetto coerente e condiviso di luce applicandogli un modello estraneo, e cioè il concetto di

⁵. Traduzione di F. Rognoni e M. Mandolini Pesaresi in P. B. Shelley, *Opere poetiche*, Mondadori, Milano, 2018

onda, che ci fa vedere la luce come una sostanza liquida. L'analogia tra la creazione poetica e la creazione scientifica. Osserviamo ora la *pars construens* del percorso.

Nella metafora poetica, l'effetto di straniamento [Šklovskij 1925] di un concetto noto è reversibile perché è limitato al testo che la contiene. La lettura dei versi di Shelley, ad esempio, non ci porterà mai a pensare che la luce sia davvero una sostanza liquida. Parallelamente, la metafora poetica dell'onda di luce non cambia il significato lessicale del nome *onda*; più in generale, le metafore vive e creative della poesia non mettono in opera accezioni nuove di parole, e quindi non sono strumenti di estensione lessicale. La metafora scientifica si comporta in modo opposto su entrambi i fronti. Servendosi della metafora, lo scienziato cerca di applicare alla luce, e in particolare al suo modo di propagarsi, una proprietà inesplorata che possa essere in qualche modo caratterizzata grazie alla proiezione del concetto di onda. Questa spinta creativa innesci un processo di elaborazione concettuale coerente, che coinvolge idealmente l'intera comunità scientifica e che è destinato a sfociare in due esiti interconnessi. Da un lato, la concezione della luce come fenomeno fisico si arricchisce di contenuti nuovi ed è completamente ristrutturata; dall'altro, la parola *onda* acquista un'accezione nuova come termine tecnico della fisica della luce. Se questo è vero, il concetto di onda di luce non può per necessità logica precedere la messa in opera della metafora, come accade nelle metafore convenzionali, ma è il suo prodotto. Il nome *onda*, d'altro canto, non è altro che il nome del concetto estraneo e conflittuale proiettato sulla luce, e la sua adozione come termine è il suggello del percorso creativo nato dalla metafora.

4. Conclusione

Una visione inclusiva della metafora [Prandi, Rossi eds. 2022] riconosce sia alle metafore convenzionali, sia alle metafore vive lo statuto di strutture concettuali. Le metafore convenzionali sono strutture concettuali in quanto fanno parte integrante di una categorizzazione condivisa dell'esperienza. Le metafore vive sono strutture concettuali in quanto offrono strumenti per creare concetti nuovi, non convenzionali.

In quanto parte di un patrimonio concettuale condiviso, le metafore convenzionali precedono idealmente le loro diverse forme di espressione linguistica. In quanto esiti dell'interpretazione di significati complessi conflittuali, le metafore vive dipendono dall'espressione linguistica, e in particolare dalla capacità delle strutture sintattiche del nucleo della frase di collegare i concetti in modo non convenzionale ma creativo. Nelle metafore poetiche, la creazione concettuale è reversibile, limitata al testo che le contiene. La creazione di concetti è un processo irreversibile nelle metafore

della scienza, che ristrutturano concetti noti ed estendono al tempo stesso il significato delle parole focali trasformandole in termini di specialità.

Riferimenti bibliografici

Boyd 1979[1993]: Boyd, R. «Metaphor and Theory Change: What is ‘Metaphor’ a Metaphor for?». – In A. Ortony (a cura di), *Metaphor and Thought*, 1979, 2^a edizione, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, 481–532.

Fauconnier 1997: Fauconnier, G. x *Mappings in Thought and Language*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Groupe μ 1970: Groupe μ . *Rhétorique générale*. Parigi: Larousse, 1970.

Hesse 1965: Hesse, M. B. «The Explanatory Function of Metaphor». – In Y. Bar-Hillel (a cura di), *Logic, Methodology, and Philosophy of Science*, Amsterdam: North Holland, 1965, 157–177.

Kuhn 1962[1979]: Kuhn, Th. S. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: The University of Chicago Press, 1962. Tr. it.: *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*. Torino: Einaudi, 1979.

Kuhn 1979[1993]: «Metaphor in Science». – In A. Ortony (a cura di), *Metaphor and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, 2^a ed., 1993, 533–542.

Lakoff, Johnson 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors we Live by*, The University of Chicago Press, Chicago – Londra, 1980.

Lakoff, Turner 1989: Lakoff, G., M. Turner. *More than Cool Reason*, Chicago – Londra: The University of Chicago Press, 1989.

Lausberg 1949[1969]: Lausberg, H. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Monaco: Max Hüber Verlag, 1949. Trad. it.: *Elementi di retorica*. Bologna: Il Mulino, 1969.

Prandi 1992: Prandi, M. *Grammaire philosophique des tropes*. Parigi : Les Editions de Minuit, 1992.

Prandi 2004: Prandi, M. *The Building Blocks of Meaning*. Amsterdam-Filadelfia: John Benjamins, 2004.

Prandi 2017: Prandi, M. *Conceptual Conflicts in Metaphors and Figurative Language*. New York – Londra: Routledge, 2017.

Prandi, Rossi, M., eds., 2022: Prandi, M., Rossi, M. *Researching Metaphors. Towards a Comprehensive Account*. New York – Londra: Routledge, 2017.

Quintiliano 2007: Quintiliano, *Istituzione oratoria*, con testo a fronte, a cura di E. D’Incerti Amadio e S. Beta, Milano: Mondadori, 2007.

Šklovskij 1925[1974]: Šklovskij, V. *O teorii prozy*, Leningrado, Federatsiia, 1925. Trad. it. *Teoria della Prosa*, Torino: Einaudi, 1974.

ТЕМАТИЧНИЯТ КРЪГ „ПРОФЕСИЯ“ В УЧЕБНИ СИСТЕМИ ПО НЕМСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД

Айля Илиязова
Шуменски университет “Епископ Константин Преславски”
a.iliyazova@shu.bg

THE THEMATIC CIRCLE "PROFESSION" IN LEARNING SYSTEMS OF GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN BULGARIA

Aylya Iliyazova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
a.iliyazova@shu.bg

Abstract: The main purpose of the present study is to analyze the thematic circle "Profession", which is part of the general thematic concept of the educational systems of German as a foreign language. The linguistic didactic analysis is based on selected learning systems for the B1 language level, while the content analysis is aimed at various aids, linguistically preparing learners for respective professional fields.

Keywords: profession, teaching systems of German as a foreign language, professional skills, professional areas

Новите технологии вече променят и структурата на професиите. Тази промяна налага адаптация към възникващите нови професии. Динамичната адаптация означава едно – че учениците в днешното училище след време ще упражняват професии, които все още не съществуват, а други професии ще бъдат заменени с автоматизирани процеси, т.е. те няма да бъдат „търсени“. Според Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030) „ще бъдат необходими нови професионални умения, прояви на творчество, гъвкавост и мобилност както в рамките на една професия, така и при смяна на професиите“ [МОН 2020: 13].

Стратегическата рамка формира визия за образованието, обучението и ученето в Република България през 2030 г., като един от очакваните резултати при осъществяване на тази визия е: „Децата и учениците през 2030 година притежават (...) нагласа за успешна социална и професионална реализация“ [МОН 2020: 18]. Сред деветте определени като приоритетни области отношение към тезата на настоящата разработка има седмата приоритетна област: „Реализация в професиите на настоящето и бъдещето“ [МОН 2020: 19]. Сред изброените цели и групи мерки/дейности в Стратегическата рамка като релевантна за изследването се откроява следната цел: „Осигуряване на система от достъпни и качествени услуги за системно кариерно

ориентиране от ранна детска възраст и в училище във връзка с успешната реализация на пазара на труда“ [МОН 2020: 39].

В тази връзка в разработката се формулира следната работна хипотеза: Чрез разгръщане на аспектите на тематичния кръг „Професия“ в избрани учебни системи по немски език като чужд (в частност: в учебни системи на езиково ниво B1) се работи и по посока на насочване и първоначално ориентиране на обучаваните в различни професионални области. Цел на работата е да се анализират задачите и упражненията, предложени в този тематичен кръг, за да се докаже, че процесът на формиране на професионални компетентности чрез професионалната подготовка може да намери своето своеобразно логично продължение и чрез профилираната подготовка на обучаваните. Тази подготовка следва да доведе до компетентности и компетенции в една или няколко научни области. Използваните в работата изследователски методи са тези на лингводидактическия и на съдържателния анализ. Съдържателният анализ е насочен към обзор на помагала по немски език като чужд, които подготвят в езиково отношение възрастни обучавани за бъдеща професионална реализация чрез владение на немски език на определено езиково ниво.

Формулират се и следните изследователски задачи, свързани с въпросите:

1. Развиват ли се уменията за оценка, планиране и контрол на дейността чрез задачите, предложени от авторите на учебните системи по НЕ като чужд?
2. Формират ли се практически нагласи?
3. Как упражненията, включени в този тематичен кръг, допринасят за поведение, ориентирано към бъдеща професионална мотивация?
4. Допринасят ли задачите в тематичния кръг „Професия“ за усвояване и прилагане на стратегии, необходими за бъдеща професионална реализация?

Понятията *професионални компетентности* и *професионални компетенции* в тази работа се разглеждат като тясно свързани едно с друго. Според Н. Петров е необходимо да се спазят следните стъпки в обучението: най-напред обучаващите се да получат знанията, които ще са полезни в професията, след това у тях да се формират уменията, от които зависи, как ще се изпълняват дейностите, а обучението в отношения ще постави последния щрих, който ще допринесе за изграждането на нужното поведение [Петров 2018: 2–3]. Тъй като в разработката се разглеждат учебни системи по немски език като чужд, използвани по време на профилираната подготовка на обучаваните в рамките на средното образование в България, изследователският

интерес се ограничава предимно до обучението в знания и умения, изграждащи компетентностите, при това акцент се поставя само върху социално-личностните знания и умения, които „спомогат за развитието на личността, изграждайки ценностната система, подготвяйки завършили за взаимодействието както с работната среда и междуличностните отношения в нея, така и с обществото, от което той е част“ [Петров 2018: 4]. Социално-личностните знания са част от социалната, хуманитарна, езикова и др. видове подготовка, което е предпоставка за бъдеща висока мотивация за професионално развитие. Общата езикова култура и владенето на чужди езици като ключови компетентности биха гарантирали и успешна комуникация в професионалния живот на обучаваните.

В настоящия лингводидактически анализ са включени избрани учебни системи по немски език като чужд в България, които водят до езиково ниво B1 в рамките на средното образование, като съзнателно са пропуснати системите за по-ниските езикови нива A1 и A2, като определящ аргумент за това е обстоятелството, че на тези нива обучаваните все още не разполагат с необходимото лексикално богатство, което да включва и понятия и термини, свързани с определени професионални области. Поради съображения за определен, предварително зададен обем на работата в нея не се разглеждат и учебни системи, водещи до по-високи езикови нива. Вследствие на това фокусът е ограничен върху три учебни системи по немски език като чужд: *Ideen 3 2011*, *Menschen B1 - B1.1 2014* и *Sicher B1+Niveau 2012*.

Съдържателният анализ в разработката обаче не изключва и по-ниските езикови нива, тъй като помагалата са предвидени предимно за възрастни обучаеми, за които немският език като чужд е важно условие за професионална реализация в немскоезична среда.

В горепосочените учебни системи тематичният кръг „Професия/ Beruf“ се въвежда, като се работи върху формиране на продуктивните и рецептивните умения на изучаващите немски език като чужд.

В учебната система *Ideen 3* от 2011 г. работата по тематичния кръг „Професия/ Beruf“ е концентрирана в една урочна единица: *Die Arbeit ist interessanter, als ich gedacht habe* (стр. 114-121). Работи се за развиване на всички рецептивни и продуктивни умения, като задачите следват принципа за спираловидност, предполагащ повторемост и плавен преход от по-лесните към по-трудните упражнения. Прави впечатление разнообразието от подтеми в тази урочна единица, разглеждат се: същността на понятието *работа*, неговият смисъл, условията за работа в конкретни професионални ситуации, предлага се модел за интервю за работа, а за финал се обсъждат планове за бъдеща професионална реализация.

В учебната система *Menschen B1 - B1.1* от 2014 г. този тематичен кръг се разглежда в три урочни единици и в един страноведчески проект. В урочната единица *Mein Beruf ist meine Leidenschaft*, която е трета поред в учебника, включена в първи модул, на стр. 17–19, се предлага текст за слушане с разбиране и текст за четене с разбиране, които целят формиране на рецептивни умения. След урочната единица на стр. 24 следва разделът *Filmstationen (филмови станции)*, в който са предложени кратки видеоклипове със съпътстващи упражнения за гледане и слушане с разбиране на тема „Професия“. Следващата учебна единица, в която е представен тематичният кръг „Професия“, е със заглавие *Während andere lange nachdenken*. На стр. 49–52, в трети модул от учебната система, са предложени задачи, с помощта на които се развиват уменията за четене с разбиране и продуктивното умение говорене. Чрез страноведческия проект със заглавие *Arbeitgeberattraktivität – was Mitarbeiter anzieht*, на стр. 61, се работи върху развиване на продуктивните умения писане и говорене. В пети модул, на стр. 17–22, е урочната единица със заглавие *Schön, dass Sie da sind*. Всички задачи, предложени в тази урочна единица, са фокусирани върху начините за кандидатстване за работа: започвайки от това, как се търси работа в обяви за работа, премине се през писане на мотивационно писмо за работа и се стигне до интервю за работа. В тази единица паралелно се работи върху всички умения.

В учебната система *Sicher B1+Niveau* от 2012 г. тематичният кръг „Професия“ е представен чрез цяла тематична единица *Berufseinstieg*. Тя, от своя страна, включва следните тематично обвързани елементи: фоторепортаж „Das Atelier La Silhouette/ Ателие силует“ (стр. 51), работа с текст от вестник (стр. 54–55), викторина, предполагаща работа с партньор (стр. 56), текст за слушане с разбиране, който е основа за последващ разговор на тема „Професии“ (стр. 58). Последният елемент от тематичната единица представя обяви за работа от работодател (стр. 59), като работата с тях се финализира с дискусия в малки групи.

Задачите в тематичния кръг „Професия“ и в трите учебни системи спомагат за формиране на практически нагласи в обучаваните, като същевременно се работи и в посока на запознаване със стратегии, релевантни при реализацията в определени професии.

В работата се прави и кратък преглед на помагала, чиято цел е езиковата подготовка на възрастните, имащи желание за професионална реализация в немскоезична среда (или за работа в немски фирми в България). Обзорът включва продукти на няколко големи издателства с утвърдени позиции в България: *Cornelsen, Klett* и *Hueber*.

Издателство *Cornelsen* предлага няколко поредици, обхващащи различните езикови нива⁶: в поредицата *Deutsch für den Alltag und für das Berufsleben* помагалата за първите три нива A1 – B1 са с заглавие *Pluspunkt Deutsch – Leben in Deutschland*. За следващите три нива B1+ – C1 са предвидени три помагала със заглавие *Fokus Deutsch – Erfolgreich in Alltag und Beruf*. Втората поредица *Deutsch für den Beruf* е за нива A1 – B1, както следва: помагало *Ja, gerne! Deutsch im Tourismus* (за област туризъм), помагало *Pluspunkt Deutsch – Erfolgreich in Gastronomie und Hotellerie* (за област гастрономия и хотелиерство) и помагало за езиково ниво B1 *Pluspunkt Deutsch – Erfolgreich im Beruf*. Третата поредица със заглавие *Deutsch für Pflegeberufe* (немски език за професии, насочени към оказване на професионална помощ на хора в неравностойно положение) включва две помагала: за ниво A2 е помагалото *Pluspunkte Beruf – Erfolgreich in der Pflege*, а за ниво B1+ е предвидено помагалото *Fokus Deutsch – Erfolgreich in Pflegeberufen*. Издателство *Cornelsen* предлага и материал за подготовка за изпит *telc Deutsch B1+ Beruf*.

Издателство *Klett* предлага широка палитра от заглавия, които обхващат всички езикови нива⁷:

1. DaF im Unternehmen, A1
2. Linie 1 Beruf, B2
3. Perspektive Deutsch/ Kommunikation am Arbeitsplatz, A2/ B1
4. Deutsch für das Berufsleben (für Erwachsene), B1
5. Kommunizieren im Beruf, B1/ B2
6. Kommunikation im Krankenhaus, B1/ B2
7. Berufspraxis, B1
8. Bewerbungstraining, A2 – B1
9. Orientierung im Beruf, A2 – B1
10. Schreiben in Alltag und Beruf, A2 – B1
11. Mit Erfolg zu telc Deutsch B1+ Beruf
12. Wirtschaftskommunikation Deutsch, A2 – C1.

Издателство *Hueber* предлага както помагала за езиково обучение, насочени към отделни професионални области, така и заглавия, които насочват ползвателя към работа със специфичната професионална терминология⁸:

1. Im Berufssprachkurs – maßgeschneidert für BAMF - BSK – помагало от пет части (A2 – C1), за езикова подготовка в езиков курс.

⁶ <https://www.cornelsen.de/service/international-deutsch/katalog-produkte/deutsch-fuer-den-beruf>, достъп на 30.09. 2024 г.

⁷ <https://www.klett-sprachen.de/daf-im-beruf/c-1850?srsId=AfmBOop904f51ZTD1kKaQMQQwjoE3HaYXHgJjWeo6GSPyt4er8HIBxy6>, достъп на 01.10.2024 г.

⁸ <https://shop.hueber.de/de/beruf-daf>, достъп на 30.09. 2024 г.

2. Deutsch – Turbo: Deutsch lernen im Job – schnell, flexibel, praxisnah – помагало от две части, за езиково ниво A2.
3. Menschen im Beruf – помагалото е съставено от три части, всяка една от които е насочена към определена професионална област:
 - Menschen im Beruf - Tourismus – предназначено за област „туризъм“
 - Menschen im Beruf - Pflege – предназначено за област „социално подпомагане“
 - Menschen im Beruf - Medizin – предназначено за област „медицина“.
4. Berufssprachführer – поредицата включва помагала за работа със специфична лексика/ изразни средства, необходими за работа в типични професионални ситуации:
 - Deutsch in der Firma – немски език във фирмата
 - Deutsch in der Gastronomie und Hotellerie – немски език в гастрономията и в хотелиерството
 - Deutsch in Handel und Verkauf – немски език в търговията и продажбите
 - Deutsch für Ingenieure – немски език за инженери
 - Deutsch in der Kita – немски език за работа в детските градини
 - Deutsch in der Medizin – немски език в медицината
 - Deutsch in der Pflege – немски език в областта на социалното подпомагане.
5. Prüfung Express – Deutsch-Test für den Beruf, B1 – C1 – помагалото, което е предназначено за три езикови нива, съдържа материали за подготовка за изпит за съответното ниво.
6. E-Mails, Briefe & Co – помагало с материали, работата с които развива продуктивното умение *писане*.
7. Im Beruf NEU – Fachwortschatztrainer – помагало, съдържащо специфична лексика, необходима за работа в съответната професионална област:
 - Technik – техника
 - Reinigung – почистване
 - Einzelhandel – търговия на дребно
 - Bau – строителство
 - Pflege – социално подпомагане
 - Transport und Lager – транспорт и складиране
 - Erziehung – възпитание.
8. Visuelles Fachwörterbuch: речник със специфична терминология:
 - Visuelles Fachwörterbuch – Kfz – Mechatronik – в област „автомеханика“

- Visuelles Fachwörterbuch – Friseurhandwerk – в област „фризьорство“
- Visuelles Fachwörterbuch – Einzelhandel – в областта на търговията на дребно.

И трите издателства предлагат изключително богата палитра от продукти, които са подходящи както за работа в езиков курс, така и за самостоятелна подготовка за сертификатен изпит по немски език като чужд. Помагалата са съпроводени много често и с аудиоматериали, необходими за развитието на уменията за слушане с разбиране. Паралелно с това обучаваните имат възможност да работят с речници, съдържащи терминология, която характеризира дадена трудова дейност или производство. По този начин практикуващите съответната професия могат да надградят основния си речник. Сред важните изводи в настоящата разработка се налага идеята за ползата и нуждата от учебни системи и помагала по немски език като чужд, които подготвят обучаваните (както в училищна, така и в извънучилищна среда) за професионално ориентиране, реализация в предстояща професионална област чрез възможностите на задълбочена чуждоезикова подготовка по немски език. Владееенето на чужди езици, в частност на немския език, като част от общия компетентностен профил на личността се оказва неизбежно логична предпоставка за бъдещата, по-висока мотивация при пълноценното упражняване на съответната професия. Чуждоезиковата подготовка би довела и до надграждане на речника с помощта на професионална терминология и за успешна комуникация в професията чрез използването на правилния понятиен апарат.

Цитирана литература

Учебни системи

Зихер В1+ ниво 2012: Sicher B1+Niveau. Deutsch als Fremdsprache. Kursbuch. Hueber. Educational Centre. 2012.

Идеен 3 2011: Ideen 3. Kursbuch. Deutsch als Fremdsprache. Kursbuch. Hueber. Educational Centre. 2011.

Меншен В1.1. 2014: Menschen. B1.1. Deutsch als Fremdsprache. Kursbuch. Hueber. Educational Centre. 2014.

Меншен В1. 2014: Menschen. B1.2. Deutsch als Fremdsprache. Kursbuch. Hueber. Educational Centre. 2014.

Вторични източници

Клет: Klett 01.10.2024 <<https://www.klett-sprachen.de/daf-im-beruf/c-1850?srsId=AfmBOop904f51ZTD1kKaqMQQwjoE3HaYXHgJjWeo6GSPyt4er8HIBxy6>>

Корнелсен: Cornelsen 30.09. 2024 <<https://www.cornelsen.de/service/international-deutsch/katalog-produkte/deutsch-fuer-den-beruf>>

МОН 2020: МОН. Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021-2030). 2020

Петров 2018: Петров, Н. Същност на професионалните компетенции. September 1, 2018, 01.09.2024 <<https://ssrn.com/abstract=3418931>>

Хуебер: Hueber, 30.09. 2024 <<https://shop.hueber.de/de/beruf-daf>>

ЗА ФУНКЦИИТЕ НА ПОВТОРЕНИЯТА В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Йовка Тишева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
tisheva@uni-sofia.bg

ON THE FUNCTIONS OF REPETITIONS IN COLLOQUIAL SPEECH

Yovka Tisheva
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
tisheva@uni-sofia.bg

Abstract: The main topic of this paper is to outline the distinctive features of Spoken Bulgarian. One of the fundamental syntactic characteristics of spoken language is discussed: the doubling of arguments. Observations are focused on syntactic variations for initial repetitions of words and phrases in spontaneous spoken language. Structural and discourse-oriented analysis is applied to show the mechanisms used by the speakers in communicative interaction and to identify the cases of syntactic variations. Repetitions may signal initial commitment of the speaker, hiatus, resumption or restart of his/her speech production.

Key words: doubling, repetition, communicative strategy, Spoken Bulgarian

В анализите, следващи постановките на нормативните граматика, спонтанната устна реч се определя като непоследователна и неточна. Основание за това са ненужните паузи, удължаванията на звукове, особено в края на думите, включването на филтри (фонационни средства за запълване на паузи), повторенията на думи или изрази, автокорекциите, паразитните изрази и др. Вариантността при реализирането на каноничните изреченски модели също се отбелязва като една от характеристиките на устните текстове. Тези особености на устната реч може да се свържат с липсата на цялостно планиране на изказването, с високата степен на спонтанност и неподготвеност в устната неофициална комуникация. Както показват наблюденията върху данни от различни езици [Браун, Юл 1983: 4–19; Танен 1982; Халидей 1985; Чейф, Танен 1987 и др.], при сравнение на устни с писмени текстове се установява, че колкото по-добре е планирана устната реч, колкото по-подготвена е, толкова по-малко са разликите между двете форми, в които се реализират текстовете.

Обект на разглеждане в настоящия текст са особености на българската устна реч на синтактичното равнище. Анализите са насочени към представяне на някои от моделите за реализиране на специфичните за устната реч структури с повторени части. Наблюденията са направени върху примери, ексцерпирани от корпуса

на Кр. Алексова с данни за българската разговорна реч и от базата данни BgSpeech.

Формата, чрез които протича комуникацията, оказва влияние върху избора на езикови средства и начините за включването им в конкретния дискурс. Писмените текстове са подготвени и това се изразява в подбора и преднамерените редакции на текста. Спонтанността на устната реч води до елипси, повторения, фалстартове, автокорекции и др. Тези специфики са резултат от линейността на устната реч (развитие във времето без „връщане назад“ за преосмисляне и редактиране), от една страна, и наличието на възможност за обмисляне, преценки и редакции от различен тип при комуникация в писмена форма. Устната реч е ограничена във времето от гледна точка на времето за произвеждане (произнасяне) и обработка (възприемане и осмисляне) на изказването, докато писмените текстове може да бъдат редактирани от автора и препрочитани от адресата с цел достигане до авторовото послание.

Липсата на плавност в развитието на разговора, използването на синтактични единици, чиято структура не отговаря на моделите на изреченията в писмените текстове, елипсите, незавършените изказвания са типични за устната реч. На синтактичната кондензация, която води до елипси, „се противопоставят“ многократността и повторенията на думи, фрази или по-големи изреченски сегменти. Структурите в устната реч допълнително се усложняват поради включването на елементи с прагматична функция (етикетни изрази, изрази за поддържане на контакт, за проверка на канала, за обратна връзка и под.).

Синтактичните особености на спонтанната устна реч са представени в редица изследвания, основаващи се на данни от различни групи езици. Част от изводите за някои германски, романски и славянски езици са обобщени в монографията на М. Ковачева [Ковачева 2012]. В своето изследване на синтаксиса на българската разговорна реч И. Ликоманова [Ангелова 1994] откроява две групи типизирани явления, в резултат на които се реализират и два типа конструкции: „с ирелевантност на синтактичен елемент; (...) с липсата на релевантен синтактичен елемент“ [Ангелова 1994: 34]. В предходни изследвания по въпроса [Тишева 2014: 182–211] бяха представени и други системни особености на синтаксиса на разговорната реч, сред които са:

- засилена употреба на лични местоимения подлози, особено на формата за 1 л. ед.ч. В резултат на това се реализират двусъставни вместо едносъставни изречения, без в изказването да е необходимо или да се налага по прагматични причини означаването на

подлога (той не е фокус, не носи логическо ударение, не е част от противопоставителна конструкция)¹:

1. Б: да ма аз ти казвам аз съ възхищавам [на такива хора]

В: аз съм труден от гледна точка на това че (Ф-ъ-ъ) аз съм по афиф работа/в смисъл аз не моа се сърдъ мноо/ мноо не моа така

Б: аз толкова трудно казвам не че [направо] не мога да се понасям

Този „егоцентризъм” на разговорната реч не се влияе от типа текст, защото се наблюдава както в кратки реплики при диалогично общуване, така и в по-дълги текстове (разкази на един от говорещите):

2. били се уговорили (Н) аз викам няма проблем аз ням работа/ викам ш се кача горе ше гледам детето/ но тя първо ми се разсърди/след тва като аз пак я карах нали така и така тя вика / а нали утре сяхм да ги каниме

- конкуренция между местоимения от различни групи (напр. между притежателни и възвратни притежателни), както и между форми от една група. Типичен пример е налагането на *дето* като универсален релатив и на *като* вместо *когато* в обстоятелствени изречения за време:

3. след време ше има хора дето ше надигнат глас; не аз/ няа търпъ някъв такъв човек дето ми лази по нервите; оня бе/ дето пише за мутрите най-яките книги дет ги написа

4. ше мисля като ми дойде рождения ден; начи ноо трудна/тя аз кат й се обадох и викам бе поканиха ни

- специфични конструкции за изразяване на неопределеност, в които се включват неопределително местоимение и показателно местоимение за близост:

5. и тя нали надменна някаква такава; да си сеа на някое такова екзотично островче; влизам и там гледам всичките някакви такива // абе никой не познавам

- изпадане на предлога *на* от конструкции с удвоено непряко допълнение, което е пред сказуемото (т.н. na-drop):

6. Ø² мен езиците ми харесват; Ø мен цяла седмица ми е лошо; добре аз в смисъл такъв че: аз защото Ø мен са ми казвали че не не се казва гòдеч а годèч; Ø тебе не ти ли започна кандидатстудентската кампания?

В тази статия ще бъдат коментирани повторенията като част от спецификата на устната реч. Те се свързват с посочената от И. Ликоманова тенденция за включване на ирелевантен синтактичен елемент в структурата на изказването чрез:

¹ Тъй като фонетичните особености не са обект на анализ, примерите от корпуса на Кр. Алексова се изписват без словните ударения, поставяни системно в оригиналните транскрипции.

² Знак за изпуснат елемент.

- Буквално повторение на един от елементите в репликата – механични повторения с комуникативна и фатична функция (от типа *не, не; да, да; добре, добре*). С тях се подчертава повтореният елемент или се търси интензификация.

- Повторение на фрагмент от репликата с добавка на нов езиков елемент

- Повторение с подмяна на един от репликовите елементи.

Последните два типа може да се отнесат и към автокорекциите, напр. поправки в използвана от говорещия граматична форма след осъзнаване на допусната грешка. Повторения с подмяна са например тези с използване на универсалния глагол *такова*. За наблюденията ни е важно да се посочи, че повторение на репликов елемент в началото (напр. *как/ как му е заглавието*) служи за „сигнализиране на инициалността” [Ангелова 1994: 50].

И. Ликоманова обобщава, че повторенията в устната реч се използват не само за запълване на хезитационни паузи или за печелене на време, но и за подчертаване, интензификация или уточнение на информацията. Конкретната цел на анализите, които ще бъдат представени тук, е да се провери валидността на изводите за функциите на повторенията в разговорната реч върху по-богат корпус от данни.

Повторенията обикновено се класифицират според това на кое място в изказването се намира дублираният елемент – в началото, в средата или в края на изказването [Тишева 2014: 195–197]. Обект на коментар тук ще бъдат само началните буквални съседни повторения (за видовете повторения вж. класификацията на Д. Попов [Попов 2016: 167–168]). Потвърждава се изводът на И. Ликоманова, че началните повторения функционират като сигнал за вземане на думата и включване в комуникативния процес:

7. Ас ас ни моџ си престаџ разбираш ли; Ний ний сме ф ид'ални отношенияя заштото се виждаме р'атко

В корпуса с емпирични данни са регистрирани сравнително малко примери за механични повторения в началото на репликата, с които говорещият цели отлагане на отговора и запълване на нежелана пауза преди началото на същинската част от съобщението. Комбинацията на повторението с филър в пример 8. подкрепя твърдението, че печеленето на време за обмисляне е причината, довела до реализиране на такъв тип конструкция:

8. защото защото м_м_м трябва да се поеме политическа отговорнос значи да се реши един проблем особено такъв забатачен наистина от дваџсе години

Наблюденията показват, че по-голяма част от регистрираните начални повторения имат емфатична функция. В такива случаи

повторените синтактични елементи може да са изразени с различни части на речта:

9. Р: йа ми кажи сеа ти н'аква манджа за тва нешто// ас сирене сирене правъ

В: Гювече / гювече

10. дай дай да го мина че да помогна да го шие после/ ас ше го обшийа; обаче не би:/ не би: не би:

10. добре/ добре ясно/ ясно/ добре/ добре/ ти имаш солидни знания!

11. вопште/ вопште не сме си били от два до четри/ ние купувахме теракота

Без да може да посочим точна статистика, ще отбележим, че при анализа на данните прави впечатление високата честота на примерите с повторени частици в началото на изказването. Такива повторения отново може да се свържат със стремежа на говорещите към подчертаване, изтъкване, емфаза. Друг интересен факт е по-честото повторение на отрицателната частица в сравнение с това на утвърдителната. Чрез повторението, което е и един от механизмите за интензификация, говорещите целят да засилят ефекта на негацията и по-категорично да убедят събеседниците си, че предходното твърдение (твърдението стимул) не е вярно.

13. Не не/ то сега росен иска да си го такова да си го зглоби

Не не не много ше му пречи това нешто

Не не не/ гледах ги н'акъде// ако не съ ф тоалетната начи съ ф кухн'ата

Повторената частицата *да* често е в комбинация с частицата *де*, чрез която говорещият вероятно иска да покаже, че потвърждава очевидна, тривиална, общоизвестна или логически достъпна информация:

14. В: Каква Шипка?

Р: Село Шипка пот ъ:

В: А, да де, да де, Шипка

Повторенията на по-дълги сегменти в репликата на един говорещ също може да се отнесат към емфатичния тип повторения:

15. А: Що се нави тогава? Що се що се нави или не ти ли минава през акъла че тука ше зема мога да ти извъртя некви номера нещо да некви те такива?

Б: Не /навих се защото получих покана/ навих се защото получих покана

Специфичен модел с поредици от начални повторения се оформя, когато се повтарят едни и същи елементи в две съседни реплики на един и същ говорещ. Във втората реплика на Е. от пример 16. обаче е

повторена и формата на *съм*. Тъй като отново примерът е с отрицателната частица, търсеният от говорещия ефект също може да се свърже с подчертаване и засилване на отрицанието:

16. Е: не не/ не е било/ ние от

В: От два до четири?

Е: не сме си не сме си били вкъщи// ф четири и половина се прибрахме

В граматиките на българския език повторенията на елементи от структурата на изречението почти не се коментират. В Академичната граматика някои от примерите за присъединителни конструкции могат да се отнесат към разглежданото тук явление [Грамматика 1983: 252–259]. Повече информация дава Й. Пенчев, който включва повторените части в по-общата група на добавените думи и изрази към частите на изречението. Той определя повторените части като „една част по отношение на останалите в състава на изречението. Употребата на повторени части има стилистични и ритмични причини“ [Грамматика 1999: 645]. Следвайки класификацията, която авторът предлага, може да определим разглежданите в настоящия текст случаи като повторения на същата дума без изменение с безсъюзно свързване между повторените части.

В трудовете по стилистиката също се коментира въпросът за повторенията на думи, фрази или по-големи цялости от текст, като се прави разлика между „мотивирани“ лексикални повторения, повторенията като стилистичен похват, чрез който се образуват стилистични фигури, и „недостатъка лексикално повторение – тавтологията“ [Попов 2016: 166]. Повторенията на думи в контактна позиция може да имат стилистична употреба, напр. изразяване на продължителност, подчертаване, изтъкване, създаване на специфичен ритъм и др. Така повторението „се използва с цел да се създаде релефност в израза“ [Попов 2016: 167]. Представените в настоящата статия примери не биха могли да се свържат с посочените функции на лексикалните повторения. Това е така, защото граматиките и стилистичните анализи на българския език представят особеностите на писмените текстове и не се занимават с анализи на устни текстове. Ето защо за обяснение на повторенията в разговорната реч трябва да се приложат други теоретични походи.

В проучванията на данни от други езици, най-вече английски, повторенията се анализират във връзка с няколко възможни причини за появата им (вж. напр. Кларк и Васоу 1998):

- комплексност/сложност: повторението, особено в началото на изказването, е подготовка за артикулиране на сложна синтактична структура

- продължаване и поддържане: чрез повторенията се поддържа комуникативния процес, а не се прекъсва от паузи. Такъв тип повторения може да се допълват от филтри (фонационни средства за запълване на паузи).

- ангажираност на говорещия: тя е близка до предходната причина и се свързва с принципите за успешната комуникация, която трябва се развива плавно и без прекъсване. След като е взел думата, говорещият трябва да следва конвенциите, определящи ролята му като участник в общуването, а не запазва мълчание.

Анализираните от нас данни показват валидността на втората и третата хипотеза за началните повторения в българската устна реч. Към тях трябва да добавим и интензифициращата функция, която също е отчетливо регистрирана в корпуса с емпирични данни. Най-често споменаваните причини за повторенията в устната реч – печелене на време или беден речник, не биха могли да се свържат с анализираните ситуации, в които комуникацията трябва да протича с оптимално темпо, без забавяне и без използването на „ораторски“ реторични стратегии. В писмената реч или в подготвената официална устна комуникация повтарянето на една дума често получава негативна оценка. В устната реч, особено в тази с висока степен на спонтанност, повторението е ефикасно средство за разрешаване на комуникативни проблеми, каквито са например изоставането при продължаване на диалога (мълчание в началото на репликата) или накъсване на изказа с нежелани паузи. Данните от българската устна реч подкрепят изводите на Д. Танен [Tannen 2007: 60], че повторенията свързват не само частите на дискурса; те свързват говорещите със дискурса, както и самите участници в комуникативния процес.

Цитирана литература

Ангелова 1994: Ангелова, И. Синтаксис на българската разговорна реч (в съпоставка с руски, чешки и полски език). София: УИ Св. Климент Охридски, 1994.

Браун, Юл 1983: Brown, G., G. Yule, *Discourse analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Граматика 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис. София: Издателство на БАН, 1983.

Граматика 1999: Съвременен български език. София: Издателска къща Петър Берон, 1999.

Кларк, Васоу 1998: Clark, H. H., Th. Wasow. *Repeating Words in Spontaneous Speech – Cognitive Psychology*, 1998, №37, 201–242.

Ковачева 2012: Kovatcheva, M. *Spontaneous Spoken language and Linguistic Theory*. Sofia: University Press St. Kliment Ohridski, 2012.

Попов 2016: Попов, Д. Стилистика. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2016.

Тишева 2014: Тишева, Й. Синтактични особености на устната реч. В: Как говори съвременният българин. Т. 1. Граматика и устна реч. София: Фондация Фокус, 2014, 157–180.

Халидей 1985: Halliday, M. A. K. Spoken and written language. Oxford: Oxford University Press, 1985.

Чейф и Танен 1987: Chafe, W., D. Tannen. The relation between written and spoken language. – Annual Review of Anthropology, 1987, №16, 383–407.

Tannen 1982: Tannen, D. Oral and literate strategies in spoken and written narratives. – Language, 1982, №58.1: 1–21.

Tannen 2007: Tannen, D. Talking voices. Repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse. Cambridge: Cambridge University Press.

ЕЛЕМЕНТИ НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ СТИЛ В РАННОТО ДЕТСТВО

Юлияна Стоянова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
julianastoyanova@yahoo.com

ELEMENTS OF LITERARY STYLE IN EARLY CHILDHOOD

Juliana Stoyanova
Sofia University St. Kliment Ohridski
julianastoyanova@yahoo.com

Abstract: The article analyzes the specific elements of literary style in the stories told and written by a child between the ages of 6 and 7 and a half. The examples are excerpted from fictional stories created and recorded by the child himself and brought together in a series of Adventures. Children's texts show adequate use of a number of stylistically marked vocabulary, metaphors and epithets and more specific stylistic markers such as irony, hyperbole, litotes, graphic symbols with an expressive function. Analyses show that in the presence of a stimulating environment, the mastery of the literary style is possible at an early age.

Key words: literary style, children's stories, stylistically marked vocabulary, metaphors, epithets, irony, hyperbole, litotes

Цел на тази статия е да представи овладяването на художествения стил от дете на възраст между 6 и 7 и половина години, т.е. при прехода между предучилищната и началото на училищната образователна степен. За период от година и половина детето, което ще наричаме Иван, създава самостоятелно поредица от текстове, разказващи фикционални истории за група приятели – персонажи, чиито прототипи са плюшени играчки, образи от видеоигри, фолклорни герои и др. под. Анализираните материали включват текстове, написани от Иван на ръка с печатни букви (между 6 год. и 3 месеца и 6 год. и половина), както и такива, които той създава с помощта на клавиатурата на компютъра (между 7 и 7 и половина години).

Детето проявява спонтанен интерес към книгите, така че към 6-годишна възраст вече чете самостоятелно и прави първите си опити в писането – с печатни букви. Тъй като по това време започва пандемията, Иван участва в онлайн обучение, което изисква достъп до електронни медии. Компютърът улеснява писането и като резултат детето създава поредица от истории – в по-кратък и в по-дълъг вариант, последният включващ 20 свързани помежду си текста. Иван дава заглавия на историите си: „Приключенията на Кучо и Маймуната“, като ги

обединява в няколко части. Цитираните тук примери са ексцерпирани от втората, третата и четвъртата част на „Приключенията“. Номерацията на частите тук има значение само като указание за възрастта на създаването на историите: „Приключенията 2“ – между 6 и 6 и половина, а „Приключения 3 и 4“ – между 7 и 7 и половина години. Самите текстове са публикувани като приложения другаде [вж. Стоянова 2023: 119–162].

Художественият стил

От древността до наши дни изследователите са търсили различни подходи към стилистичната същност на художествената творба, които дават началото на множество теоретични направления. Създателите и adeptите на такива теории се опитват да сведат литературния стил до относително ограничен брой ясни, поддаващи се на дефиниция характеристики. Систематизация на най-важните теоретични подходи можем да прочетем в монографиите по стилистика на Венче Попова [Попова 1994] и Димитър Попов [Попов 2016], в основополагащите трудове по текстолингвистика (вж. напр. Ван Дайк 1980; Дьо Богранд и Дреслер 1981¹; за български – Добрева, Савова 2000) и др. под.

Като се абстрахираме от теоретичните дискусии по въпроса, ще се опрем на основните постулати, приети в съвременната българска лексикология и стилистика при описанието на художествения стил.

Да започнем от традиционното виждане: художественият стил е един от функционалните стилове, наред с разговорния, официално-деловия, научния и публицистичния стил [Бояджиев 2011: 288–291]. Съществува обаче и друга гледна точка: спецификата на езика на художествената литература, чрез която се реализира художественият стил, „не би могла да се ограничи в тесните рамки на един функционален стил“, тъй като тази литература си служи с елементи от останалите стилове, макар и „в своеобразни комбинации и във функционално преобразен вид“ [Попов 2016: 122–123]. Отчитайки двете гледни точки в дискусията, Димитър Попов приема, че езикът на художествената литература обединява естетическата функция с комуникативната. Авторът подчертава също така, че този стил притежава свои специфични характеристики, независимо че черпи езикови средства от останалите функционални стилове, които се намират в непрекъснато взаимодействие помежду си [Попов 2016: 123]. Поради огромното многообразие на художествени жанрове, подчертава Д. Попов, може би е по-целесъобразно да се говори не за художествен

¹ Монографията (макар и не особено сполучливо) е преведена и адаптирана за български език, вж. [Дьо Богранд, Дреслер, Стоянова-Йовчева 1995]

стил, а за стилове на художествената литература, като терминът художествен стил се приема условно [Попов 2016: 124].

Въпреки условността на този термин, в българската лексикология и стилистика се описват редица езикови особености на художествения стил – на първо място свързани с лексиката и фразеологията. Като съчетава съобщението с въздействието, художествената реч използва цялото лексикално богатство на езика, за да се постигнат онези допълнителни смислови оттенъци, които съставят емоционално-стилистичните характеристики на художествения стил [Бояджиев 2011: 289–290; Попов 2016: 125–130]. Изобилие от примери, илюстриращи особеностите на художествения стил, ни дават цитираните монографии на Т. Бояджиев и Д. Попов, както и множество публикации, изследващи езика на българските класици, на които се позовават тези автори.

ЕЛЕМЕНТИ НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ СТИЛ В РАЗКАЗИТЕ НА ИВАН

Още между 4- и 5-годишната му възраст Иван започва да използва по-експресивна лексика. Особено интересни са първите му опити в усвояването на устойчиви словосъчетания. Описала съм този процес като част от лексикалното развитие на българските деца, вж. [Стоянова 2021: 274–276].

Когато започва да усложнява устните си разкази (към 6-годишна възраст) и особено след като започва да пише първите си самостоятелни текстове (между 6 години и 3 месеца и 7 години и половина), Иван постепенно обогатява речника си със стилистично маркирана лексика и фразеология.

Използване на лексика и фразеология с повишена експресивност

Образният език е достъпен не само за възрастните. Това е посланието на изследванията, проведени от Димитър Попов и Велка Попова, които проследяват усвояването на когнитивните метафори от децата и на интересните тропи, маркиращи детската „наивна стилистика“ [Попова, Попов 2016а и 2016б].

В текстовете на Иван са употребени редица лексикални елементи (примери 1–10), включително фразеологизми (примери 11–16), които повишават експресивността на изказа. Някои от тях имат подчертано разговорен характер – като *омитам се* и *спинам* в пример (3): *върглям се* в пример (8), фразеологизма *виждам сметката (на някого)* в пример (11), но употребата им не е честа във всекидневната комуникация, затова можем да приемем, че в детските текстове те са резултат от целенасочен избор. В (9) експресията се постига чрез съчетание на две лексеми с

умалителна семантика: деминутивното значение на съществителното *точича* е усилено чрез прилагателното *дребна*². Пример (10) съдържа okazjiоналния глагол *приключенстваме*, а добре известно е, че okazjiонализмите като новосъздадени думи по принцип спадат към експресивната лексика.³

(1) Както *се тюхкаше*⁴, Смешко не видя как Зеленко *нахълтва* в стаята много развълнуван. („Приключенията-2“)

(2) Муни се спусна по комина и *тупна* в камината, която за щастие не бе запалена. („Приключенията-2“)

(3) Хайде сега бързо *да се омитаме*, преди Вещицата да ни *е спинала* – разбърза се Маймунчо. („Приключенията-2“)

(4) Джоси в последния момент успя да се наведе и точно когато Вещицата щеше да прелети над Джоси, я *сграбчи* за метлата и я *повлече* към Дан, който свали Вещицата от метлата с един каратеритник. („Приключенията-2“)

(5) Без да каже нито дума, Муни сънено слезе от леглото и *се затътри* към стаите на приятелите. („Приключенията-4“)

(6) Те също започнаха да го *зяпат* но изведнъж мъжа *сграбчи* Муни и изкрещя:... („Приключенията-4“)

(7) Но Маймунчо *опечалено* поклати глава.

(8) Тогава той ги блъсна и те започнаха да *се въргалят* по тротоара. („Приключенията-4“)

(9) Искам да видя дали *онази дребна точича* там [е] остров. („Приключенията-4“)

² Натрупването на умалителни маркери и усиляването им най-често посредством прилагателните *малък* и *дребен* е свързано с оценъчността на речевия акт. По-подробно по този въпрос съм се спряла във връзка с творчеството на Павел Вежинов (вж. Стоянова 2018: 96).

³ Детските okazjiонализми са типични за възрастта между 2 и 6 години, но децата почти винаги ги създават непреднамерено – в случаите, когато не успяват да използват стандартната езикова форма (вж. Стоянова 2021: 266–276). Експресивността на okazjiонализмите не зависи от това, дали говорещият преследва с тях специален стилистичен ефект. Те са експресивни, защото със своята новост и отклоняваща се словообразователна структура привличат вниманието на адресата и провокират езиковата му компетенция. Стилистичният ефект на някои okazjiонализми обаче, използвани от Иван в историите му, е съзнателно търсен. Ето още един такъв например – от устен разказ: „*Приятелите поматематиковаха малко*“ – т.е. занимаваха се за кратко с математика.

⁴ Ошрифтяването е мое – Ю. С. Освен това в цитираните примери са добавени запетайте, които липсват в текстовете, написани самостоятелно от Иван.

(10) – Ясно – заключи Смешко, – значи ние *ще приключенстваме* с яхта, която е някакъв кораб. („Приключенията-4“)

(11) Мъжът видя това и много се ядоса: – *Ще му видя сметката!* – и извади истински пистолет. („Приключенията-2“)

(12) На сутринта Муни се събуди *за бог знае кой път* много рано. („Приключенията-3“) (21)

(13) *Речено-сторено* – след 30 минути приятелите седяха на седалките в цирка на близкия парк. („Приключенията-3“)

(14) Но Муни се мръдна от мястото си и мъжът *заби глава* в стената. („Приключенията-3“)

(15) Така те *тичаха в индийска нишка* около дървото чадър. („Приключенията – 4“)

(16) И този път като през пролетта *им се размина на косъм*. („Приключенията-4“).

Езиковите средства в цитираните по-горе примери (непълна извадка от текстовете на Иван) са без съмнение съзнателно⁵ предпочетени пред по-често употребимите синоними, лишени от художествена изразителност: *тюккам се* и *разярявам се* (вм. ядосвам се), *сграбчвам* (вм. хващам), *повличам* (вм. дърпам), *затътрям се* (вм. вървя бавно), *опечалено* (вм. тъжно), *заби глава в стената* (вм. удари главата си в стената), *тичаха в индийска нишка* (вм. тичаха един зад друг), *размина им се на косъм* (вм. едва се спасиха), и т.н.

Художествени епитети и сравнения

Историите на Иван съдържат множество художествени епитети и сравнения. Тук представям само малка извадка от тях: художествени епитети в примери (27)–(30) и сравнения в (31)–(37). Приведените примери показват ясна тенденция: употребата на художествени епитети и сравнения не е типична за „Приключенията-2“, създадени между 6 и 6 и половина години; тези изразни средства зачестяват едва след 7-годишна възраст – в „Приключенията-3 и 4“.

(17) – Кой е там? – чу се *прегракналият* глас на Вещицата. („Приключенията-2“)

⁵ Като приемам, че употребата на думи и изрази с повишена експресивност е резултат от съзнателен, целенасочен избор, нямам предвид, че детето е размишлявало върху този избор. Става дума за спонтанни предпочитания, които отразяват интуитивната детска компетенция относно употребата на художествени средства във фикционален разказ.

(18) В този момент на вратата се позвъни. Муни отиде да отвори. На вратата стоеше един **чудовищен бръмбар рогач**. („Приключенията – 3“)

(19) Появи се син кръг със **заслепяваща светлина** в средата. („Приключенията-4“)

(20) - Не си знам силата... – успя да промълви Муни. Дан го изглежда с **изпепеляващ поглед** и той побърза да се скрие в къщата на Тифи. („Приключенията-4“)

(21) Муни се премятеше **като истински акробат...** („Приключенията-3“)

(22) На вратата се появиха едно момиче с розова коса, накъдрена **като огромни макарони**, стърчаща на ляво и дясно, а след момичето едно същество **досуш като Муни**. („Приключенията-3“)

(23) Дървото, под което те седяха, **беше като чадър**, защото беше голямо и на всеки му пазеше сянка. („Приключенията-4“)

(24) Така те тичаха в индийска нишка около **дървото чадър**. („Приключенията-4“)

Интересна е трансформацията на експлицитното сравнение „Дървото... **беше като чадър** (пример 23) в имплицитно сравнение: **дървото чадър** (пример 24) – очевидно с цел да се запази образното описание на дървото, но без буквалното повторение на езиковия изказ.

(25) Муни бе притиснал Вещицата **като в капан** но тогава тя изрече една Вълшебна дума и го отблъсна с нея. („Приключенията-4“)

(26) Пред тях стоеше една голяма колкото Смешко, (а Смешко не е много висок) много симпатична мечка гризли която беше направила **нещо като гримаса**. („Приключенията-4“)

(27) След малко той се озова в **нещо като зала**, в която нямаше нито едно дете нито пък предизвикателства. („Приключенията-4“)

Хипербола и литота

В текстовете на Иван откриваме и други две обикнати средства на художествения изказ: хипербола (примери 28–30) и литота (примери 31–33).

Пример (28) е показателен за интереса на детето към преувеличенията: целият разказ, от който е извлечено това изречение, е базиран върху хиперболизираните размери на персонажа Смешко.

(28) Появи се един **страшно огромен** великан. Ръцете му бяха **огромни колкото цяла стая**. („Приключенията-2“)

(29) Тогава от небето с *огромна скорост* се спусна нещо като розов метеорит и се стовари с гръм и трясък на няколко крачки от приятелите. („Приключенията-2“)

(30) Муни *онемя за момент*, а после *се провикна така, че да го чуят в цялата къща*:... („Приключенията-3“)

Както хиперболата, така и литотата не се ограничават до художествената реч, те са присъщи също така на всекидневната комуникация и на медийния дискурс (който се стреми да се доближи максимално до читателската си аудитория), но се използват само от отделни лица, склонни да внасят повече експресивност в речта си за сметка на директността на изказа.⁶ В литературата са описани най-разпространените начини за създаване на литота: отрицание на максималната (*не най-*), високата (*не твърде много*) или пълната (*не съвсем, не напълно*) степен на застъпеност на положително качество; отрицание на отсъствието на негативно явление (т.е. отрицание на отрицанието) с помощта на елементи *не без, не е лишен от* и др. (Петкова 2022: 44).

Отричане на високата степен на застъпеност на качество („*не остана много довольна*“) или ментално състояние (*нямам много голяма представа*) откриваме съответно в примери (31) и (32):

(31) Като видя това, Вещицата *не остана много довольна*. („Приключенията-3“).

(32) Феймелина я забеляза и каза:

– Ако искате, приятели, първо да духна свещичките и да разрежа тортата...

– А няма ли аз да я разрежа? – учуди се Фритъл – Нищо, че *нямам много голяма представа* как се борави с нож. („Приключенията-2“).

Особено ярки примери на литота са представени в (33) и (34). В тях високата степен на застъпеност (на признака или събитието, които се отричат) е изразена хиперболизирано: съответно чрез фразеологизма „*умирам от желание* да...“ и чрез именната фраза „*някакви страшно дебели* дрехи“. Така общото значение на езиковите средства, отричащи хиперболата („*не умираше от желание* да разбере; „*не беше с никакви*

⁶ Като се позовава на обяснението на Дж. Лийч (Лийч 1983: 148) за особеностите на литотата, С. Петкова подчертава разликата между повърхностната структура на изказа, която предполага положителна интерпретация, и дълбинната структура, която изисква негативна интерпретация; до такава интерпретация обаче се стига индиректно, чрез въвеждането на импликатура, която намалява категоричността на твърдението (Петкова 2022: 45).

страшно дебели дрехи“), не само придобива характер на литота, но и допълнително засилва ироничната дистанция на автора на тези изказвания към тяхното съдържание.

(33) Ами не – отвърна Смешко но *изглежда не умираше от желание* да разбере какво означава. („Приключенията-4“).

(34) Той залитна назад и падна върху една купчина сняг, която хората бяха изринали, защото беше 6 декември, и понеже *не беше с никакви страшно дебели дрехи*, на охранителя му стана много студено. („Приключенията-4“).

Двусмислици и игрословици

Двусмислиците са използвани на няколко места в историите с цел създаване на недоразумения, които добавят напрежение между диалогизиращите и привличат вниманието на четящия. Типичен пример за двусмислица е диалогът в (35).

- (35) – А *на колко* си?
– *Какво на колко* съм?
– *На колко години!* – извика Смешко.
– На 7...почти. („Приключенията-4“).

Игрословиците от своя страна се основават върху паронимна връзка между думите. Такова е отношението между глаголите *залегна* и *легна* в пример (36), както и между доста трудните чуждици *апоплектичен* и *апокалиптичен* в пример (37). И в двата случая персонажът, който създава недоразумението, е тромавата, леко глуповата Джоси, която разбира неправилно думите, употребени съответно от Маймунчо и Смешко.

- (36) – *Залегни!* – изкрещя Маймунчо.
– Къде да *легна?* – огледа се Джоси.
– Абе, *наведи се*, ти казвам! („Приключенията-2“)

- (37) – Смешко, ти ли го уби? – попита тя угрижено.
– Не, разбира се. Аз само го обидих малко и той получи *апоплектичен удар*.
– Какъв, какъв удар? *Апокалиптичен* ли? – не разбра Джоси.
– Не, *апоплектичен* – обясни авторитетно Смешко.
(„Приключенията-2“)

Графиката в полза на експресията

Накрая искам да представя няколко примера, демонстриращи познанията на Иван върху онзи аспект от връзката между писмената и устната реч, който има иконичен характер.

В примери (38) и (39) Иван използва:

– **първо**, многократно повторение на буква, за да насочи иконично към удължено произношение на звука, обозначен с тази буква.

(38) На следващата сутрин Муни и Смешко се събудиха едновременно скочиха на леглото и дружно зареваха:

– **СТАВАЙТЕEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEEE!!!**

(„Приключенията-4“)

В пример (38) удължаването на крайната гласна в „Ставайте“ е маркирано чрез изписването на буквата „е“ 28 пъти! Забележително е, че иконичното повторение на „е“ е придружено и с трикратно изписване на удивителния знак.

(39) – Здравей аз съм Хъги Уъги известен още като Гуши Муши!

– извика съществото.

– **3-3-здравей...** – заекна Смешко. („Приключенията-4“)

Повторението на буквата „з“ в пример (39) пък иконично предава „заекването“ на Смешко: – **3-3-здравей...**

– **второ**, усилване на експресията посредством разлики в графиката. В пример (38) думата „СТАВАЙТЕ“ е открояна чрез главни букви. Използването им с експресивна цел със сигурност е съзнателно търсен ефект, тъй в останалите текстове на „Приятелите – 3“ главни букви се срещат само в стандартната им семантична и синтактична функция⁷.

В пример (40) попадаме на графично изображение, което е толкова странно, колкото и съществото – демон, чието име предава съчетанието **!@№\$%000grrrr**. Непроизносимата поредица с оноματοпеичен характер **grrrr**, която съдържа повторение на съгласната „r“, е предшествана от удивителен знак, графичните символи @, номер, долар, процент – и три нули⁸.

⁷ Периодът (на възраст между 6 години и 6 години и 3 месеца), в който детето създава ръкописните си текстове, като използва само главни букви („Приключенията 2“), е отдавна отминал.

⁸ Обяснението, дадено от детето-разказвач за името на демона, е въведено със звездичката – като бележка под линия: „*Ум лош долар grrrr се нарича съществото“. Този начин на обяснение Иван използва и в значително по-ранни текстове: например

(40) – Аз съм демонът *!@№\$%000grppr!** – изкрещя съществото.

*Ум лош долар grppr се нарича съществото.

– What the fu**!?! – попита Смешко. („Приключенията-4“)

Като „чува“ името на демона, Смешко е така изумен, че сменя езика на комуникацията – от български на английски. Репликата му *What the fu**!?!* включва най-често употребяваната англоезична нецензурна дума (при това цензурирана съвсем правилно – с две звезди, заместващи двете липсващи букви!), а изречението завършва с емфатичното съчетание от удивителен, въпросителен и отново удивителен знак – очевидно самостоятелно решение на детето. Нямам друго обяснение за използването на тази дума (която Иван със сигурност не разбира) – освен че я е видял изписана по някакъв повод в мрежата. Но ако денотатът на ругателната лексема остава неясен за детето, то конотациите ѝ със сигурност са възприети правилно: това е една от думите, които не бива да се произнасят (респективно – да се изписват) пред възрастните – освен ако бъдат завоалирани до неузнаваемост (както в примера по-горе).

От примери (41) и (42) става ясно, че Иван е разбрал функцията на многоточието да маркира емоционална пауза, след която следва нещо неочаквано. Ако използваме по-модерна терминология, многоточието служи за въвеждане на съспенс – да притаим дъх, докато прочетем това, което следва. В пример (40) това е снегът, който внезапно започва да вали, а в (42) – изчезването на Муни.

(41) На другата сутрин Муни се събуди много рано. Той погледна през прозореца *и... видя, че вали сняг*. („Приключенията-3“)

(42) Имаше лъвове и клоуни, но когато Дан се обърна да попита Муни дали се забавлява... *той беше изчезнал*. („Приключенията-3“)

Заклучение

Резултатът от анализите на историите на Иван позволи да се открие обективна картина, която говори за наличието на значителен творчески потенциал на границата между предучилищните и началните училищни години. Езикът, на който са написани детските текстове, притежава редица безспорни характеристики на художествения стил: в него откриваме множество епитети, сравнения, примери с игрословици, хипербола и литота. Прогресът във времето между най-ранните писмено засвидетелствани текстове (написани с химикалка върху листове от

в една от историите в „Приключенията-2“, написана на ръка с главни печатни букви, в края на текста детето дава метаезиково обяснение на думата *недостижимо*.

тетрадка, с главни печатни букви, на между б и б и половина години) и тези, напечатани на клавиатурата на компютъра около година по-късно, показва нарасналия опит на детето, включително с правописа и графичното оформление на художествения наратив. Разбира се, историите на Иван отразяват типичното за възрастта му наивно, антропоморфно виждане за света: в тях хора, животни, играчки и популярни персонажи от детски книжки, филми и компютърни игри се сприятеляват и конфликтуват, а действието се развива във всички възможни фикционални светове, между които не съществуват прегради. Действията на персонажите издават детското съзнание за онипотентност: за тях всичко е възможно.

Историите на Иван са доказателство колко рано едно дете с интерес към литературата може да достигне висока степен на литературна компетенция, която не очакваме за крехката му възраст. Важно е изследователите на детското развитие да не забравят, че осигуряването на стимулираща среда може да ускори твърде много овладяването на онези знания и умения, които са необходими за постигането на литературна грамотност практически едновременно с усвояването на писмения код.

Цитирана литература

- Ван Дайк 1980:** Van Dijk, T. A. *Texwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980.
- Дьо Богранд, Дреслер 1981:** De Beaugrand, R.-A., W. U. Dressler. *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1981.
- Добрева, Савова 2000:** Добрева, Е., И. Савова. *Текстолингвистика*. Уводен курс. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2000.
- Лийч 1983:** Leech, G. *Principles of Pragmatics*. London: Longman, 1983.
- Петкова 2022:** Петкова, С. *Эвфемизмы в современных медиатекстах*. Коммуникативно-прагматический аспект. София: Парадигма, 2022.
- Попова 1994:** Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX в.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Попов 2016:** Попов, Д. *Стилистика*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.
- Попова, Попов 2016а:** Попова, В., Д. Попов. *Когнитивные метафоры в болгарском детском языке*. 2016
- Попов, Д., В. Попова. *Когнитивные метафоры в болгарском детском языке*. – In: S. Masalova, V. Polyakov, V. Solovyev (eds.). *Cognitive Modeling: Proceedings of the Fourth International Forum on Cognitive Modeling (11-18 September, 2016, Loret de Mar, Spain)*. Part 1. *Proceedings of the XVII International Conference “Cognitive Modeling in Linguistics. CML-2016”*. Rostov-on-Don: Science and Studies Foundation, 2016. 177–187.
- Попова, Попов 2016б:** Попов, Д., В. Попова. „Наивната“ стилистика на детския език. – В: *Актуални проблеми на лингвистиката. По случай 80-годишнината на проф. Стефана Димитрова*. Под ред. на М. Стаменов, И. Панчев. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2016, 407–415.

Стоянова 2018: Стоянова, Ю. Ерос и Агапе. Литературни превъплъщения. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.

Стоянова 2021: Стоянова, Ю. Проблеми на психолингвистиката. Уводен курс по обща психолингвистика и психолингвистика на развитието. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021.

Стоянова 2023: Едно дете разказва. Детският път към литературното творчество. София: ХуЛите, 2021.

СТИЛИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА НЕПРАВИЛНИТЕ БРАХИЛОГИИ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЧИ

Жанета Андреева
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
zh.andreeva@shu.bg

STYLISTIC FEATURES OF INCORRECT BRACHIOLOGIES IN MODERN BULGARIAN POLITICAL SPEECHES

Zhaneta Andreeva
Shumen University “Episkop Konstantin Preslavski”
zh.andreeva@shu.bg

Abstract: The study of cognitive metaphors in the speeches of contemporary Bulgarian politicians examines the linguistic-demagogical essence of metaphors in political discourse and identifies some deviations from literary communicative practices. The research presents models for anticeptive and postceptive brachylogy, which serve as demagogic linguistic resources in Bulgarian political speeches. The empirical basis of the study consists of corpus units from the interactive electronic resource LABMETA - a corpus of cognitive metaphors used in the speeches of Bulgarian politicians.

Key words: political speeches, incorrect brachylogies, corpus of cognitive metaphors, linguistic demagoguery

Настоящото изследване на неправилните брахилогии като стилистични грешки в речите на съвременните български политици проследява проявлението им в политическия дискурс и констатира някои отклонения от книжовните комуникативни практики. От друга страна, брахилогичните проявления функционират и като демагогски механизъм чрез метафоричния контекст в политическите речи. Очертаните дотук тематични посоки на изследване дават възможност работата да бъде включена в юбилейния том на поредицата „Отговорността пред езика“, посветен на проф. д-р Димитър Попов. В същността си разработката се основава на терминологичния базисен потенциал за неправилните брахилогии, представен в изследванията на Мирослав Янакиев [Янакиев/Janakiev 1959: 12 – 20] и на Стефан Брезински [Брезински/Brezinski 1976].

Обект на изследването са езикови модели, чрез които се осъществява манипулиране на адресата чрез демагогско съдържание в дискурса на политическото говорене. Емпирична база на изследването са примери, ексцерпирани от съвременните български политически речи. Те са представителна част от интерактивния езиков ресурс

LABMETA¹, продукт на Лабораторията по приложна лингвистика „Аксела Лазарова“ към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ [Андреева/Andreeva 2024].

Неправилните изрази от граматическо гледище са неправилни, резултат са от нелогично прилагане на едно или друго общопризнато граматическо правило, но те са също езикова реалност, типични са за определени групи хора и следователно представляват благодарен обект за стилистическа оценка [Янакиев/Janakiev 1959: 12 – 20]. Още през 1959 г. М. Янакиев формулира същността на езиковите отклонения като рефлексия на езиковата реалност – една модерна и до днес посока на проучвания в сферата на лингвистичната прагматика. Констатацията, че неправилните изрази са типични за определени групи хора, дава възможност отклоненията от книжовните езикови стандарти да се проучат като тенденциозна практика в стила на политическото говорене с цел въздействие върху аудиторията. Това поставя езиковата демагогия и неправилните езикови модели в един фокус на настоящото научно изследване.

I. Неправилни брахилогии в политическия дискурс

Специфичен стилистичен маркер в съвременните политически речи е брахилогията. Изречението е синтагма, която съществува в своята цялост, изградена от главните му части. Често явление е изпускането на някоя от главните части заради идеята да се постави друг логически акцент. При изследването на тази езикова особеност М. Янакиев приема за уместна употребата на термина *брахилогия*, а не *елипса*, като се аргументира със спецификата на стилно-езиковите грешки, породени от липсата на важен логически конструктор на изречението. Проучванията му са насочени към особеностите на неправилните брахилогии [вж. Янакиев/Janakiev 1959: 12 – 13].

Според Ст. Брезински [Брезински/Brezinski 1975: 258; 1976: 235] брахилогията е такава съкратена форма на израза, в която съкратеният елемент се разбира от паралелния контекст, т.е. думи, които биха могли да се повторят, но не са повторени. Подобно е схващането и на М. Янакиев за особеностите на неправилната брахилогия. Изводът от научните формулировки и на двамата изследователи е, че брахилогията е стилистична грешка, получена в резултат на избегнати неуместни повторения. Когато след съкращение на повторения се стигне до двусмислица, брахилогията е неправилна – традуктивна брахилогия [Брезински/Brezinski 1976: 184]. В политическата сфера обаче този модел на структуриране на изказа чрез съкращаване на елемент е

¹ http://labmeta.fhn-shu.com/dictionaries.php?d_id=5

показателен за тенденциозност на говорещия с цел въздействие по определен начин.

Примерите към настоящата разработка са ексцерпирани от корпуса LABMETA и показват, че брахилогията като стилистична грешка е често срещана в изказванията на съвременните български политици. Може да се диференцират два вида неправилна брахилогия – антицептивна и постцептивна.

- Антицептивната е предварителна брахилогия, при която избягването на повторението е по антиципация, предварително [Янакиев/ Janakiev 1959].

** Пак да кажa на Тошко, дано ме чуе – когато дългите и високите се разправят, ти стой настрана! Защото, **като заразказвам колко пъти и къде и как**, ще ти стане да не знаеш къде да се скриеш, Тошко!*

** Дали институционално като отбор, или пък това, което видях, че се случва - върви се по писта, чиято цел пак е на РСМ да се даде възможност да тръгне по европейски път.*

** С колегата Ненков **бяхме провокирани не само от днешното изявление на едни политически**, да не казвам какви, от „Продължаваме промяната“, а и от действията им в последната седмица, визирам специално един политически импотент, колегата Настимир Ананиев...*

** **Поведението на победилите партии** - приказки под шипковия храст.*

Приложените екстракти от политически речи илюстрират примерите с антицептивна брахилогия с удебелен шрифт. Могат да се обобщят следните изводи: първо, примерите за антицептивна брахилогия показват, че изпускането на сказуемото като главна част на изречението е стратегия за премълчаване на случилото се действие, което подсилва очакването на адресата да се назове нещо важно. Второ, опростяването на изказа чрез съкращаването на езикова единица помага на говорещия да паузира между предпочетени за него лексикални единици, които натрапва като акцент. Следователно краткостта е търсеният демагогски елемент в процеса на комуникацията.

- Постцептивната брахилогия е съкращаване на повторението във втория, третия или който и да е следващ логически дял на изречението.

** Не може министър-председателят да внася чуждо предложение **без свое мнение**.*

** Тази мантра, че ДСБ са виновни за всички глупости, които се вършат, е точно толкова изтъркана и фалишива, **колкото беше вчерашният дебат** между ГЕРБ и БСП, между Цачева и Радев.*

** Радев има комплекс към жената, която го създаде – **направи президент.***

** Управляващото мнозинство трябваше да демонстрира **единство и експертиза.***

Постцептивната брахилогия присъства в определена комуникативна ситуация, в която адресантът като че ли допълнително се е сетил да добави нещо, т.е. постига ефект на допълнителност към първоначално изведения във фразата или изречението акцент. Доказателство за този извод са последните два екстракта, в които фразите, шрифтово маркирани, налагат усещането за информация, добавена впоследствие. Този модел на акцентиране функционира като демагогски механизъм в речта на политиците, като показва тенденциозността при формиране на мнение или позиция у адресата.

Посочените екстракти са само илюстративни за наличието на явленията в българската политическа комуникация. Изводите относно интензитета на неправилните брахилогии в изказванията на политиците налагат констатацията, че антицептивната и постцептивната брахилогия са езиков механизъм, чрез който логически се преподрежда стандартният контекст, но това невинаги е удачна стратегия за въздействие, защото много често брахилогията води до амфиболия.

II. Стилистични особености на езиковата демагогия в параметрите на политическия дискурс

В областта на лингвистичното изследване на езиковата демагогия приносен е трудът на Ст. Димитрова *Езикова демагогия* [Димитрова/Dimitrova 1999]. Първоначалното изясняване на смисловия обем на понятието налага разграничаването на езиковата демагогия от общоприетия смисъл на думата демагогия, защото има ментална граница между лъжа и демагогия. Пример за езикова лъжа е констатацията, че някой мисли едно, а казва друго. Темата за езиковата лъжа е разгърната в изследването на Х. Вайнрих *Лингвистика лжи* [Вайнрих/Vajnrh 1987: 44 – 87]. Той извежда съпоставителни акценти, проследени чрез диахронния метод за изследване на явленията и определя лъжата като комуникативен феномен. В труда на Ст. Димитрова са посочени важни характеристики на езиковата демагогия като проявление на съвременните развойни тенденции в лингвистиката. Тя определя спецификата на демагогията, изразена чрез:

- преразпределението на информацията (истинност/неистинност);
- внасяне на семантична допълнителност (допълнителната информация често е неистинна и не подлежи на обсъждане в хода на речевия акт);

- аспект на преднамереност в позицията на адресанта.

Следователно анализът на езиковата демагогия е изследване на езика и комуникативния акт като реално действие, т.е. приложим е синхронният аспект на проучване.

Кои са характерните езикови механизми, чрез които се осъществява демагогският аспект в политическото общуване? Работата с електронния корпус от когнитивни метафори показва, че езиковата демагогия употребява разнообразни езикови ресурси за изразяване в процеса на речевото общуване. Функционалните възможности на корпуса LAVMETA дава перспектива за научно изследване на всеки един сегмент от корпусните единици, съставляващи богатата колекция от когнитивни метафори, употребени в речите на съвременните български политици. В настоящия текст могат да се отбележат само някои особености, които не са анализирани в предишните разработки по темата [Андреева/Andreeva 2024].

- Опростяване на израза като тенденциозна комуникативна стратегия, целяща по-обикновен, общодостъпен начин на изложение.

Това се осъществява чрез леснодостъпните функционални възможности на еднотипните синтагматични конструкции. Най-често те са изградени чрез многократна съюзна употреба за противопоставяне или съчинително присъединяване:

- 1) съюзната употреба на *а* в контекст на противопоставяне:

Моите очаквания са българските служби да работят така, че възстановяването на стабилността да минава през това българските граждани да научават **от тях, а не от чужбина за нарушаваните ни закони. Да работят така, че в България да не остават неразкрити кутии на Пандора.*

Те ви избиват зъбите с някоя жълта новина, **а вие се сгушвате и не отговаряте.*

- 2) съюзна употреба на *и* за изграждане на последователни конструкции, присъединени по стандартния начин.

Кукловодите ще ги размести Путин **и ще сложи на тяхно място секретни фигури от второ-трето ниво **и** има такива клубове, които вече действат в София, **и** всички осветени играчи на Москва ще бъдат подменени от самите тях, защото те вече са видни и известни.*

В стилистичен аспект чрез тези конструкции не се открояват акцентни моменти. Това е предпоставка за вмъкване на неистинно съдържание или манипулативно прикриване на позицията на адресанта. Посоченият екстракт е показателен за още един тип езиков механизъм за демагогия в изказването - замяна на кратките съобщителни изречения със сложни конструкции, чрез които адресатът лесно може да загуби

логиката, а това отваря възможност за адресанта да вмъкне демагогско съдържание в изказването.

3) емоционални експликации – механизъм за демагогия.

Те изразяват присъединителната позиция на говорещия към позицията на адресата. Демагогският механизъм лесно се откроява чрез допускането на грешки, които касаят граматичните отношения между думите, например съгласуването.

*Но много ви моля, погледнете, че хората, които искат реформа, се борят и за **вашата** свобода, и за **вашата** възможност да излезем от този севернокорейски мрачен манастир, в който **сте** затворени.*

- Функция на плеонастичните механизми в изречението.

С висок интензитет на употреба като средство за манипулация е повторението. В този дискурс на речева манипулация Мирослав Янакиев го нарича „нарочно повторение“ [Янакиев/Janakiev 1959: 15 – 20].

* **Филмът** не е всички срещу Корнелия, **филмът** е какво **искат тези**, които са **срещу** Корнелия и какво **иска** самата Корнелия и **тези** около нея – **тези** всички срещу Корнелия с **този начин** на гласуване, **този начин** на опозиционност, за послушна **опозиция**, нахранена **опозиция**, или **опозиция**, която иска действителна промяна **и** в партията, **и** в държавата.

* Ние трябва да **се обединим** около някаква идея за **обединение** срещу управляващите. Не със спомени от миналото. Те трябва да се пазят, но бъдещето е това, което обединява една партия. Не трябва да **се обединяваме**, за да се качим на пост. "Стани да седна" сме го гледали много пъти.

* **Няма да се плашите**, а и **да се плашите**, **няма** да го показвате. Че е **страшно**, **страшно** е. Това са рядко **коварни хора**. **Лоши хора**. **Тези хора** са хвърляли на прасетата политическите си опоненти. Сега на същите **тези хора** ГЕРБ сме им заседнали на гърлото. Това са му на Румен Радев **новите лица** – Мая Манолова, Татяна Дончева, Бойко Рашков... Това са му **новите лица**, знаещите и можещите.

* Хубавата новина е, че **тези хора**, които седем месеца ни „спасяват“, няма да продължат да ни „спасяват“. Колкото по-малко ни „спасяват“, толкова по-добре. Колкото по-бързо изчезнат **тези хора**, толкова по-добре.

Други механизми за въздействие чрез плеонастични акценти са обособените части и вметнатите думи и изрази като емоционален характер на комуникативния акт. Обособените части подсилват предикативността, функционално се отнасят към стилистично маркираните изрази в политическия дискурс, акцентирани са чрез паузи.

* Корупцията, **особено в България**, е пуснала изключително дълбоки корени.

* Аз възприемам себе си, **за добро или за лошо**, като инструмент в ръцете на Господ.

Приведените примери, както и цялостната работа по селектирането и анализа на корпусните единици, налагат следните изводи по отношение на подбора на езикови средства за изразяване на демагогия в политическата комуникация:

- Демагогските механизми са открити чрез контекста.
- Думата е глобална лингвистична единица, но изречението е основата за функционирането на контекстуалните значения. Това налага изследването на езиковата демагогия да се осъществява чрез определени езикови модели за манипулиране и постигане на убеждение, функциониращи в контекстуалния обем на изречението или цяла смислова част от изказването. Пример за такива езикови модели са неправилните брахилогии в речите на съвременните български политици.

Проучванията на демагогските езикови средства в настоящата езикова реалност показват, че демагогията е обичаен стилистичен маркер в диапазона на политическото говорене и се отнася до масовия адресат.

Цитирана литература

Андреева 2024: Андреева, Ж. *Когнитивните метафори като средство за езикова демагогия в българските политически речи*. УИ Епископ Константин Преславски, Шумен, 2024.

Брезински 1975: Брезински, Ст. *Записки по стилистика*. София, 258.

Брезински 1976: Брезински, Ст. *Журналистическа стилистика*. София, Наука и изкуство, 308.

Вайнрих 1987: Вайнрих, Х. *Лингвистика лжи*. – В: *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва: Прогресс, с. 44 – 87.

Димитрова 1999: Димитрова, Ст. *Езикова демагогия*. София, 1999.

Янакиев 1957: Янакиев, М. Типични стилно-езикови грешки. Неправилни брахилогии на определяемостта и на члена. – В: *Български език и литература*, кн. 2, 12 – 20.

БЪЛГАРСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА В ТУРЦИЯ СЛЕД 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Зейнеп Зафер
Анкараски университет
zzafer@ankara.edu.tr

BULGARIAN LITERARY FICTION IN TURKEY AFTER THE 1990s

Zeynep Zafer
Ankara University
zzafer@ankara.edu.tr

Abstract: The following article approaches the most recent period (post-1990) in the reception of Bulgarian literature through translation in Turkey. It provides a brief overview of the history of translation, political interventions, and events that have influenced the printing and popularization of both classical and contemporary Bulgarian literature. Published translations of prose, poetry, and drama are presented separately in chronological order.

Key words: Bulgarian literature, translation, reception, Bulgaria, Turkey.

Преводът и издаването на българска художествена литература в Турция започва доста късно в сравнение със западноевропейската и руската литература, които за пръв път през втората половина на 19. век са представени на турския читател¹. Първият превод на турска художествена литература на български език, пиесата „Нещастно дете“ на Намък Кемал, е отпечатан през 1901 година. Разказът „Жертва“ на неизвестната Лидия Николова (прев. Али Хайдар Танер), намерил място в едно анкарско списание през 1933 година, доста по-късно поставя началото на превода и публикуването на българско словесно изкуство в Турция. Първият художествен превод, отпечатан в отделна книга (1939 г.), е детската повест на Константин Константинов „Отбор юнаци“. Той е дело на Зеки Тунабойлу. С Алековия шедевър „Бай Ганю“ (прев. Юмер Кяшиф Налбандоглу) през 1941 година започва представянето на българската литературна класика в Турция. Същата година на сцената на Истанбулския градски театър се поставя и първата българска пиеса – комедията „Милионерът“ на Йордан Йовков [Аглагюл 2005: 15], в превод на Садък Балкан [Аджароглу 1976: 10], която не е отпечатана.

¹ Първият превод от западни литератури на турски език представлява сборник с избрани стихове на френски поети, отпечатан в Истанбул през 1859 г. Първият превод от славянски литератури, пиесата „От ума си тегли“ на Александър Грибоедов, излиза през 1884 г.

През 1943 г. с поемата „Изворът на белоногата” (дело на Али Кемал) на Петко Славейков стартира преводът и издаването на българска поезия.

Периоди на преводната рецепция на българска художествена литература в Турция

Преводната рецепция на българската художествена литература в Турция може да се разглежда в три основни периода. През първия период (1939–1965 г.) не се превежда много, има дълги паузи (например между 1947–1965 година в сборници се отпечатват само един разказ и две приказки [Зафер 2008: 467]), а изборът на произведенията принадлежи на преводачите, родени и израснали в България, и преводът е правен от български език.

През втория период (1966–1984 г.), заедно с превода на художествена литература, по инициатива и с материалната подкрепа на тоталитарното Живково управление, се превежда и издава голямо количество литература със социалистическо и политическо съдържание, която оставя в сянка истинската българска литературна класика. Тези преводи са правени в България и не са качествени. От 1966 година преводната българска литература в Турция значително се увеличава количествено, но качеството е много лошо. От тази година започва и преводът от език посредник. Поставя се и началото на целенасочено разпространение на българска социалистическа и пропагандна политическа литература [Зафер 2919a]. Поради асимилаторската политика срещу турците (1984–1989 г.) в комунистическа България за 6 години (от 1984 г. до 1990 г.) се спира преводът и издаването на българска художествена литература.

Третият период започва с преиздаването на книги като „Партизанин” (Lenko) на Георги Караславов – 1991 г. и стихосбирката „Моторни песни” на Никола Вапцаров – 1992 година. Постепенно се възобновява преводът на произведения на известни вече в Турция класици на българската литература. Издават се за пръв път и творби на съвременни български автори на проза и поезия със световна популярност. Това е и периодът, в който българската драматургия е представена сравнително добре на турския зрител. Може да се каже със сигурност, че през 1995 година започва най-качественото и най-интензивно превеждане и популяризиране на българско художествено слово в Турция, което продължава до днес. Не спира и преиздаването на някои книги със социалистическо и пропагандно съдържание без художествена стойност. Показателен е примерът с книгата „В името на

народа” на Митка Гръбчева [Зафер 2019б], отпечатана през 2021 година за 21-ви път².

Проза

Сборникът с разкази „Горещо пладне” на Йордан Радичков в превод на Юлкер Индже от френски език се отпечатва през 1996 г. Разкази на същия автор са включени и в книгата (2001) с избрани произведения на дванайсет български разказвачи. Преводът от български език е дело на колектив. Съставител е Леман Ергенч, основателка на специалност Български език и литература в Анкарския университет. Две години по-късно (2001) отдавна известният³ с преводите си на българска литература Мехмет Тюркер Аджароглу предлага на турския читател обемист сборник с избрани разкази на Елин Пелин. Алек Попов е първият съвременен автор, който е представен на турския книжен пазар. Негови избрани разкази са преведени и издадени през 2007 година от Хасине Шен под заглавие „Българският кондуктор”. Същата година се отпечатва и романът му „Мисия Лондон”, преведен от Дениз Акоглу. През 2008 година в превод на Хюсеин Мевсим излиза романът на Виктор Пасков „Балада за Георг Хених”. „Черната кутия” на Алек Попов се появява на книжния пазар в Турция през 2009 година в превод на Хасине Шен. Само година след това Хасине Шен отпечатва „Естествен роман”⁴ на световноизвестния български автор Георги Господинов, а „Стъклени съдби” на Людмила Филипова тя предлага през 2011 година. Мемоарите на Божана Апостолова „Делнична библия” (в превод на Хюсеин Мевсим) излизат на турски следващата година. Айсел Али през 2013 година отпечатва превода си на романа „Червено злато” на познатата вече на читателя българска авторка Людмила Филипова. Следващата година излизат сборникът „Вечери в Антимовския хан” и романът „Чифликът край границата” на Йордан Йовков (прев. Мехмет Тюркер Аджароглу). През 2016 г. в негов превод се отпечатва и сборникът с разкази „Ако можеха да говорят” на Йордан Йовков. „Физика на тъгата” на Георги Господинов е издаден през 2017 година отново в превод на Хасине Шен. През 2019 г. излиза сборник с разкази на осемнайсет съвременни български белетристи, преводът е дело на Севджан Кендже. Година преди удостояването на Георги Господинов със световната литературна награда „Букър” романът му

² 09.10.2024 <https://www.yaryayinlari.com/kitap/seni-halk-adina-olume-mahkum-ediyorom/?srsId=AfmBOoqlwaMflqtwxq9D6_DzSdux511f3m5qGPbK6XaGgfAZN-gu9bVN>

³ Първата си книга с преводи на българска литература Мехмет Тюркер Аджароглу издава още през 1944 година. Той превежда цял живот и последната му работа е отпечатана в годината на неговата смърт (2016).

⁴ През 2018 г. този роман се отпечатва за втори път.

„Времеубежище“ (2022) се отпечатва в Турция в превод на Хасине Шен. Същата година преводачески колектив издава сборник с разкази на седем български класици (под редакцията на Зейнеп Зафер и Садък Хаджъ), в който се дава място и на оригиналните текстове. През настоящата година излиза сборникът с разкази на Йорданка Белева „Кедер“⁵ в превод на Хасине Шен.

Продължава преводът и на българска детска проза. През 1995 г. излиза сборникът с разкази за деца на Йордан Радичков „Ние, врабчетата“ (прев. Елен Кърчева). Гюлшах Йозер предлага на турските деца сборника „Цариградски чехлички“⁶ (1995 г.) на Лиана Даскалова и „Ян Бибиан“ на Елин Пелин (1998). Книжката „Капитаните от Баскайския залив“ на Станислав Стратиев през 2003 година се отпечатва в превод от френски (прев. Юлкер Индже). След няколко години Садък Хаджъ издава в превод от български приказки за деца под заглавието „Български приказки“ (2017 г.).

Поезия

Талантливият поет и преводач Сабахаттин Байрамъоз през 1995 година издава избрани стихове на Блага Димитрова. След девет години (2004 г.) Хюсеин Мевсим представя на турските любители на поезия четири български поетеси – Елисавета Багряна, Блага Димитрова, Федя Филкова и Мирела Иванова. Юсуф Хюсеин Бабекоглу превежда и издава сборника със стихове „Многоизмеримост“ (2010 г.) на Блага Димитрова. В книгата са поместени и оригиналните текстове. Година по-късно Кадрие Джесур представя поета Антон Баев, а през 2014 – издава избрани стихове на Божана Апостолова. През 2017 година Юсуф Хюсеин Бабекоглу превежда и отпечатва друга книга със стихове на Блага Димитрова – „Балканиада-ада“, която също съдържа оригиналните текстове.

Драматургия

Първият превод на българска драматургия, отпечатан в Анкара през 1968 година, е комедията „Големанов“ на Стефан Костов. Предназначен първоначално за турците в България, той е дело на Донка Меламед. „Прокурорът“ и „Тази малка земя“ на Георги Джагаров, също преведени в България, са отпечатани през 1978 г., но не са поставени на сцената. Като преводач е посочен Лютфи Демир⁷. През 1996 година под заглавието „Български пиеси“ се издават две драматургични произведения – „Рейс“ на Станислав Стратиев и „Животът – това са две

⁵ В сборника са включени и два разказа от други книги на авторката.

⁶ Езикът, от който е направен преводът, не е посочен.

⁷ В периода на разпространението на българска политическа и социалистическа литература в Турция много преводи не се издават с истинските имена на преводачите, а се използват псевдоними.

жени” на Стефан Цанев. Преводът принадлежи на Гюлбейен Алтънок и Тунджер Джудженоглу, но езикът посредник не е посочен⁸. Същата година на сцената се играе едната от тях – „Животът – това са две жени”, което се реализира 55 години след първото представяне на българска пиеса в Турция („Милионерът” на Йовков Йовков). „Рейс” на Станислав Стратиев веднага не се поставя на сцената, но по-късно се превежда от други преводачи (Хюсеин Мевсим и Джахангир Новрузов) и интересът към нея е много голям. Според Wikipedi първата пиеса на Станислав Стратиев, която се играе в Турция, е комедията му „Сако от велур”⁹. Преводът е дело на турския поет, писател, преводач и журналист Йоздемир Индже¹⁰, известен по-рано с преводите си на българска поезия¹¹. През 2001 година Исмаил Аглагюл отпечатва превода си на триптиха на Николай Хайтов („Кучета“, „Лодка в гората“ и „Пътеки“) под общото заглавие „Пътеки”, но той не се поставя на сцената. Аглагюл отпечатва (2003) и комедията „Службогонци” на И. Вазов, която две години по-рано за пръв път е представена в Анкара. Негов е и неиздаденият превод на пиесата за деца на Кева Апостолова „Златното момиче”, поставена за пръв път през 2004 година. През 2006 г. в превод на Хюсеин Мевсим се отпечатва книга с четири български пиеси от Иван Радоев, Станислав Стратиев, Стефан Цанев и Христо Бойчев.

Анализът на преводни български художествени текстове от различните периоди показва, че след 1990-те години качеството на превода значително се подобрява. Чувствително намаляват преводите от език посредник, които не могат да отразят особеностите, стила и красотата на литературните текстове. Повечето от преводачите след 90-те години на XX век са родени, израснали и учили в България, дълго живеят, учат и работят в Турция. Те владеят добре двата езика, притежават по-богати фонові знания. Това им помага да намират по-подходящи изразни средства, механизми и трансформации за максимално предаване на емоционално-експресивния оттенък на изходния език. По-лесно се ориентират при решаване на проблема с липсата на функционални граматически или лексикални аналози в турския език. Например отсъствието на функционални аналози за някои български умалителни [Зафер 2019в: 218–220] по-сполучливо се компенсират с други изразни средства. В повечето случаи преводачите

⁸ В Турция често не се посочва езикът-посредник, от който се прави превода, затова установяването му понякога е невъзможно.

⁹ 05.12.2008. Wikipedi. 11. 10. 2024 <[https://tr.wikipedia.org/wiki/Deri_Ceket_\(oyun\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Deri_Ceket_(oyun))>.

¹⁰ Той и съпругата му Юлкер Индже превеждат от френски.

¹¹ Първите му преводи са отпечатани в сп. „Дост” през 1970 г. Следващата година издава първата антология на българска поезия в Турция. През 1983 и 1984 г. е съавтор на сборници с превод на българска поезия.

вече успяват да предадат адекватно категорията вид на глагола [Хаджъ 2017а: 232]. Реалиите обикновено разпознават и използват различни средства за предаване на значението им. Междуетиковите българско-турски омоними [Хаджъ 2017б: 35] не ги затрудняват. Съвременните преводачи все по-успешно се обръщат към възможностите за кодиране на всички нюанси на полисемантичната лексика, използват различни начини за отразяването им. Възползват се от възможностите за аналитично предаване или трансформиране значението на лексикални маркери и фразеологизми от изходния в целевия текст. Понякога разтварят значението им в контекста или го подкрепят с допълнителна лексика. При липсата на функционални еквиваленти или възможни аналози използват и описателния метод. Полагат максимални усилия за предаване на номинативната, емоционално-експресивна и стилистична функция на езика, за съхраняване на смисъла, чувствата и стила, които авторът е заложил в художествения си текст. Чувства се повишената отговорност на преводачите пред езика и словесното изкуство.

Цитирана литература

Аглаюл 2005: Аглаюл, И. Б. Театърът – друга форма на влияние за балканска интеграция. – Театър, LIX, № 3-4, 2005.

Аджароглу 1997: Acaroğlu, M. T. Bulgarlar ve Bulgaristan Üzerine Yüzyıllık Türkçe Kaynakça (1878-1978). Ankara. Türk Tarih Kurumu, 1997.

Аджароглу 1976: Acaroğlu, M. T. Edebiyat Alanında Türk-Bulgar İlişkilerinin Otuz Yıllık Gelişimi. – Milliyet Sanat Dergisi Ankara. , № 186, 1997.

Зафер 2019а: Зафер, З. Българската литература в сянката на политиката и пропагандата (Преводите в Турция през втората половина на 60-те и 70-те години. – Дзяло, год VII, № 15, 2019.

Зафер 2008. Зафер, З. Българската литература в Турция. – В: Балканите – Език, история, култура. УИ Св. Св. Кирил и Методий: Велико Търново, с. 465–472.

Зафер 2019б: Зафер, З. Българската политическа и пропагандна литература в Турция и „В името на народа”на Митка Гръбчева. – *LITERNET*, 13.01. 2019, № 1 (230).

Зафер 2019в: Зафер, З. За деминутивите в българския и турския език и превода им на турски. – В: Отговорността пред езика, книга 5. УИ Епископ Константин Преславски, с. 212–221.

Хаджъ 2017а: Hacı, S. Bulgarca ve Türkçede Görünüş. – *International Journal of Language Academy*, 2017, № 5/3, p. 222–234.

Хаджъ 2017а: Hacı, S. Bulgarca-Türkçede Sesteş Sözcüklerin Ortaya Çıkış Sebepleri. – *International Journal of Social Sciences*, 2017, № 1/1, p. 25–35.

СПОМЕНИ ЗА ПРИЯТЕЛСТВО И ОТДАДЕНОСТ НА НАУКАТА

Валентин Петрусенко
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
petrus@uni-plovdiv.bg

MEMOIRS OF FRIENDSHIP AND DEDICATION TO SCIENCE

Valentin Petroussenko
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”
petrus@uni-plovdiv.bg

Abstract: This paper is dedicated to memoirs of study and academic work with Prof.Dr.Dimitar Popov

Key words: doctoral study, academic interests, biography

За мен е висока чест и предизвикателство да представя за този юбилеен сборник един кратък текст като лични спомени за дългогодишното ни приятелство с проф. д-р Димитър Попов.

Спомням си като миг от вчерашния ден запознанството в коридора на общежитието за аспиранти. И заедно с това учудването как са се пресекли житейските ни пътища. Тогава не го осъзнавахме, но се оказа приятелство за цял живот.

Но, да започнем отначало. Бяхме голяма група – между 20 и 30 души аспиранти (според сегашната терминология – докторанти). Конкурсите за докторантури тогава – а говорим за средата на 80-те години, бяха основно за тогавашния СССР. С много редки изключения се появяваха конкурси за другите, тогава братски, страни от СИВ, като Полша, Чехословакия или Унгария. Конкурсите ни преминаха през декември 1986 година и след това се чакаше една година одобрение от приемащата страна. Всичко това се координираше от несъществуващия вече Съвет за висше образование.

И така, в един октомврийски ден на 1987 година се събрахме групата, определена за провеждане на обучението в Москва. Не се познавахме, а и в напрегнатите мигове на изпращане нямаше как да обърнем внимание на спътниците си. Бяхме притеснени, за да не кажа и малко уплашени. Отивахме към нещо неизвестно и далеч от дома. Аз бях посещавал и преди СССР, но сега беше съвсем друго. Предполагам, същите чувства изпитвах и другите колеги. Като пристигнахме в Москва, ни посрещнаха няколко души „ветерани“, т.е. аспиранти вече с опит от няколко години. Натовариха ни на автобус и още по пътя преминахме инструктаж. Беше времето на набиращата все повече

динамика „перестройка“ на Горбачов. Но най-актуалната тема бяха въведените тогава ограничения в продажбите на алкохол.

И ето, стовариха ни пред две високи над 12 етажа сгради, които бяха нашите общежития на ул. „Островитянова“ 33, в югозападната част на Москва. Докато премине бъркотията по настаняването, все още трудно се ориентирахме в обстановката. Най-неочаквано в коридора ме заговори колега от групата – беше Димитър Попов. Сигурно по интуиция той безпогрешно ме беше разпознал сред другите. И тук историята става още по-забавна. Оказа се, че той беше минал регистрацията на софийското летище след основната група. И там се засякъл с изпращащата ме съпруга – негова съученичка от немската гимназия в град Пазарджик. Изненадал се, че съм в групата на аспиранти, определени за Москва. Естествено, нямаше как да познае кой съм в групата и за мен досега е загадка, как безпогрешно ме беше изчислил с императивния въпрос – аз ли съм съпругът на Бисерка от немската гимназия. И още от първия момент ни обедини това необикновено приятелство на споделена съдба и споделено (косвено) минало. Макар и в общото поле на хуманитаристиката, бяхме в съвсем различни направления – той като лингвист и филолог, аз – историк, специализиращ в областта на латиноамериканистиката. Разбираемо, институтите ни бяха също много различни, но всичките под шапката на Академията на науките. Обединяваха ни общите интереси към науката и желанието да опознаем този нов свят. Обединяваше ни и сходното социално положение. От цялата група бяхме само трима човека вече женени с по едно малко дете. Не беше лесен избор да ги оставим в такъв момент и затова сме благодарни на съпругите ни да поемат този тежък кръст. Оказа се след време, че това сериозно ни разграничаваше в битието на аспиранти от останалата група. Още от самото начало бяхме много по-отговорни и организирани да проведем обучението ни максимално ефективно и бързо, за да се завърнем при семействата. За разлика от нас, другите ни познати от групата черпеха с шепи от пъстрия живот на Москва. След време дори тази ситуация ни противопостави с комсомолското ръководство на българските аспиранти. Разривът дойде, когато (логично), съпругите ни дойдоха да гостуват. И макар че посещението им бе съобразено с всички административни изисквания, най-неочаквано се оказахме под тежък натиск именно от страна на това комсомолско ръководство. Бяха ултимативно привиквали третия колега – Веселин Деков, поставяха ни някакви абсурдни условия. Така и не стана ясна причината за тези неразбории, но пък се оказа една чудесна възможност да се опознаем като приятелски семейства. Именно от тогава датира и близкото ни приятелство с Велка Попова, която също извървя редом до Димитър Попов един успешен семеен и

професионален живот. Разбира се, най-важното бе, че дори в онези тежки години, в семействата ни се появи и второто дете. Само че в огледален образ. Семейство Попови се сдобиха с две чаровни дъщери, при нас с Бисерка се появиха две момчета. А идваха трудните години на началото на „прехода“ – едни години на криза и недоимък. Стараехме се тогава да се подкрепяме взаимно – и като приятели, и като семейства. На този фон се налагаше да провеждаме задълбочени научни изследвания. Димитър Попов попадна на най-правилното за него място – Института по славяноведение към Руската академия на науките (РАН). Той случи и на блестящ и грижовен научен ръководител – Татяна Михайловна Николаева. Именно тогава у Димитър Попов се зароди оригиналната идея за лингвистично проучване на особеностите на детската реч, станала база за появилата се по-късно в Шуменския университет уникална лингвистична лаборатория. Признавам, че не съм вещ в областта на лингвистиката, но още от самото начало ме впечатляваше успешната екипна изследователска дейност на Велка и Димитър Попови, които оставиха след себе си истинска научна школа с високо признание сред академичната колегия от много страни.

Не е лесно да се опишат последвалите години, които прекарахме заедно по време на този ветерански период. Бяха трудни години – както в България, така и в СССР. Реално, ние се намирахме на два фронта, съвместявайки всеобщите несгоди в родината и в страната, където израствахме като учени. Пред очите ни се разпада и самата страна, сгромоляса се и цялата идеологическа система. Но беше важно да запазим борбен дух и академична обективност. И бяха години на откривателства и нови предизвикателства. Запомнил съм една константна картинка от битието ни като аспиранти. Димитър Попов водеше един по-дисциплиниран и здравословен начин на живот, имаше и строг график на всеки негов работен ден. При мен нещата бяха по-хаотични. На ден прескачах в няколко библиотеки съобразно работното им време. Късно вечер, изгладнял, се прибирах в стаичката с надежда да хапна нещо набързо. Тогава на вратата ми се появяваше Димитър Попов, улегнал и жаден за контакт. Не минаваше ден без да се видим. И, разбира се, обсъждахме изследователската ни работа и богатия културен живот на Москва. Понякога си позволявахме едно-друго културно събитие, общувахме и с приятели от много страни. Бяхме вдъхновени от този живот и лесно давахме дори цяла стипендия, за да купим ценни книги. Имахме колеги сред българската група, които се изявяваха като успешни бизнесмени и закупуваха дефицитни стоки (например радиатори), за да ги превозят за вилата им в България. С Митко обаче споделяхме еднакви културни вкусове – всеки от нас си купи грамофон и с упоение слушахме винилови плочи с класическа музика и джаз. Така

той ме заведе и на традиционните вечерни срещи с руските джаз музиканти. И това беше важно допълнение и подкрепа да не се затворим само в областта на нашите дисертационни трудове.

Неусетно преминаха годините на тази трета степен на обучение, старяхме се поне на Коледа и през лятото да изкараме повече време със семействата ни, а после прищпорвахме подготвянето на дисертациите ни. Заедно изкарахме в Москва около 4 години, Димитър Попов защити по-рано и се завърна в Шумен. При мен нещата се проточиха. Имах един изследователски период, прекаран в Мексико, но междувременно беше починал и научният ми ръководител. Бях попаднал в мелницата на научните интриги между местните академични елити. И тук дължа една огромна благодарност на Димитър Попов. Заминавайки обратно в България, той ме остави в едно почти безнадежно положение. Безценен бе неговия жест да ме запознае с научния секретар на неговия институт която ме консултираше и помагаше за всяка стъпка в този заплетен лабиринт. Независимо, че руските колеги се отличават с огромна отзивчивост, важен фактор беше и всеобщото уважение в Института по славяноведение към Димитър Попов, който беше блестящо защитил неговата дисертация.

От тук насетне пътищата не ни се разделиха, макар че живеем в различни краища на България и обитаваме различни научни общности. Имаме възможност често да се срещаме с Димитър Попов при неговите научни командировки – било то в София или в Пловдив. Както и срещите ни в родния му Пазарджик. При тези събирания се виждаме и с проф. Велка Попова. Често обсъждаме живота по телефона и пощата и се чуваме по паметни дати. Виждали сме се и на чужд терен. В началото на 90-те години бях спечелил изследователска стипендия в Грац, тогава дори съм гостувал в дома на семейството бъдещи професори във Виена. Виждали сме се при няколкото ми посещения през годините и в Шумен. А взаимното ни познанство се прехвърли и към децата ни.

Резюмирайки, мога да добавя само, че имаме едно необикновено и продължило почти 40 години приятелство. И тези години не натежават, а дори с времето изплуват нови спомени. И това е най-хубавото – да бъдем здрави и да се радваме на успехите на приятелите ни. Както е вярна и мъдростта, че единствено времето и изпитанията проверяват силата на приятелството.

ДА ВЪРВИМ НАПРЕД, КАКВОТО И ДА НИ ЧАКА!¹

Милена Димитрова
Журналист, писател и общественик
m.dimitrova@president.bg

Abstract: Milena Dimitrova, a renowned journalist and writer, author of fifteen books, recalls the old Spanish tale about Truth and Hypocrisy. She makes a link to the popular thought of Acad. Nikolay Rainov, one of the most famous Bulgarian storytellers and a talented artist/painter. According to him, "Man is beautiful when he walks, even with small steps, without stopping, looking for direction. Milena Dimitrova develops the analogy with the famous notorious publication on "The Enigmatics of the Bulgarian Speech" in which prof. Dimitar Popov is a co-author. Therefore, she assumes that the jubilee has deciphered the coded wishes.

Бива или не бива, но нека това академично приветствие да започне с приказка.

Иска ми се да припомня старата испанска приказка, записана от Едуар де ла Буле, как Истината и Лицемерието се събрали да живеят заедно. Казали си, че дълго искат да живеят заедно и символично посадили едно дърво. Лицемерието си направило тънка сметка и заровило истината да живее в корените му. Пък то яхнало най-горните му клони, за да се хвали оттам и да разправя високопарни думи за себе си. Хвалело се гръмко, с всичка сила.

През това време къртица прегрязала корените и първият лек ветрец, който подухнал, изтръгнал дървото. Истината изскочила над земята, а кресливият оратор се сгромолясал, ожулен, с изпочупени крака и избодено око.

Оттогава Лицемерието – проскубано, еднооко и куцо, станало още по-отмъстително. Наивните хора, които го слушали в захлас от високата му трибуна, хукнали по негова командва да гонят „оная лъжкиня Истината“, „Провокаторката“, „Виновницата“... Тя, горката, търтила да бяга.

Не щеш ли, кракът ѝ пропаднал в дупка, дълбока като кладенец, и Истината се сринала в нея. Озверелите преследвачи не могли да я стигнат, наобиколили я и взели да хвърлят камъни отгоре, чак докато запълнят дупката. Жива я погребали с непомръдваема зидария.

Лицемерието моментално се възползвало и точно на това място си построило дворец. Оттам продължило да управлява заблудените хора.

¹ Текстът написан специално за проф. Димитър Попов от ШУ „Епископ Константин Преславски за юбилейния сборник по случай на 65-ата му годишнина.

Истината, дълбоко скрита, не умряла. Само от време на време въздишала изпод земята и се въртяла в гроба си под двореца. От това лъскавите стени и кули се разклащали, прозорците звънтели и сакатото Лицемерие се разтрепервало.

И така до ден днешен...

А ние, наивните хора, по много поводи все чакаме Истината да излезе на бял свят.

Колкото и столетия, технологични революции и дигитални преврати да са се изнизали оттогава, Лицемерието си царува, а хората вярват и заслепено го слушат.

Няма смисъл да транспонирам приказката като европейска директива. Всеки сам си знае къде копае за истината и кога му се причуват нейните въздишки.

Като развързах торбата с приказките, оттам изскочи мъдрата мисъл на Николай Райнов – разказвачът на приказки, вълшебното рисуващият художник. Той говорел кога човек е красив.

Не е хубав, когато е паднал, ударен или унижен. Нито когато си вири нос нависоко и също като Лицемерието високопарно се хвали. А когато върви!

Човекът се лута, напредва с малки стъпки, понякога встрани и лъкатушно. Не уцелва винаги правата линия, но търси посока и е на път да я намери.

Красив е, когато върви!

Който добре познава „енигматиката на българското слово“², разчита кодовете на приказките и без излишни клишета отгатва шифрованите в тях благопожелания.

Да караме нататък, Професоре, и не само от суета да ходим все напред. Да сме готови за каквото има да идва през следващите поне 65 години!

² Авторката има предвид доклада „Енигматика на българското слово“ на проф. Д. Попов, проф. В. Попова и доц. И. Братанов. Той беше изнесен на Първата сесия („Средновековното наследство на кирилицата“) на Международния форум за кирилицата „Азбука, език, идентичност“ (София, 27 юни 2024 г.). Предстои докладите от този форум да бъдат публикувани в специален сборник – *бел. ред.*

CONTENTS

IN HONOUR OF PROF. DIMITAR POPOV'S 65 TH BIRTHDAY (<i>Zhaneta Andreeva</i>)	9
--	---

BIBLIOGRAPHY OF PROF. DIMITAR POPOV'S PUBLICATIONS (<i>Zhaneta Andreeva, Stefka Aleksandrova</i>)	17
---	----

ARTICLES

<i>Kina Vachkova</i> ON „THE RESPONSIBILITY TO LANGUAGE“	28
---	----

<i>Irina Sedakova</i> DIMITAR: NAME, IMAGE, RITUAL	34
---	----

<i>Konstantinos Nichoritis</i> THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE HAGIOLOGICAL SOURCES OF ST. CYRIL, ST. METHODIUS AND THEIR DISCIPLES AND THE "BYZANTINE SILENCE" IN 9 th – 10 th CENTURIES	42
--	----

<i>Andrej Bojadžiev</i> CLEAR OR SCARY. ABOUT A LEXICAL PUZZLE IN OLD BULGARIAN LANGUAGE	67
---	----

<i>Antoaneta Dzhelyova</i> THE OLD BULGARIAN PREDICATIVE ACTIVE PARTICIPLES IN THE NOMINATIVE CASE	71
---	----

<i>Manfred Trummer</i> THE JERS – A CRISIS PHENOMENON IN SLAVIC VOWEL SYSTEM ...	79
---	----

<i>Ivo Bratanov</i> THE LANGUAGE OF AN 1855 LETTER WRITTEN BY ANDREY ROBOVSKI	86
--	----

<i>Kolyo Hubenov</i> THE NON-ETYMOLOGICAL USE OF THE LETTER YAT DURING THE THIRD QUARTER OF THE 19 TH CENTURY (Based on documents by Konstantin Mihailov Tyulev).....	95
--	----

Plamena Koleva

EARLY ATTEMPTS AT CODIFICATION OF THE LEGAL NORMS OF THE BULGARIAN LITERA LANGUAGE (WITH REGARDS TO REDUCTION) IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY 102

Snezhina Dimitrova

PROSODY IN THE SPEECH OF BULGARIAN LEARNERS OF ENGLISH: A COMPARISON AND SOME PREDICTIONS..... 109

Vladimir Phillipov

INTONATION AS A GRAMMATICAL MARKER..... 118

Bistra Andreeva

SPEECH RHYTHM AND PROSODIC STRUCTURE: A CRITICAL PERSPECTIVE 126

Miško Subotić, Silvana Punišić, Ivana Pavković

PERCEPTION/DETECTION OF SPEECH SOUND ACOUSTIC FEATURES DISTORTION..... 136

Mirjana Sovilj, Ivana Pavković, Slavica Maksimović

EMOTIONAL SPEECH EXPRESSION IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S VERBAL COMMUNICATION..... 145

Maria Voeikova

NON-STANDARD PHONETIC FORMS OF RUSSIAN ADVERBS OF DIRECTION IN LITERARY TEXTS AND INFORMAL SPEECH 153

Evelina Grigorova

ROMANI A BRIEF PRESENTATION OF THE PHONETICS AND PHONOLOGY OF SOFIA ERLI AND SLIVEN DRINDIRI..... 162

Stefka Aleksandrova

ON THE SPEECH OF COMPUTER-MEDIATED COMMUNICATION 168

Luchia Antonova-Vasileva

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE EXTREME SOUTHWESTERN BULGARIAN DIALECTS ACCORDING TO RECORDS OF THE SPEECH OF BULGARIANS FROM THE BILISHTA REGION OF KORCHA – DEVOL DISTRICT, REPUBLIC OF ALBANIA..... 173

Svitlana Georgiieva

ETHNO-CULTURAL IDENTITY OF BIRTH RITUAL VOCABULARY
IN UKRAINIAN BULGARIAN LANGUAGES 179

Tanya Todorova

NEW WORDS AND THE INTERNET (OBSERVATIONS ON THREE
DICTIONARIES OF NEW WORDS IN THE BULGARIAN
LANGUAGE) 186

Valentina Bondzholova

THE FONT AND COLOR SEPARATION AS MEANS TO CREATE
GRAPHIC OCCASIONALISM 193

Ani Angelova

PHRASEOLAB – ELECTRONIC BULGARIAN-GERMAN PHRASES
DEDICATED TO HUMAN TRAITS..... 204

Biserka Veleva

A CONTRASTIVE ANALYSIS OF DIMINUTION IN BULGARIAN AND
GERMAN LANGUAGE AT THE FUNCTIONAL LEVEL 212

Krasimira Aleksova

INDEFINITE PRONOUNS OF THE TYPE *КОИТО И ДА БИЛО*
(WHICHEVER) *KOITO I DA BILO* IN THE MODERN BULGARIAN
LANGUAGE..... 219

Krassimira Chakarova

A STUDY ON THE CORE EXPLICATORS OF NEGATIVE POLARITY
IN MODERN BULGARIAN LANGUAGE..... 231

Petya Osenova, Kiril Simov

SOME PROBLEMS OF LEMMATIZATION IN BULGARIAN 244

Ivelina Savova

НИЩО ЧЕ NISHTO CHE
(NEVER MIND THAT)..... 253

Todorka Georgieva, Donka Ilieva

EXPRESSING CONCESSIVE CONNECTIONS IN BULGARIAN FOLK
PROVERBS 274

Hristo Kyuchukov

ACQUISITION OF MULTIPLE INTERROGATIVES IN BULGARIAN ... 283

<i>Martin Henzelmann</i>	
THE LINGUISTIC LANDSCAPE IN SHUMEN (BULGARIA).....	293
<i>Bilyana Martinovski</i>	
TECHNOLOGY AND UNCERTAINTY IN GROUP DECISION AND NEGOTIATION.....	311
<i>Gabriele Dorothe MACK</i>	
LEONARDO'S QUESTION, OR: WHAT DO WE KNOW ABOUT INTERPRETERS' OCCUPATIONAL HEALT AND SAFETY?.....	317
<i>Vera Marovska</i>	
METAPHOR AND THE LANGUAGE	322
<i>Michele Prandi</i>	
UNA VISIONE INCLUSIVA DELLE METAFORE.....	344
<i>Aylya Iliyazova</i>	
THE THEMATIC CIRCLE "PROFESSION" IN LEARNING SYSTEMS OF GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN BULGARIA	351
<i>Yovka Tisheva</i>	
ON THE FUNCTIONS OF REPETITIONS IN COLLOQUIAL SPEECH.....	359
<i>Juliana Stoyanova</i>	
ELEMENTS OF LITERARY STYLE IN EARLY CHILDHOOD	367
<i>Zhaneta Andreeva</i>	
STYLISTIC FEATURES OF INCORRECT BRACHIOLOGIES IN MODERN BULGARIAN POLITICAL SPEECHES.....	379
<i>Zeynep Zafer</i>	
BULGARIAN LITERARY FICTION IN TURKEY AFTER THE 1990s.....	386
<i>Valentin Petroussenko</i>	
MEMOIRS OF FRIENDSHIP AND DEDICATION TO SCIENCE.....	392
<i>Milena Dimitrova</i>	
LET'S MOVE FORWARD, WHATEVER AWAITS US!.....	396

ОТГОВОРНОСТТА ПРЕД ЕЗИКА Книга 10

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА 65-ГОДИШНИНАТА
НА ПРОФ. Д-Р ДИМИТЪР ПОПОВ

Редакционна колегия:

Доц. д-р Иво Братанов – отговорен редактор

Проф. д.ф.н. Ивелина Савова

Проф. д-р Кина Вачкова

Доц. д-р Анета Тихова

Гл. ас. д-р Жанета Андреева

Гл. ас. д-р Стефка Александрова

Ас. Ани Ангелова

Редакция на резюметата на английски език:

Гл. ас. д-р Радостина Игликова

Предпечатна подготовка: Виктор Желепов

© Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски“, 2024 г.